

SZÖKE BÉLA MIKLÓS - VÁNDOR LÁSZLÓ

PUSZTA- SZENTLÁSZLÓ ÁRPÁD-KORI TEMETŐJE

FONTES
ARCHAEOLOGICI
HUNGARIAE

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

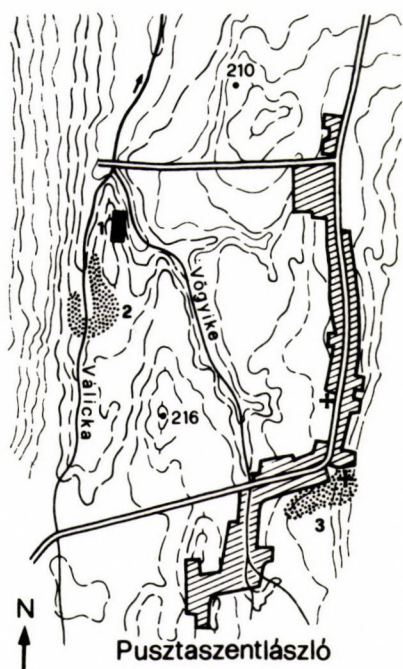
SZÖKE BÉLA MIKLÓS-VÁNDOR LÁSZLÓ

PUSZTASZENTLÁSZLÓ ÁRPÁD-KORI TEMETŐJE

A munka a Zala megyei Pusztaszentlászlón feltárt Árpád-kori temető leletanyagának feldolgozását ismerteti. Ez a temető egyike hazánk teljesen kiásott és tudományos igényességgel dokumentált 11–12. századi köznépi temetőinek. A sírokban talált ékszerek, pénzek a korabeli viselet rekonstrukcióját tették lehetővé. Az S-végű karikák gyakori előfordulása alapot adott ahhoz, hogy ennek a köznépi ékszernek a keltezésével, viseleti módjával és etnikumjelző szerepével foglalkozó kérdéseket újragondolják a szerzők. A korabeli temetőkhöz viszonyítva ugyancsak feltűnően sok ún. rovásírásos gyűrű került elő, melyek révén a hajdani hiedelmek világába tekinthettek be.

A leletanyag és az embertani adatok komplex elemzésével a szerzők az itt temetkező közösség belső szerkezetét derítették fel, és mivel a temető a nyugati gyeplő területén fekszik feltételezik, hogy a közösség tagjai a gyeplő őrzői voltak.

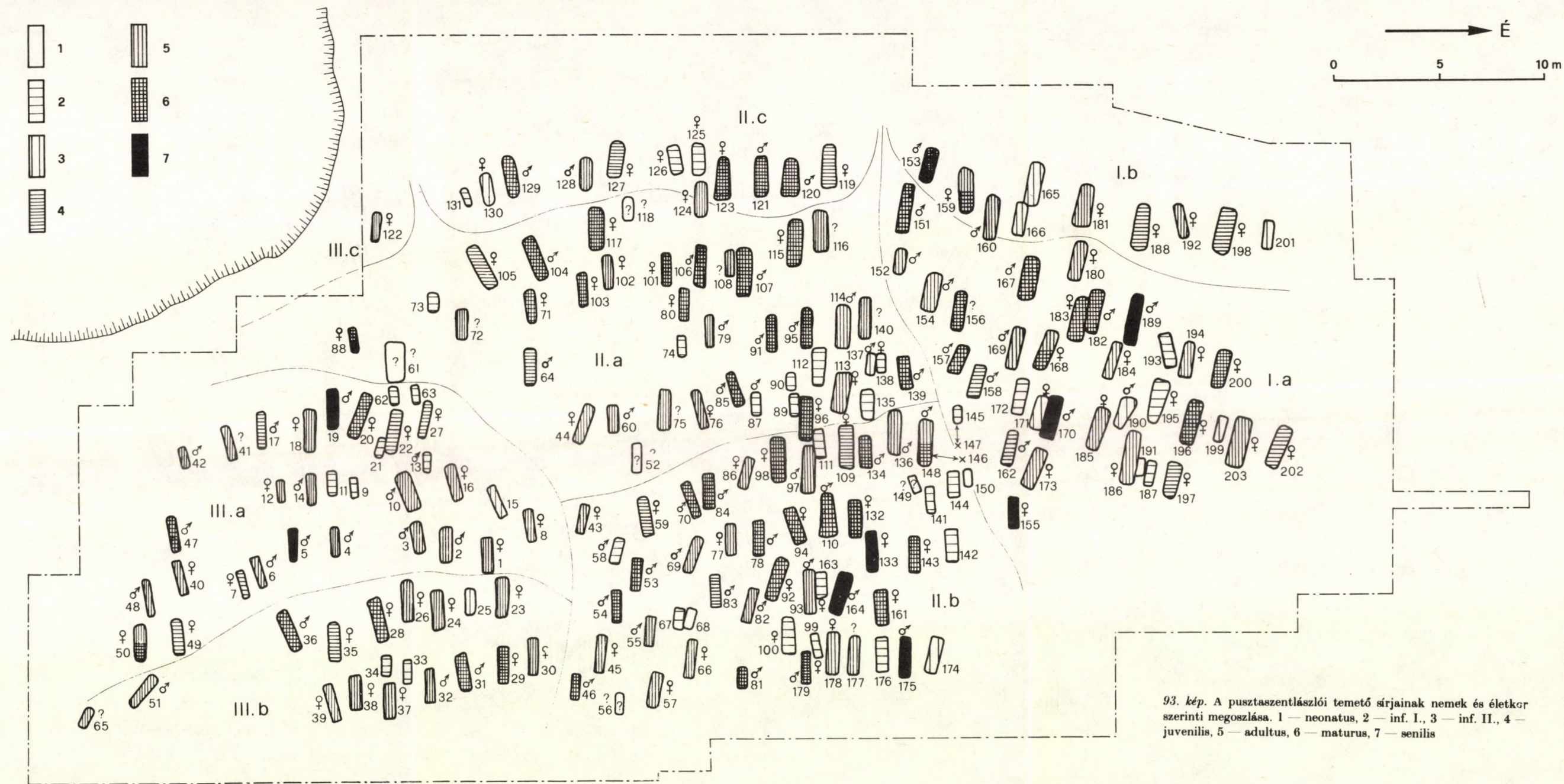
ISBN 963 05 3831 8

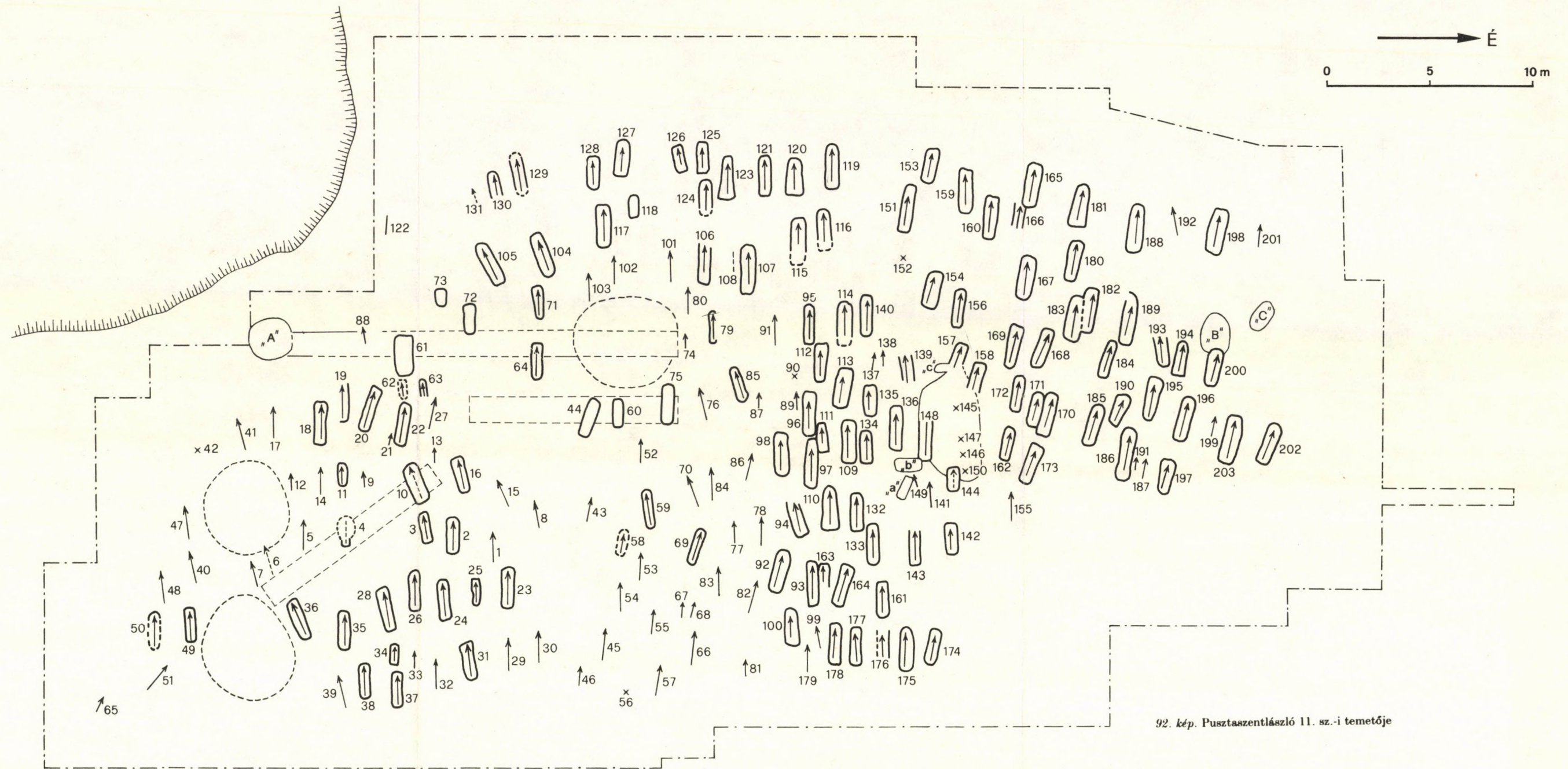
A lelőhely és környéke.
1: a temető,
2: a temetőhöz tartozó település,
3: Szentlászló falu (1270)
és templomának helye

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

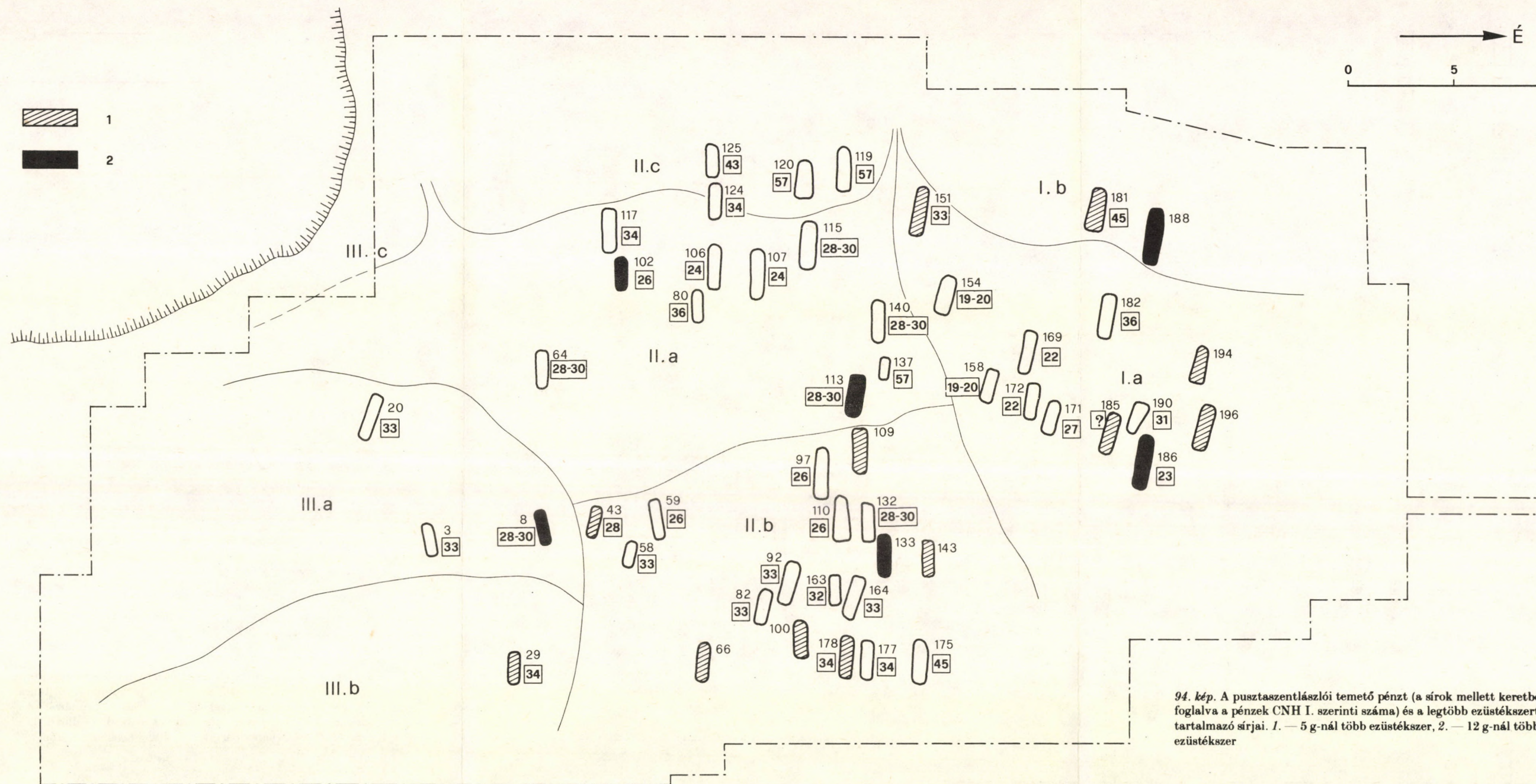
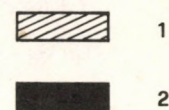
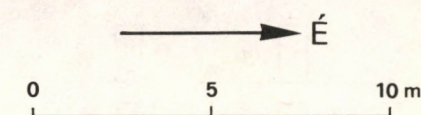

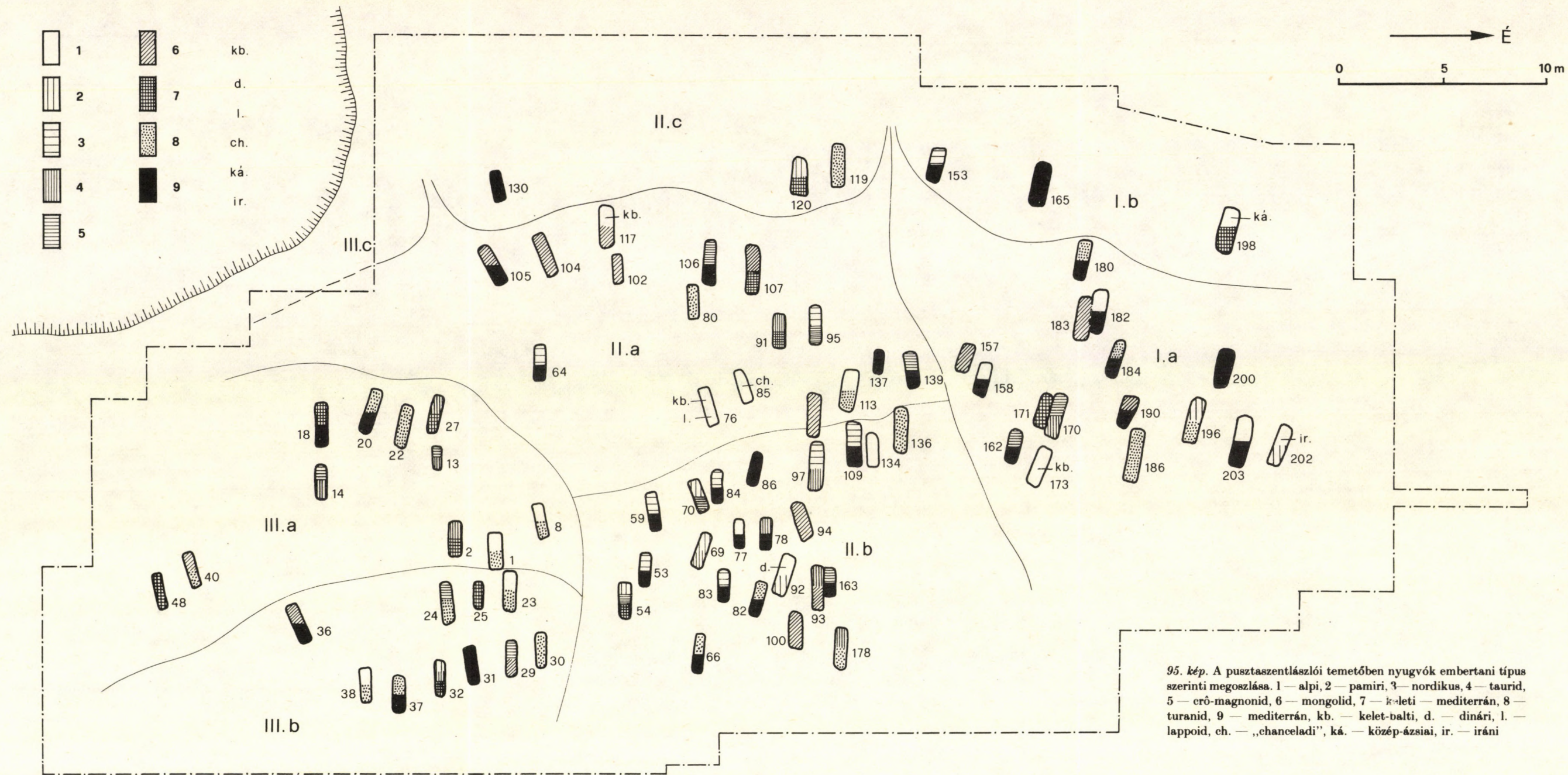
92. kép. Pusztaszentlászló 11. sz.-i temetője

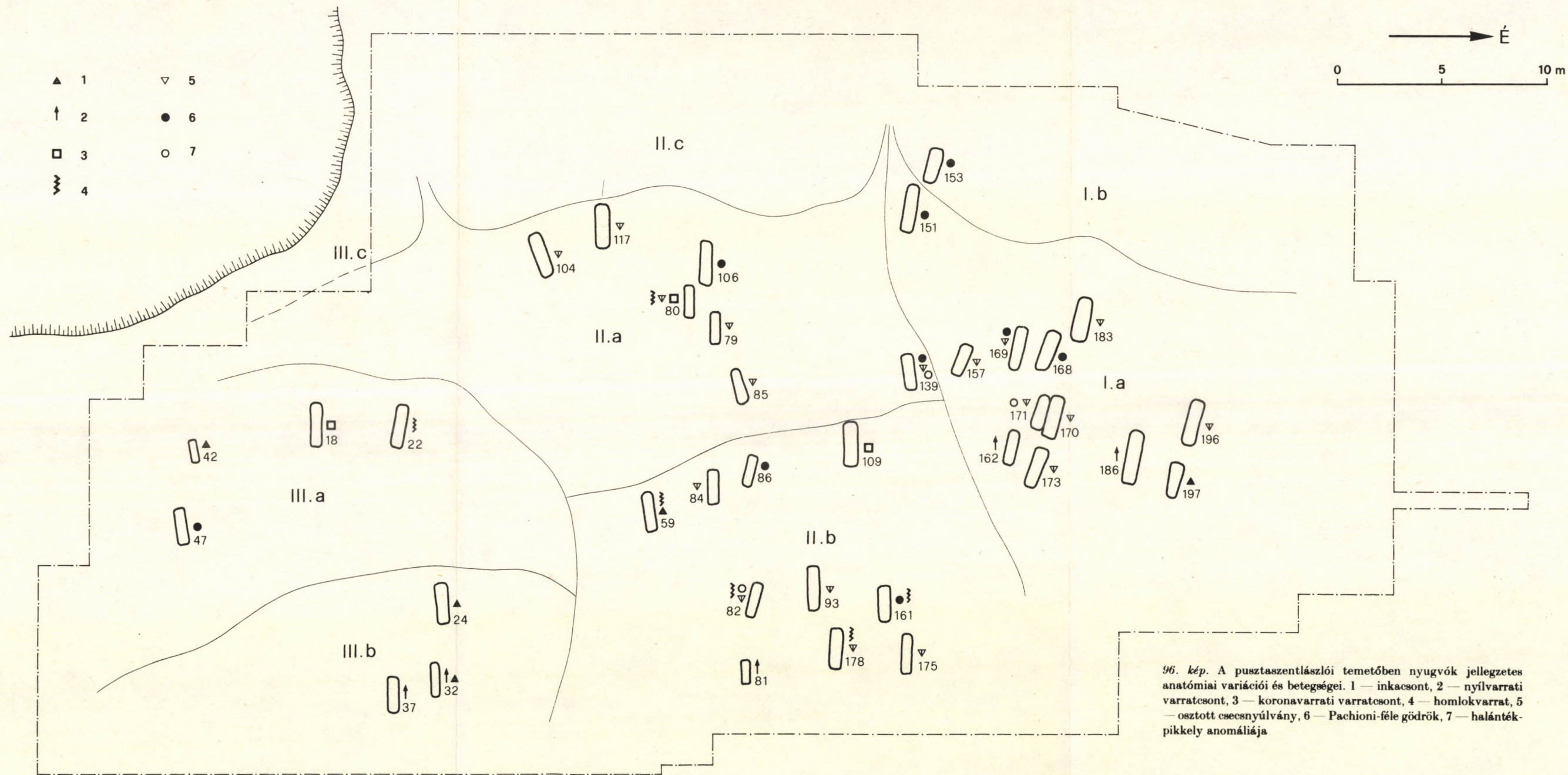

94. kép. A pusztaszentlászlói temető pénzt (a sírok mellett keretbe foglalva a pénzek CNH I. szerinti száma) és a legtöbb ezüstékszert tartalmazó sírjai. 1. — 5 g-nál több ezüstékszer, 2. — 12 g-nál több ezüstékszer

PUSZTASZENTLÁSZLÓ ÁRPÁD-KORI TEMETŐJE

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE

ADIUVANTIBUS

L. CASTIGLIONE · L. GEREVICH · I. KOVRIG
GY. LÁSZLÓ · A. MÓCSY · E. PATEK

REDIGIT

I. HOLL

AEDES ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
BUDAPESTINI MCMLXXXVII

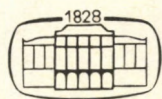

SZŐKE BÉLA MIKLÓS — VÁNDOR LÁSZLÓ

PUSZTASZENTLÁSZLÓ ÁRPÁD-KORI TEMETŐJE

KISZELY ISTVÁN

A TEMETŐ EMBERTANI VIZSGÁLATA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

ISBN 963 05 3831 8

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
A sírok leírása (az embertani leírás Kiszely I.-tól)	9
A temető elemzése	47
Temetkezési szokások	47
A temető helyének kiválasztása	47
A sírok tájolása	47
A sírok mélysége	47
A sírgödör alakja	48
Az eltemetés módja	49
A csontváz helyzete	49
Egyéb jelenségek	49
A temető leletanyaga	49
Karikaékszerek	50
Ezüst karikaékszerek	51
Ón—ólom karikaékszerek	52
Bronz karikaékszerek	53
Az S-végű karika eredete, fejlődése	54
Az S-végű karika viseleti módja	57
Az S-végű karika készítési technikája	59
Nyakdíszek	59
Ásványi eredetű gyöngyök	60
Fluorit gyöngyök	60
Hegyikristály és karneol gyöngyök	61
Kauri kagyló	62
Üveg- és üvegpaszta gyöngyök	62
Hordó alakú arany- és ezüsthóliás gyöngyök	62
Kockásra vagdalt felületű gyöngyök	62
Szemes pasztagyöngyök	63
Apró üveg- és üvegpaszta gyöngyök	63
Gerezdelt, nyomott gömb alakú, sötétkék gyöngy	63
Kis méretű, hengeres, kék üveggyöngy	63
Fémgyöngyök	63
Félhold alakú csüngők	65
Ezüstlemezkék	66
A gyöngyök viseleti módja	66
Gyűrűk	67
Díszítetlen, nyitott pántgyűrű	68
Ún. rovásírással gyűrű	68
Zeg-zug vonallal díszített, ezüst pántgyűrű	74
Pontkörrel díszített, nyitott bronz pántgyűrű	74
Elkalapált végű, fonott ezüstgyűrű	74
Hegyesedő végű, nyitott huzalgűrű	74

Zárt karikagyűrű	76
Másodlagosan felhasznált ékszerből készített gyűrű	76
A gyűrűk viseleti módja	76
Pénzek	77
Textilmaradvány	79
Eredmények	80
A temető szerkezete	80
A pusztaszentlászlói közösség gazdasági ereje	81
A pusztaszentlászlói közösség szerepe a 11. századi határvédelemben	83
Jegyzetek	133
Irodalomjegyzék	140
Rövidítések	142
Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló (Zusammenfassung)	143
Abbildungen	154
A temető embertani vizsgálata (Kiszely István)	157
A temető néhány embertani adata	157
A temetőhöz tartozó település lélekszáma	160
Zusammenfassung	187
Abbildungen	187

BEVEZETÉS

A pusztaszentlászlói Árpád-kori temető Zala megye középső részén, a pleisztocén korban az Ős-Duna által vájt¹ Válicka völgyben, a Felső-Válicka forrásától nem messze, a Válicka és Vögyike (más néven Urbónaki) patakok által közrefogott háromszög alakú völgytalpon, Pusztaszentlászló község északi végétől nyugatra mintegy másfél kilométerre helyezkedik el. A Vögyike és Válicka patakok által vájt mély medrek a völgytalpat kiemelkedő dombbá változtatták, melynek nyugat felé enyhébb, kelet felé meredek a lejtése. A temető a domb geográfiai legmagasabb pontján, a domb Vögyike felé eső oldalán feküdt. Ezen az oldalon a temetkezések egészen a meredek lejtő széléig húzódtak, a nyugati, északi és déli, enyhe lejtő felé pedig legyezőszerűen szétterültek.

Az elhunytak települése a temetőtől északra, kb. 500 méterre helyezkedett el, a Válicka patak két oldalán, nagyobb súlyal azonban a patak keleti partján, az Ős-Duna-meder völgytalpán. A Válicka nyugati partját itt már az Ős-Duna-meder nyugati széle alkotja, mely meredek, településre kevésbé alkalmas. A település kialakulását befolyásolhatta az a körülmény is, hogy itt a mai napig is működik egy, a Válicka völgyének keleti oldalából fakadt forrás (1. kép).

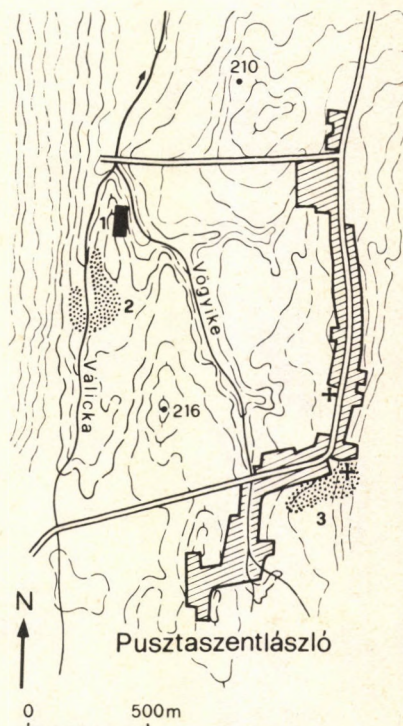
A temetőről az első adatok 1943-ból származnak. Ekkor Illés József pusztaszentlászlói lakos homokot termelt ki a közeli olajtelep tűzgátja számára, és csontvázakra bukkant. Mellettük — a megtaláló szóbeli közlése szerint — S-végű karikák és pénzek voltak. A leleteket Illés József átadta a telepvezető mérnöknek, aki állítólag valamennyit továbbadta a Göcseji Gyűjteménynek. Ott azonban már csak két ezüst S-végű karikát vettek jegyzékbe, s ezeknek is — a Göcseji Gyűjtemény sok más darabjával együtt — 1945-ben nyoma veszett. A sírokról utólag Szentmihályi Imre készített helyszínrajzot.²

A negyvenes évek közepén Dornyai Béla, a keszthelyi Balaton Múzeum igazgatója két sírt tárt fel itt. Jelentése szerint kb. 10 további sírt addigra megsemmisítettek.³ Az általa felnyitott sírok leletei lehetnek azok a gyöngyök és S-végű karikák, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. A leltárkönyvi bejegyzés szerint: „1. hajkarika, három darab, XI. sz.-i. Egy ezüst sodronyból, S alakban visszahajlítva, kettő zöld patinás bronz, nyitott. (átm.: 1,4 × 1,9 cm; 2 cm; 2,2 cm). 2. gyöngyök (ametiszt?) hosszúkás, laposra köszörült 6 szem lila és kerek kis hegyikristály (összesen 7 db).” A

leltárkönyv szerint a csontvázak és a sírlapok az Embertani Intézetben, dr. Nemeskéri Jánosnál vannak.⁴

Dornyai jelentése nyomán Párducz Mihály 1946. okt. 19-én és 20-án a MAORT támogatásával próbaásatást végzett, amikor is 6 sírt tárt fel. Ezek közül csak egynek voltak korhatározó leletei, pontosabban azonban nem írta le őket. Megállapította, hogy nagyobb kiterjedésű Árpád-kori temető és késő-neolitikus lengyeli telep található itt. A temető feltárását javasolta, elsősorban annak antropológiai anyaga miatt.⁵ Az ásatásról más információs anyag nem maradt fenn, a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található jelentésben nincsenek felhasználható adatok.⁶

Párducz jelentéséből úgy tűnik, ezen az ásatáson is részt vett Nemeskéri János, akitől szóbeli közlés alapján a következő adatokat vette fel az 1962-ben megjelent, a magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleleteket összegyűjtő leletkataszter: „1947-ben feltárt 14 sír

1. kép. A lelőhely és környéke. 1. — a temető, 2. — a temetőhöz tartozó település, 3. — Szentlászló falu (1270) és templomának helye

leletei: 2. sír: fonott ezüstgyűrű; 3. sír: S-végű bronzkarika, bronzgyűrű, XI. századi dénár; 4. sír: I. László dénára; 7. sír: 2 db ezüst S-végű karika; 11. sír: S-végű karika négyszög átmetszetű huzalból. A többi sírokban melléklet nem volt.”⁷ A leletek sorsáról semmit nem tudunk, sem a Magyar Nemzeti Múzeumban, sem a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban nem találtuk meg őket. Ezenkívül meg kell jegyeznünk azt is, hogy addig, amíg mind a Dornyai, mind a Párducz ásatásait jelző sírgödörökre rábukkantunk, a Nemeskéri által említett 14 sírnak semmi nyomát nem találtuk. Így arra gondolunk, hogy Nemeskéri János adatai Párducz Mihály ásatásának eredményeit tükrözik, s nem tartjuk kizártnak, hogy bár Párducz Mihály csak 6 sír feltárásáról számolt be, további, frissen bolygatott sírokat sikerült azonosítaniuk, s ezek lelet-, illetve csontanyagát sírhoz kötniük. Nem valószínű, hogy Nemeskéri János a Dornyai által kiásott sírokat is hozzászámolta ezekhez, mivel azok mellékletei nem szerepelnek a fenti leírásban.

Ásatásunk megkezdése előtt tehát mintegy 26 sírt bolygattak meg. Ezek közül nyolcnak — melyeket szakszerűen tártak fel — a sírgödreit is megtaláltuk. A többi sír az ezek környékén található sírmentes foltokban sejthető. A Dornyai által feltárt sírok valószínűleg azonosak a mi sorszámozásunk szerinti 4. és 10. sírokkal, a Párducz Mihály jelentésében szereplő hat sír pedig a 44., 60., 61., 72., 75. és 88. sírok lehettek (92. kép).

Feltárásunk során még egy bolygatott területet találtunk. Ez a temető K—Ny irányú középtengelyéhez közel, attól északra helyezkedett el. Itt minden, egymástól jól elkülöníthető csontnak, illetve

csontvázrésznek külön sírszámot adtunk. Csak az antropológiai vizsgálat eredményeinek megismerése után derült ki, hogy a 145. sírhoz tartozik a 147., a 148. sírhoz pedig a 146. sírszámmal ellátott csontvázrész. Végül feltételezzük, hogy a temető DNy-i szélénél lévő olajiszapoló gödör ásásakor is elpusztítottak néhány sírt.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a korábbi ásatások és bolygatások előtt a temető mintegy 220 síros lehetett.

Ásatásunk megkezdése előtt a temető északi és nyugati részét erdő fedte, déli részét azonban már régóta szántották. Mivel a temetőt magába foglaló domb kelet felé meredeken lejt, a szántott terület ki volt szolgáltatva az erózió pusztításának. A veszélyeztetett temető leletmentésként induló feltárását 1974-ben kezdtük el. Ebben az évben 108, a következőben 78, 1976-ban pedig 18 sírt tártunk fel, s ugyanezen évben a temetőhöz tartozó településen is próbaásatást végeztünk. Összesen 50 munkanapot fordítottunk a feltárássra. Munkánk anyagi fedezetét a zalaegerszegi Göcseji Múzeum (70 000 Ft) és a Magyar Nemzeti Múzeum (5000 Ft) biztosította. A leletek restaurálását a MTA Régészeti Intézetében végezték el. A jelzett intézmények mellett köszönettel tartozunk Horváth László régésznek, aki a késő neolitikus objektumok („A” — „C” gödrök)*(92. kép), továbbá Tóth Ágnes és Wellisch Márta régészhallgatóknak, illetve Molnár Lászlónak, a Göcseji Múzeum tudományos technikai munkatársának, akik a sírok feltárásában nyújtottak nagy segítséget. Ugyancsak köszönetet mondunk a pusztaszentlászlói termelőszövetkezetnek munkánk megértő támogatásáért.

A SÍROK LEÍRÁSA

A leírásban alkalmazott rövidítések a következők: H: hossza; Sz: szélessége; Sm: Sírmélység; Csh: csontváz-hossz. Mivel a csontvázak háton fekvő, nyújtott helyzetben feküdtek, leírásunkban csak az ettől eltérő helyzetben talált csontokról szólnunk.⁹

1. sír (45. kép 1—2.)

Sírfolt nem volt. Sm: 56 cm, tájolás pontosan Ny—K. Csh: 128 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé előrebillent. Egy ujjsont az alsó állkapocstól balra feküdt. A gerincoszlop alsó fele balra elmozdult. A bal kézfej csontjai a combcsont alatt feküdtek. *Melléklet:* az állkapocs alatt egy csomóban 1 sima S-végű ezüstkarika, 4 kaurikagyló gyöngy, 1 karneol gyöngy, 2 hegyikristály tisztaságú kvaregyöngy és 5 fluorit, illetve fluorit jellegű gyöngy. A gyöngyök közül néhány darab állatjárás okozta bolygatás miatt a koponya belsejébe került.

25—30 éves nő. Agykoponyája jó megtartású, arckoponyája hiányos, vázcsontjai töredékesek. Típusa: alpituranid. Számított életbeni termete: 151 cm. A koponya meso-brachycran, orthocran, tapeinocran, normál homlokú, orthognath. Az arc hypereuryprosop, euryen, mesokoneh, leptorrhin és brachyuran. Ossa suturatum: d: 1. A jobb radius görbe, a femur eurymer, a tibia mesoknem.

2. sír (45. kép 3.)

Sírfolt gyengén, közvetlenül a váz mélységében volt észlelhető. H: 185 cm, Sz: 60 cm. Sm: 48 cm. Tájolása pontosan Ny—K. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent. A bal váll kissé felhúzódtott helyzetben. A bal alkar csontjai szétálltak. *Melléklet:* A sírföldben, a bal medencelapát felett apró, jellegtelen őskori cserép.

30 év körüli férfi. Csontváza közel teljesen megmaradt. Típusa: keleti-mediterrán — taurid. Számított életbeni termete: 165 cm. A csigolyákon appozíciós horgok, a sternum összecsontosodott, a sacrum hat csigolyából álló, a koponyán az os frontale megvastagodott. Az agykoponya dolichocran, orthocran, metriocran, a homlok szűk, eurymetop. Az arc leptoprosop, mesen, mesokoneh, mesorrhin, leptostaphylin és brachyuran. Ossa epiptericum, ossa suturatum: d: 12; s: 3, a fossa praeasalis jól fejlett, jobb felső maxilláris tájékán a 4—5 fogaknál foggyökérgyulladás nyomai. A vázcsontokon

az izomtapadási felszínek erősen fejlettek; a femur platymer, a tibia euryknem.

3. sír (45. kép 4; 84. kép 4.)

A sírfolt közvetlenül a váz mélységében volt észlelhető; sarkai lekerekedtek. H: 165 cm, Sz: 52 cm. Sm: (fejnél) 43 cm, (lábnál) 53 cm. Tájolása Ny—K, 5° D-re. Csh: 142 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent. A jobb alkar a keresztcsontra hajlítva, a bal alkar a bal medencelapát alatt feküdt. A lábak kissé felhúzva és bal oldalra billenve. *Melléklet:* a jobb térdtől 30 cm-re jobbra I. László CNH I. 33. érme. Szigla: ... A ♀ V...

Adultus férfi (?). Csontvázmaradványai töredékesek. A számított életbeni termet: 161 cm. A humeruson a fossa olecrani dext. perforált; a tibia euryknem; a femur hyperplatymer.

4. sír (45. kép)

Sírfolt csak a váz mélységében figyelhető meg. H: ?, Sz: 45 cm. Sm: 56 cm. Tájolása (a bolygatatlan alsó lábszárak helyzete alapján) pontosan NY—K. Csh: ?. Bolygatott (Dornyai ?).

Az alsó lábszárak kivételével a váz bolygatott, a csontok szétszórva, a sírföldben vasdrót, mállott rongydarab volt. A koponya hiányzott. *Melléklet:* —

Adultus férfi. Töredékes vázcsontok. Számított életbeni termet: 156 cm. A humerus felszínén az izomtapadási felszínek jól fejlettek.

5. sír (45. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 68 cm. Tájolása pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 115 cm. Bolygatott.

A rossz megtartású váz jobb alkarja és az alsó lábszárcsontok bolygatás miatt hiányoztak.

Melléklet: —

Senilis férfi (?). A csontváz vizsgálatra alkalmas részei: kalott-töredékek, állkapocsmaradványok, hosszúcsontok középdarabjai. Típusa: valamely rövidfejű típushoz tartozott. Az állkapocs fogmedri része felszívódott. A collum femorison ízületi vastagodás nyomai; femur eurymer.

6. sír (45. kép 5.)

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 8° D-re. Csh: (mérhető) 80 cm. Bolygatott.

A váz egész felső része hiányzott, csupán a jobb alkar egy része az ujjcsontokkal és a két lábszár volt in situ. *Melléklet:* a jobb kéz egyik ujján nyitott bronz pántgyűrű.

Adultus férfi (?). Hosszúcsont-töredékek. A femur eurymer, a tibia euryknem.

7. sír (45. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 6,5° D-re. Csh: 154 cm. Bolygatatlan.

A koponya a bal oldalára billent. *Melléklet:* —

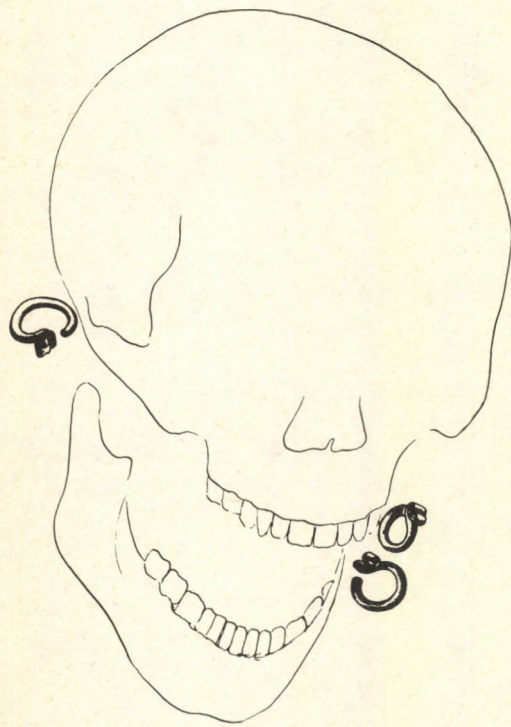
18 éves nő. Töredékes kalottja, fogai és vázsontrészei voltak mérésre alkalmasak. A számított életbeni termet: 161 cm. A femur platymer, a tibia euryknem.

8. sír (2. kép; 46. kép 1—6; 83. kép 2.)

Sírfolt nem volt. Sm: 76 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

Mellékletek: két sima S-végű ezüstkarika a bal állkapocság alatt, egy a jobb csecznyúlványnál volt. A jobb alkar külső oldalánál I. László CNH I. 28—30. érme. Szigla: ...A:V... A jobb kéz gyűrűsujján ovális átmetszetű, zárt, öntött bronzgyűrű, külső oldalán bevágások. Ugyanezen kéz egy másik ujján hegyesedő végű, hatszög keresztmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű.

35 év körüli nő (?). Töredékes, de közel teljes csontváz. A koponya mesocran, orthocran, metriocran, normál homlokú. A femur eurymer, a tibia euryknem. Típusa: alpi — turáni.

2. kép. 8. sír

9. sír (45. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolása pontosan Ny—K. Csh: ? Eke által bolygatott.

Csak a koponyadarabok és a jobb felkarcsont maradt eredeti helyén. A csontok nagy része elmállott.

Melléklet: —

4—5 éves gyermek.

10. sír (46. kép)

Sírfolt kissé trapéz alakú, H: 202 cm, Sz: (fejnél) 85 cm, (lábnál) 56 cm. Sm: 75 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: ? Bolygatott (Dornyai?).

A csontok a sírgödör északi oldalához félretolva, a koponya hiányzott. *Melléklet:* —

Adultus férfi (?). A vázsontdarabkák közül nagyobb darab a tibia, amely platyknem.

11. sír (46. kép)

Sírfolt H: 100 cm, Sz: 40 cm. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 87 cm. Bolygatatlan.

A bal alkar a keresztcsontra hajlítva, az ujjcsontok a jobb medencelapáton feküdtek. *Melléklet:* —

4—5 éves gyermek.

12. sír (46. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 44 cm. tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: (mérhető) 112 cm. Bolygatott.

A valószínűleg eke által megbolygatott vázból csak a koponya egy része, a bal felkarcsont és a combcsontok maradtak in situ. *Melléklet:* —

40 év körüli nő. Fogai és néhány hosszúcsontja volt vizsgálatra alkalmas. Számított életbeni termet: 153 cm. A femur hyperplatymer, a tibia platyknem.

13. sír (46. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 91 cm. Kissé bolygatott.

A koponya bal oldalára billent. A bal szárcapocs keresztben állt az alsó lábszárcsontok felett, a jobb alsó lábszárcsontok jobbra félrecsúsztak. *Melléklet:* —

6—7 éves, (inkább fiú) gyermek. Csontváza jó megtartású. A koponya dolichoeran, chamaeeran, tapeinocran, orthognath, euryprosop, mesen, hypsikonch, leptostaphylin, és brachyuran. Ossa suturarum: d: 3; s: 5. Típusa: crô-magnonid — taurid.

14. sír (46. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 72 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 162 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára dőlt. A jobb váll kissé felhúzódtott helyzetben. A bal kar könyökben enyhén behajlított. *Melléklet:* —

35 év körüli férfi. Teljes csontváz. Számított életbeni termet: 165 cm. Típusa: crô-magnonid — taurid. A koponya meso-brachyuran, ortocran, tapeinocran, szűk homlokú, metriometop, mesognath, mesoprosop, mesen,

mesokonch, leptorrhin, leptostaphylin és brachyuran. Baloldalt os epiptericum. Ossa suturarum: d: 4; s: 2. Bal halántékon érbarázda-benyomat. A nyakcsigolyák teste sorvadt. Femur: platymer; tibia mesoknem.

15. sír (46. kép 7—24.)

Sírfolt nem volt. Sm: 67 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: 127 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára dőlt. Az alkarcsontok a medencelapátok alatt. *Mellékletek:* A nyak táján négy fluorit gyöngy, az ötödik a bal kulcsont felett. A koponya felvétele után, a koponya jobb oldalához tapadva 6 S-végű, ón—ólom karikát találtunk. Közülük négy sima, kettő bordázott S-végű. A karikák közül négy egymást félig fedve a falsont táján, kettő pedig ezektől 2 cm-re a tarkó irányában helyezkedett el. Az S-végek a törzs irányába mutattak.

13 év körüli (inkább leány) gyermek. Töredékes koponya- és vázcsontok.

16. sír (47. kép)

Sírfolt H: 185 cm, Sz: 65 cm, erősen lekerekedő sarkú. Sm: 67 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 150 cm. Bolygatatlan.

A koponya arcrésze elmállott. *Melléklet:* —

30—40 éves nő. Állkapocs-maradványok és vázcsontok. Számított életbeni termet: 152 cm. A femur hyperplatymer, a tibia mesoknem. A csigolyákon és a pelvisen csonttarajok.

17. sír (47. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 85 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 158 cm. Bolygatatlan.

Csak a koponya és a hosszúcsontok maradtak meg, a többi csont elmállott. *Melléklet:* —

20 év körüli férfi (?). A femur hyperplatymer, a tibia platyknem.

18. sír (47. kép 4.)

Sírfolt H: 190 cm, Sz: 80 cm, kissé lekerekedő sarkú. Sm: 83 cm. Tájolás pontosan Ny—K. Csh: 159 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent. A bal kar a testtől kissé elállt. A lábak eredetileg kissé felhúzódtott helyzetben lehettek, mivel mindkét alsó lábszárcsont elmozdult balra. *Mellékletek:* az alsó állkapocs bal oldalánál bordázott S-végű ezüstkarika, a jobb kéznél teljesen szétmállott bronz huzalgűrű.

30 év körüli nő. Számított életbeni termet: 165 cm. Típusa: keleti-és atlanto-mediterrán. A homlok pathológiásan magas; mindkét halántékon érbarázda-benyomat. A koponya dolichoeran, chamaecran, tapeinoeran, normál homlokú, metriometop; az arc orthognath, hypsikonech, chamaerrhin, brachyuran. A sutura corona-

lison rendellenes varrattöblet, ossa suturarum: d: 1; s: 3. Gyenge lambdalapulát. A bal felső bölcsességfog csökevényes. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

19. sír (47. kép 6.)

A sírfolt nem volt mérhető. Sm: 63 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalra dőlt. A két váll kissé felhúzódtott helyzetben; a jobb alsó lábszárcsont elmozdult. *Melléklet:* a koponya alatt jellegtelen cserépdarabka.

Senilis férfi. Koponyatöredékek és vázcsontok szolgáltak a mérés alapjául. A számított életbeni termet: 166 cm. A femur platymer, a tibia euryknem.

20. sír (47. kép 3., 5.; 84. kép 3.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 63 cm, felül erősen lekerekedő. Sm: 88 cm. Tájolás: Ny—K, 20° É-ra. Csh: 148 cm. Kissé bolygatott.

A koponya enyhén balra dőlt. A bal sípcsont keresztben feküdt, a jobb sípcsont felső vége is elmozdult eredeti helyéről. *Mellékletek:* a jobb kéz gyűrűsujján vonalkeretbe foglalt zeg-zug motívummal díszített, nyitott végű, ezüst pántgyűrű, a jobb csukló külső oldalánál I. László CNH I. 33. érme. Szigla: ...A·V...

50—55 éves nő. Csontváza kissé töredékes. A számított életbeni termet: 153 cm. Típusa: mediterrán — turanid. A koponya mesocran, hypsieran, metriocran, szűk homlokú, stenometop. Az arc mesognath, mesen, leptorrhin, brachyuran. Ossa suturarum: d: 3. A femur platymer, a tibia mesoknem.

21. sír (47. kép 1—2.)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 65 cm. Kissé bolygatott.

A koponya darabokra esett szét. A bal kar és az alsó lábszárak bolygatás (?) miatt hiányoztak. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán sima S-végű bronzkarika, a jobb medencelapáton egymásra hajlított végű, bronz pántgyűrű.

6 év körüli gyermek.

22. sír (48. kép)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 70 cm, sarkok enyhén lekerekítettek. Sm: 67 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 150 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára dőlt. *Melléklet:* —

20—25 év körüli nő. Koponyája kissé töredékes. A agykoponya mesocran, orthocran, tapeinoeran, metriocran, szűk homlokú és eurymetop. Az arc prognath, ran, szűk homlokú és eurymetop. Az arc prognath, euryprosop, euryen, chamaekonech, leptorrhin, homlokvarrat nem csontosodott el. Az os frontale belső oldalán homloküreg-gyulladás nyomai. Ossa suturarum: d: 2; s: 3. A femur eurymer, a tibia mesoknem.

23. sír (48. kép 1—5.)

Sírfolt H: 185 cm, Sz: 62 cm. Végei oválisán lekerekedők. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 156 cm. Bolygatatlan.

Mellékletek: a bal falsontnál három sima S-végű, bronz és egy ón—ólom karika. Utóbbi sima, pödrött végű. A koponya jobb oldalán, a szemgödör vonalában egy sima S-végű bronzkarika.

35—40 éves nő. A csontváz jó megtartású. Számított életbeni termet: 156 cm. Típusa: turanid-cordé, erőteljes mongolid vonásokkal. Az agykoponya dolichocran, chamaecran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc koponya mesognath, leptoprosop, lepten, hypsikonech, leptorrhin, mesotaphylin és brachyuran. Az agykoponya pathológiásan aszimmetrikus. Az erős lambdavarrat igen nagy rajzolatú. A femur eurymer, a tibia mesoknem.

24. sír (48. kép 10—16.)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 70 cm, négyszögletes. Sm: 52 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 152 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent. A jobb singsont a felkar fölé csúsztva. A jobb kéz ujjai a combcsont mentén, annak közepéig szétszóródva. A jobb láb a bal bokához irányítva. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán két bordázott S-végű ón- és egy törött S-végű bronzkarika. A koponya jobb oldalán, kissé a koponya alá csúsztva egy bordázott és egy törött S-végű ónkarika. A jobb állkapocság alatt, a fültő táján sima S-végű ezüstkariika. A jobb kéz egyik ujján lekerekített és egymásra hajtott végű, ezüst pántgyűrű.

30—35 éves nő. Csontváza közel teljes. Számított életbeni termete: 155 cm. Típusa: turanid — eromagnonid. Az agykoponya mesocran, orthocran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc mesotaphylin, brachyuran. Az állkapocs jobb ramusa in vivo törött. Baloldalt os epiptericum; inkacsont; ossa suturarum: d: 1; s: 3. Baloldalt fent dupla szemfoga van, a fogmeder paradontosisos. Femur eurymer; tibia euryknem.

25. sír (48. kép 6.)

Szabálytalan sírfolt, jobb oldala bolygatás nyomát mutatja. H: 120 cm, Sz: 35 cm. Sm: 35 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 105 cm.

A koponya bal oldalán feküdt. A jobb kar, a bordák és a gerincoszlop egy része, továbbá a jobb combcsont hiányzott. A bal kar könyökben kissé behajlítva. *Melléklet:* a jobb kéz helyén vékony bronz huzalgűrű töredéke.

9—10 éves gyermek. Típusa: keleti-mediterrán (?). Az agykoponya dolichocephal, orthocephal, tapeinocephal, normál homlokú és eurymetop. Az arc leptoprosop, mesen, mesokonech, chamaerrhin, leptostaphylin és brachyuran. Jobboldalt os epiptericum. A lambdavarrat erősen meanderező. Ossa suturarum: d: 1. A prosthion

fölött erős gyulladás okozta kimaródás, a jobb felső 5. fog helyén foggyökérgyulladás lezajlott nyomai. A femur tengelyében erősen görbült.

26. sír (48. kép 7—9.)

Sírfolt H: 195 cm, Sz: 60 cm, négyszögletes. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 156 cm. Bolygatatlan.

Mellékletek: a koponya bal oldalától 10 cm-re, a szemgödör vonalában bordázott S-végű ezüstkariika. Ettől 10 cm-re, a sír koponya felőli vége irányában egy ón—ólom S-végű karika. A koponya jobb oldalán, a falsont táján sima S-végű ezüstkariika.

40 év körüli nő. A koponya töredékes állapotú. A számított életbeni termet: 163 cm. Depressio praelambdoidaea, a nyakszirt bathrocran. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

27. sír (48. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 150 cm. Kissé bolygatott.

A töredékes állapotú koponya jobb oldalára volt dőlve. A jobb alkart a hasra hajlították, a bal alkar a medencealapát alatt feküdt. A jobb alsó lábszár hiányzott. *Melléklet:* —

16—18 év körüli nő. Számított életbeni termete: 150 cm körüli. Típusa: keleti-mediterrán — taurid (brachycephalizált). A koponya mesocran, orthocran, metricran, normál homlokú. A femur platymer, a tibia euryknem.

28. sír (42. kép 1.; 49. kép 1.; 86. kép 6.)

Sírfolt H: 190 cm, Sz: 50 cm, négyszögletes. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: 170 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára billent. *Melléklet:* a jobb kéz egyik ujján erősen töredékes állapotú, nyitott végű, vékony, ezüst pántgyűrű, melyet eredetileg különböző rováskélekkel (?) díszítettek. Ezek közül ma már csak egy jel ismerhető fel.

50 év körüli nő. Csontváza töredékes. Számított életbeni termete: 170 cm. Az alsó állkapcsen, a jobb 5. fog tájékán foggyökérgyulladás nyomai. A femur platymer, a tibia mesoknem.

29. sír (49. kép 2—5., 7.; 85. kép 2.)

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 152 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalra billentve került elő. *Mellékletek:* a koponya felvételekor, a jobb járomív alatt sima S-végű ezüstkariika került elő. Párja a jobb kulcsont felett, az állkapocs alatt feküdt. A keresztcsont alsó végénél I. László CNH I. 34. érme. Szigla: ? A bal kéz egyik ujjcsontján ovális keresztmetszetű, öntött bronzgyűrű, külső oldalán bevagdósásokkal. Ugyanezen kéz másik ujján S-végű bronzkarikából készített gyűrű.

45 év körüli nő. Számított életbeni termete: 154 cm. Típusa: az arc koponya töredékessége miatt nem

dönthető el egyértelműen. Erősen mongolid jellegek mellett őseurópai vonások is előfordulnak. Az agykoponya mesocran, orthocran, metriocran, széles homlokú és eurymetop. Az arc orthognath, leptoprosop, euryen és hypsikonch. A lambdavarratok erős mintázatúak. Ossa suturarum: d: 1. A fogmeder paradontikus. A femur platymer, a tibia euryknem.

30. sír (49. kép 6.)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 147 cm. Bolygatatlan.

Mindkét alkar a medencelapátokon feküdt, a lábak a bokánál szorosan egymás mellett. *Melléklet:* a bal járomív alatt nagyméretű, sima S-végű bronzkarika.

30 év körüli nő. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 159 cm. Típusa: turanid. Az agykoponya mesocran, orthocran, tapeinocran, szűk homlokú és metriometop. Az arc orthognath, euryprosop, mesen, hypsikonch, leptorrhin, brachystaphylin és brachyuran. A femur platymer, a tibia euryknem.

31. sír (49. kép 10.)

A sírfolt H: 180 cm, Sz: 60 cm, lekerekített sarkú. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: 153 cm. Bolygatatlan.

Melléklet: a jobb alkar közepe táján, a sírföldben egy jellegtelen, őskori cserép.

50 év körüli férfi. Csontváza jó megtartású. Számított életbeni termete: 162 cm. Típusa: az arkokoponya hiányossága miatt nem határozható meg pontosan, valamely mediterrán csoportba sorolható. Az agykoponya dolichocran, orthocran, metriocran, normál homlokú és metriometop. Az agykoponya elsődlegesen aszimmetrikus. Ossa suturarum: d: 1. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem. Az os sacrum a pelvis-szel in vivo összeforrt, a csigolyákon és a hosszúcsontok epiphysis-én elmeszesedés nyomai.

32. sír (49. kép 9., 11.)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 162 cm. A nyaktájnál állatjárás okozta bolygatás.

Melléklet: a jobb kéz egyik ujjcsontján hegyesedő végű, lekerekedő oldallapú, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű. A bal alsó bordák mellett 5 cm-re tégladarab.

25 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 168 cm. Típusa: keleti-mediterrán — taurid (pamíri). Az agykoponya dolichocran, orthocran, akrocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc hypsikonch, leptostaphylin és dolichuran. A koponyatető a sutura sagittalis mentén kissé tarajszerű. Kétosztatú inkacsont. A femur hyperplatymer, a tibia mesoknem.

33. sír (49. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 20 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 42 cm. Bolygatatlan.

A koponya szétlapult; csak a hosszúcsontok maradtak meg. *Melléklet:* —

2 év feletti gyermek.

34. sír (49. kép 8.)

Sírfolt H: 100 cm, Sz: 40 cm. Sm: 30 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 90 cm. Bolygatatlan.

A koponya szétlapult. A jobb alkar hiányzik. *Mellékletek:* a koponyától jobbra, a szemgödör vonalában bordázott, pödrött végű, ón—ólom karika. A koponya jobb falsontján patinanyom. A jobb alkar helyén töredékes állapotú, kis méretű vas (?) karika.

3 év körüli leányka.

35. sír (50. kép 1—3.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: 60 cm. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 141 cm. Bolygatatlan.

A jobb alkar a keresztcsontra hajlítva. A bal sípcsont felső vége jobbra elmozdult. *Mellékletek:* a bal felkarcsont felső végénél sima S-végű ezüstkarika. Az állkapocs alatt, a bal kulcsont táján sima S-végű ónkarika töredéke.

30 év körüli nő (?). Töredékes vázából csak az állkapocs és a vázcsontok egy része volt vizsgálatra alkalmas. A femur eurymer, a tibia euryknem.

36. sír (50. kép)

Sírfolt H: 190 cm, Sz: 50 cm. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: 157 cm. Bolygatatlan.

Melléklet: —

45 év körüli férfi. A koponya jobb fele töredékes. Számított életbeni termete: 166 cm. Típusa: gyengén mongolid és mediterrán keveréke. A koponya chamaecran, prognath, mesoprosop, mesen, hypsikonch. Ossa suturarum: d: 1; s: 1. A femur platymer, a tibia platyknem. A tibia felső harmadában csonttövis.

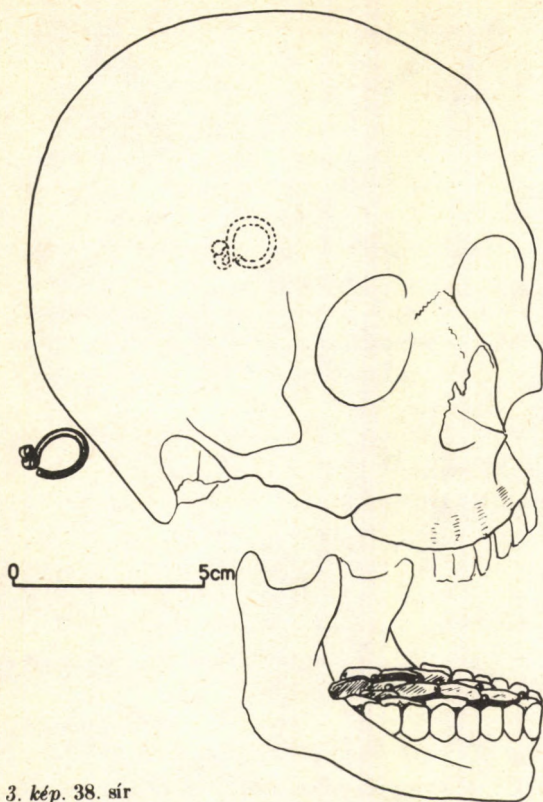
37. sír (50. kép 4—6., 9.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: 60 cm. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 142 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya kissé balra fordult. Az alsó állkapocság a bal felkarcsont felső végénél. A bordák és a gerincoszlop anatómiai helyzetéből elmozdulva. A jobb váll erősen felhúzódtott helyzetben. *Mellékletek:* a koponya tarkórészétől 2 cm-re, egymástól másfél cm-re két sérült, bordázott S-végű, ón—ólom karika. A mellkas közepe táján, a gerincoszloptól jobbra bordázott S-végű, ón—ólom karika. A balkéz ujjcsontjai felett 10×4 cm-es tégladarab.

40 év körüli nő. Koponyája kissé töredékes. A számított életbeni termet: 154 cm. Típusa: alpi — mediterrán. Az agykoponya dolichocran, chamaecran, tapeinocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc mesognath, mesoprosop, lepten, hypsikonch, leptorrhin és dolichuran. Ossa suturarum: d: 2; s: 1. A nyílvarraton varratcsont. A femur hyperplatymer, a tibia platyknem.

3. kép. 38. sír

38. sír (3. kép; 50. kép 7—8.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: 50 cm, lekerekített sarkú. Sm: 45 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 152 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára dőlt. A jobb alkar csontjai szétnyílt helyzetben. *Mellékletek:* szorosan a koponya tarkórészénél sima S-végű ezüstkariika. A koponya alatt morzsalékossá vált ólomkarika. Szorosan a nyak körül 15 fluorit gyöngy és 8 kisebb, már felszedéskor elporladt üvegpasszta gyöngy. A kis gyöngyök a fluorit gyöngyökkel váltakozva alkották a füzért.

30 év körüli nő. Csontváza jó megtartású. Számított életbeni termete: 155 cm. Típusa: turanid — alpi. Az agykoponya brachycran, hypsycran, metriocran, normál homlokú, eurymetop. Az arc kissé prognath, euryprosop, euryen, hypsiconch, leptorrhin, brachystaphylin és brachyuran. Jobboldalt os epiptericum. Ossa suturum: d: 1; s: 1. A jobb felső 6. fog fogmedri részénél foggyökérgyulladás nyomai. A femur platymer, a tibia euryknem.

39. sír (50. kép 10.)

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 6° D-re. Csh: 157 cm. Bolygatatlan.

Mindkét alkarcsont a medencelapátokon nyugodott, a kézujjcsontok összekulcsolt helyzetben. *Melléklet:* a bal könyök belső hajlatában bordázott S-végű ón—ólom karika, S-vege sérült.

Adultus nő. Csak az állkapocs és a vázcsontok voltak mérésre alkalmasak. A számított életbeni termet: 154 cm. A koponyavarratok nyitottak, az állkapocs senilisen atrofizált. A femur platymer, a tibia euryknem.

40. sír (51. kép 1—7.)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 7° D-re. Csh: 154 cm. Bolygatatlan.

Bal alkar a medencelapátra hajlítva. *Mellékletek:* az alsó állkapocstól 10 cm-re balra egy ón S-végű karika töredéke. Az állkapocstól jobbra bronz S-végű karika, melyen egy ópkarika volt átbújtatva. Ettől néhány cm-re újabb ónkarika töredékei feküdtek.

35 év körüli nő. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 151 cm. Típusa: erősen mongolid turanid. Az agykoponya mesocran, orthocran, metriocran, szűk homlokú és eurymetop. Az arckoponya mesognath, hypereuryprosop, mesen, hypsiconch, leptorrhin, leptostaphylin és dolichuran. A koponya több részén felszívódott, az agykoponya aszimmetrikus. Ossa suturum: d: 4. A jobb felső 4. fog tájékán foggyökérgyulladás nyoma. A bal alsó 7. fog hiányzik (helye sincsen). A sternum in vivo törött. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

41. sír

Sírfolt nem volt. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: (mérhető) 162 cm. Bolygatatlan.

A csontváz teljesen elporladt. A tájolás és a hozzávetőleges vázhossz megállapításán túl egyéb adatot nem tudtunk felvenni. *Melléklet:* —

A néhány csontszilánk alapján adultus egyén.

42. sír

Sírfolt nem volt. Sm: 85 cm. Tájolás: ? Csh: ?

Csak a koponya néhány darabja került elő, a váz többi része teljesen elporladt. *Melléklet:* —

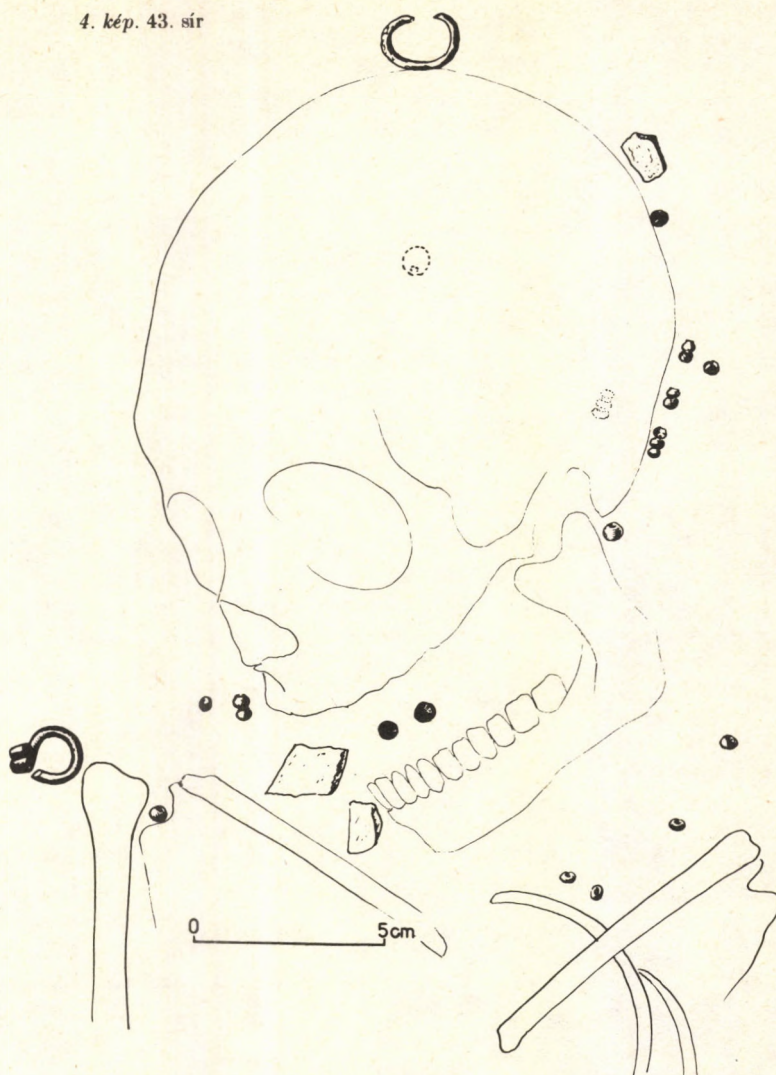
Adultus (inkább) férfi, a megmaradt csontszilánkok alapján. Erősen torzult inkacsont, erős falcsonti és homlokududor.

43. sír (4. kép; 51. kép 8—13.; 83. kép 6.; 89. kép 3.)

Sírfolt nem volt. Sm: 53 cm. Tájolás: Ny—K, 5° É-ra. Csh: 141 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára billenve feküdt. *Mellékletek:* a jobb felkarcsont felső végénél sima S-végű ezüstkariika. A koponya mögött ólomkarika darabja. A nyak körül szorosan 1 három-, 6 két- és 3 egytagú, apró rúdgyöngy. Nyaklánc részei vagy ingnyak díszei voltak. A nyaktól távolabb 5 piros kalcedon (karneol?), 1 hegyikristály jellegű kvarc és egy átlátszó üveggyöngy feküdt a koponya két oldalán, a két váll felett. Feltételezhetően hajfonatdísz részei voltak. Az alsó állkapocs felett és a tarkó mellett jellegtelen cserépdarabok voltak. A bal medencelapáton, a bal kéz ujjcsontjai között I. László

CNH I. 28. érme lapult. Szigla: ... A ▼ V ... A jobb kéz egyik ujjcsontján nyitott végű, ezüst pántgyűrű.

Adultus nő.

44. sír (51. kép 14.)

Sírfolt H: 190 cm, Sz: 100 cm. Sm: 80 cm. Tájolás: Ny—K, 5° É-ra. Csh: ? Bolygatott (Párducz?).

A sírgödörben csak egy bokacsont, csigolya- és bordatöredékek, s a koponyatető darabja maradt meg. *Melléklet:* a sír földjében egy tégladarabot találtunk.

Adultus nő.

45. sír (51. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 20 cm. Tájolás: Ny—K, 3,5° É-ra. Csh: kb. 160 cm. Bolygatott.

A koponyából csak az állkapocs maradt meg. A bordák összebolygatva, a felkarok felében eltörve. A combcsontok ugyancsak megsérültek. Valószínűleg eke dülta szét a sírt. *Melléklet:* —

Adultus nő.

46. sír (51. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 25 cm. Tájolás: Ny—K, 8° É-ra. Csh: kb. 140 cm. Eke által bolygatott.

A koponya és a láb csontjai összetörve, a bal felkarcsont és a jobb kar csontjai hiányoztak. A bal alkar csontjai a combcsont alatt. *Melléklet:* —

Maturus férfi.

47. sír (51. kép 15—16.)

Sírfolt nem volt. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: (mérhető) 103 cm. Bolygatott.

A koponya a bal oldalra dőlt. A jobb alkar a medencelapáton. Az alsó lábszárcsontok hiányoztak. *Melléklet:* a bal járomív alatt törött S-végű bronzkarika, a járomív felett bordázott S-végű, ón—ólom karika.

50 év körüli nő. Töredékes vázcsontok és koponya. Mindkét felső 2. fog fogmedri részén lezajlott foggyökérgyulladás nyoma. A koponyaboltozaton belül Pacchioni-féle gödröcskék. A femur hyperplatymer.

48. sír (51. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 85 cm. Tájolás Ny—K, 5° D-re. Csh: 165 cm. Bolygatatlan.

A koponya enyhén jobbra billent. A karok a medencében egymás felett (a bal a jobb felett). *Melléklet:* —

25 év körüli férfi. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 173 cm. Típusa: keleti-mediterrán. Az agykoponya dolichocran, orthocran, akrocran, szűk homlokú és eurymetop. Az arckoponya prognath, leptoprosop, mesen, hypsikonch, leptorrhin, leptostaphylin és mesuran. A baloldali os epiptericum elcsontosodott. A csontos orr aszimmetrikus. Ossa suturarum: d: 2; s: 3. A fogmeder atrofizált. A jobb clavicula proximális harmadában hosszúkás atrofizált rész. A femur hyperplatymer, a tibia mesoknem.

49. sír (5. kép; 52. kép 1—5.; 89. kép 1.)

Sírfolt H: 160 cm, Sz: 65 cm. Sm: 60 cm. Tájolás: Ny—K, 2° D-re. Csh: 136 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya jobb oldalára billent. A bal orsócsont eredeti helyéről kimozdulva. A bal medencelapát és a keresztcsont jobbra tolódva. A bal sípcsont szintén jobbra elmozdítva. *Mellékletek:* a jobb járomív felett

négy, egymást félig fedő ón—ólom S-végű karika. A bal kulcscsont alsó végénél és a bal felkarcsont felső végénél egy-egy újabb ón—ólom karika. A nyakcsigolyák felett és az alsó állkapocs alatt 12 fluorit jellegű gyöngy, két sárga üvegpaszta gyöngy és egy eredetileg csörgőként vagy üreges gombként szolgált, hatlapú, kúpos, bronz „gyöngy”. A jobb kézen hegyesedő végű, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott bronzgyűrű.

20 év körüli nő. A csontváz igen rossz megtartású és hiányos volt. A számított életbeni termet: 149 cm. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

50. sír (52. kép 6—8.)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 60 cm; a sírgödör sarkai lekerekedtek. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 146 cm. Bolygatatlan.

Mellékletek: a koponya jobb oldalán, a csecsnyúlvány felett 3 (esetleg 4) ón S-végű karika; közülük egynek a vége bordázott, a többi hiányzik. A bal válltól 12 cm-re, a koponya mellett két, morzsalékosra szétesett ónkarika.

Adultus-maturus nő. Vázcsont- és koponyatöredékek. A femur platymer.

51. sír (52. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 58 cm. Tájolás: Ny—K, 5° É-ra. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

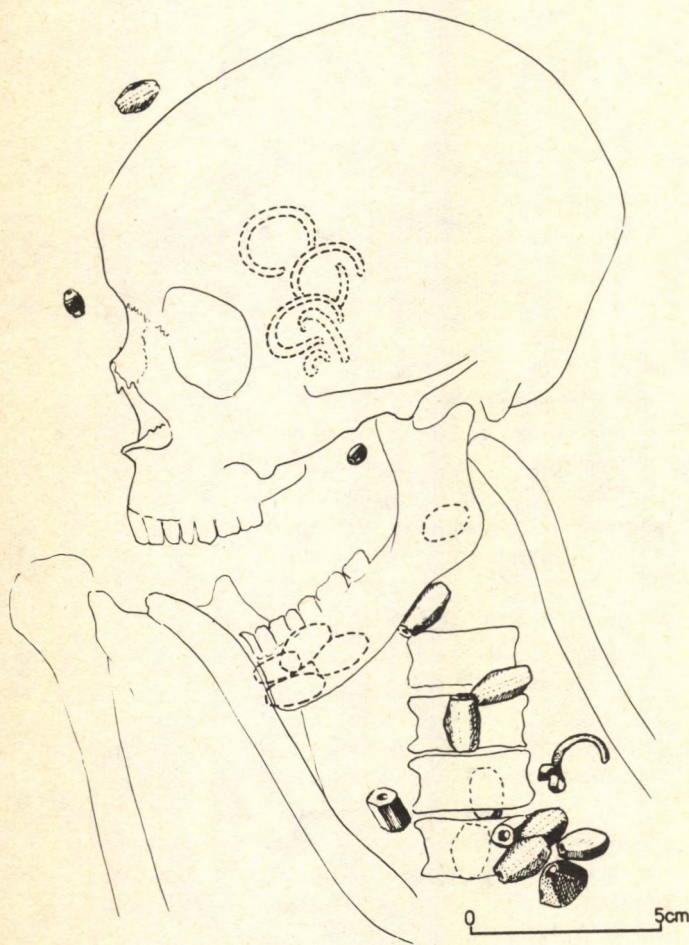
A koponya arcerése elmállott. A karok a medencére hajlítva, a kezek a keresztcsont felett összekulcsolva (a jobb a bal felett). *Melléklet:* —

Adultus férfi.

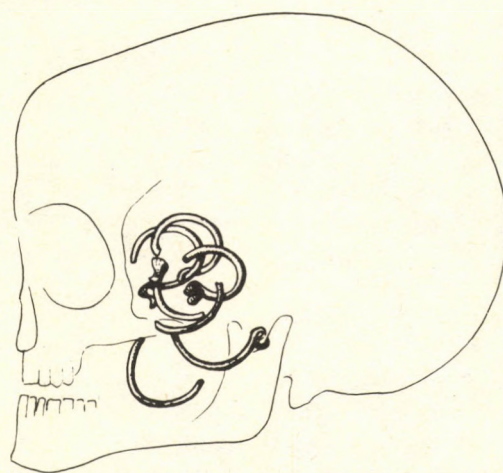
52. sír (6. kép; 52. kép 9—16.)

Sírfolt nem volt. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 100 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalán feküdt. *Mellékletek:* a bal járomív felett és alatt 6 ón—ólom karika, bordázott S-

5. kép. 49. sír

6. kép. 52. sír

végge. A felső áll előtt 2 cm-re és az első csigolyacsont felett további ón—ólom karika, töredékes állapotban. A bal kéz ujjcsontjai között törött S-végű ón—ólom karika, melyet másodlagosan gyűrűnek használtak.

? A csontanyag nem maradt meg.

53. sír (53. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 65 cm. Tájolás: Ny—K, 5,5° D-re. Csh: 158 cm. Bolygatatlan.

A koponya a jobb oldalán feküdt. *Melléklet:* —

50 év körüli férfi. A csontváz kissé töredékes állapotú. A számított életbeni termet: 167 cm. Típusa: mediterrán — nordikus. A koponya mesocran, hypsican, akrocran, szűk homlokú, eurymetop, brachystaphylin és mesuran. Ossa suturarum: d: 1; s: 1. A csigolyák testének szélein csonthorgok. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

54. sír (53. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 65 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 158 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya jobb oldalán feküdt. Az állkapocs a bal váll felett. A bordák szétdúlva. A jobb alkar csontjai a medencelapát alatt. *Melléklet:* —

50 év körüli férfi. A koponya és a vázcsontok töredékesek. A számított életbeni termet: 171 cm. Típusa: keleti-mediterrán — crô-magnonid — pamiri. Az agykoponya dolichocran, orthocran, akrocran. Az arckoponya lepten, chamaekonch. A nyílvarrat mentén crista. A csigolyák testének szélein csonthorgok. A bal fibula distalis harmadában in vivo törött. A femur hyperplatymer, a tibia hyperplatiknem.

55. sír (53. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 62 cm. Tájolás: Ny—K, 12° É-ra. Csh: 152 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra billenve. A jobb alkar egyik csontja a medencelapát alá nyúlik. *Melléklet:* —

40 év körüli férfi. Csontváza rossz megtartású, hiányos. A számított életbeni termete 163 cm. A femur platymer, a tibia platyknem. A tibia felső harmadában csonttövis.

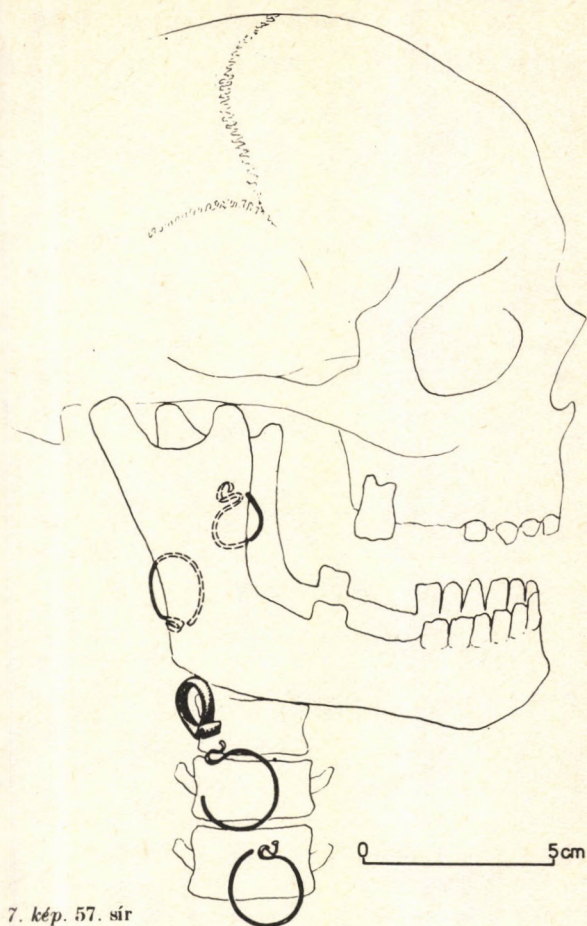
56. sír

Sm: 20 cm. Elszántott gyermekesír, néhány csontdarabka maradt csak meg. *Melléklet:* —

57. sír (7. kép; 53. kép 2—6.)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 138 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra fordult helyzetben. A jobb kar derékszögben behajlítva, az alkar csontjai a keresztcsont tájkán feküdtek. *Mellékletek:* az alsó állkapocs jobb ágának belső oldalánál két sima S-végű bronzkarika. Ezek alatt, a nyakcsigolyák felett egy sima S-végű ezüstkarika, majd két újabb bronz S-végű karika. A karikák helyzetéből arra lehet következtetni, hogy az S-

7. kép. 57. sír

végű karikákkal díszített szalag vagy hajfonat hátul közepén csüngött le a fejről.

30—40 éves nő. Töredékes és hiányos volt a vizsgált csontanyag. A számított életbeni termet: 155 cm. A szájpádon perforáció. A femur platymer, a tibia euryknem.

58. sír (53. kép 1.; 84. kép 6.)

Sírfolt H: 110 cm, Sz: 40 cm. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 103 cm. Bolygatott.

Állatjárás okozta bolygatás miatt a jobb lapocka és jobb medencelapát, illetve a bal alkar- és combcsont anatómiai helyzetéből kimozdítva. *Melléklet:* a jobb kéz ujjcsontjain patinanyomok, a jobb lapocka alatt I. László CNH I. 33. pénze. Szigla: ...A*V...

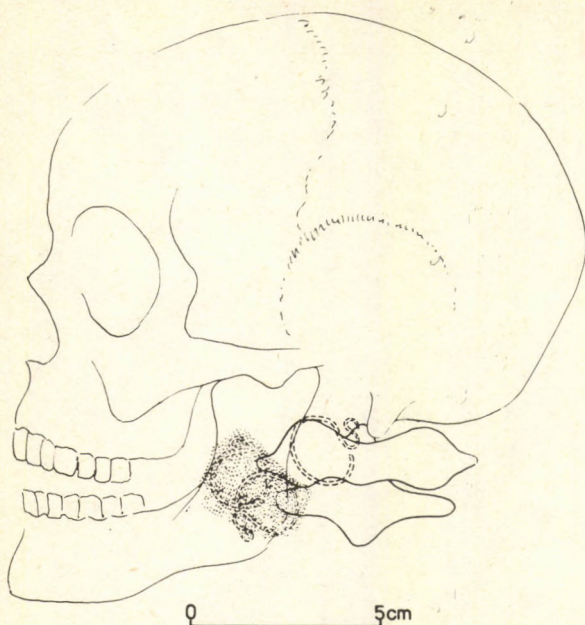
4—5 éves (inkább fiú) gyermek. A csontváz rossz megtartású.

59. sír (8. kép; 41. kép; 53. kép 7—10.; 82. kép 8.)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 70 cm, a sírgödör rövidebb végei oválisak. Sm: 80 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: 143 cm. Bolygatatlan.

A koponya a jobb váll fölé billent. A két sípcsont egymás mellett párhuzamosan, de a két combcsont közé csúszva, ferdén helyezkedett el. Valószínűleg kissé

8. kép. 59. sír

felhúzott helyzetben voltak a lábak. *Mellékletek:* a jobb állkapocság és a nyaki csigolyák alatt egy sima és egy bordázott S-végű ezüst és egy sima S-végű ónkarika. A két ezüstkarika konzerválta annak a bőrszalagnak egy részét, melybe belefűzték őket. A keresztcsont jobb oldalán I. László CNH I. 26. érme. Szigla: ?

18 éves nő. Koponyája és vázcsontjai töredékes állapotban. A számított életbeni termete: 146 cm. Típusa: feltehetően nordikus — mediterrán. Az agykoponya brachycran, eurymetop. Az agykoponya belső részén agyhártyagyulladás nyomai. A szemgödörön osteoporosis symmetrica nyomai. Sok osztatú inkacsont; homlokvarrat; ossa suturarum: d: 4. A pelvisen csontburjánzás. A femur platymer.

60. sír

Sírfolt H: 142 cm, Sz: 60 cm. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott (Párducz ?).

A sírgödör lábvégi részében egy kupacba összekotorva a vázcsontok. A koponya hiányzott. *Melléklet:* —

Adultus férfi.

61. sír

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 90 cm. Sm: 75 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott (Párducz ?).

Csak az üres sírgödört találtuk meg. *Melléklet:* —

62. sír (54. kép)

Sírfolt H: 80 cm, Sz: 35 cm. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: kb. 65 cm. Bolygatott.

A koponya elporladt. A bordák bolygatva. A bal kar könyökben behajlítva. A bal medencelapát kimozdulva

eredeti helyéről. Az alsó lábszárak és a jobb combcsont hiányoztak. *Melléklet:* —

2—3 éves gyermek.

63. sír (54. kép)

Sírfolt H: (mérhető) 90 cm, Sz: 30 cm. Sm: 55 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 76 cm. Bolygatatlan (?).

A jobb kar behajlítva, az alkar csontjai a jobb medencelapáton. A bal alkar és a bal medencelapát hiányzott. *Melléklet:* —

6 éves gyermek.

64. sír (54. kép 4—5.; 83. kép 8.)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 50 cm, sarkai lekerekedők. Sm: 90 cm. Tájolás: Ny—K, 2° D-re. Csh: 146 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára dőlt. *Mellékletek:* a jobb felkaron, a könyöktől 7 cm-re I. László CNH I. 28—30 érme. Szigla: ...A*V... A jobb combcsont mellett, az egyik ujjcsonton hegyesedő végű, lekerekedő élű, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű.

16 éves (inkább) fiú. Koponyája és vázcsontjai kissé töredékes állapotban. A számított életbeni termete: 155 cm. Típusa: nordikus — mediterrán. A koponya dolichocran, orthocran, metriocran, leptorrhin. Az agykoponya elsődlegesen aszimmetrikus. Ossa suturarum: d: 1; s: 2. A fogak nyaki részén a zománcon körkörös bemélyedés. A femuron csontthártyagyulladás nyomai. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

65. sír (54. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 15° É-ra. Csh: (mérhető) 65 cm. Bolygatatlan.

A csontváz felső része teljesen elkorhadt, csak a lábsontok maradtak meg, azok is igen málékony állapotban. *Melléklet:* —

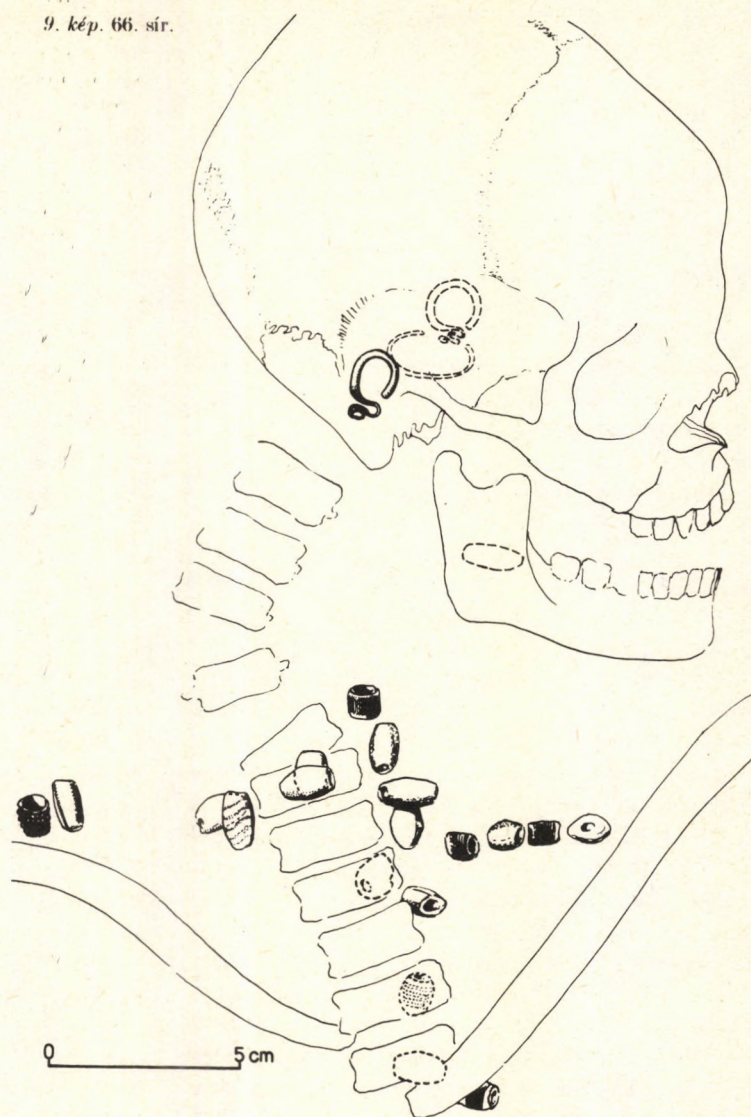
Adultus egyén.

66. sír (9. kép; 54. kép 1—3.; 89. kép 5.)

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 8° É-ra. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és kissé előredőlt. A bal alkar csontjai a medencelapát alatt. Az alsó lábszárcsontok a boka táján összeértek. *Mellékletek:* a jobb csecsenyűválnál sima S-végű ezüstkarika. A bal csecsenyűválnál sima, többszörös S-végű ezüstkarika, mellette szétmállott ón—ólom karika. A két kulcsont között és a nyakcsigolyák alatt 14 fluorit, 3 ezüst-, 2 aranyfóliás és 1 kockásra vagdalt felületű, kék üveggyöngy. A gyöngyök elrendeződése alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy nem a nyakat körülölelő gyöngyfűzér részei voltak, hanem a hajfonatokat díszítő szalagokra voltak varrva. Utóbbi esetben az egyik hajfonatot a két kulcsont között keresztben talált gyöngyök díszítették, a másikat a nyakcsigolyák mellett, illetve alatt talált gyöngyök.

30—35 éves nő. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 156 cm. Típusa: turanid — mediterrán. Az agykoponya dolichocran, orthocran, akrocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya orthognath, mesoprosop, mesen, hypsikonch, leptorrhin, leptostaphylin és brachyuran. A femur platymer, a tibia platyknem.

67. sír (54. kép 6.)

Sírfolt nem volt. Sm: 15 cm. Tájolás: Ny—K, 6,5° É-ra. Csh: 76 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára billent. A bal alkar a medencelapáton. A jobb láb térdben behajlítva. *Melléklet:* a jobb alsó lábszár külső oldalánál, a sírföldben cserépdarab.

3—4 éves gyermek.

68. sír (54. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 30 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: kb. 70 cm. Bolygatatlan.

A váz teljesen elmállott, a csontok lenyomatát csak helyenként lehetett megfigyelni. *Melléklet:* —

1 év körüli gyermek.

69. sír (54. kép)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 60 cm. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 10° É-ra. Csh: 154 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya balra és kissé előredőlt. Az alsó állkapocs a bal váll felett. A bal oldali bordák egy része eredeti helyéről kimozdítva. *Melléklet:* —

40 év körüli férfi. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 162 cm. Típusa: taurid — pamiri, ahol iráni jellegek is felismerhetők. Az agykoponya mesocran, hypsicran, metriocran, normál homlokú és metrio-eurymetop. Az arckoponya orthognath, mesoprosop, lepten, hypsikonch, mesorrhin, leptostaphylin és brachyuran. A koponyán a tabula externa in vivo felszívódott. Kétoldali os epiptericum. Kis méretű depressio praelambdoidaea. Az alsó fogsor bal hátsó

fogainál fogtorlódás. A femurok görbék. A femur platymer, a tibia euryknem.

70. sír (55. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 22° D-re. Csh: 168 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán feküdt. A jobb váll felhúzódtott helyzetben. A jobb alkar a medencelapát alatt.

Melléklet: —

50 év körüli férfi. Csontváza töredékes. A számított életbeni termete: 174 cm. Típusa: crô-magnonid — nordikus. Az agykoponya dolichoeran, orthocran, akrocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya mesognath, mesoprosop, mesen, chamaekonch, mesorhin. Ossa suturarum: d: 4; s: 3. Paradontosis, foggyökérgyulladás; a szájjpad elülső részén nagy sipolynyílás. A femur platymer, a tibia euryknem. Mindkét femur és tibia megvastagodott, felületén gyulladásos folyamat nyomai.

71. sír (55. kép)

Sírfolt H: 155 cm, Sz: (fejnél) 45 cm, (lábnál) 30 cm. A sírgödör végei oválisan lekerekedtek. Sm: 92 cm. Tájolás: Ny—K, 2,5° D-re. Csh: 140 cm. Bolygatott.

A szétesett koponya jobb oldalára dőlve feküdt. A test felső részének csontjai teljesen összedúlva, csak a bal oldali bordák és a bal alkar in situ. Az alsó lábszárcsontok a bokánál összeértek. *Melléklet:* —

50 év körüli nő. Koponyája és vázcsontjai töredékesek. A számított életbeni termete: 154 cm. A femur platymer, a tibia platyknem.

72. sír (55. kép)

Sírfolt H: 188 cm, Sz: 72 cm, lekerekített sarkú. Sm: 72 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: ? Bolygatott (Párducz ?).

A sírgödör lábfelőli végében néhány ujjcsont és csigolya volt.

Adultus egyén.

73. sír (55. kép 1—4.)

Sírfolt H: 75 cm, Sz: 60 cm. Sm: 58 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott.

A sírt egy fagyökér kiásásakor találtuk meg, így a vázcsontok nagy része kifordult a földből. In situ csak a koponya és a jobb kar csontjai maradtak. *Mellékletek:* a sír földjében egy hegyesedő végű, legömbölyített oldalú, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű. A gyűrű végeit egymásra hajlították. A sírföldben még egy kovaszilánkot és két őskori cserepet találtunk.

4—5 éves gyermek. Csontváza közepes megtartású.

74. sír (55. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 58 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya összelapulva. A karok kissé behajlított helyzetben, a testtől elálltak. Az alsó lábszárcsontokat nem találtuk meg. *Melléklet:* —

4 év körüli gyermek. Az állkapocs felszínén csontfelszívódás nyoma.

75. sír

Sírfolt H: 160 cm, Sz: 60 cm. Sm: 85 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott (Párducz ?).

A sírgödörben csak néhány ujjcsontot és drótdarabokat találtunk. *Melléklet:* —

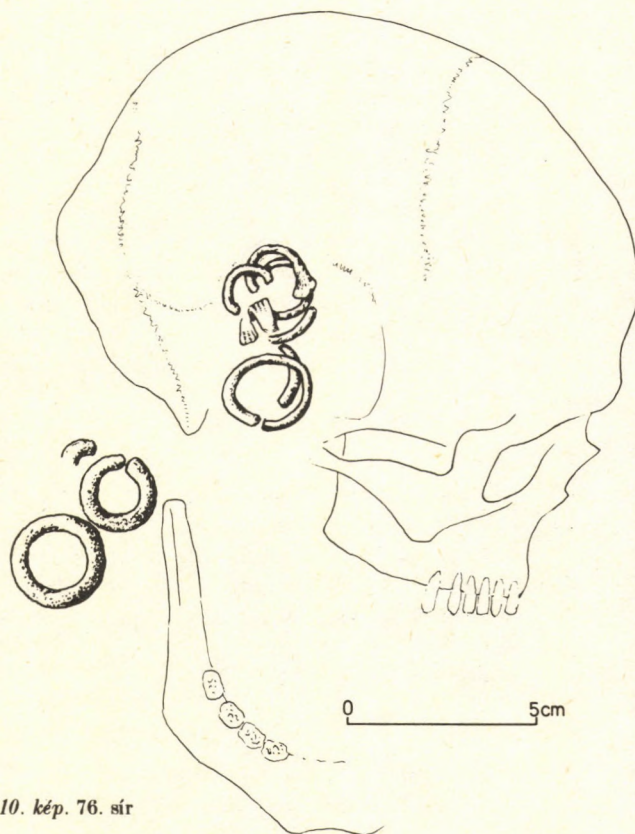
Adultus egyén.

76. sír (10. kép; 55. kép 5—15.)

Sírfolt nem volt. Sm: 100 cm. Tájolás: Ny—K, 16° D-re. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent, az állkapocs in situ maradt. Az alkarcsontok végei a medencelapátok alatt. A jobb alsó lábszár csontjai szétesésztak. *Mellékletek:* a bal járomív felett, egymást kissé fedve 5 S-végű ón—ólom karika. Az állkapocs jobb ága mellett 3 ón—ólom karika. A bal kéz egyik ujjcsontján D átmetszetű huzalból készített, egymásra hajlított végű ezüstgyűrű.

40 éves nő. Számított életbeni termete: 157 cm. Típusa: keleti-balti — lapponoid. Az agykoponya dolichoeran, orthocran, tapeinoeran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya orthognath, hypereuryprosop, euryen, mesokonch, chamaerrhin, leptostaphylin és brachyuran. A femur platymer, a tibia mesoknem.

10. kép. 76. sír

77. sír (56. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 82 cm. Bolygatatlan.

A töredékes állapotú koponya bal oldalára billenve feküdt. Az alkarcsontok végei a medencelapátok alatt. A lábsontok felett egy nagy fa állt, ezért ezt a részt nem tudtuk kibontani. *Mellékletek:* a koponya tarkórészétől 5 cm-re, illetve 5 cm-rel magasabban egy ón—ólom karika két fele. A leletek in situ elporladtak.

30—40 éves nő. Számított életbeni termete: 150 cm. Típusa: mediterrán — alpi. Az agykoponya mesocran, hypsican, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya orthognath, brachystaphylin és mesuran. A fogmeder — a fiatal kor ellenére — jelentős mértékben felszívódott.

78. sír (56. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: (fejnél) 65 cm, (lábnál) 73 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára és kissé előredőlt. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. A bal alkar hiányzott. Az alsó lábszárcsontok szorosan egymás mellett. *Melléklet:* —

45 év körüli férfi. A számított életbeni termete: 169 cm. Típusa: taurid — mediterrán. Az agykoponya mesocran, orthocran, tapeinocran, az arckoponya mesognath, leptoprosop, lepten, mesokonch, leptorrhin és leptostaphylin. Depressio praelambdoidaea. A csigolyák testének szélén csontthorgok; a jobb femur erősen torzult. A femur platymer, a tibia euryknem.

79. sír (56. kép)

Sírfolt (csak a váz jobb oldalán rajzolódott ki élesen) H: 192 cm, Sz: ? A sírgödör sarkai lekerekedtek. Sm: 90 cm. Tájolás: Ny—K, 7,5° É-ra. Bolygatatlan.

A koponya balra és hátrabillent. A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt. Az alsó lábszárcsontok szétcuszózott helyzetben. *Melléklet:* —

35 év körüli férfi. Csontváza töredékes állapotú. Számított életbeni termete: 175 cm. Típusa: nem dönthető el. A koponya dolichocran, orthocran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. A csecsnýúlványok osztottak. Ossa suturarum: d: 1; s: 2. A patellán és a csigolyákon ízületi „horgok”, a bal femur középső részén megvastagodás (csontvelőgyulladás?). A hosszúcsontok hosszúak és vékonyak. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

80. sír (11. kép; 56. kép 1.; 85. kép 5.)

Sírfolt nem volt. Sm: 85 cm. Tájolás: Ny—K, 5° É-ra. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán, kissé előrebukva feküdt. A bal kulcsesont helyéről kimozdulva. Mindkét alkar csontjainak vége a medencelapátok alatt. *Melléklet:* az alsó állkapocs jobb ágának belső oldalán I. László CNH

I. 36. pénze. Töredékes állapotú, csak a belső képmező maradt épen.

50 év körüli nő. Csontváza közel teljes. Számított életbeni termete: 149 cm. Típusa: turanid. Az agykoponya dolichocran, hypsican, akrocran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya orthognath, mesoprosop, mesen, mesokonch, mesostaphylin és brachyuran. A jobb halántékon kb. 1 cm hosszú, régi vágás nyoma. A koronavarraton varratcsont; osztott csecsnýúlvány; homlokvarrat; os epiptericum. Parodontosis, a fogak erősen fogkövesek. A femur hyperplatymer.

81. sír (56. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 107 cm. Bolygatott.

A koponya enyhén balra billent helyzetben. Az alkarcsontok végei a medencelapátok alatt. Az alsó lábszárak hiányoztak. A nyak táján állatjárás okozta bolygatás. *Melléklet:* —

50—60 év közötti férfi. A számított életbeni termete: 169 cm. A koponya mesocran, orthocran, metriocran, szűk homlokú, metriometop és orthognath. A nyílvarrat mentén varratcsont. Ossa suturarum: d: 1; s: 1. A bal felső fogmeder mentén gyulladásos folyamat nyoma.

82. sír (56. kép 3.; 84. kép 1.)

Sírfolt nem volt. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 20° É-ra. Csh: 142 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalán, előrebukott helyzetben feküdt. A bal singesont és a bal sípesont eredeti helyéről kifordulva. *Melléklet:* A keresztesonttól számított harmadik csigolyán I. László CNH I. 33. érme. Szigla: ...A:V...

35 év körüli férfi. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termete: 166 cm. Típusa: mediterrán — turanid. Az agykoponya mesocran, hypsican, metriometop, normál homlokú, eurymetop. Az arckoponya orthognath, euryprosop, euryen, hypsikonch és leptorrhin. Sutura metopica; osztott csecsnýúlvány. Ossa suturarum: s: 4. A foggyökerek sorvadtak, a felső állcsontban még egy szemfog van. Az arc aszimmetrikus.

A nyakszirt gyengén bathrocran. A jobb tibia in vivo törött és kalluszosan gyógyult. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

83. sír (56. kép 2.; 81. kép 1.)

Sírfolt nem volt. Sm: 85 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 165 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán, előrebukott helyzetben. A bal felkaresont az alkaresont felső vége felett. *Melléklet:* a jobb kéz egyik ujjcsontján fonott, elkalapált végű, nyitott ezüstgyűrű.

20 év körüli férfi. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 172 cm. Típusa: nordikus — mediterrán. Az agykoponya hyperdolichocran, chamaecran, akrocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya mesognath, mesoprosop, mesen, mesokonch, leptorrhin, leptostaphylin és mesuran. Ossa suturarum: d: 1; s: 3. A fogakon fogkő. A humeruson az izomtapadási felszínek igen erősek. A keresztcsont aszimmetrikus. A femur platymer, a tibia mesoknem.

84. sír (57. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 75 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 135 cm. Bolygatott.

A koponya bal oldalán feküdt. A jobb alkar csontjai a medencelapáton. A bal alkar csontjai a medencelapát alatt. Az alsó lábszárcsontok töröttek és hiányosak voltak. *Melléklet:* —

55 év körüli férfi. Csontváza töredékes. A számított életbeni termet: 166 cm. Típusa: nordikus — mediterrán. Az agykoponya dolichocran, orthocran, metriocran, normál homlokú, eurymetop. Az arckoponya orthognath, leptoprosop, lepten, hypsikonch, leptostaphylin és dolichuran. Osztott csecsnýlványi varrat. A jobb felső 3. fog fogmedri részénél foggyökérgyulladás nyoma. A femur platymer, a tibia euryknem.

85. sír (57. kép)

Sírfolt H: 175 cm, Sz: (fejnél) 42 cm, (lábnál) 50 cm, ovális végű. Sm: 95 cm. Tájolás, Ny—K, 10° D-re. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

A koponya a bal oldalán feküdt. A nyak tájékán állatjárásból eredő bolygatás. *Melléklet:* —

40—50 éves férfi. A számított életbeni termete: 170 cm. Típusa: közel áll az ún. „chanceladi”-hoz. Az agykoponya dolichocran, hypsican, akrocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya kissé prognath, mesen, mesokonch, mesorrhin, leptostaphylin és mesuran. Az orrsövény ferde; a csecsnýlványi varrat osztott. A fogakon fogkő, az állkapocs fogmedri része jelentős mértékben felszívódott. A csigolyák testén csonthorgok. A femur görbe, eurymer, a tibia euryknem.

86. sír (57. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 75 cm. Tájolás: Ny—K, 3° D-re. Csh: 140 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra fordult helyzetben. A jobb alkar elállt a testtől. Mindkét alsó lábszárcsont felső vége elmozdult jobb felé. Valószínűleg eredetileg térdben kissé felhúzott helyzetben voltak a lábak. *Melléklet:* —

25 év körüli nő. Vázcsontjai és koponyája töredékes állapotban. A számított életbeni termet: 153 cm. Típusa: valamely mediterrán kategóriához sorolható. Az agykoponya mesocran, chamaecran, tapeinocran, szűk homlokú és stenometop. A koponyán Pacchioni-féle gödrök, a szemgödri részen osteoporosis symmetrica. A femur hyperplatymer, a tibia platyknem.

87. sír (57. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 57 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 38 cm. Bolygatott.

A koponya a bal oldalán feküdt. A bal kar csontjai és néhány bordacsont maradt csak in situ, a többi csontot a sír megtalálásakor kifordította az ásó eredeti helyéről. *Melléklet:* —

4 év körüli (inkább fiú) gyermek. A koponya igen hosszú, az orrgyök széles, a járomívek laposak.

88. sír (57. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 60 cm. Tájolás: ? Csh: ? Bolygatott (Párducz ?).

In situ találtunk néhány bordacsontot, illetve csigolyát. A többi vázcsont és a koponya hiányzott. *Melléklet:* —

Maturus — senilis egyén (inkább nő). Vázcsont-töredékek álltak csak rendelkezésre a méréshez.

89. sír (57. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 2° É-ra. Csh: 90 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára billent. Az alsó lábszárcsontjai egymáson keresztben (a bal láb a jobb lábon). *Melléklet:* —

6 éves gyermek. Töredékes koponya és vázcsontok.

90. sír

Sírfolt nem volt. Sm: 65 cm. Tájolás: ? Csh: ?

Az ásatási munkások által megbolygatott sír. Csak a két combcsont és a koponyadarabok maradtak meg. *Melléklet:* —

1—2 éves gyermek.

91. sír (57. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 80 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 162 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és kissé előredőlt. A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt. A vállak kissé felhúzódtott helyzetben. *Melléklet:* —

60 év feletti férfi. A számított életbeni termete: 168 cm. Típusa: keleti-mediterrán — taurid. Az agykoponya dolichocran, orthocran, akrocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc koponya orthognath, euryprosop, mesen, mesokonch, leptorrhin, leptostaphylin és mesuran. Jobboldalt os epiptericum; a lambdatájékon sok varratcsont; enyhe depressio praelambdoidaea. A hosszúcsontokon az izomtapadási felszínek erősek. A hat csigolyából összeforrt sacrumon és a csigolyák testén csonttaraj van. A nyakcsigolyák teste torzult. A femur platymer, a tibia euryknem. A jobb tibia alsó harmadában in vivo törött. A fibulák alsó része pathológiásan megvastagodott.

92. sír (57. kép 1—2.; 83. kép 11.; 84. kép 2.)

Sírfolt H: 225 cm, Sz: 65 cm négyszögletes. Sm: 85 cm. Tájolás: Ny—K, 10° É-ra. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és előre, a vállak közé billent. *Mellékletek:* a bal könyök belső oldalánál I. László CNH I. 33. pénze. Szigla: ...A♣V... A jobb kéz egyik ujjcsontján hegyesedő végű, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű.

50 év körüli nő. A számított életbeni termete: 168 cm. Típusa: pamiri — dinári. Az agykoponya brachycran, hypsycran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc koponya orthognath, chamaekonch, mesorrhin, leptostaphylin és brachyuran. Jobboldalt os epiptericum. Ossa suturarum: d: 3; s: 3. A septum nasale in vivo törött és ferdén forrt össze. A bal felső 6. fognál lezajlott foggyökérgyulladás nyoma. A femur platymer, a tibia mesoknem. A hosszúcsontok felületei felszívódtak és sequenter-es felszínűek. A fibulák görbék.

93. sír (58. kép; 81. kép 3.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 55 cm, négyszögletes. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 158 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára és előre, a mellkasra billent. A sípcsontok elmozdulva eredeti helyükről. *Melléklet:* —

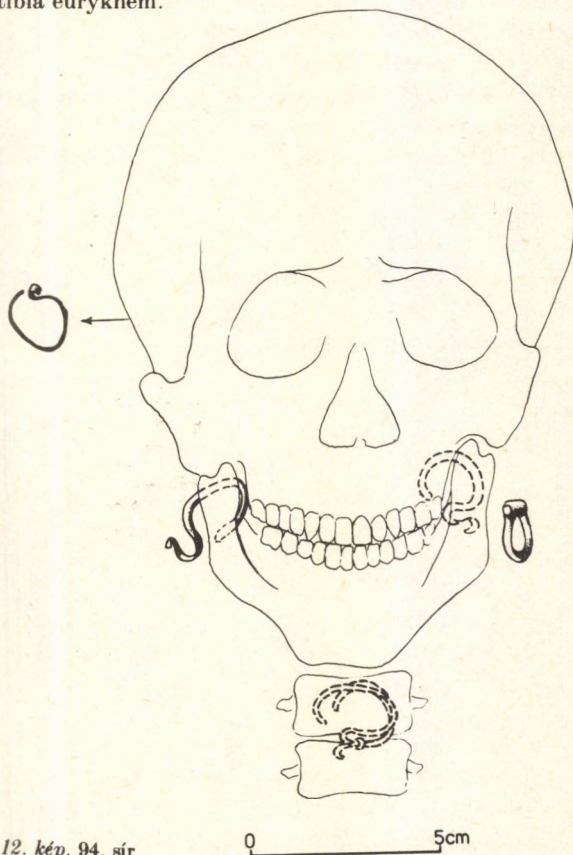
40 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 167 cm. Típusa: valamelyik mongolid típushoz tartozott, de taurid elemek is kimutathatók. Az agykoponya dolichocran, orthocran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arc orthognath, leptoprosop, lepten, hypsikonch, leptorrhin, leptostaphylin és brachyuran. Osztott csecsnyúlványi varrat. Ossa suturarum: s: 1. A halántékokon érbarázda-benyomatok. A fogakon erős fogkő. A bal felső 7. fogon foggyöngy. A hosszúcsontokon az izomtapadási felszín erőteljes. A femur platymer, a tibia euryknem.

94. sír (12. kép; 42. kép 2.; 58. kép 1—9.; 86. kép 1.)

Sírfolt H: (mérhető) 200 cm, Sz: 55 cm, négyszögletes. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: 148 cm. Bolygatatlan.

A koponya felett nőtt fa gyökérzete a koponyát balra elmozdította. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, az állkapocság alatt sima S-végű ón—ólom karika. Az állkapocs külső oldalán sima S-végű ezüstkarika. Az állcsúcs táján, az egyik nyakcsigolya alatt sima S-végű bronzkarika. Részben alatta egy sima S-végű ón—ólom karika. A koponya jobb oldalán, a jobb állkapocság alatt ón—ólom karika töredéke. Ezekről 12 cm-re jobbra, a szemüreg vonalában egy sima S-végű bronzkarika. A jobb kéz ujjcsontjain két gyűrű. Az egyik D átmetszetű pántból készült, sima, zárt bronzgyűrű, a másik vékony ezüstlemezéből készült pántgyűrű, melyet rovásjelekkel láttak el. A két gyűrű egymástól 5 cm-re helyezkedett el.

50 év körüli nő. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termet: 154 cm. Típusa: valamelyik mongolid típushoz tartozott. A koponya dolicho-mesocran, orthocran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. A lambdavarrat zeg-zugos rajzolatú. A nyakszirt pathológiásan kipúposodó. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

95. sír (58. kép; 81. kép 2.)

Sírfolt H: 225 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 55 cm, lekerekedő sarkú. Sm: 95 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: 158 cm. Bolygatatlan.

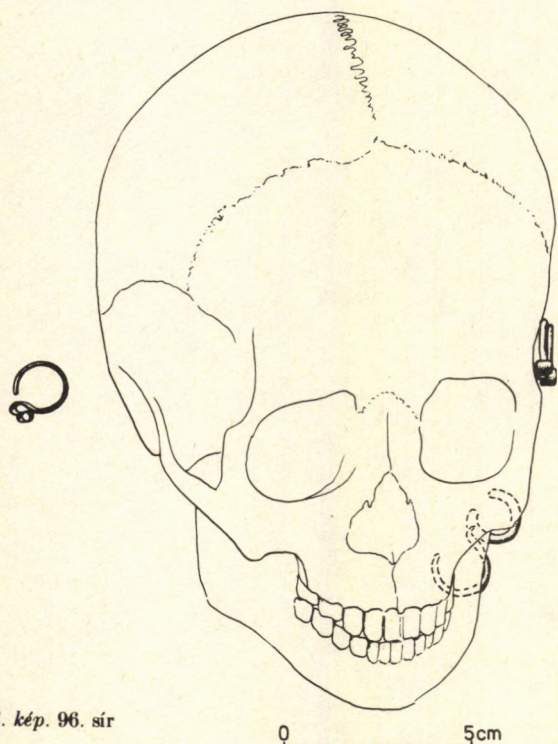
A jobb váll kissé felhúzódtott helyzetben. *Melléklet:* — 45 év körüli férfi. Csontváza jó megtartású. A számított életbeni termete: 163 cm. Típusa: nordikus — crô-magnonid. Az agykoponya dolichoeran, orthoeran, metrioceran, normál homlokú és eurymetop. Az arc mesognath, dolichuran. A jobb falcsonton 20 filléres nagyságú osteoma. A fogakon fogkő. A fogmedri rész már jelentős mértékben felszívódott. A jobb ulna in vivo törött. A csigolyák testének peremén csonttaraj. A hosszúcsontokon erősek az izomtapadási felszínek. A femur platymer, a tibia platyknem.

96. sír (13. kép; 58. kép 10—19.)

Sírfolt H: 220 cm, Sz: 60 cm, négyszögletes. Sm: 75 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 156 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra és kissé előrebillent. A jobb kar könyökben behajlítva, az alkar a bal medencelapáton nyugodott. Az egész felsőtest kissé balra fordult helyzetben. *Mellékletek:* a bal járomív felett két sima S-végű ezüstkarika. A bal állkapocság alatt két töredékes ón—ólom karika. A koponya jobb oldalán sima S-végű ezüstkarika. A bal kéz egyik ujjcsontján sima ezüst pántgyűrű, lekerekedő, nyitott véggel.

60 év feletti nő (?). Töredékes koponya és vázcsontok. A számított életbeni termet: 165 cm. Típusa: valamelyik mongolid típushoz tartozott. A koponya brachycran,

13. kép. 96. sír

chamaecran, tapeinocran. Depressio praelambdoidaea. A femur platymer, a tibia euryknem.

97. sír (59. kép 2.; 82. kép 12.)

Sírfolt H: (mérhető) 210 cm, Sz: 50 cm, négyszögletes. Sm: 75 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalán feküdt. A jobb kar könyökben behajlítva, az alkar csontjai a keresztcsonton. A lábcsonatok a bokánál összeértek. *Melléklet:* a jobb caput femoris belső oldalánál, az ujjcsontok között I. László CNH I. 26. pénze. Szigla: ...A▼V... A bal térd külső oldalánál egy őskori cserépdarab.

40 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 169 cm. Típusa: taurid — nordikus. Az agykoponya dolichoeran, hypsicran, akrocran, széles homlokú és eurymetop. Az arc mesognath, mesen, chamaeconch, leptorrhin, leptostaphylin és dolichuran. Ossa suturarum: d: 2; s: 1. A bal felső állcsonti részen paradontosis, és a 6—8. fogak között foggyökérgyulladás nyomai. A fogakon fogkő. A vázcsontokon az izomtapadási felületek erősek. A csigolyatestek sorvadtak. A femur eurymer, a tibia platyknem.

98. sír (59. kép 3.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 50 cm, lekerekedő sarkú. Sm: 85 cm. Tájolás: Ny—K, 5° D-re. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

Melléklet: a bal kéz egyik ujján D keresztmetszetű pántból készült, sima, zárt ezüstgyűrű.

45 év körüli nő. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termete: 153 cm. A koponyán erős lapulatok. Ossa suturarum: d: 2. A jobb maxilláris és mandibuláris részen erőteljes foggyökérgyulladás nyomai. A jobb clavicula distalis vége deformálódott. A tibia mesoknem.

99. sír (59. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 35 cm. Tájolás: Ny—K, 5° É-ra. Csh: 110 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé előrebillent helyzetben. *Melléklet:* — 4—5 éves (inkább leány) gyermek.

100. sír (14. kép; 59. kép 1., 4—7.; 81. kép 4.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: (fejnél) 50 cm, (lábnál) 42 cm, felül szögletes, alul lekerekedő sarkú. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 100 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára és kissé előrebillent. *Mellékletek:* a koponyától 15 cm-re balra bordázott S-végű ezüstkarika, mellette két fluorit gyöngy. A koponyától jobbra, a járomív vonalában három sima S-végű ezüstkarika. Az egyik karika vékonyabb huzalú. Az állkapocs alatt, a kulcsontok között 9 fluorit, 2 ezüst- és 2 aranyfóliás üveggyöngy. A gyöngyök elhelyezkedése alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy hajfonatot díszítettek.

14. kép. 100. sír

7 éves (inkább leány) gyermek. Csontváza töredékes állapotú. Típusa: mongolid jellegű. A koponya mesocran, chamaecran, tapeinocran, normál homlokú és metriometop. Kezdődő osteoporosis symmetrica nyomai. Erős nyakszirti dudor. A jobb tuber parietalen nagyobb erodált folt.

101. sír (60. kép 1—4.)

Sírfolt nem volt. Sm: 75 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 146 cm. Bolygatatlan.

A rossz megtartású csontok inkább csak a váz kontúrját rajzolták körbe. A bal kar könyökben behajlítva, az alkarcsontok a bal medencelapáton. *Mellékletek:* az állkapocs bal ágának belső oldalán négy sima S-végű ezüstkariika. A korrózió a bőrpánt egy darabját konzerválta.

Maturus nő. A femur platymer.

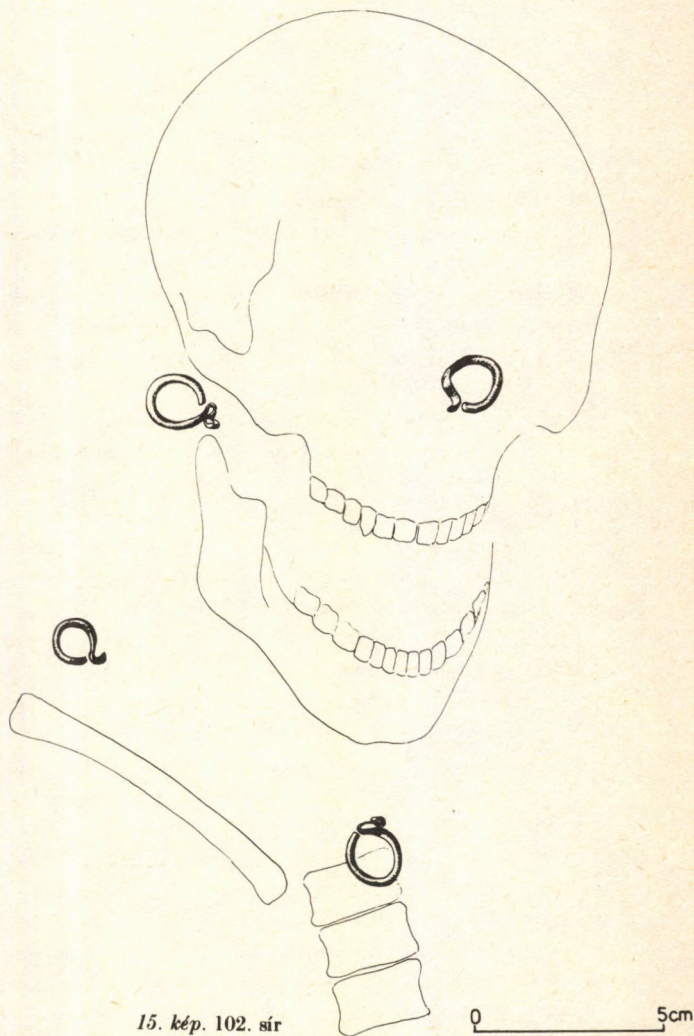
102. sír (15. kép; 60. kép 5—11.; 82. kép 11.; 90. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 140 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és kissé előrebillent. A bal váll felhúzódtott helyzetben. A karok a medencelapátokra

hajlítva. Az alsó lábszárcsontok a bokánál összeértek. *Mellékletek:* a jobb állkapocság felett bordázott S-végű ezüstkariika. A bal állkapocság felett bordázott, pödrött végű ezüstkariika. A jobb kulcsesont felett szintén egy bordázott, pödrött végű ezüstkariika. A szegycsont és a csigolyák között bordázott S-végű ezüstkariika. A karikák technikai kivitele annyira egységes, hogy valószínűleg egy garnitúrához tartoztak. A bal lapocka alatt I. László CNH I. 26. pénze. Szigla: ...A▲V... Hozzá tapadva egy textildarabot találtunk. Az egyik bal oldali borda alatt jellegtelen cserépdarab. A jobb combcsont belső oldalán hegyesedő végű, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű.

25 év körüli nő. Csontváza kissé hiányos. A számított életbeni termet: 153 cm. A koponya dolichoecran, orthoecran, metriocran, normál homlokú, eurymetop, az arc orthognath, leptoprosop, lepten, mesokonch és mesuran. Típusa: valamely mongolid típushoz tartozott. Ossa suturarum: d: 1; s: 1. A nyakszirt kipúposodó. A femur platymer, a tibia euryknem.

15. kép. 102. sír

103. sír (59. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 15° É-ra. Csh: kb. 150 cm. Bolygatott.

Mivel a koponya tájára — az ásatási munkások emlékezte szerint — korábban egy nagy cölöpöt ástak, a csontváz felső része teljesen bolygatott volt. *Melléklet:* —

60 év körüli nő. Csontváza rossz megtartású. A fogakon fogkő; a fogmedri rész paradontikus. Az első két hátsigolya ankylotikus, a többinek is torzult a teste. A femur platymer, a tibia mesoknem.

104. sír (60. kép)

Sírfolt H: (mérhető) 190 cm, Sz: 55 cm, láb felőli vége lekerekített. Sm: 55 cm, Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Cs: 157 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára és előrebillent. A jobb alkarcsontok a jobb medencelapáton. Az alsó lábszárak csontjai szétálltak. *Melléklet:* —

40—50 éves férfi. Számított életbeni termete: 168 cm. Típusa: gyengén mongolid. A koponya dolichocran, orthocran, metriocran. Osztott csecsnyúlvány. A csigolyák testén csonttarajok, két hátsigolya összeforrt. A sacrum hat csigolyából forrt össze. A femur platymer, a tibia platyknem.

105. sír (42. kép 3.; 60. kép 12.; 86. kép 2.)

Sírfolt H: (mérhető) 180 cm, Sz: (fejnél) 65 cm, (lábnál) 55 cm, lekerekített sarkú. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, re. Csh: 142 cm. Bolygatott.

A koponya a koponyatetőre billent. A bal kéz ujjcsontjai a bal térd táján. Mindkét alsó lábszárcsont jobb felé elmozdulva és elsődlegesen (?) összetörve. A lábfejek csontjai az alsó lábszárak végétől 20 cm-re. *Melléklet:* a jobb medencelapát és a combcsont között zárt, ezüst pántgyűrű, rovájszálakkal díszítve.

18—20 éves nő. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termete: 149 cm. Típusa: részben mediterrán, részben mongolid jellegű. A mandibula in vivo törött és kalluszosan gyógyult. A koponya mesocran, orthocran, metriocran, normál homlokú, metriometop és mesokonech. Ossa suturarum: d: 2; s: 3. Depressio praelambdoidaea. A femur eurymer, a tibia euryknem.

106. sír (60. kép 13.; 82. kép 7.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 65 cm, négyszögletes. Sm: 90 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 150 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalán feküdt. A bal kar a medencelapátra hajlítva. *Melléklet:* a szegycsont alsó végénél, a csigolyák jobb oldalánál I. Géza CNH I. 24. pénze. Szigla:

50 év körüli férfi. Csontváza közel teljes, de töredékes. A számított életbeni termet: 163 cm. Típusa: erdmagnonid — mediterrán. A koponya dolichocran, orthocran, metriocran, szűk homlokú, eurymetop, leptostaphylin és dolichuran. Depressio praelambdoidaea.

Ossa suturarum: s: 3. A koponyaboltozat belső felszínén Pacchioni-féle gödröcskék. A femur eurymer, a tibia mesoknem.

107. sír (61. kép 13.; 82. kép 6.)

Sírfolt H: ?, Sz: 55 cm, a sírfolt keskenyebb végei nem rajzolódtak ki. Sm: 90 cm. Tájolás: Ny—K, 10° É-ra. Csh: 162 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és előrebukott. A bal alkar csontjai a bal medencelapáton. *Melléklet:* a bal oldali bordák között, a könyök vonalában I. Géza CNH I. 24. pénze. Szigla:

50 év körüli férfi. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termet: 170 cm. Típusa: mongolid és mediterrán elemek keveredése. Az agykoponya mesocran, orthocran, metriocran, szűk homlokú és eurymetop. Az arckoponya orthognath, leptoprosop, mesen, hypsikonch, leptostaphylin és dolichuran. A szájpádon erős felszíni felszívódás. A nyakcsigolyák torzultak, a hátsigolyákon „horgok”, a sternum torzult. A femur platymer, a tibia mesoknem. A clavicula végresze elesontosodva.

108. sír

Sírfolt nem volt. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott.

Csak az egyik sípcsont és néhány koponyadarab maradt meg, a többi elporladt. *Melléklet:* —

Adultus egyén.

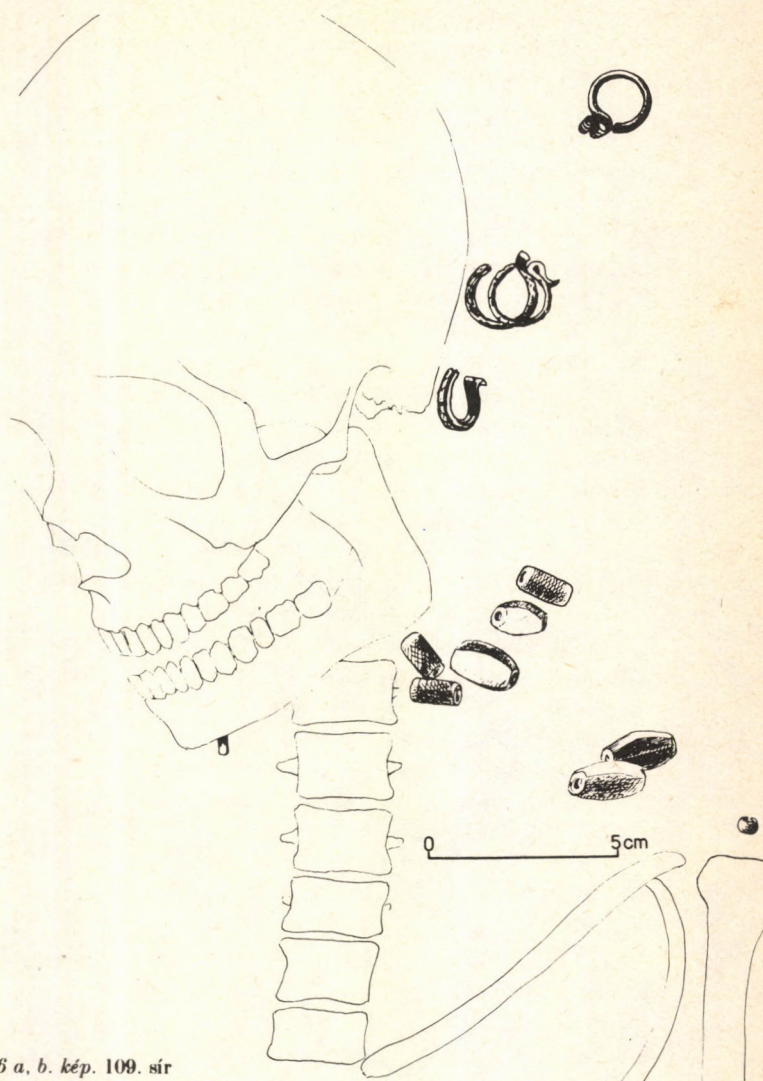
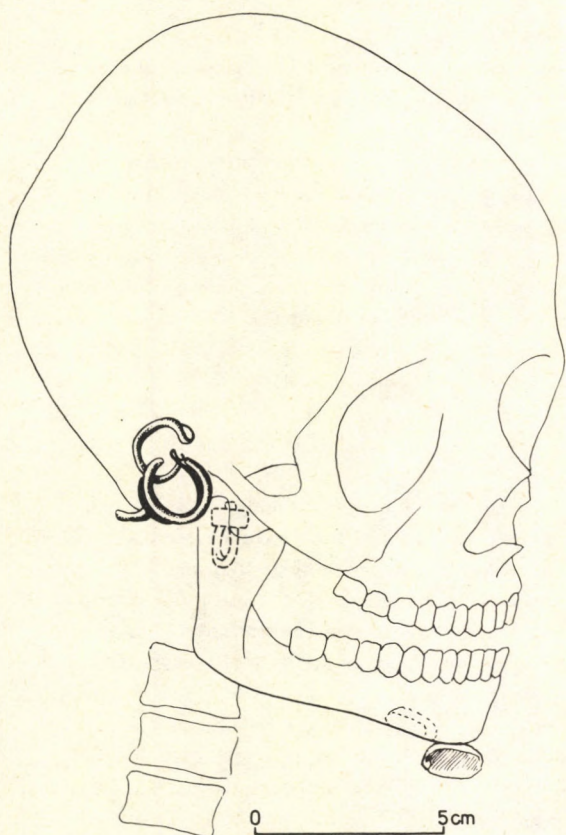
109. sír (16. kép; 61. kép 2—12.)

Sírfolt H: 240 cm, Sz: 70 cm, enyhén trapéz alakú. A sírgödör koponya mögötti vége lekerekedik; kis padka volt itt. Sm: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 65 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 160 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé jobbra és előredőlt. A bal alkar a bal medencelapáton. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a koponya bal oldalától 10 cm-re bordás S-végű ezüstkarika. A koponya bal oldali csecsnyúlványánál három sima (?) S-végű, ón—ólom karika. A jobb állkapocság és járomív között sima S-végű bronzkarika. A jobb csecsnyúlvány táján két ón—ólom karika és egy bordázott S-végű ezüstkarika. Az állkapocs csúcsától a bal felkarcsontig 7 fluorit jellegű és 3 erősen elporladt ezüsthóliás üveggyöngy. Helyzetükből arra gondolhatunk, hogy hajfonatot díszítettek. A jobb kéz egyik ujján széles ezüstpántból kivágott, egymás fölé hajlított végű gyűrű.

18—20 éves nő. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termet: 161 cm. Típusa: nordikus — mediterrán. Az agykoponya dolichocran, orthocran, metriocran, normál homlokú és eurymetop. Az arckoponya mesognath. Sutura metopica. Erős falcsonti dudorok. Osteoporosis nyomai. A nyakcsigolyák teste sorvadott. A femur eurymer, a tibia euryknem.

16 a, b. kép. 109. sír

110. sír (61. kép 1.; 82. kép 10.)

Sírfolt H: 220 cm, Sz: (fejnél) 52 cm, (lábnál) 81 cm, a fejevében lekerekedő, a lábvégeben szögletes sarkú. Sm: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 75 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán feküdt. *Melléklet:* a szegycsont mellett, a gerincoszlop bal oldalán I. László CNH I. 26. érme. Szigla: ...A⁺V... A sírgödör láb felőli végében, a bal sarokban egy 12×6 cm-es homokkődarab.

Maturus férfi. Csontváza töredékes állapotú. A számított életbeni termete: 164 cm. A koponya dolicho cran, ortho cran, metriocran és metriometop. A koponyaboltozat külső felszínén kóros kimaródások, arcüreg-gyulladás nyomai. A csigolyatestek torzultak. A femur nyaki részén ízületi gyulladás utáni állapot. A femur platymer. A jobb kulcsont in vivo törött. A nyílvarraton varratcsont.

111. sír (61. kép 14.)

Sírfolt H: 133 cm, Sz: (fejnél) 51 cm, (lábnál) 65 cm, lekerekedő sarkú. Sm: 75 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 80 cm. Bolygatatlan.

A koponya a jobb oldalára dőlt. A bal kar könyökben kissé behajlítva. A lábak kis mértékben szétálltak. *Melléklet:* a sírföldben három őskori cserépdarab.

4—5 éves gyermek. Töredékes koponya- és vázcsonatok. Az orrtővis alatt széles sávban fellazult felület. A nyakszirt aszimmetrikus.

112. sír (62. kép 12.)

Sírfolt H: 145 cm, Sz: (fejnél) 75 cm, (lábnál) 58 cm, kissé lekerekedő végű. Sm: 80 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° D-re. Csh: 90 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra és előrebukott. A jobb kar könyökben behajlítva, a testtől elállt. *Melléklet:* A szegycsont előtt egy őskori cserép.

6 éves gyermek. A femurok alsó epiphysisei erősen kiszélesedtek.

113. sír (17. kép; 62. kép 1—11.; 83. kép 3.; 87. kép 1., 4—5.; 88. kép 5.)

Sírfolt H: 225 cm, Sz: 85 cm. A sírra egy későbbi időben ráástak: a ráásás foltja 50 cm mélyen 225 × 75 (80) cm, 70 cm mélyen (a csontok jelentkezési szintjén) 155 × 50 cm. A csontvázat azonban nem bolygatták meg. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: 146 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé jobbra billent helyzetben. A bal alkarcsont végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, a csecsnýúlvány táján két szélesre kalapált, bordázott S-végű ezüstkarika és két elmállott S-végű ón—ólom karika. Ugyancsak két ezüst- és két ón—ólom S-végű karika volt a koponya jobb oldalán, a szemgödör vonalában. Az itt lévő ezüstkarikák azonban vékonyabb huzalúak, S-végük bordázása is kevésbé gondosan kivitelezett. A nyak körül és a mellkas felső részén 9 fluorit, 3 ezüsfóliás üveg- (a helyszínen, felszedéskor elporladtak) és 1 domborítással és granulációval díszített, ezüstlemezből készített gyöngy. A szegycsont mellett I. László CNH I. 28—30. pénze. Szigla: ... A ♀ V... A jobb alkarcsontok között, az egyik ujjesonton kettős sodrott huzalokból font, elkalapált végű, nyitott ezüstgyűrű. A jobb alsó lábszárcsont közepénél egy őskori cserép.

17. kép. 113. sír

25 év körüli nő. Koponyája és vázcsontjai hiányosak. A számított életbeni termete: 153 cm. Típusa: turanid — kelet-balti. Az agykoponya mesocran, orthocran, met-riocran, szűk homlokú és eurymetop. Falsonti aszimmetria. A fogakon fogkő. Paradontosis; a nyakesigolyák teste sorvadt; az os sacrumon porcokopás. A tibia euryknem.

114. sír (62. kép 13.)

Sírfolt H: (mérhető) 200 cm, Sz: 60 cm, lekerekített sarkú. Sm: 80 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° É-ra. Csh: 162 cm. Bolygatatlan.

A koponya szétmállott, csak a lenyomata maradt meg. A sír végét egy itt álló fa miatt nem tudtuk kibontani. *Melléklet:* a jobb könyök belső oldalánál egy őskori cserép.

Adultus férfi. A számított életbeni termet: 173 cm. A femur eurymer, a tibia euryknem.

115. sír (63. kép 9—12.; 83. kép 4.)

Sírfolt H: ?, Sz: 63 cm, a felső vége ovális. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 105 cm. Bolygatatlan.

Az erősen tönkrement koponya bal oldalán feküdt. A karok a mellkas bordái fölé nyomódtak. Az alsó lábszárcsontokat nem találtuk meg. *Mellékletek:* a kopor-
karika, melyek a bőrszalag egy darabját is konser-
válták, ez azonban a helyszínen elporladt. A bal csec-
snýúlványnál szintén egy sima S-végű, ezüst és egy
csecsnýúlványnál szintén egy sima S-végű, ezüst és egy
ón—ólom karika. A has tájékán, a bal könyöktől 10 cm-
re I. László CNH I. 28—30. pénze. Szigla: ?

50 év körüli nő. A tubera parietalia pathológiásan megvastagodtak.

116. sír (63. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 61 cm. Sm: 62 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° É-ra. Csh: (mérhető) 110 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent. Az alkarok végei kissé elálltak a testtől. Az alsó lábszárcsontokat egy itt álló fa miatt nem tudtuk kibontani. *Melléklet:* —

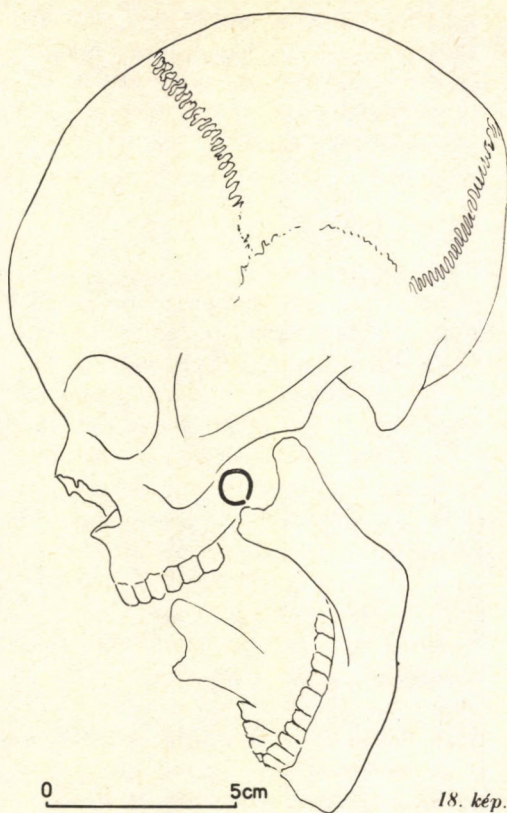
Adultus egyén. A rossz megtartású csontvázból csak csontszilánkok maradtak meg.

117. sír (18. kép; 63. kép 1—4, 6.; 85. kép 3.)

Sírfolt H: 220 cm, Sz: 70 cm, sarkai lekerekedőek. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 156 cm. Állatjárás által bolygatott.

A koponya jobb oldalán feküdt. A bal alkar és a bal alsó lábszár csontjai kimozdítva eredeti helyükről. *Mellékletek:* a koponya tarkórésze mögött egy bordázott S-végű ezüst- és egy ón—ólom karika. A jobb állka-
pocság és járomív között egy kis méretű, nyitott végű, bronzkarika. A jobb kézfejnél I. László CNH I. 34. pénze.

18. kép. 117. sír

Szigla: ...A.V... A sírföldben egy kovaszilánkot találtunk.

50 év körüli nő. Koponyája és vázesontjai töredékes állapotban. A számított életbeni termete: 159 cm. Típusa: kelet-balti — mongolid. Az agykoponya mesocran, hypsican, akrocran és eurymetop. Az arckoponya mesognath, chamaeconch, chamaerrhin, leptostaphylin és brachyuran. Ossa suturarum: d: 1; s: 1. Osztott csecstyűlvány. A bal alsó 4. és 5. fog között hiátus. A femur platymer, a tibia mesoknem.

118. sír

Sírfolt H: 110 cm, Sz: 50 cm. Sm: 55 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott?

A sírgödörben nem találtunk sem csontot, sem leletet. Mivel korábbi bolygatás nyomát nem észleltük, elképzelhetőnek tartjuk, hogy a csontváz teljesen elkorhadt.

119. sír (42. kép 6.; 63. kép 5., 7—8.; 85. kép 9.; 86. kép 5.)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 60 cm, szögletes sarkú. Sm: (fejnél) 65 cm, (lábnál) 75 cm. Tájolás: Ny—K, 1° É-ra. Csh: 131 cm. Bolygatott.

A koponya kissé balra és előrebillent. A bordacsontok és a csigolyák szétdűlve. A jobb singcsont a hastájékon keresztben, a jobb orsócsont a jobb combcsonton szintén keresztben feküdt. *Mellékletek:* a szegycsonton II. Béla

CNH I. 57. pénze. Szigla: ...R⁺E⁺... A jobb kéz egyik ujjcsontján ezüstlemezből kivágott, zárt pántgyűrű. A gyűrű rovásjelekkel díszített. A korrózió kevés textilmardványt is megőrzött az ujjcsonton. A csontok mosásakor a koponyából egy fluorit gyöngy került elő.

17 éves nő. Csontváza töredékes. Típusa: feltehetően turanid. A koponya brachycran, hypsican, metriocran, szűk homlokú és metriometop. Ossa suturarum: d: 1. A sutura coronalis mentén széles sávban lapulat. Az agykoponya másodlagosan torzult. A falcsonti dudorok pathológiásan nagyok. A fogakon fogkő. A hosszúcsontok distális végeinél felszívódás.

120. sír (64. kép 1.; 85. kép 10.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: (fejnél) 65 cm, (lábnál) 76 cm. Sm: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 65 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 165 cm. Bolygatatlan.

A koponya fejtetőre fordult. A kulcscsontok elmozdulva eredeti helyükről, a gerincoszloppal párhuzamosan feküdtek. Az alsó lábszárcsontok végei összeértek. *Melléklet:* II. Béla CNH I. 57. pénze. Szigla: ...M:B...

50 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 163 cm. Típusa: keleti-mediterrán — pamiri. A koponya mesocran, orthocran, metriocran, szűk homlokú, metriometop, prognath, euryprosop, euryen, mesokonch, mesorhin, brachystaphylin. A femur a nyaki részen megvastagodott, platymer, a tibia mesoknem. Az egyik fibula görbült.

121. sír (63. kép)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 65 cm. Sm: (fejnél) 60 cm, (lábnál) 50 cm. Tájolás: Ny—K, 1° É-ra. Csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A csontváz rossz megtartású, egyes csontok teljesen elmállottak. Az ujjcsontok helyzete alapján az alkarcsontok végei a medencelapátok alá nyúltak. A sírföldben paticsdarabok, faszén és cserepek voltak, melyek egy közeli őskori objektum létre utaltak.

Melléklet: —

Maturus férfi.

122. sír

Sm: 40—45 cm. A sírból csak néhány csont maradt meg. Valószínűleg a közeli olajiszapoló gödör ásásakor bolygatták meg. *Melléklet:* —

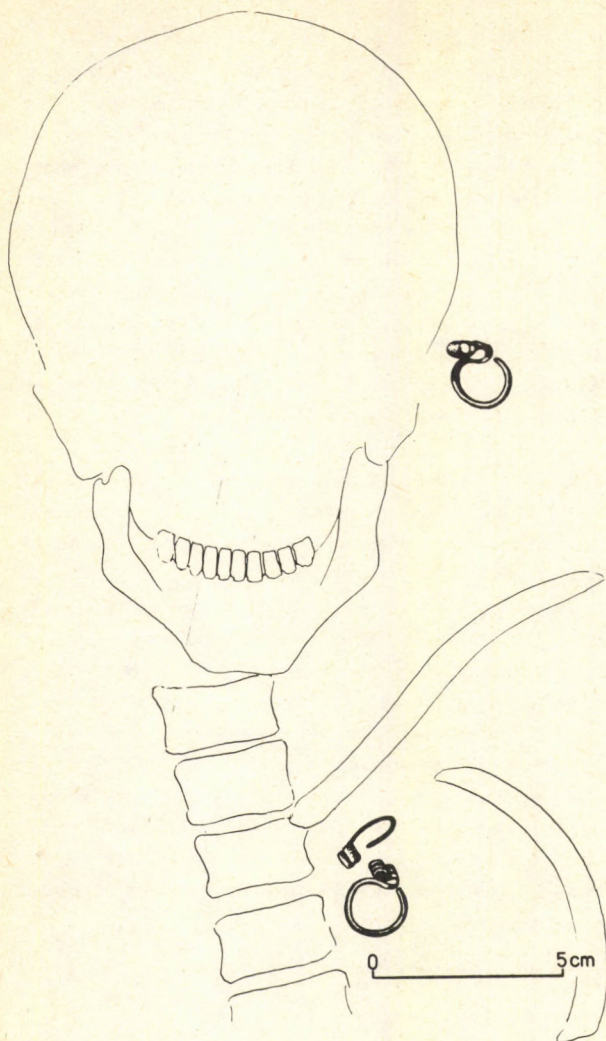
Adultus nő.

123. sír (19. kép; 42. kép 4.; 64. kép 2—4.; 86. kép 3.)

Sírfolt H: 196 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 80 cm. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 143 cm. Bolygatatlan.

A jobb alkar csontjainak vége a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, az állkapocságtól 3 cm-re bordázott S-végű ezüstkarika (elkallódott). A bal

19. kép. 123. sír

kulescsont és lapocka között, egymást fedve egy sima S-végű, bronz- és egy bordázott S-végű ezüstkarika: S-végeikkel a koponya irányába mutattak. A jobb medencelapát és a jobb caput femoris között zárt, ezüst pántgyűrű, rovásjelekkel díszítve.

50–60 év közötti nő. A hosszúcsontok vékonyak, sorvadtak.

124. sír (65. kép 7–8.; 84. kép 7.)

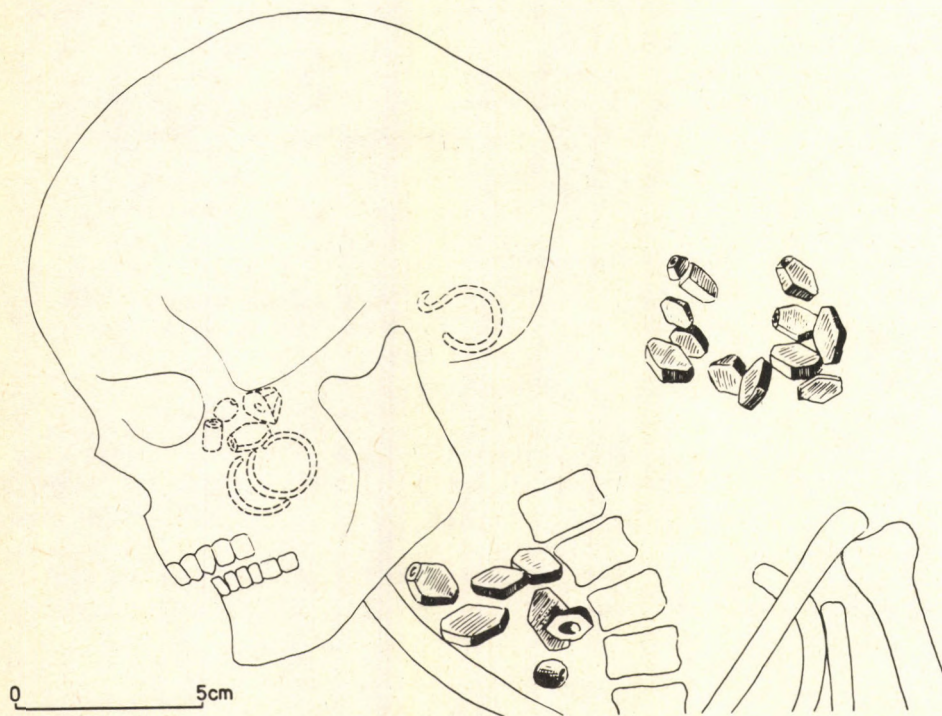
Sírfolt H: (mérhető) 150 cm, Sz: (fejnél) 40 cm, (lábnál) 50 cm, felső vége szögletes sarkú. Sm: 55 cm. Tájolás: pontosan Ny–K. Csh: (mérhető) 112 cm. Bolygatatlan.

A csontváz jórészt elmállott. A koponya csak körvonalaiiban ismerhető fel, a vázcsontokból pedig csak a bal kar és a két combcsont volt felismerhető. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán egy ón–ólom karika. A jobb mellkas területén I. László CNH I. 34. pénze. Szigla: |••| 30 év körüli nő.

125. sír (20. kép; 64. kép 5–11.; 85. kép 6.)

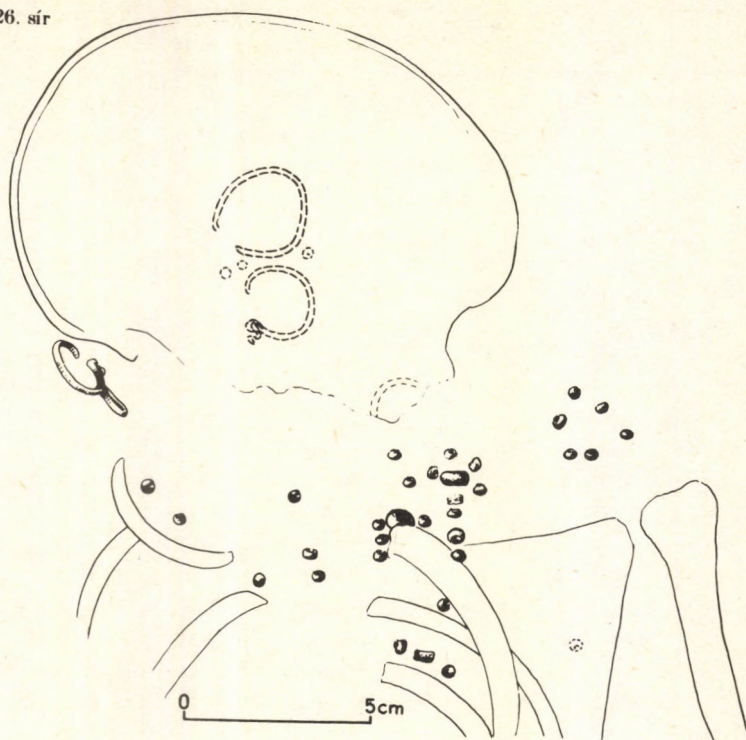
Sírfolt H: 150 cm, Sz: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 45 cm. Sm: 55 cm. Tájolás: pontosan Ny–K. Csh: 89 cm. Állatjóság által bolygatott.

A koponya jobb oldalára és előrebillent. Néhány csigolya a két combcsont közül került elő. A jobb sípcsont közvetlenül a bal mellett feküdt. *Mellékletek:* a bal csecstyűlvány felett, félig egymást fedve két ón–ólom karika, S-végeik töröttek. A koponya jobb oldalán szintén ón–ólom karikák. A töredékek közül egy sima és egy bordázott S-véget lehetett kiválasztani. A bal állkapocság és a bal kulescsont között, egy 6–7 cm átmérőjű kört alkotva 12 fluorit gyöngy. A jobb kules-

20. kép. 125. sír

csont és a nyakcsigolyák között 7 fluorit és 1 ezüsfóliás üveggyöngy feküdt. Helyzetük alapján arra gondolunk, hogy két hajfonat végét díszítették. A jobb kulcsont alatt, az egyik bordacsont oldalához támaszkodva Kálmán CNH I. 43. pénze. Szigla: —

5—6 éves (inkább leány) gyermek. A falsonti dudorok igen nagyok.

126. sír (21. kép; 65. kép 1—6.)

Sírfolt H: 160 cm, Sz: 55 cm, lekerekített sarkú. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 2° D-re. Csh: (mérhető) 68 cm. Bolygatatlan.

A csontváz rossz megtartású. A koponya bal oldalán feküdt. Csupán a bal kar csontjai, a bal medencelapát és a bal combcsont maradt meg a vázcsontok közül. *Mellékletek:* a koponyaalaphoz tapadva két ón—ólom karika. A felső állcsont alatt egy ón—ólom karika fele. A bal falsonthoz tapadva két ón—ólom karika. A nyak táján és a mellkas felső részén különböző színű, kisebb-nagyobb üveggyöngyök (41 darab).

7 éves (inkább leány) gyermek.

127. sír (64. kép)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 60 cm, enyhén trapéz alakú. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 114 cm. Bolygatatlan.

A csontváz igen rossz megtartású, mállekony volt. A bordacsontok, az alkarcsontok, a bal medencelapát és az alsó lábszárak csontjai teljesen felszívódtak.

Melléklet: —

18—20 éves nő. A femur platymer.

128. sír (65. kép)

Sírfolt H: 165 cm, Sz: (fejnél) 40 cm, (lábnál) 50 cm. Sm: 35 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: (mérhető) 120 cm. Bolygatatlan.

A csontváz szinte teljesen elporladt. A koponya jobb oldalán feküdt. A váz csontjaiból csak a lábsontok egy része maradt meg. *Melléklet:* —

30—40 éves férfi. A számított életbeni termet: 167 cm. A femur platymer, a tibia mesoknem.

129. sír (65. kép)

Sírfolt H: kb. 220 cm, Sz: 60 cm. Sm: 54 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° D-re. Csh: 161 cm. Bolygatatlan.

A koponya az alsó állkapocsról jobbra billent. A jobb kar könyökben behajlítva, az alkarcsontok a keresztcsonton feküdtek. *Melléklet:* —

Maturus férfi. Csontváza töredékes állapotú. Számított életbeni termete: 164 cm. A csigolyák teste sorvadt.

130. sír (22. kép; 65. kép 9—21.; 89. kép 4.)

Sírfolt H: kb. 150 cm, Sz: 60 cm. Sm: 20 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 90 cm. Bolygatott.

A koponya bal oldalán feküdt. A jobb singcsont a medencén keresztben állt. Mindkét alsó lábszár csontjai hiányoztak. A jobb lapockacsont, a bal oldali bordák és a nyaki csigolyák kimozdítva eredeti helyükről. *Mellékletek:* a bal állkapocság felett két sima S-végű, bronz- és három, töredékes állapotú ón—ólom karika. A nyakcsigolyák között egy ón—ólom karika. A jobb felkarcsont mellett ugyancsak egy ón—ólom karika. A jobb lapocka-

csont szélénél sima S-végű bronzkarika. A mellkas felső részén — valószínűleg az állatjárás okozta bolygatás miatt — szétszóródva 16 apró üvegyöngy. Az állkapocs két oldalán egy-egy kauri kagyló gyöngy.

10 éves leánygyermek. Típusa: mediterrán (?). Ossa suturarum: d: 1; s: 2. A femurok görbék.

131. sír (65. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 60 cm. Sm: 20 cm. Tájolás: kb. Ny—K. Csh: ? Bolygatott.

Az elszántott sírból csak a koponyacsontok egy része maradt meg. *Melléklet:* —

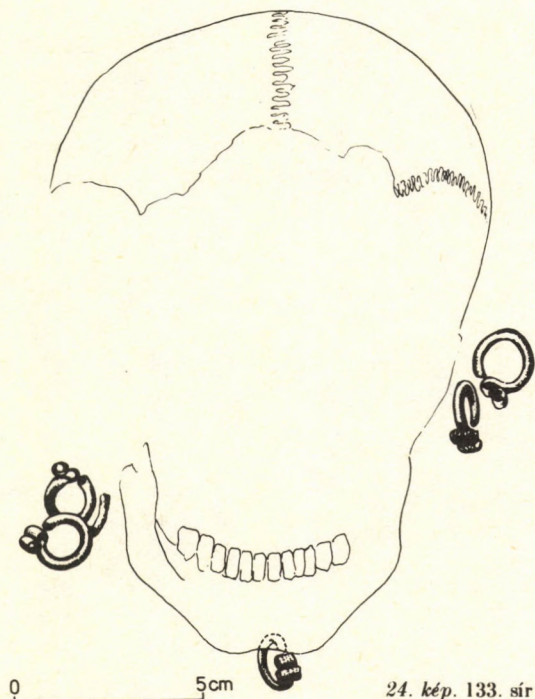
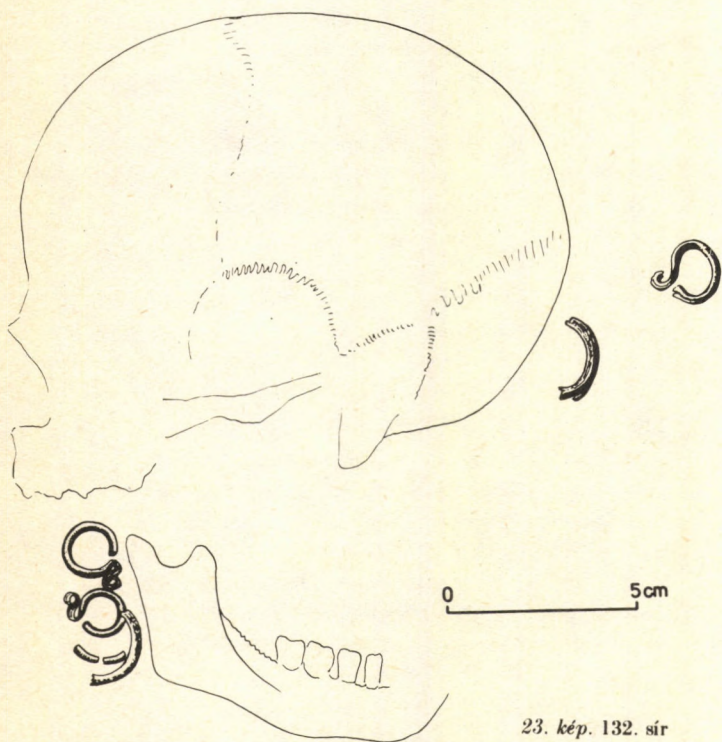
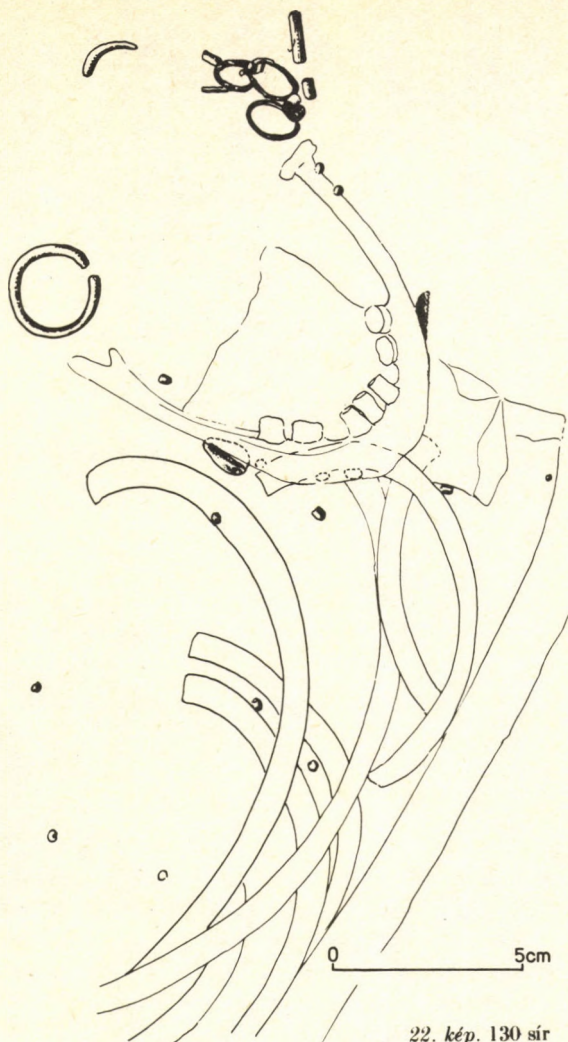
4—6 éves gyermek. A koponyán igen erős dudorok.

132. sír (23. kép; 66. kép 1—6.; 83. kép 7.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 60 cm. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 154 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobbra billent az állkapocsról. *Mellékletek:* a koponya alaptól 8 cm-re balra bordás S-végű ezüstkari-ka. Közéleben egy ón—ólom karika fele. A jobb állka-pocság mellett bordás S-végű ezüstkari-ka, felette egy ón—ólom karika töredéke. Ezekről magasabban, a koponyatető irányában egy sima S-végű, ón—ólom karika. A bal medencelapát felett, a has tájékán I. László CNH I. 28—30. érme. Szigla: ...A::V... A jobb kéz egyik ujján öntött, zárt bronzgyűrű, külső oldalán bevagdósásokkal.

40—50 éves nő. Csontváza töredékes állapotú. Számított életbeni termete: 160 cm. Ossa suturarum: d: 1. A tibia euryknem.

133. sír (24. kép; 66. kép 8—13.)

Sírfolt H: 203 cm, Sz: (fejnél) 68 cm, (lábnál) 50 cm, lekerekített sarkú. Sm: 60 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 154 cm. Bolygatatlan.

Mellékletek: a koponya bal oldalán, attól 6—7 cm-re, a szemgödör vonalában egy sima és egy bordás S-végű ezüstkarika. Az állkapocs csúcsa alatt sima S-végű ezüstkarika; karikaátmérője valamivel nagyobb a koponya bal oldalánál talált sima S-végű karikánál. A koponya jobb oldalán, az állkapocs felső vége mellett szintén egy sima és egy bordázott S-végű ezüstkarika. A kettő között egy ón—ólom karika töredéke.

Senilis nő. Vázcsontjai töredékesek. Számított életbeni termete: 161 cm.

134. sír (66. kép)

Sírfolt H: 185 cm, Sz: 50 cm. A sírgödör koponya felőli vége enyhén, láb felőli vége erősen lekerekített. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 143 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán feküdt. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. A bal orsócsont a medencelapáton. Az alsó lábszárcsontok szorosan egymás mellett feküdtek. *Melléklet:* —

50 év körüli férfi. Csontváza töredékes, de közel teljes. A számított életbeni termet: 157 cm. Típusa: alpi. A koponya mesocran és eurymetop. Az állkapocs jobb ramusa elcsőkevényesedett. A femur hyperplatymer, a tibia mesoknem.

135. sír (67. kép)

Sírfolt H: 150 cm, Sz: 65 cm, kissé szabálytalan alakú. Sm: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 60 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° É-ra. Csh: 82 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra és előrebukott. *Melléklet:* —
5—6 éves gyermek.

136. sír (66. kép)

Sírfolt H: 205 cm, Sz: 80 cm, szögletes sarkú. Sm: 70 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 162 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalán feküdt. A jobb váll kissé felhúzódtott helyzetben. A bal alkarcsontok a keresztcsonton feküdtek. *Melléklet:* —

25 év körüli férfi. Csontváza jó megtartású. Számított életbeni termete: 169 cm. Típusa: turanid. Az agykoponya dolichoeran, orthocran, akrocran, normál homlokú, eurymetop. Az arckoponya prognath, euryprosop, euryen, hypsikonch, leptorrhin, mesostaphylin és dolichuran. Os epiptericum. Ossa suturarum: d: 2; s: 1. A femur hyperplatymer, a tibia mesoknem.

137. sír (66. kép 7.)

Sírfolt nem volt. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° É-ra. Csh: 117 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és kissé előrebillent. A jobb váll kissé felhúzódtott helyzetben. A gerincoszlop a közepe táján 45°-ban megtörött. A bal láb térdben behajlítva. *Mellékletek:* a koponya mögött 10 cm-re II. Béla CNH I. 57. érme (elkallódott). A jobb combcsont külső oldalán hegyesedő végű, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott bronzgyűrű. A gyűrű végeit egymásra hajlították, a gyermek ujjához alakították.

10—11 éves fiúgyermek. Típusa: valamelyik mediterrán típushoz tartozott.

138. sír (25. kép; 67. kép 2—6.)

Sírfolt nem volt. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 2° É-ra. Csh: (mérhető) 70 cm. Bolygatott.

A koponya előrebukott. A jobb alkar elállt a testtől. A combcsontok kissé elmozdulva eredeti helyükről, az alsó lábszárcsontok hiányoztak. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, a szemgödörök vonalában egy sima S-végű bronzkarika. Ettől néhány cm-re, félig egymást fedve, két ón—ólom karika. A koponyától jobbra egy jó állapotú, sima S-végű, ón—ólom karika, tőle pár cm-re egy töredékes állapotú, ón—ólom karika.

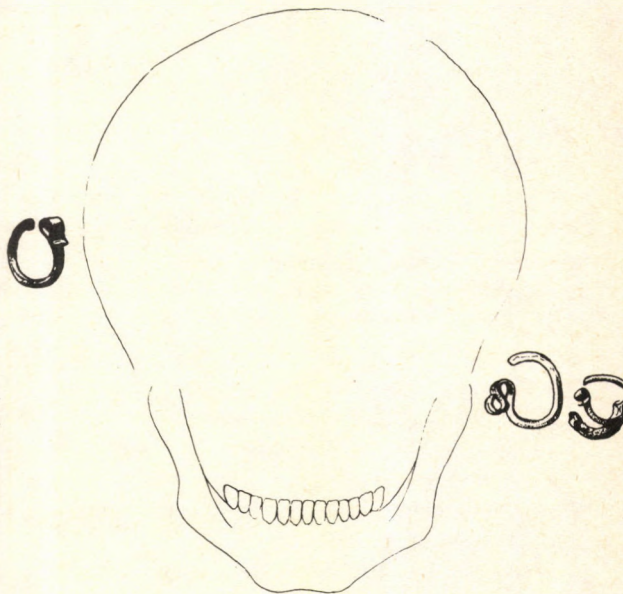
5—6 éves leánygyermek.

139. sír (67. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 45 cm, a sírfolt két rövidebb vége nem rajzolódott ki. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 140 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán feküdt. A jobb orsócsont a hastájékon keresztben, a singscsont töredéke a jobb medencelapát és a keresztcsont között feküdt.

Melléklet: —

25. kép. 138. sír

0 5cm

50 év körüli férfi. Koponyája és vázcsontjai töredékes állapotban. Típusa: mediterrán — crô-magnonid. A koponya dolichocran, chamaecran, orthocran, tapeino-cran, normál homlokú, eurymetop, hypereuryprosop és euryen. Csacsnyúlványain sarokvarrat. Ossa suturarum: d: 1; s: 3. A koponya belső felszínén Pacchioni-féle gödröcskék. A koronavarrat mentén bemélyedés. Parodontosis. A jobb felső 3. fog erősen előreugró.

140. sír (67. kép 1.; 83. kép 5.)

Sírfolt H: kb. 190 cm, Sz: 55 cm, szögletes sarkú. Sm: 65 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 143 cm. Bolygatatlan.

A teljesen elmállott vázból csak a koponya és a lábszárcsontok maradtak meg. *Melléklet:* a koponyától jobbra, a sír DNy-i sarkának közelében I. László CNH I. 28—30. pénze. Szigla: ? A pénzből csak egy kis cikkely maradt meg. Lehetséges, hogy eredetileg sem egész pénzt tettek a sírba.

Adultus egyén (inkább férfi).

141. sír (67. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 52 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 98 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya jobb oldalán feküdt. Az állkapocs és a bordák kimozdítva eredeti helyükről. *Melléklet:* —

6—7 éves gyermek.

142. sír (67. kép)

Sírfolt H: 162 cm, Sz: (fejnél) 47 cm, (lábnál) 51 cm, lekerekedő sarkú. Sm: 56 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 75 cm. Bolygatott.

A koponya előrebukott a mellkasra. A bordacsontok szétdúlva. A medencelapátok és a bal láb csontjai sem feküdtek helyükön. *Melléklet:* —

4—5 éves gyermek. Csontváza rossz megtartású.

143. sír (68. kép 1—4.)

Sírfolt: H: (mérhető) 185 cm, Sz: 70 cm. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 145 cm. Bolygatott.

A koponya felett egy fa állt, ezért a sír végét nem tudtuk kibontani. A bordákat a fa gyökerei kimozdították eredeti helyükről. A lábsontok térdben kissé behajlítva (jobb felé hajlottak). Valószínűleg eredetileg enyhén felhúzott helyzetben voltak a lábak. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, a bal állkapocságtól 5 cm-re sérült, sima S-végű bronzkarika. A bal felkar felső végénél bordázott S-végű ezüstkarika. A koponyától 25 cm-re jobbra szintén egy bordázott S-végű ezüstkarika. A jobb kézfej táján egy elkeskenyedő végű, nyitott, sima, ezüst pántgyűrű.

40—50 éves nő. Típusa: valamelyik kerek fejű típus-hoz tartozott.

144. sír (67. kép)

Sírfolt H: 90 cm, Sz: 40 cm. Sm: 53 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: ? Bolygatott.

A sírt akkor bolygatták meg, amikor a 145—148., 150. és 157. sírokat feldúló nagy gödröt ásták. A sírban csak a koponya egy darabját, egy fél állkapcsot, néhány bordacsontot és egy hosszúcsont töredékét találtuk meg.

Melléklet: —

4—5 éves gyermek.

145. sír (67. kép)

Sm: 43 cm. Egy 3—4 éves gyermek koponya és humerusdarabjai. Ehhez a sírhoz tartozhatott a 147. számmal ellátott csontvázrész. *Melléklet:* —

146. sír (67. kép)

Sm: 55 cm. Egy adultus — maturus egyén tibiájának alsó harmada. A 148. számmal ellátott sírhoz tartozhat.

Melléklet: —

147. sír (67. kép)

Sm: 50 cm. Egy gyermek bordacsontja. A 145. sírhoz tartozhat. *Melléklet:* —

148. sír (67. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 80 cm. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° D-re. Csh: (mérhető) 110 cm. Bolygatott.

Csak az alsó lábszárcsontok és a bal combcsont feküdtek in situ. A többi vázcsont teljesen szétdúlva, két nagyobb csoportban helyezkedett el, 45—78 cm mélyen.

Melléklet: —

Adultus-maturus férfi vázcsontjai. Számított életbeni termete: 175 cm. A femur hyperplatymet, a tibia euryknem.

149. sír

Sírfolt nem volt. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 10° D-re. Csh: kb. 55 cm. Bolygatott.

Az ásás során az erősen elmállott, elporladt csontok egy részét egy földröggel kifordították. A csontok annyira elpusztultak, hogy antropológiai vizsgálatra alkalmas részei nem maradtak. *Melléklet:* —

150. sír (67. kép)

Sm: 55 cm. Egy neonatus koponyájának töredékei. *Melléklet:* —

151. sír (68. kép 5—11., 13—14.: 83. kép 12.)

Sírfolt H: 240 cm, Sz: 50 cm, lekerekített sarkú. Sm: (fejnél) 75 cm, (lábnál) 85 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 148 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára billent, arcrésze beszakadt. A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:*

a koponya bal oldalán, egymás alatt egy sima S-végű ezüstkarika és egy pödrött végű ón—ólom karika. A koponyától jobbra, a csecsnyúlvány közelében két pödrött (?) végű, ón—ólom karika. Közülük az egyik bordázott díszű. A jobb medencelapát felett 2 cm-re, a has tájékán I. László CNH I. 33. pénze. Szigla: ? A pénz ezen a szakaszon hiányos, töredékes. A jobb combcsont közepétől 6 cm-re hegyesedő végű, lekerekedő oldallapú, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüst huzalgűrű. Végei egymás fölé hajlítottak. A sírföldben jellegtelen őskori cserépdarab.

50—60 éves férfi. A számított életbeni termete: 163 cm. A jobb homlokrészen 2 forintos nagyságú osteoma. A koponyán erős lapulatok. A koponyaboltozat belső oldalán Pacchioni-féle gödröcskék. Erőteljes nyakszirti sorvadás nyoma. A femur platymer, a tibia mesoknem.

152. sír

Sírfolt nem volt. Sm: 50 cm. Tájolás: ? Csh: ? Bolygatott.

Adultus férfi femur-töredéke. *Melléklet:* —

153. sír (68. kép)

Sírfolt H: 220 cm, Sz: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 60 cm. A koponya felőli sírvég lekerekedő sarkú, a lábvégben szögletes sarkú. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 1° É-ra. Csh: (mérhető) 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya az állkapocsról balra billent. A bal váll felhúzózott helyzetben. A két alkar csontjai a medencelapátokon. A lábszárcsontok alsó vége elkorhadt. *Melléklet:* a bal medencelapát felett kis cserépdarabka.

50 év körüli férfi. Csontváza töredékes és hiányos. Számított életbeni termete: 166 cm. Típusa: mediterrán—nordikus. A koponya dolichocran, ortho-hypsocran, metriocran, eurymetop és dolichuran. Csecsnyúlványi varrat. Ossa suturarum: d: 1; s: 2. A koponyaboltozat belső oldalán Pacchioni-féle gödröcskék. A két felső 1. metszőfogak között hiátus. Paradontosis. A hosszúcsontok felületén az izomtapadási felszínek igen erőteljesek.

154. sír (68. kép 12.; 82. kép 2.)

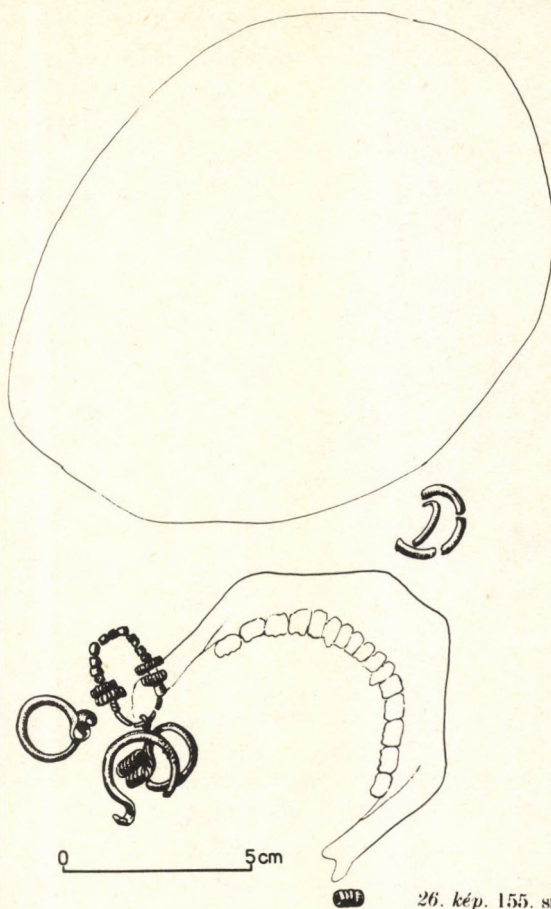
Sírfolt H: 225 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 65 cm; a sírgödör koponya mögötti része lekerekített, láb felőli vége szögletes sarkú. Sm: 63 cm. Tájolás: Ny—K, 3,5° É-ra. Csh: 173 cm. Bolygatatlan.

A csontváz rossz megtartású. A koponya kissé balra fordult helyzetben. *Melléklet:* a keresztcsonton Salamon CNH I. 19. vagy 20. pénze. Szigla: ? A pénz igen tönkrement állapotban.

30 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 168 cm. A femur platymer, a tibia euryknem.

155. sír (26. kép; 69. kép 1—6.; 88. kép 6—7.)

Sírfolt nem volt. Sm: 39 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: (mérhető) 144 cm. Bolygatatlan.

A csontváz állapota igen rossz. A töredékes koponya az állkapocsról jobbra elfordult. A hosszúcsontok és a medencelapátok inkább csak lenyomatukban maradtak meg. *Mellékletek:* a koponya jobb oldalán két bordázott és egy töredékes, sima S-végű ón—ólom karika. Ezek között még egy sima S-végű karika, melynek alsó karikaíve azonban díszített. Tekercselt ón—ólom huzalból két pántot készítettek, és ezzel tekerték körbe az alsó karikaívet is. Az ón—ólomból készült karika eléggé töredékes állapotban került elő, mivel egy, a sír felett állt fa hajszálgökörei szétroncsolták. A bal állkapocság végénél újabb két, töredékes állapotú, ón—ólom karika. A bal kézfejnél nyitott végű, díszítetlen, bronz pántgyűrű.

70 év körüli nő. A koponya bal agyi féltekéje erősen fejlett.

156. sír (69. kép)

Sírfolt H: 220 cm, Sz: (fejnél) 40 cm, (lábnál) 60 cm, szögletes sarkú. Sm: 70 cm. Tájolás: Ny—K, 2° É-ra. Csh: 170 cm. Bolygatatlan.

A nagyon rossz megtartású vázból csak a koponya néhány töredéke és a hosszúcsontok egy része maradt meg. *Melléklet:* —

Maturus egyén.

157. sír (67. kép; 68. kép)

Sírfolt H: kb. 200 cm, Sz: 55 cm, a sírgödör középtájon 65 cm széles volt. Sm: 72 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: (mérhető) 85 cm. Bolygatott.

A koponya bal oldalán feküdt. A lábak csontjai hiányoztak; a sír K-i végében lévő nagy gödör ásásakor távolíthatták el őket. *Melléklet:* —

60 év körüli férfi. A számított életbeni termete: 172 cm. Típusa: tungid. A koponya mesocran, hypsican, akrocran, normál homlokú, eurymetop, mesognath, mesoprosop, mesen, hypsiconch, mesorrhin, mesostaphylin és brachyuran. Szimmetrikus os epiptericum. Csecsnyúlványi varrat. Ossa suturarum: d: 3; s: 3. A jobb humerus caputja, a jobb clavicula és a scapula felszíne torzult. A sacrum összecsentosodott az utolsó ágyékesigolyával.

158. sír (69. kép 7—8.; 82. kép 3.)

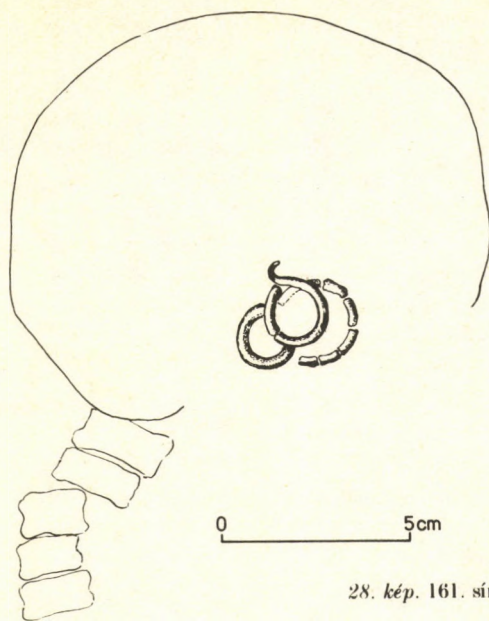
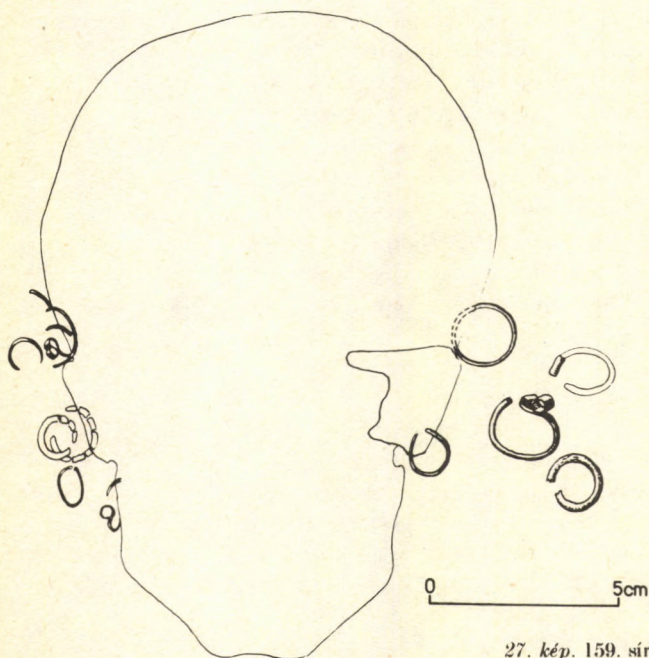
Sírfolt H: kb. 180 cm, Sz: 50 cm. Sm: 52 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° É-ra. Csh: 130 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalán feküdt. A jobb váll felhúzózott helyzetben. *Mellékletek:* a jobb medencelapát keresztcsont felőli részén Salamon CNH I. 19. vagy 20. pénze. Szigla: ? A pénz erőteljesen megrongálódott. A jobb combcsont külső oldalánál hegyesedő végű, lekerekedő élű, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű. A gyűrű végeit egymásra hajlították.

15 év körüli fiúgyermek. Típusa: feltehetően alpi — mediterrán. Erős torus palatinus; fogkő.

159. sír (27. kép; 69. kép 9—14.)

Sírfolt H: 206 cm, Sz: (fejnél) 60 cm, (lábnál) 50 cm, szögletes sarkú. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° É-ra. Csh: (mérhető) 138 cm. Bolygatatlan.

28. kép. 161. sír

A csontváz nagyon rossz megtartású, porladó. A felkarcsontok kivételével még a hosszúcsontok is csak töredékesen maradtak meg. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán három töredékes ón—ólom, egy sima S-végű bronz- és egy nyitott végű, egyszerű bronzkarika. A karikák a bal állkapocság és a falsont között feküdtek. A koponya jobb oldalán két sima S-végű, bronz, két töredékes állapotú ón—ólom, és két nyitott végű, egyszerű bronzkarika.

Adultus — maturus nő.

160. sír (70. kép 15.)

Sírfolt H: 210 cm, Sz: (fejnél) 50 cm, (lábnál) 55 cm, kissé szabálytalan alakú. Sm: 78 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: (mérhető) 144 cm. Bolygatatlan.

A csontváz igen rossz megtartású volt. A koponya bal oldalra billent az állkapocsról. A bal alkarcsontok a medencelapáton. A jobb alsó lábszárcsontok elporladtak. *Melléklet:* a jobb kéz egyik ujjcsontján zárt, öntött bronzgyűrű, külső oldalán bevagdósásokkal.

30 év körüli férfi. A fogzománc bordázott.

161. sír (28. kép; 70. kép 16—19.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 55 cm, szögletes sarkú. Sm: 48 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° É-ra. Csh: 170 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra és előrebillent. A bal váll felhúzózott helyzetben. A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt, a jobb alkar csontjai a keresztcsonton. Az alsó lábszárcsontok kissé szétálltak. *Mellékletek:* a koponya alatt három igen rossz, töredékes állapotú, ón—ólom karika.

60 év körüli nő. Csontvázaradványai igen rossz megtartásúak. A koponyaboltozat belső felszínén

Pacchioni-féle gödröcskék. Homlokvarrat. A fogak gyökerei sorvadtak; fogkő.

162. sír (69. kép)

Sírfolt H: 183 cm, Sz: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 40 cm, szögletes sarkú. Sm: 58 cm. Tájolás: Ny—K, 2° É-ra. Csh: 168 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalán feküdt. A jobb váll kissé felhúzódtott helyzetben. *Melléklet:* —

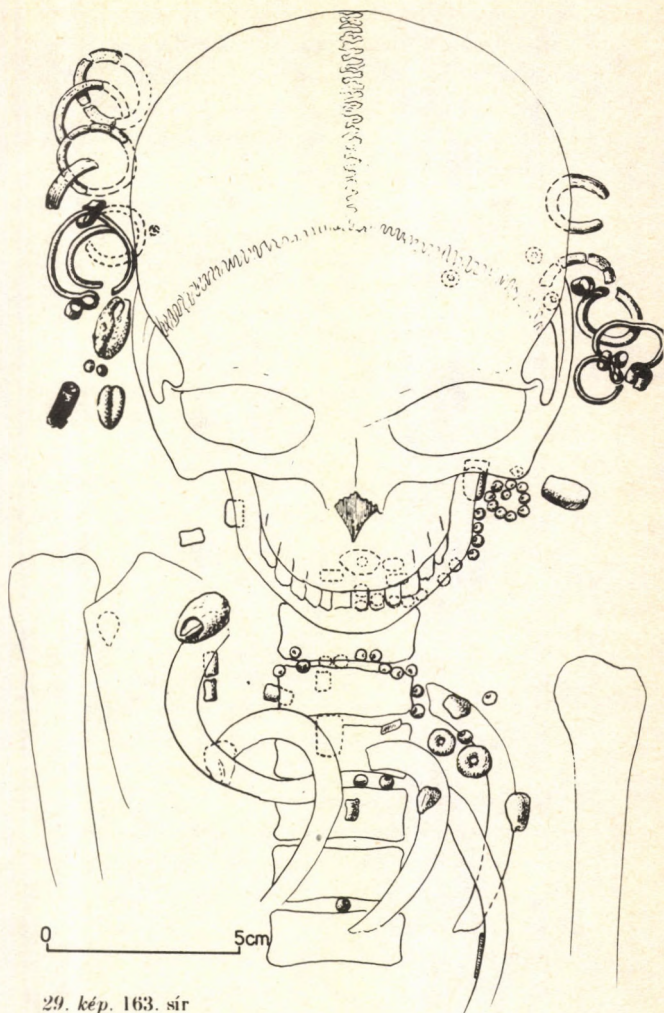
25 év körüli férfi. Csontváza töredékes. A számított életbeni termete: 164 cm. Típusa: mediterrán — crô-magnonid. A koponya dolichoeran, orthocran, metriorcran, szűk homlokú, eurymetop, mesognath, brachyuran. A nyílvarrat mentén csonttöbbség. Ossa suturarum: s: 1. Paradontosis. A clavikulák belső alsó részén gyulladásos folyamat nyoma. A humeruson az izomtapadási felszínek igen erőteljesek. A femur hyperplatymer, a tibia platyknem.

163. sír (29. kép; 70. kép 1—14.; 83. kép 10.; 89. kép 7.)

Sírfolt H: kb. 130 cm, Sz: 60 cm. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 1° D-re. Csh: 93 cm. Bolygatatlan.

A bal alkarcsontok a hastájékra hajlítva feküdtek, az alsó lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán két töredékes állapotú, ón—ólom és három sima S-végű bronzkarika. A bronzkarikák közül kettő vékonyabb, egy vastagabb huzalból készült. A koponya jobb oldalán négy, erősen töredezett állapotú, ón—ólom és három sima S-végű bronzkarika. Ebből két bronzkarika vékonyabb huzalból készült. Mindkét oldalon azonos rendszerben helyezkedtek el a karikák: alul, az állkapocshoz közelebb voltak a bronzból készített, feljebb pedig az ón—ólom karikák. Közvetlenül a karikaékszerek mellett már találtunk gyöngyöket, melyek azután a mellkas egész felső részét és a nyaktájékat sűrűn beborították. A nyak körül, valószínűleg két sorban díszítve a nyakat, 41 darab fehér és fekete üvegyöngy. A többi, nagyobb méretű gyöngy valószínűleg a hajfonatokat díszítette. A bal oldali fonathoz tartozhatott 1 fluorit, 5 ezüsfóliás üveg, és 1 kauri kagyló gyöngy, a jobb oldalihoz 3 ezüsfóliás, 1 zöld, hengeres üveg- és 3 kauri kagyló gyöngy. A nyakcsigolyák körül talált két sor gyöngy közül az alsó közepén három ezüstlemezke volt. Ezek vagy az ingnyakra voltak varrva — hasonlóképpen a többi apró gyöngyöz —, vagy a szemfedő részei voltak. A bal oldali bordák között, az egyik bordacsont belső oldalához támaszkodva I. László CNH I. 32. pénze. Szigla: ? A pénz peremrésze töredékes.

5—6 éves leánygyermek. Típusa: feltehetően mediterrán — crô-magnonid lehetett. A koponya mesocran, orthocran, tapeinocran, szűk homlokú, metriometop, orthognath, leptoprosop, mesen és hypsikonch. Ossa suturarum: d: 5; s: 3.

29. kép. 163. sír

164. sír (71. kép 1.; 84. kép 5.)

Sírfolt H: 203 cm, Sz: (fejnél) 50 cm, (lábnál) 60 cm; a sírgödör a koponya felőli végén ovális, a láb felőli végén lekerekedő sarkú. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 4° É-ra. Csh: 170 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobbra és kissé hátrabillent. Az egész felsőtest enyhén jobbra fordult helyzetben. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. Az alsó lábszárcsontok kissé szétálltak. *Melléklet:* a keresztcsonttól számított harmadik csigolya jobb oldalán I. László CNH I. 33. pénze. Szigla: ...A:V...

70 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 170 cm. A csigolyák testei ellaposodtak, peremén exostosisok. A femur eurymer, a tibia euryknem.

165. sír (71. kép 2.)

Sírfolt H: 185 cm, Sz: 60 cm, baloldalt kifelé ívelődő. Sm: 55 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 132 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya előrebukott helyzetben. A bal orsócsont a felkarcsont alá, a singcsont a bordák fölé elmozdítva. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. A gerincoszlop középső része megbolygatva. A jobb láb térdben behajlítva a bal láb irányába. *Melléklet:* a jobb kéz egyik ujjcsontján egy lekerekedő és elkeskenyedő végű, ezüst pántgyűrű. Az egymásra hajtott végű gyűrűt vonalkeletbe foglalt zeg-zug motívummal díszítették.

8–9 éves gyermek. Típusa: valamelyik mediterrán típushoz tartozott.

166. sír (70. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 50 cm, ívelődő oldalú. Sm: 56 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 118 cm. Bolygatatlan.

A csontváz igen rossz megtartású. Koponyája, néhány bordatöredék és a két combcsont csak a csontliszt által kirajzolt kontúrok alapján felismerhető. *Melléklet:* —

10 év körüli (infans II) gyermek.

167. sír (71. kép)

Sírfolt H: 190 cm, Sz: 65 cm. Sm: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 50 cm. Tájolás: Ny—K, 2,5° É-ra. Csh: kb. 150 cm. Bolygatott.

A koponya néhány töredékét másodlagos helyzetben, megbolygatva találtuk meg. A lábsontok a gerincoszlop irányától bal felé elmozdulva feküdtek. *Melléklet:* —

60 év körüli férfi. Csontváza igen rossz megtartású.

168. sír (71. kép 3–10.)

Sírfolt H: 230 cm, Sz: 50–65 cm, ívelődő oldalú. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: 158 cm. Bolygatatlan (?).

A töredékes állapotú koponya jobb oldalán feküdt. Mindkét kulcsontot a váz bal oldalán találtuk meg. A jobb alkar csontjai a medencelapáton nyugodtak. *Mellékletek:* a bal felkarcsont mellett szétesett ón—ólom karika. Két hasonló állapotú ón—ólom karika a jobb állkapocság mellett. A mellkas felső részén, jobboldalt törött S-végű, ezüstkarika. A bal kéz egyik ujján D keresztmetszetű pántból készült, zárt bronzgyűrű.

Adultus — matus nő. Számított életbeni termete: 165 cm. A koponyaboltozat belső részén Pacchioni-féle gödröcskék. Az állcsont senilisen atrofizált. A nyakszirt aszimmetrikus. A csigolyák testén peremexostosisok. A femur hyperplatymer, a tibia mesoknem.

169. sír (71. kép 11.; 82. kép 4.)

Sírfolt H: 224 cm, Sz: 53 cm; a sírgödör láb felőli végén kissé ívelődő. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 4° É-ra. Csh: 171 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya jobb oldalán feküdt. Néhány ujjperc és egy bordacsont a koponya mögött. A bal alkar csontjai a medencelapáton. *Melléklet:* a koponya mögé került ujjak egyikén Salamon CNH I. 22. pénze. Szigla: ? A pénz eléggé kopott felületű.

35 év körüli férfi. Csontváza eléggé töredékes. A számított életbeni termete: 177 cm. A koponyaboltozat belső oldalán Pacchioni-féle gödröcskék. Osztott csecsnyúlvány. A nyakcsigolyák teste sorvadt. Az egyik borda in vivo törött és kalluszosan gyógyult. A hosszúcsontokon az izomtapadási felszínek erősen fejlettek. A jobb femur distalis epiphysise valószínűleg csonthártyagyulladás következtében duzzadt, a velőúr beszűkült. A femur eurymer, a tibia euryknem.

170. sír (72. kép)

Sírfolt H: 240 cm, Sz: 65 cm. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 2° É-ra. Csh: 166 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé balra billent helyzetben. Az alsó lábszárcsontjai enyhén szétálltak. *Melléklet:* —

70 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 167 cm. Típusa: amennyire a töredékes koponyából következtetni lehet rá, crô-magnonid — taurid lehetett. A koponya dolichocran jellegű. Ossa suturarum: d: 3. Osztott csecsnyúlvány. Az állkapocs senilisen atrofizált. Parodontosis. A csigolyák teste sorvadt. A jobb clavicula in vivo törött és kalluszosan gyógyult. A femur platymer, a tibia mesoknem.

171. sír (72. kép 10., 12.; 83. kép 1.)

Sírfolt H: 180 cm, Sz: 70 cm. Sm: 67 cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° É-ra. Csh: 120 cm. Bolygatatlan.

A koponya balra és előrebillent. A bal láb térdben kissé behajlítva, kifelé dőlve. *Mellékletek:* a jobb medencelapát közepén D keresztmetszetű pántból készített, lekerekedő végű, nyitott, sima ezüstgyűrű. A gyűrű végeit egymás fölé hajlították. A keresztcsonton jobboldalt I. László CNH I. 27. pénze. Szigla: ...A*V...

10–12 éves leánygyermek. Csontváza jó megtartású. Típusa: keleti-mediterrán lehetett. A koponya dolichomesocran, orthocran, metriocran, szűk homlokú, stenometop, orthognath, mesoprosop, mesen, hypsikonch, leptorrhin, leptostaphylin és brachyuran. A bal oldali porus acusticus beszűkült. A jobb alsó 4. fognál az állkapocson csonthártyagyulladás nyoma. A femur eurymer, a tibia euryknem.

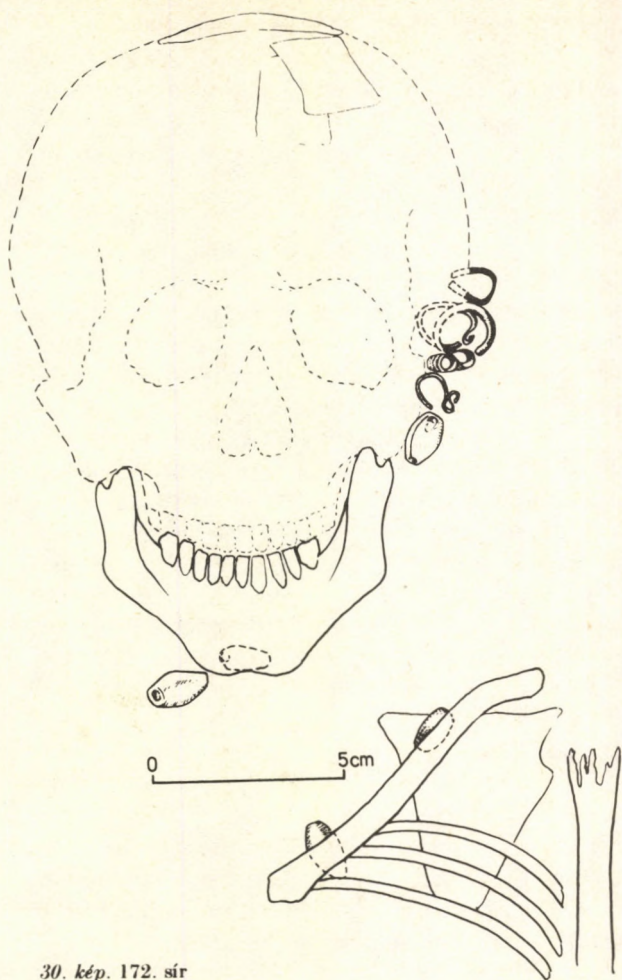
172. sír (30. kép; 73. kép 1–6.; 82. kép 1.; 87. kép 2., 3., 6.)

Sírfolt H: kb. 160 cm, Sz: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 40 cm, szögletes sarkú. Sm: 35 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: 93 cm. Bolygatatlan.

A jobb alkar csontjai a medencelapáton. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, egymást félig fedve egy D átmetszetű huzalból készített, egyszerű, nyitott bronzkarika; egy törött, sima S-végű bronz; egy bordázott S-végű, ezüst és egy vékony huzalkarikájú, sima S-végű bronzkarika. Közvetlenül mellettük 1, majd a bal kulcsont irányában további 4 fluorit gyöngy. Helyzetük alapján hajfonatdíszítő gyöngyök lehettek. A bal medencelapát felső végénél Salamon CNH I. 22. pénze. Szigla: ? A pénz igen töredékes állapotú, kb. fele hiányzik.

5–6 éves gyermek.

30. kép. 172. sír

173. sír (31. kép; 72. kép 1—9.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 81 cm, lekerekített sarkú. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: 153 cm. Bolygatatlan.

A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a bal csacsnyúlvány és a bal állkapocság között egy bordázott S-végű, egy sima, pödrött végű és egy igen töredékes állapotú ón—ólom karika. A jobb csacsnyúlványnál egy sima S-végű, rosszezüst (?) és két töredékes ón—ólom karika. Az állcsúcsnál és a nyakcsigolyák alatt 4 fluorit gyöngy, 4 kauri kagyló és 1 kockásra vagdalt felületű, kék üveggyöngy. A gyöngyök két csomóban helyezkedtek el; elképzelhetőnek tartjuk, hogy hajfonatok végeit díszítették. A jobb kéz egyik ujjpercén öntött bronzgyűrű. A gyűrű külső oldala négyzet alakúra formázott, míg belső része kör alakú.

30 év körüli nő. Csontváza töredékes, de közel teljes. A számított életbeni termete: 156 cm. Típusa: kelet-balti. Ossa suturarum: d: 3; s: 3. Osztott csacsnyúlvány. A fogakon bordázott fogzománc és fogkő. A femur platymer, a tibia euryknem. A femur distalis végénél felszívódás, a thaluson csontthártyagyulladás nyomai.

174. sír (72. kép 11.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: (fejnél) 44 cm, (lábnál) 53 cm. Sm: 25 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° É-ra. Csh: 126 cm. Állatjárás által bolygatott.

A koponya bal oldalán feküdt. A bordacsontok és a csigolyák szétdúlva; a medencelapátok hiányoztak. *Melléklet:* a jobb kéz egyik ujjcsontján hegyesedő végű, rombusz átmetszetű huzalból készített ezüstgyűrű. A gyűrű végeit egymásra hajlították.

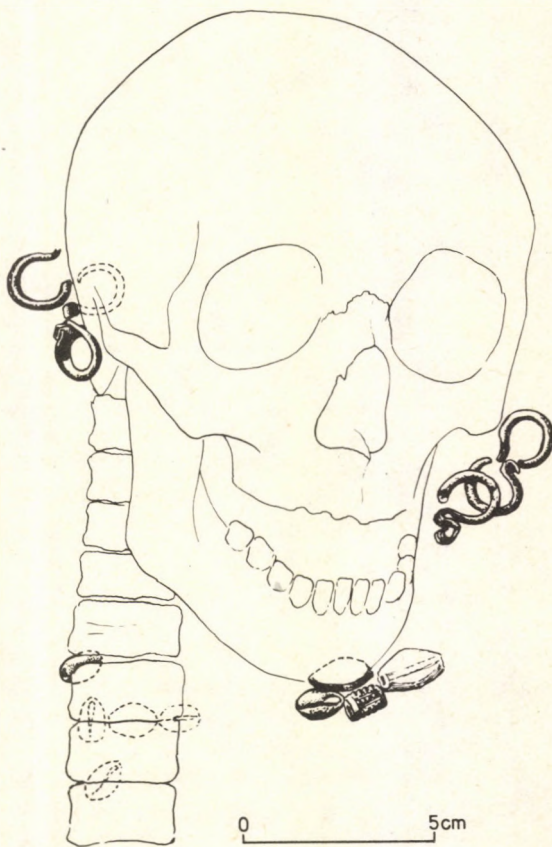
8—10 éves gyermek.

175. sír (74. kép 6.; 85. kép 7.)

A sírfolt H: 195 cm, Sz: 70—80 cm (ívelt oldalú); a sírgödör ferde falú; a sír alján H: 185 cm, Sz: 50—60 cm. Sm: 60 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° D-re. Csh: 162 cm. Bolygatatlan.

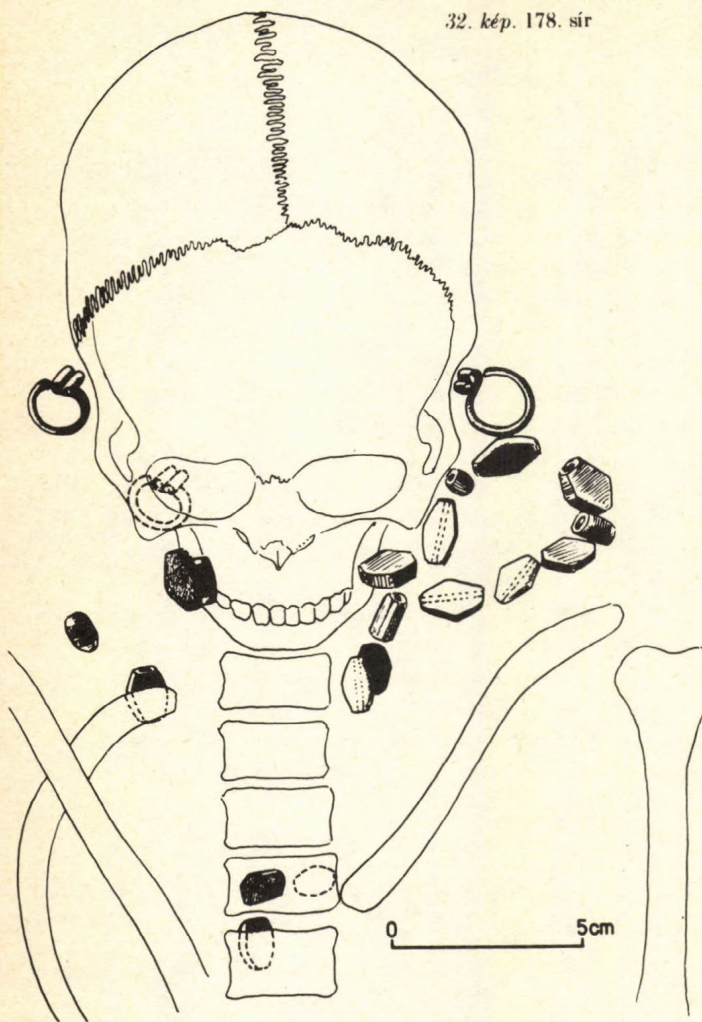
A koponya kissé hátrabillent helyzetben. *Melléklet:* a bal medencelapát és a keresztesont között Kálmán CNH I. 45. pénze. Szigla: +

70 év feletti férfi. Típusa: a koponya töredékes volta miatt nem dönthető el. A koponya mesocran, hypsican, metriocran, normál homlokú és stenometop. Osztott csacsnyúlvány. A koponya aszimmetrikus. A fogak fogmederig lekoptak. A csontokon osteoporosis generalis. A csigolyák már ankylotikusak. A femur platymer, a tibia mesoknem.

31. kép. 173. sír

176. sír (73. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 55 cm. Sm: 28 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 92 cm. Bolygatatlan.

A töredékes állapotú koponya bal oldalán feküdt. A bal alkarcsont keresztbe fordult. A jobb kar könyökben kissé behajlítva, a testtől elállt. A bal láb térdben erősen behajlítva, kifelé fordult. *Melléklet:* —

5—6 éves gyermek.

177. sír (73. kép 9—10.; 84. kép 8.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 60 cm, szögletes sarkú. Sm: 50 cm. Tájolás: Ny—K, 0,5° D-re. csh: 163 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és előrebukott. *Mellékletek:* a jobb kéz egyik ujján ezüst pántgyűrű töredéke. Diszítése vonalkeretbe foglalt zeg-zug motívum. A jobb combcsont közepének belső oldalán I. László CNH I. 34. pénze. Szigla: •||•

Adultus egyén. A tibia euryknem.

178. sír (32. kép; 74. kép 1—2., 5., 7.; 85. kép 1.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: (fejnél) 67 cm, (lábnál) 80 cm. Sm: 50 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 152 cm. Bolygatatlan.

A bal kar könyökben behajlítva, az egyik alkarcsont vége a keresztcsonton, a másik elmozdulva. Az alsó lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. *Mellékletek:* a bal csecsnnyúlvány mellett bordázott S-végű ezüstkarika. A jobb állkapocság alatt szintén bordázott S-végű ezüstkarika. A nyakcsigolyák körül 13 fluorit, 4 ezüst- és 2 aranyfóliás üveggyöngy. A bal könyök közelében, az egyik bordacsont mellett, ahhoz támaszkodva I. László CNH I. 34. pénze. Szigla: ...A*V...

25 év körüli nő. Számított életbeni termete: 155 cm. Típusa: turanid — taurid. Az agykoponya mesocran, orthocran, tapeinocran, normál homlokú és metriometop. Az arckoponya orthognath, mesoprosop, mesen, mesokonch, leptorrhin, leptostaphylin és brachyuran. Ossa suturarum: d: 2; s: 3. Homlokvarrat. Osztott csecsnnyúlvány. A koponyán igen erős dudorok. Osteoporosis symmetrica nyomai. A fogakon fogkő. A femur platymer, a tibia mesoknem.

179. sír (73. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 32 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 165 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé balra billent helyzetben. *Melléklet:* — 50 év körüli férfi. A vázcsontok igen erőteljesek. A humerus felső harmadában gyulladásos folyamat nyomai. A femur platymer, a tibia mesoknem.

180. sír (73. kép 7—8.)

Sírfolt H: 220 cm, Sz: (fejnél) 75 cm, (lábnál) 50 cm, lekerekedő sarkú. Sm: 35 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 148 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé balra dőlt helyzetben. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán ón—ólom karika. Az összeroppant koponya csontjai között egy nyitott, egyszerű (?) bronzkarika töredéke.

20—25 éves nő. Típusa: mediterrán — turanid. Az agykoponya dolichoeran, orthocran, metriocran, normál homlokú és metriometop. Az arckoponya mesognath, mesoprosop, euryen, hypsikonch, chamaerrhin, mesostaphylin és dolichuran. A lambdavarratok zegzugos rajzolatúak. A femur eurymer.

181. sír (75. kép 7., 9—11.; 85. kép 8.)

Sírfolt H: 210 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábnál) 77 cm, lekerekedő sarkú. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 2° É-ra. Csh: 149 cm. Bolygatatlan.

A bal alkarcsontok végei a keresztcsonton. A jobb alkarcsontok végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a bal felkarcsont felett két bordázott S-végű ezüstkarika.

A bal lapockán Kálmán CNH I. 45. pénze. Szigla: $\ddagger$
A jobb kéz egyik ujjcsontján hegyesedő végű, ovális
oldallapú, rombusz átmetszetű huzalból készített, nyi-
tott ezüstgyűrű.

40 év körüli nő. Számított életbeni termete: 170 cm.

182. sír (75. kép 8., 12.; 85. kép 4.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 65 cm, szögletes sarkú. A
sírgödör jobb oldala közös a 183. síréval. Sm: 48 cm.
Tájolás: Ny—K, 1° É-ra. csh: 155 cm. Bolygatatlan.

A koponya kissé jobbra billent az állkapocsról. Az alsó
lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. *Mellékletek:* a
jobb könyökhöz közeli bordák között I. László CNH. I.
36. pénze. Szigla: ...A▼V... A jobb kéz egyik ujj-
csontján rossz állapotú, ezüst pántgyűrű töredéke.

50 év körüli férfi. Számított életbeni termete: 157 cm.
Típusa: alpi — mediterrán. Ossa suturarum: d: 3; s: 2.
Lambdatáji lapulat. A fogmedri rész jelentős részben
felszívódott. A femur platymer, a tibia euryknem.

183. sír (74. kép 4.)

Sírfolt H: 200 cm, 68 cm, szögletes sarkú. Sm: 50 cm.
Tájolás: Ny—K, 1° É-ra. Csh: kb. 140 cm. Bolygatott.

A koponya bal oldalára és hátrabukott, az állkapocsa
koponya mögött. *Mellékletek:* a koponyától 5 cm-re és a
bal térd külső oldalán egy-egy fluorit gyöngy.

50 év körüli nő. Számított életbeni termete: 151 cm.
Típusa: szááni mongolid. A koponya dolichoeran,
chamae-orthoceran, metriometop, normál homlokú,
eurymetop, az arc orthognath, lepten, hypsikonch,
leptorrhin-mesorrhin, leptostaphylin és brachyuran.
Osztott csecsnýúlvány. A fossa canina kitöltött. A felső
első metszőfogak között hiatus. Az os sacrum hat részből
állt. A femur platymer, a tibia euryknem.

184. sír (74. kép 3.)

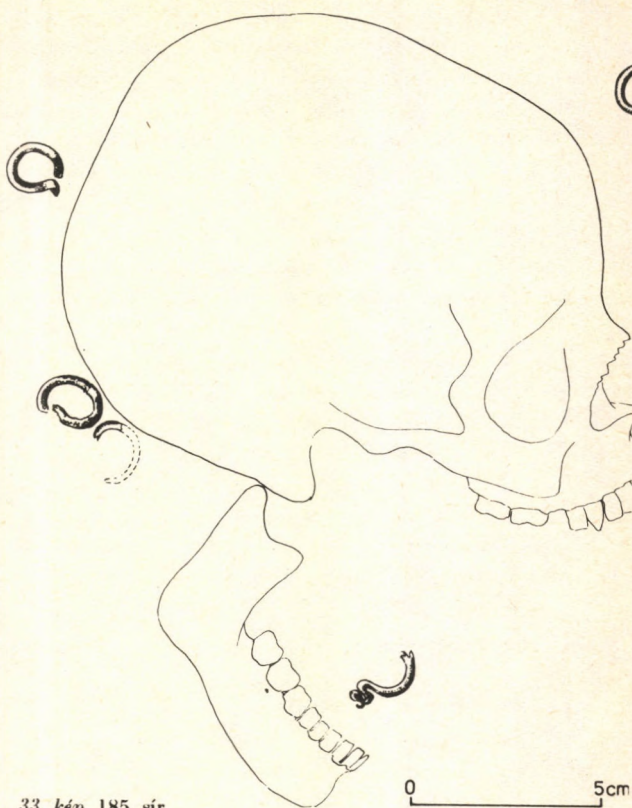
Sírfolt H: 200 cm, Sz: 60 cm, szögletes sarkú. Sm: 40
cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra. Csh: 145 cm. Állatjárással
bolygatott.

A csontváz kissé ferdén feküdt a sírgödörben. A jobb
kar könyökben behajlítva, az alkarcsont végei a kereszt-
csonton. Az alsó lábszárcsontok végei a bokánál majd-
nem összeértek. *Mellékletek:* a koponya jobb és bal
oldalán egy-egy ón—ólom karika töredéke.

25 év körüli nő. Csontváza jó megtartású. Számított
életbeni termete: 162 cm. Típusa: dunai-mediterrán —
turanid. Az agykoponya meso-brachycran, orthocran,
tapeinocran, normál homlokú és stenometop, az arko-
ponya mesognath, mesoprosop, euryen, mesokonch,
mesorrhin, leptostaphylin és mesuran. Depressio prae-
lambdoidaea. Ossa suturarum: d: 2; s: 2. A fogakon
fogkő. A femur platymer, a tibia euryknem.

185. sír (33. kép; 75. kép 1—6.; 82. kép 9.)

Sírfolt H: 230 cm, Sz: 55 cm, szögletes sarkú. Sm: 55
cm. Tájolás: Ny—K, 1,5° É-ra. Csh: 160 cm. Bolygatat-
lan.

33. kép. 185. sír

A koponya bal oldalán feküdt. *Mellékletek:* az álla-
pocstól balra ón—ólom karika darabja. A homloktól 5
cm-re sima, pödrött végű ezüstkarika. A tarkótól 3 cm-re
szintén egy sima, pödrött végű ezüstkarika. A jobb
állkapocsa mögött egy törött és egy többszörös S-végű,
ón—ólom karika. A gerincoszloptól balra, a könyök
vonalaiban 11. századi magyar dénár egykorú hamisítvá-
nya (?). Lehetséges, hogy Géza dux pénzt hamisították.
A jobb combcsonttól 10 cm-re egy törött S-végű
ezüstkarikából készített gyűrű.

30—40 éves nő. Számított életbeni termete: 160 cm.
Típusa: valamelyik mediterrán típushoz tartozhatott. A
foggyökerek sorvadtak, több fagon nyaki caries. A
hosszúcsontok vékonyak, de az izomtapadási felszínük
erős.

186. sír (76. kép 1—6.; 82. kép 5.)

Sírfolt H: 218 cm, Sz: (fejnél) 72 cm, (lábnál) 88 cm. A
sírgödör koponya mögötti vége ovális, a lábvégből
szögletes sarkú. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 3° É-ra.
Csh: 150 cm. Állatjárás által bolygatott.

A koponya kissé a jobb oldalára dőlt. A jobb alkar
csontjainak vége a medencelapáton. A bordák és csi-
golyák szétdúlva. Az alsó lábszárcsontok szétesésűszott
helyzetben. *Mellékletek:* a bal csecsnýúlványnál sima S-
végű ezüstkarika. A koponya jobb oldalán szintén egy
sima S-végű ezüstkarika. A koponya belsejében egy
bordázott S-végű ezüstkarikát találtunk. A bal könyök

belső oldalánál törött, sima S-végű ezüstkarika. A keresztcsont felett Géza dux CNH I. 23. pénze. Szigla: — A jobb kéz egyik ujjcsontján hegyesedő végű, rombusz keresztmetszetű huzalból készített, nyitott ezüstgyűrű.

35 év körüli nő. Csontváza kissé töredékes. A számított életbeni termete: 153 cm. Típusa: turanid. A koponya brachycran, hypsycran, tapeinocran, szűk homlokú, eurymetop, mesognath, leptoprosop, mesen és leptorrhin. A nyílvarrat mentén varratcsont. Ossa suturarum: d: 3. A bal pelvisen foramen. A femur hyperplatymer.

187. sír (76. kép 7—9.)

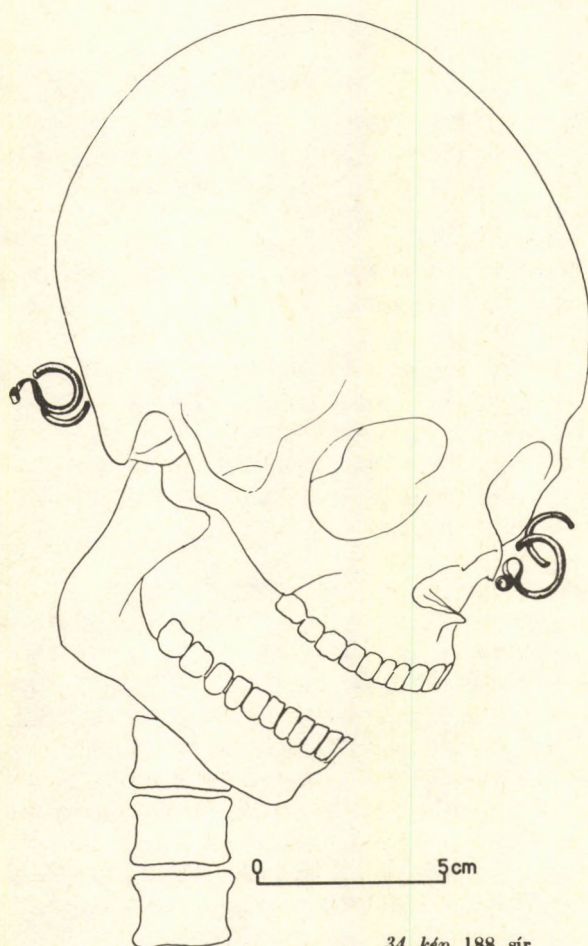
Sírfolt nem volt. Sm: 36 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 89 cm. Bolygatatlan.

A jobb kar könyökben behajlítva, az alkarcsontok végei a medencelapátan. A jobb combcsont alsó vége a bal mellett. *Mellékletek:* a bal csecsnýúlványnál sima S-végű bronzkarika. A jobb alkartól 5 cm-re szintén egy sima S-végű bronzkarika. A jobb kéz egyik ujjcsontján igen vékony pántból készült, nyitott bronzgyűrű.

5—6 éves gyermek.

188. sír (34. kép; 76. kép 10—12.; 77. kép 1—2.)

Sírfolt H: 215 cm, Sz: 75 cm, lekerekedő sarkú. A sírgödör láb felőli végét egy kerítésoszlop gödrének

ásásakor mintegy 60 cm-es szakaszon megbolygatták. A sírgödör hossza tehát csak hozzávetőlegesen volt megállapítható. Sm: 80 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: 163 cm. Bolygatatlan.

A koponya bal oldalára és kissé előrebukott. A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt. *Mellékletek:* a bal halántékhoz tapadva sima S-végű ezüstkarika. Ettől 3 cm-re egy bordázott S-végű ezüstkarika. A jobb csecsnýúlvány táján sima S-végű ezüst- és egy ezüstözött (?) ón—ólom karika, bordázott S-véggel. A két karika között konzerválódott bőr(?)maradvány. A jobb kéz egyik ujjcsontján hegyesedő végű, rombusz átmetszetű, nyitott ezüstgyűrű.

16 éves leánygyermek. A tibia proximális részén osteoporotikus terület.

189. sír (76. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 50 cm, szabálytalan, ovális alakú. Sm: 45 cm. Tájolás: Ny—K, 16° É-ra. Csh: 160 cm. Bolygatott.

A csontváz rossz megtartású. A koponya a jobb oldalán feküdt. *Melléklet:* —

60 év feletti férfi.

190. sír (77. kép 3.; 83. kép 9.)

Sírfolt H: 165 cm, Sz: (fejnél) 70 cm, (lábánál) 60 cm; a sírgödör a koponya felőli végében ovális, a láb felőli végben szögletes sarkú. Sm: 55 cm. Tájolás: Ny—K, 10° É-ra. Csh: 110 cm. Bolygatatlan.

A csontváz kissé ferdén feküdt a sírgödörben. A koponya bal oldalára billent. Az alsó lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. *Melléklet:* I. László CNH I. 31. pénze a jobb felkarcsont felső végénél. Szigla: —

7—8 éves fiúgyermek. Típusa: a mongolid és mediterrán elemek egyaránt felismerhetők. Az agykoponya hyperdolichocran, orthocran, akrocran, normál homlokú és eurymetop, az arckoponya mesoprosop, mesen, hypsikonch, chamaerrhin, brachystaphylin és brachyuran. A femur platymer, a tibia euryknem.

191. sír (75. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 36 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: (mérhető) 43 cm. Bolygatott.

A koponya szétnyomódott. A csontvázból csak a bordák és a bal kar csontjai maradtak meg. *Melléklet:* —

1 év körüli gyermek.

192. sír (77. kép 5., 9.)

Sírfolt nem volt. Sm: 46 cm. Tájolás: Ny—K, 12° D-re. Csh: 140 cm. Bolygatatlan.

A csontváz igen rossz megtartású. A bal alkar egyik csontja a hastájékon keresztben. Az alsó lábszárcsontok végei a boka táján szinte összeértek. *Mellékletek:* a bal halánték táján, egymástól néhány cm-re, két töredékes állapotú, ón—ólom karika; egyik bordázott S-végű. A jobb halántéknál szintén egy töredékes ón—ólom karika fele.

40 év körüli nő. A nyakcsigolyák teste erodált. A jobb alsó 7. fog gyökere táján foggyökérgyulladás nyomai.

193. sír (77. kép)

Sírfolt H: kb. 150 cm, Sz: (fejnél) 55 cm, (lábnál) 45 cm, szögletes sarkú. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 6° D-re. Csh: 100 cm. Bolygatatlan.

A koponya jobb oldalára és előrebillent. A bal alkarcsontok végei a medencelapáton. A combcsontok térdnél szinte összeértek, az alsó lábszárcsontok szorosan egymás mellett. *Melléklet:* —

6—7 éves gyermek. A femur platymer, a tibia euryknem.

194. sír (77. kép 4., 6—8.)

Sírfolt H: 215 cm, Sz: (fejnél) 60 cm, (lábnál) 70 cm, lekerekített sarkú. Sm: 60 cm. Tájolás: Ny—K, 20° É-ra. Csh: 153 cm. Bolygatatlan.

A jobb váll kissé felhúzódtott helyzetben. A könyökben behajlított karok végei a medencelapátok alatt fekszenek. A lábsontok erősen szétálltak. *Mellékletek:* a koponya bal oldalán, a csecsnyúlványnál sima S-végű ezüstkarika. A jobb csecsnyúlványnál két bordázott S-végű ezüstkarika. A jobb kéz egyik ujjcsontján nagyméretű, törött, sima S-végű ezüstkarikából készített gyűrű.

25—30 éves nő. Csontváza kissé töredékes és hiányos. Számított életbeni termete: 155 cm. A koponya mesocran, orthocran, tapeinocran, normál homlokú és metriotop. A femur stenomer, a tibia euryknem.

195. sír (77. kép)

Sírfolt H: 175 cm, Sz: (fejnél) 60 cm, (lábnál) 45 cm. Sm: 40 cm. Tájolás: Ny—K, 24° É-ra. Csh: 110 cm. Állatjárás által bolygatott.

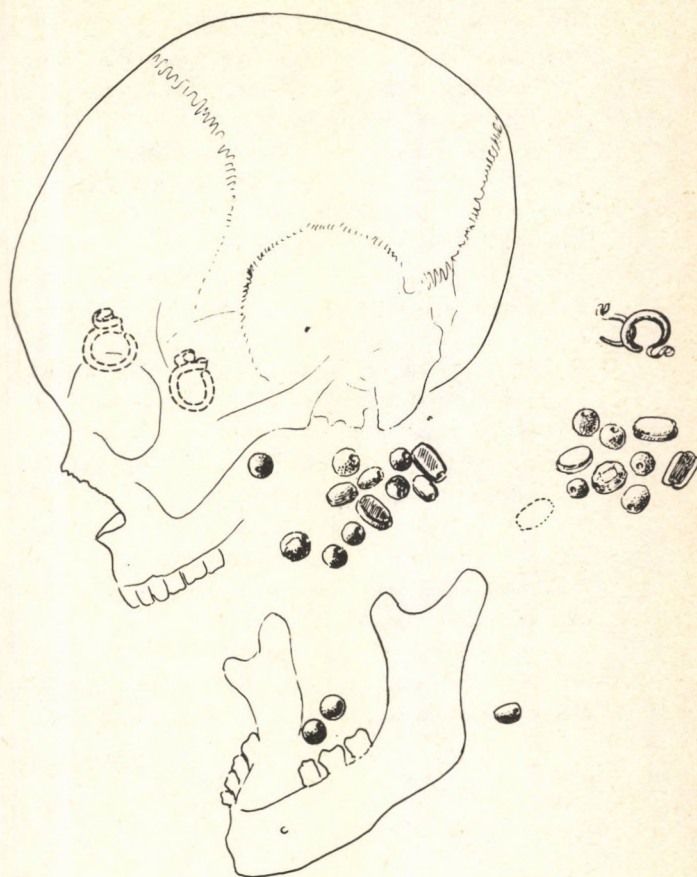
A csontváz kissé ferdén feküdt a sírgödörben. A koponya jobb oldalára és előre-, a vállra bukott. A bal kulcsont elmozdult a helyéről. A bal alkarcsontok végei a medencelapáton. Az alsó lábszárcsontok bal felé elcsúsztak, a lábujjcsontok szétdőlvén. *Melléklet:* —

7 év körüli leánygyermek. A koponya hosszú, viszonylag magas, az állkapocs alacsony.

196. sír (35. kép; 42. kép 5.; 78. kép 1—4., 8—9.; 86. kép 4.; 89. kép 2.)

Sírfolt H: 240 cm, Sz: 70 cm. Sm: 56 cm. Tájolás: Ny—K, 19° É-ra. Csh: 155 cm. Állatjárással bolygatott.

A koponya jobb oldalán feküdt. A bordák és csigolyák szétdőlvén. A sípcsontok egymás mellé csúszva. *Mellékletek:* a bal csecsnyúlványtól 5 cm-re bordázott S-végű, alatta sima S-végű ezüstkarika. Az utóbbi karika vékony huzalból készült. A koponya jobb oldalán két sima S-végű ezüstkarika. A koponya és az állkapocs között, két nagyobb csoportba rendeződve, 11 karneol (közülük néhány gránát jellegűen csiszolt), 1 karneolt utánzó üveg-, 10 kvarc (hegyikristály) és 4 lapos, téglalap alakú, kétoldalt ezüsthóliával díszített üveggyöngy. Hely-

35. kép. 196. sír

0 5cm

zetükből ítélve a hajfonatok végeit díszíthették. A jobb kéz táján összegyűrt ezüst pántgyűrű, rovasjelekkel díszítve.

45 év körüli nő. Számított életbeni termete: 157 cm. Típusa: pamiri — turanid. Az agykoponya dolichocran, hypsicran, akrocran, szűk homlokú és eurymetop, az arckoponya mesognath, euryprosop, euryen, mesokoch, leptorrhin, mesostaphylin, Osztott csecsnyúlvány. A medencelapát jobb oldalán nagy foramen. A femur hyperplatymer, a tibia euryknem.

197. sír (78. kép 5—7.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: (fejnél) 65 cm, (lábnál) 50 cm, szögletes sarkú. Sm: 55 cm, Tájolás: Ny—K, 18° É-ra. Csh: 135 cm. Bolygatatlan.

A bal alkarcsontok végei a medencelapáton. *Mellékletek:* a koponya tarkójánál törött S-végű bronzkarika. A jobb oldalán fekvő koponya arcrészétől 6 cm-re töredékes ón—ólom karika. A bal kéz egyik ujjcsontján erősen korrodeálódott bronz pántgyűrű.

16—17 éves leány. A nyílvarraton nagyméretű varratcsont. Hármass osztású os incae. A femur platymer, a tibia euryknem.

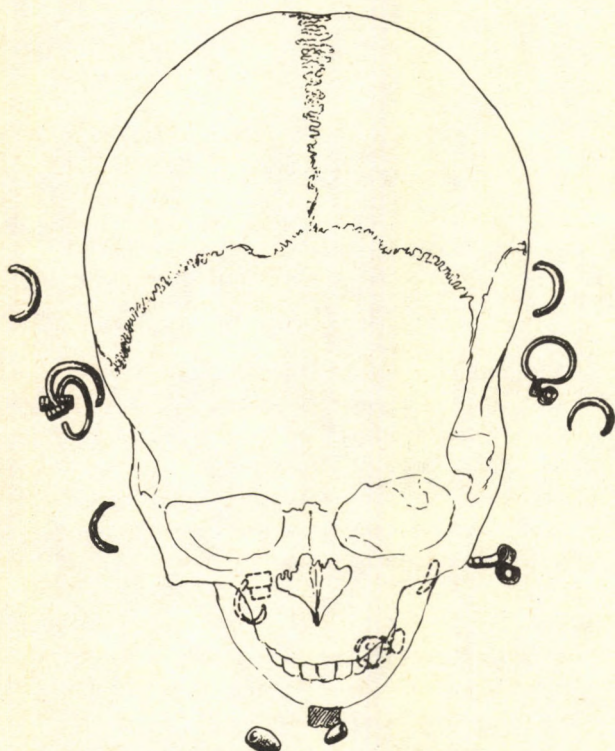

198. sír (36. kép; 79. kép 17—31.)

Sírfolt H: 215 cm, Sz: 75 cm, szögletes sarkú. Sm: 60 cm. Tájolás: Ny—K, 9° É-ra. Csh: 149 cm. Bolygatatlan.

A koponya enyhén jobbra billent. *Mellékletek:* a bal csecsnyúlvány mellett három (négy?) bordázott S-végű, ón—ólom karika töredékei. A koponyatetőnél két ón—ólom karika maradványa. A jobb csecsnyúlvány táján bordázott S-végű ezüstkari-ka; felette egy ón—ólom karika darabja. A felső álltól 3 cm-re jobbra szintén egy ón—ólom karika töredéke. Az állkapocs jobb ágának belső oldalán egy bordázott S-végű ezüstkari-ka. A bal állkapocságnál egy ón—ólom karika fele. A nyak táján 14, igen mállekony üveg-, illetve üvegpasztagyöngy. Közülük az egyik barna szemekkel ellátott sárga színű, a másik ezüst (?) fóliával díszített. Az állkapocs csúcsa előtt egy ezüstlemezke (szemfedő?).

20 év körüli nő. Számított életbeni termete: 164 cm. Típusa: közép-ázsiai — keleti-mediterrán. Az agykoponya brachycran, orthocran, metriocran, normál homlokú és stenometop. Az arckoponya mesognath, mesoprosop, chamaekonch, leptorrhin, leptostaphylin és brachyuran. A lambdavarrat igen cirkalmas. A femur platymer, a tibia euryknem.

36. kép. 198. sír

0 5cm

199. sír (78. kép)

Sírfolt H: ?, Sz: 42 cm. Sm: 22 cm. A lábak táján hirtelen 15 cm-rel mélyül. Tájolás: Ny—K, 18° É-ra. Csh: (mérhető) 56 cm. Bolygatott.

A koponya bal oldalára és előredőlt. A bordák bolygatva, a jobb alkarcsontok, a bal medencelapát és a lábsontok hiányoztak. *Melléklet:* —

11 év körüli gyermek.

200. sír (78. kép 10—11.)

Sírfolt H: 205 cm, Sz: (fejnél) 60 cm, (lábnál) 50 cm, lekerekített sarkú. Sm: 58 cm. Tájolás: Ny—K, 6° É-ra. Csh: 145 cm. Állatjárás által bolygatott.

A koponya az állkapocsról bal oldalra billent. A bal alkarcsontok végei a medencelapát alatt. A bordák és a csigolyák szétdúlva. Az alsó lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. *Mellékletek:* a jobb állkapocságon belül egy bordázott, pödrött (?) végű ezüstkari-ka. A jobb kéz egyik ujjcsontján nagy karikaátmérőjű, ezüst S-végű karikából készített gyűrű.

60 év körüli nő. Számított életbeni termete: 160 cm. Típusa: mediterrán. A koponya töredékes. A femur platymer, a tibia mesoknem.

201. sír (79. kép)

Sírfolt nem volt. Sm: 30 cm. Tájolás: pontosan Ny—K. Csh: kb. 107 cm. Bolygatott.

A koponyát és a csontváz jobb oldalát megtaláláskor bolygatták meg az ásatási munkások. *Melléklet:* —

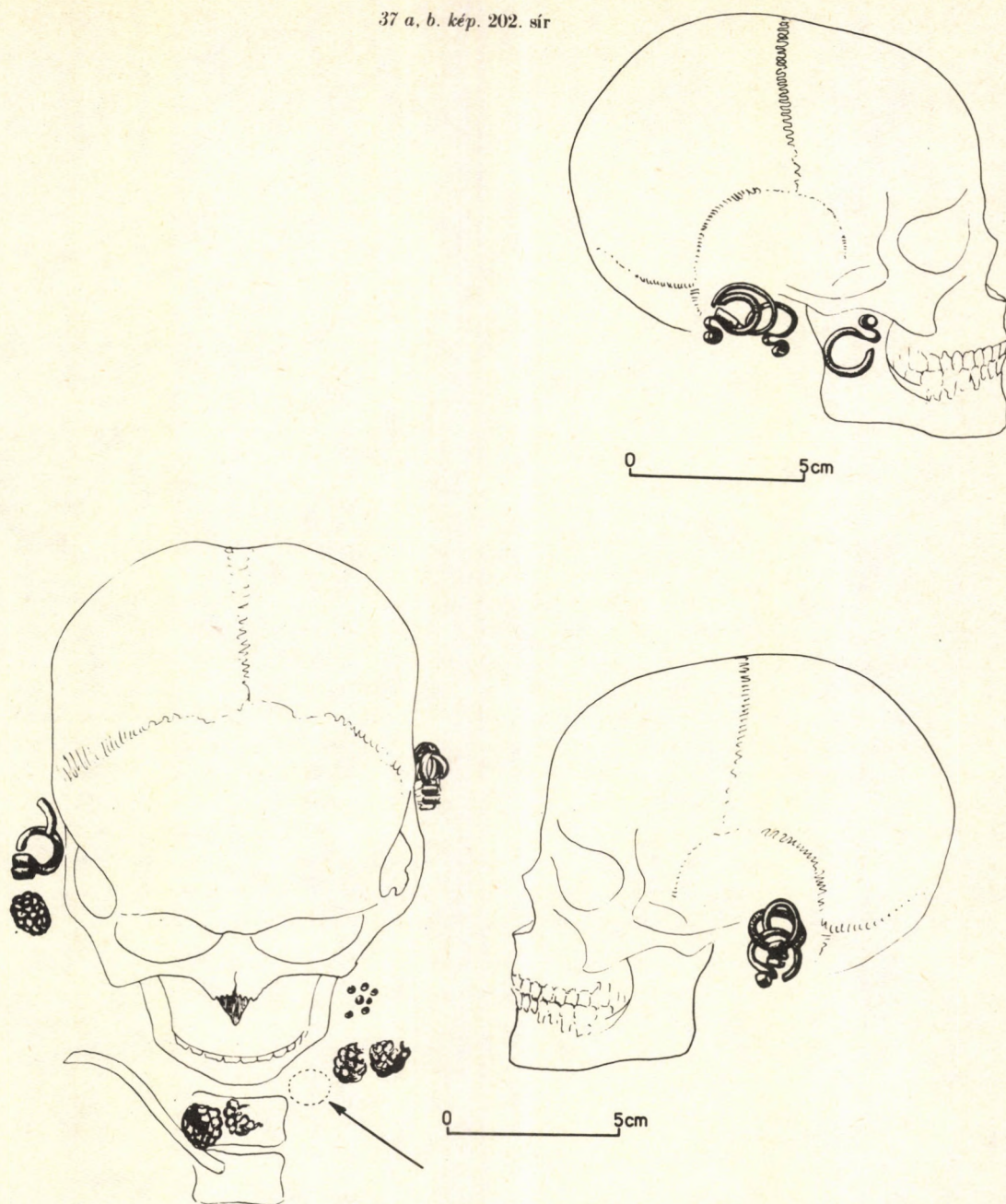
13 éves gyermek. Középfülgyulladás nyomai. Parodontosis. A caput femorison osteoporosis.

202. sír (37. kép; 79. kép 1—16.; 88. kép 1—4.; 89. kép 6.)

Sírfolt H: 170 cm, Sz: (fejnél) 50 cm, (lábnál) 60 cm, lekerekített sarkú. Sm: (fejnél) 48 cm, (lábnál) 55 cm. Tájolás: Ny—K, 21° É-ra. Csh: 130 cm. Állatjárás okozta bolygatás.

Mindkét alkar végei a medencelapátokon. A mellkasi rész bolygatott. *Mellékletek:* a bal csecsnyúlvány mellett három sima S-végű bronzkarika, egymást félig fedve. Felettük egy ón—ólom karika töredéke. A jobb falcsont mellett egy ón—ólom karika darabja, és egy bronzkarika, melynek egyik végére bronzlemez-
ből készített csövecskét húztak. Ezekkel együtt további két sima S-végű bronzkarika. A jobb járomív alatt egy sima S-végű bronzkarika. Az állkapocs bal oldalánál talált ürgelyuk két oldalánál négy, gyöngyözött ezüstdrótókból forrasztott gyöngy. Az állkapocs bal ága mellett 7 apró üvegpasztagyöngy, további 3 és egy nagyobb, hengeres üvegpasztagyöngy az ürgelyukban. Ugyancsak az ürgelyukban volt 1 gránátszerűen csiszolt karneol, 1 gerezdelt, sötétkék, nyomott gömb alakú üveg- és 2 ezüsthóliás üvegyöngy. A jobb kéz egyik ujjcsontján egy rossz állapotú, pontkörökkel díszített, bronz pántgyűrű.

17 éves leány. Típusa: iráni — pamiri. A koponya hypsicran, mesognath, mesokonch és leptorrhin. A bal felső 5. fog tájékán foggyökérgyulladás nyoma. A femur platymer, a tibia euryknem.

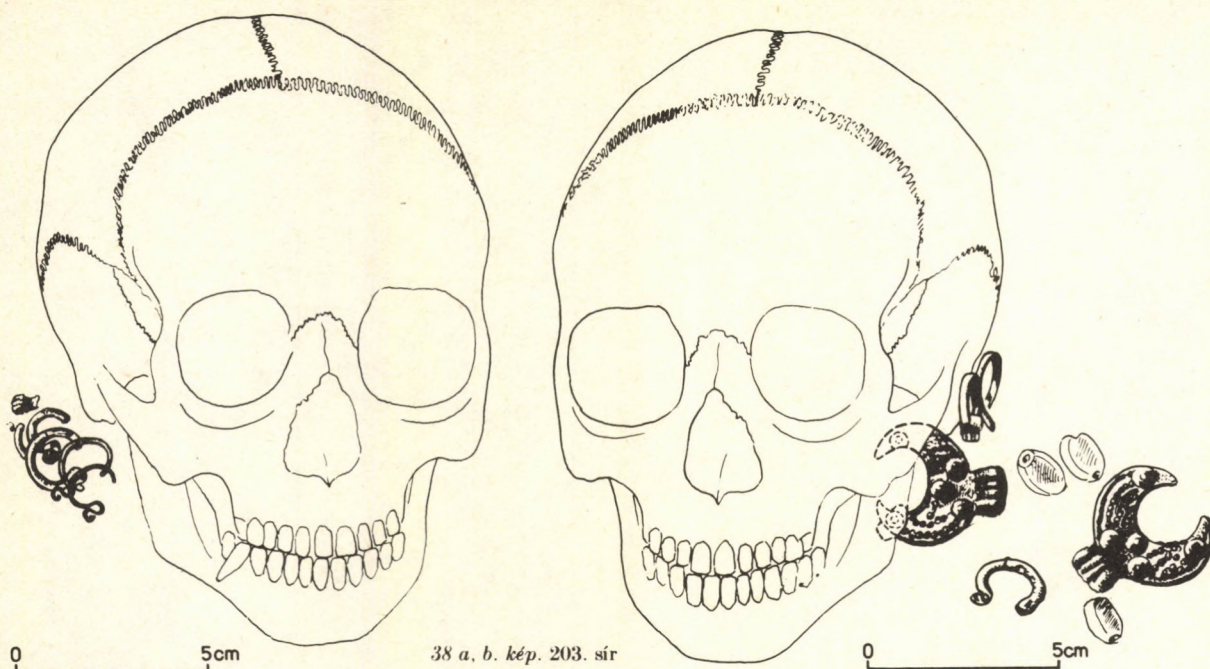
203. sír (38. kép; 80. kép 1—12.; 88. kép 8.)

Sírfolt H: 200 cm, Sz: 60 cm, szögletes sarkú. Sm: 44 cm. Tájolás: Ny—K, 18° É-ra. Csh: 152 cm. Bolygatatlan.

Az alsó lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. Az alkarcsontok kissé elálltak a testtől. *Mellékletek:* a bal

csecsnyúlványtól 12 cm-re bordázott S-végű, ón—ólom karika. A csecsnyúlvány mellett egy sima S-végű, bronz- és egy ón—ólom karika. A koponya jobb oldalán öt ón—ólom karika; közülük az egyik bordázott S-végű, a másik többszörös S-végű, és szintén bordázott díszű. A bal felső áll mellett egy ón—ólom karika darabja. Az állkapocs bal oldali ága mellett két öntött bronz lunula, három fluorit gyöngy és egy barna szemes, sárga üvegpasztagyöngy. Ezekről 10 cm-re, a váz irányában egy ón—ólom karika töredéke. A jobb kéz egyik ujjcsontján elkalapált végű, fonott ezüstgyűrű.¹⁰

25—30 éves nő. Számított életbeni termete: 166 cm. Típusa: alpi — mediterrán. A homlokdudorok igen erősen fejlettek. A fogakon paradontosis. A femur platymer, a tibia platyknem.

„a”, „b”, „c” gödrök

A gödrök egyidősek a 144., 146—148., 150., 157. és 158. sírokat megbolygató nagy gödörrel. Addig, amíg az „a” gödör esetleg egy megbolygatott sír gödrét is

jelezhette, a „b” és „c” gödrök (tájolásuk nagyjából É—D) biztosan kisebb homokkitermelő gödrök voltak. Ásatási munkásaink szerint — akik egy része korábban az itteni kőolajtelepen dolgozott — ezen a tájon több gödröt is ástak, hogy homokot találjanak.

Szórvány

Az ásatás alatt, sírhoz nem köthetően került elő egy bordázott, ezüst S-végű karika.

A TEMETŐ ELEMZÉSE

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A temető helyének kiválasztása

A pusztaszentlászlói temető az Ős-Duna által vájt széles völgy alján, egy olyan domb legmagasabb pontján fekszik, melyet a Válicska és Vőgyike patakok mély medrei metszettek ki a völgytalpból. A Zala megyével sok szempontból hasonló természetföldrajzi adottságú Baranya megyében is megfigyelhető, hogy az Árpád-kori temetők gyakran egy-egy szélesebb völgy közepébe benyúló dombon helyezkedtek el.¹¹ A temetkezés helyének egy-egy halmon vagy dombon való kijelölése általános gyakorlat volt a 10–11. sz.-i Kárpát-medencében.¹²

A temetkezés helyének kiválasztását befolyásolta a talaj minősége is: előszeretettel választották ki a homokos talajú helyeket. A pusztaszentlászlói sírok többségét is homokos talajba ásták. Csak ott feküdtek agyagos földben az elhunytak, ahol keskenyebb agyagcsíkok formájában a felszínig ért a homok alatti réteg.¹³

Az egykor itt élt közösség a halottait minden esetben külön sírgödörben temette el. Rátemetkezések nem voltak, csupán néhány alkalommal találtunk szorosan egymás mellé ástott sírokat.

A sírok tájolása

A temető sírjai nagyjából É–D irányú sorokat alkotnak. A sírok Ny–K tájolásúak. A temető Ny–K irányú középtengelyétől mind észak, mind dél felé azonban egyre gyakoribbá válnak a pontos Ny–K

tájolástól eltérő sírok: a temető északi felében É felé, déli felében D felé tér el a sírok iránya. Ennek következtében a temető összképe legyező alakú.

A temető egységes szerkezete — úgy tűnik — arra utal, hogy a temető helyének kiválasztásakor meghatározták az egyes családi temetkezési helyeket és azok terjeszkedési irányát is. A tájolási eltérések egy-egy nagyobb közösségi egység sírjaira jellemzők (erről ld. később bővebben), ezért arra gondolunk, hogy egy-egy csoporton belül az először eltemetettek sírjainak irányához igyekeztek igazodni. De számításba vehető emellett az is, amit Bakay K. a Letkés—Tégláigetető I. temető értékelésekor vetett fel: szerinte a sírok tájolásában mutatkozó eltérések a terület felszíni formáihoz való igazodással magyarázhatók.¹⁴

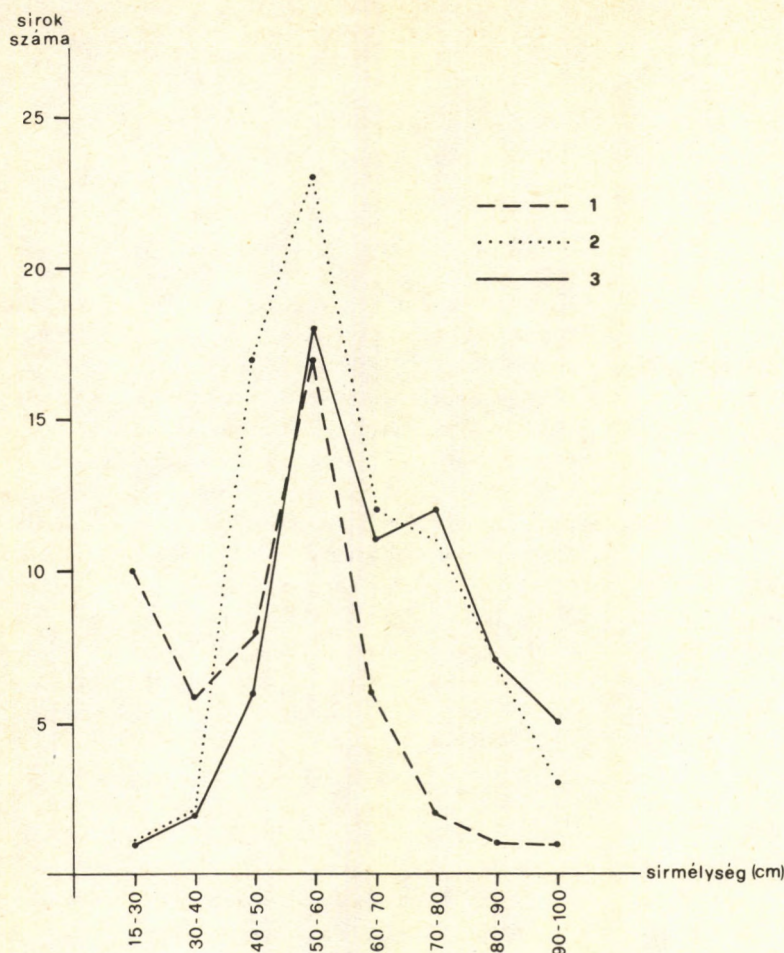
A sírok mélysége

A sírok mélysége és az elhunytak neme, illetve életkora között a következő összefüggéseket mutattuk ki. A gyermekeket főként 30–60 cm mélyen temették el; ennél mélyebbre már ritkán ásták sírjaikat: 80–90 cm mélyen csak elvétve találtuk őket. A női csontvázak legnagyobb részben 40–60 cm mélyről kerültek elő, de viszonylag gyakori a 60–80 cm mélyre ástott női sír is. Az ennél mélyebb sírokba már főként idősebb korúakat temettek el. A férfiak többségét 50–80 cm mélyen találtuk meg, az ennél sekélyebb sírok száma elenyésző¹⁵ (39. kép).

Sírmélység (cm)		Az elhunytak kora és neme												Összesen
		inf. I—II.	juv.		ad.		ad.-mat.		mat.		sen.			
			♀	♂	?	♀	♂	?	♀	♂	♀	♂	♀	
15—30	10	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	12
30—40	6	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	—	10
40—50	8	—	—	2	9	3	—	3	—	4	2	1	1	33
50—60	17	4	1	1	9	7	1	3	—	5	7	2	3	61*
60—70	6	2	—	1	5	2	—	2	2	1	4	2	3	31*
70—80	2	2	—	2	6	5	1	—	2	2	4	1	1	29*
80—90	1	2	—	1	1	5	—	—	—	4	1	—	1	16
90—100	1	—	1	—	1	—	—	1	—	1	4	—	—	9

A *-gal jelölt számok tartalmazzák azt az egy-egy sírt is, melyeknél a biztos nemet és életkort nem lehetett megállapítani.

39. kép. A sírmélység változása az elhunytak neme szerint. 1. gyermek, 2. női, 3. férfisírok

A sírgödör alakja

A síroknak közel fele annyira sekély volt, hogy — főként ott, ahol hosszabb ideje művelték már a talajt és a szántással megbolygatták az eredeti talajviszonyokat — mindenféle sírfolt jelentkezése nélkül azonnal a csontvázakra bukkantunk (81. kép 1.); más esetekben pedig a sírfolt jelentkezésével egyidőben már a csontokat is megtaláltuk. Viszonylag kevés azoknak a síroknak a száma, ahol a sírfolt jelentkezésénél mélyebbről kerültek elő a csontok. A sírgödör formáját tehát a sírfolt alakja alapján voltunk kénytelenek rekonstruálni. Rekonstrukciónk hitelessége mellett szól azonban, hogy — csekély kivételtől eltekintve — a sírgödrök fala függőleges volt.

Sírfoltot 91 alkalommal tudtunk megfigyelni. Ebből 6 alakja bizonytalanak minősíthető, mivel ezek a korábbi ásatások során feltárt sírok gödreit jelölték.

A sírok formájuk alapján 2 nagy csoportra oszthatók: a téglalap és a trapéz alakúakra. A 2 nagy csoporton belül több kisebb különíthető el.

1. Téglalap alakúak:

a.) Téglalap alakú, hosszúsága alig haladja meg az elhunyt hosszát (30) (81. kép 3.).

b.) Téglalap alakú, hosszúsága alig haladja meg az elhunyt hosszát, a gödör fala a sír alja felé lépcsőzetesen szűkül (1). A 175. sírt soroltuk ide. Ebben a korban már nem szokás a sírgödör falának lépcsőzetes kiképzése.¹⁶ Alkalmazásának valószínűleg az az oka, hogy a talaj itt igen kavicsos, nehezen ásható volt.

c.) Téglalap alakú, hosszúsága jóval meghaladja az elhunyt hosszát: a koponyától, illetve a lábszárok végétől 30—40 cm-re volt a sírgödör vége (17) (81. kép 4.).

2. Trapéz alakúak:

a.) A fejevénél kiszélesedő, trapéz alakú; a sírgödör hossza alig haladja meg az elhunyt hosszát (17) (81. kép 2.).

b.) A fejevénél kiszélesedő, trapéz alakú; a sírgödör vége a koponyától, illetve a lábszárok végétől 30—40 cm-re volt (3).

c.) A lábvégnél kiszélesedő, trapéz alakú; a sírgödör hossza alig haladja meg az elhunyt hosszát (13).

d.) A lábvégnél kiszélesedő, trapéz alakú; a sírgödör vége a koponyától, illetve a lábszáruk végétől 30–40 cm-re volt (4).

Mindegyik sírtípusnál megfigyelhető a sírok sarkainak lekerekítése, illetve szögletesre vágása — ezt tehát nem tartottuk tipológiai szempontból meghatározó kritériumnak. Megjegyzendő azonban, hogy a trapéz alakú síroknál a keskenyebb sírvég gyakran oválisra kiképzett.

Mivel a temetőpublikációk térképein általában csak sematikusan ábrázolják a sírokat, s egy-egy sír vagy sír-részlet rajzát is csak elvétve közlik, a pusztaszentlászlói sírformákhoz csak kevés analógiát idézhetünk. Az 1/c formához párhuzamul szolgál a Letkés-Tégláégető II. temető 30. és 63. sírok alakja.¹⁷ A 2/a—b típusok gyakran előfordultak a Dunaújváros déli határában feltárt templom körüli temetőben.¹⁸ A 2/c típushoz tartozik a Letkés—Tégláégető II. temető 56. sír, a 2/d típushoz pedig a Letkés—Tégláégető I. temető 58. sír.¹⁹

A sírgödörök alja általában egyenletesen vízszintes volt. Tíz sírnál azonban 10–15 cm-nyit lejt a lábvég irányába, kettőnél pedig a fejjég felé.²⁰

Az eltemetés módja

Ebben a korban — mint tudjuk — már eléggé általánossá vált a koporsó használata.²¹ Koporsóra utaló mellékleteket (pl. koporsószeg vagy -vasalás) azonban a temető egyetlen sírjában sem találtunk, s nem tudtuk megfigyelni a koporsó elporladt deszkájának a nyomát sem. Ezért csak feltételelesen állíthatjuk azt, hogy a halottak nagy részét szeg nélkül összerótt deszkakoporsóban temették el.²² Annak, hogy a koporsók nyomát nem tudtuk megfigyelni, lehetséges, hogy a talajviszonyokból eredő okai vannak: a homoktalajba ázott sekély sírok esetében másutt sem lehetett ilyen megfigyeléseket tenni.²³

Feltételezhető azonban, hogy nem(csak) koporsóban temették el a halottakat. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy gyékénybe vagy textilből készített lepelbe burkolták őket.

A 64. sírban a koponyát valamivel magasabban találtuk meg, mint a vázsontokat. Ebben az esetben

talán valamilyen szerves anyagból készült fejtámaszt tettek a halott feje alá.²⁴

A csontváz helyzete

A sírok legnagyobb részében a halottak háton fekvő, nyújtott helyzetben feküdtek. Elég gyakran találtuk a felkarcsontokat a bordák fölé nyomódva, illetve az alkarcsontok végeit a medencelapátok alá csúszva; nem egy esetben pedig az alsó lábszárcsontok végei a bokánál összeértek. Ennek ugyanúgy oka lehet az is, hogy az elhunytakat keskeny, szűk koporsóban temették el, mint az, hogy gyékényszövetbe tektették őket. Ugyanezzel magyarázzuk azokat az eseteket is, amikor a jobb (13) vagy a bal (18) alkarcsontok végei a medencelapátokon nyugodtak.

Ezzel szemben tudatosnak látjuk, hogy mindkét alkart az ölbe hajlították (5) és a kezeket összekulcsolták (3). Ez a szokás inkább a temető korábbi sírjaiban figyelhető meg, a későbbiekben már kivételes; a szokás tehát fokozatosan kihalt. Hasonló szokásváltást figyelhetünk meg a halimbai temetőben is, ott azonban Kiss A. ezt részleges népességváltozással magyarázta.²⁵

A lábszárcsontok helyzete néhány esetben arra mutat, hogy a halottak kissé felhúzott lábbal lettek eltemetve.

A sírokat nem érte korabeli bolygatás. Néhányszor, amikor erősen bolygatott helyzetben találtuk a csontvázat, nyilvánvaló volt, hogy azt állatjárás okozta — illetve újkori bolygatás történt.

Egyéb jelenségek

Két sírban nagyobb téglá-, illetve homokkődarabot találtunk. A 37. sírban a bal kézfej felett egy 10 × 4 cm-es tégladarab, a 110. sír gödrének láb felőli végében, a bal sarokban pedig egy 10 × 5 cm-es homokkő feküdt. Míg az első esetben az analógiák alapján esetleg arra gondolhatunk, hogy a halott visszajárásától való félelem miatt tették a téglát a sírba,²⁶ a második esetben inkább arról lehet szó, hogy a gödör ásásakor talált homokkődarabot nem távolították el a sírból, hanem egyszerűen a sarokba hajították.

A TEMETŐ LELETANYAGA

A temető 203 sírjából 189 értékelhető. Nem értékelhető ugyanis a korábbi ásatások során feltárt sírok, s az általunk feltártak közül is kettővel kevesebbet vehetünk csak számításba, mivel a 145–148. sírok táján történt bolygatásból származó csontvázrészecskék a valóságban

kevesebb sírhoz tartoztak. A 189 sírből 108 sírban volt melléklet (57%), 81 sír melléklet nélküli. A leleteket négy nagy csoportban tárgyaljuk: karikaékszerek, nyakdíszek, gyűrűk, pénzek.

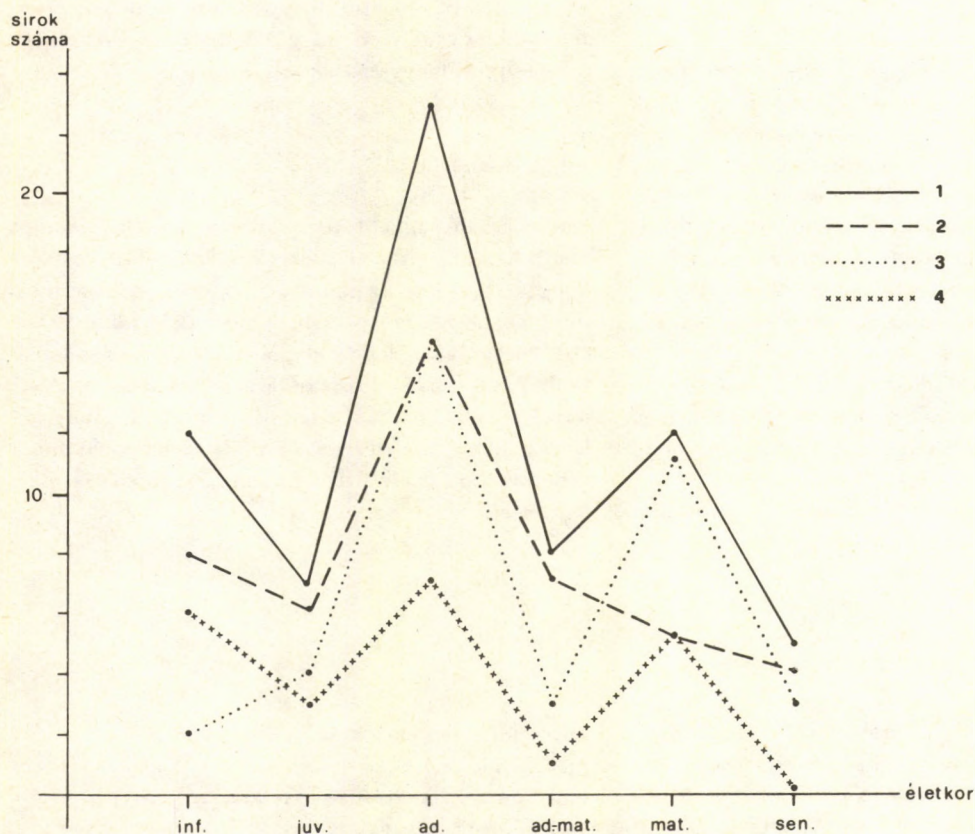

KARIKAÉKSZEREK

67 sírban 283 karikaékszeret találtunk. A 67 sír háromnegyed részében az itt átlagosnak számító négy vagy ennél kevesebb karikaékszer volt a koponya tájékán. Az átlagosnál több karikával felékszerkezettek azonban nem voltak egyúttal a temető leggazdagabb halottai. A hét vagy ennél több karikaékszerrel rendel-

kezők (11 sír) 96 ékszeréből mindössze 9 volt a 11. sz.-ban értékmérő funkciójú ezüstmű készített. Az átlagosnál több karika viseletének okára fényt derít az elhunytak életkora: főként lányok, fiatal nők feküdtek ezekben a sírokban. Úgy gondoljuk, olyan eladósorba került lányok nyugodtak e sírokban, akiket a halál még férjhezmenetelük előtt elért (40. kép).

Az egy-egy sírban talált karikák száma	Az elhunytak kora						Összesen
	inf. I—II.	juv.	ad.	ad.-mat.	mat.	sen.	
1	2	—	4	—	—	1	7
2	1	1	8	1	3	—	14
3	—	1	1	3	4	1	10
4	3	1	5	1	3	1	14
5	2	—	1	—	1	—	4
6	1	1	2	1	—	2	7
7	—	—	—	—	1	—	1
8	2	1	1	1	—	—	5
9	—	1	—	—	—	—	1
10	—	—	1	—	—	—	1
11	—	1	—	1	—	—	2
12	1	—	—	—	—	—	1
Összesen:	12	7	23	8	12	5	67

40. kép. A különböző anyagú karikaékszerek megoszlása a női sírokban. 1. — összes karikaékszer, 2. — ón-ólom, 3. — ezüst, 4. — bronz karikaékszerek

Ezüst karikaékszerek

38 sírban 83 ezüst karikaékszert találtunk, további 1 szórványként került elő.

Miként a táblázat is mutatja, csak ezüstkarikákból álló fejdísz 14 sírban találtunk, melyekben főként adultus és maturus korú nők feküdtek. Feltűnő, hogy legtöbbször párosával (vagy két párban) feküdtek, ilyenkor a koponya mellett. Bronzkarikával együtt 4, ón—ólommal 17, ón—ólom és bronzkarikával együtt 4 sírban fordultak elő. Az ezüstkarika ón—ólom karikával való gyakori előfordulása talán azzal magyarázható, hogy a két anyag színében, csillogásában közel áll egymáshoz; valószínűleg többször ezekkel pótolhatták vagy helyettesíthették az ezüstöt.

Az ezüst karikaékszer szinte kivétel nélkül felnőtt nők sírjaiból került elő. Úgy tűnik, a karika anyaga már önmagában is utalt viselőjének korára, a közösség, a család életében betöltött szerepére, esetleg a családi állapotára (erről bővebben ld. később).

Egy-egy sír ezüstkarikái méretükben, készítési módjukban, kivitelükben gyakran annyira hasonlítanak egymásra, hogy fel kell tételeznünk: egy alkalommal, egy szériából vásárolták őket. Mivel pedig mindig csak 2—2 darab hasonlít egymáshoz, valószínűnek tartjuk, hogy többnyire párosával vehették őket. Összetartozó karikapárokat 12 sírban találtunk.

A 83 ezüstkarikából 42 sima S-végű, 2 sima pödrrött végű, 1 sima többszörös S-végű, 34 bordázott S-végű és 2 bordázott pödrrött végű.

A *sima S-végű* karikák átmérője (kevés kivételtől eltekintve) 15—17 mm. A huzal vastagsága 2—4 mm, leggyakoribb az átlagos 3 mm-es. Az S-vég szélessége 5—6 mm, de van 3 és 9 mm széles S-végű darab is. Néhányszor az S-vég trapéz alakú, azaz a visszapödrrődő vég szélesebb. Az S-vég hossza 7—9 mm.

A *bordázott S-végű* karikák átmérője 15—19 mm (a két érték között egyenlő számban oszlanak meg a karikák). A huzal vastagsága 2—4,5 mm (legtöbb a 2,5—3,5 mm vastag huzalból készült karika). Az S-vég szélessége 4—10 mm (leggyakoribb az 5—7 mm, viszonylag sokszor fordul elő a 8—10 mm széles vég). Az S-vég hosszúsága

8—9 mm, de többször van 10, 12 mm hosszú is. Az S-vég bordázását 3—4 árokkal alakították ki, szélső eset a 7 árok.

A bordázott S-végű karikák átmérője és huzalvastagsága tehát néhány mm-rel nagyobb, mint a sima S-végűeknél, és az S-véget is kissé szélesebbre kalapálták a bordázott példányoknál.

Szőke B. szerint a bordázott díszítés alkalmazásában szerepe lehetett a törtezüst-kincsek elterjedési területén működő műhelyek dús külsőre törekvő ötvösművészetének is.²⁷ Ennek a díszítésnek a feltűnése a kutatók egybehangzó véleménye szerint a 11. század második felére keltezhető.²⁸ Ezt a keltezést három, a 10. sz. második felében, illetve a 11. sz. elején induló temető elemzésével ellenőriztük. A halimbai temető II. fázisába (11. sz. első fele) sorolt sírok közül egyedül a 679. sírban volt egy bordázott S-végű bronzkarika.²⁹ Ennek azonban valószínűleg a II. fázis határainak rossz helyen való meghúzása az oka. A 679. sír sorában délebbre már Salamon és I. László pénzeivel eltemetettek feküdtek,³⁰ és véleményünk szerint azok keltezik reálsan ezt a sírt is. Az ellendi I. temetőben az I. Endre-érmekkel keltezett sírok körén kívül találhatók meg a bordázott S-végű karikás sírok. Kivételként említhetjük meg a 116. sírt, melynek közvetlen szomszédságában I. István pénzével találták meg a halottat (117. sír).³¹ I. István pénzének azonban ebben a temetőben nem tulajdoníthatunk abszolút datáló értéket, mivel egy másik sírban (254. sír) együtt találta meg az ásató I. István és I. Endre pénzeit.³² Végül az ellendi II. temetőben szintén csak I. Endre koránál későbbi időre keltezhető sírokban voltak bordázott S-végű karikák.³³ Az egyes ékszer típusok keltezésével kapcsolatban oly gyakran idézett tokaji kincset is — miként azt legutóbb Németh P. megállapította — a 11. sz. utolsó negyedében rejtették el, az ott szereplő 5 bordázott S-végű karika tehát szintén ebbe az időszakba tartozik.³⁴ A fenti elemzés is azt bizonyítja, hogy megalapozott a bordázott S-végű karikáknak a 11. sz. második felére való datálása. Használatuk felső időhatárának megállapításához fontos támpontot szolgáltat az Etyek—Richárdpuszta, Aranyosoldali dűlőben talált kincslelet, melyben 28 bordázott, 10

Az egy-egy sírban talált karikák száma	Az elhunytak kora						Összesen
	inf. I—II.	juv.	ad.	ad.-mat.	mat.	sen.	
1	(1)		8 (6)	(1)	(3)	1	14 (11)*
2	—	(3)	3 (2)	2 (1)	5 (4)	—	13 (10)
3	—	—	—	—	1	(1)	2 (1)
4	1	1	4 (1)	—	2	—	8 (1)
5	—	—	—	—	—	(1)	1 (1)
Összesen	2 (1)	4 (3)	15 (9)	3 (2)	11 (7)	3 (2)	38 (24)

* A zárójelbe tett szám azokat az eseteket jelzi, amikor más anyagú karikaékszer is volt a sírban.

egyszerű S-végű karika, 1 sodrott ezüstgyűrű és 39 400 darab pénz volt Kálmántól IV. Béláig.³⁵

Az ezüst karikaékszerek közül néhány *pödrött végű* volt (102. és 185. sírok). Nehéz eldönteni, hogy eleve pödrött végűnek készítették-e őket, vagy az S-vég elpattanása, letörése után alakították ki a bepödrött véget. Pödrött, illetve másodlagosan pödrött végűvé alakított karika nem ritka a halimbai temető 11. sz. második felére—12. sz. elejére keltezett (III. fázis) sírjaiban sem. Több példány található belőlük a 131., 136., 269., 295., 926. sírokban.³⁶ Ugyancsak a 11. sz. közepére datálhatók ezek a Zalavár községi I. temető több sírjában.³⁷ Pödrött végű karikákat tehát a 11. sz. eleje után is használtak, egészen a század végéig. Más kérdés, hogy a karika huzalvastagsága, illetve a pödrött vég (ld. a bordázás megjelenése) változáson ment át, követve az S-végű karika változását.³⁸

Ón—ólom karikaékszerek

45 sírban 150 ón—ólom karikaékszert találtunk.

A táblázathoz a következő megjegyzéseket szeretnénk fűzni. A sírok egyharmadában csak 1—1 ólomból, illetve ónból készült karikát találtunk, s szinte kivétel nélkül más anyagú karikák társaságában. Ez azt mutatja, hogy elvesztett karikák pótlására használták őket. Amikor 4—5 darab volt belőlük egy sírban, általában azonos számú, vagy ezeknél kevesebb más anyagú karikák díszítették még a fejdíszet. 6—8 darab esetében azonban már (egy kivételtől eltekintve) az ón—ólom karikák alkották a fejdíszet, amikor pedig 9 darab volt egy-egy sírban, a más anyagú karikák már csak színezőelemként fordultak elő. Tendenciaként mutatkozik az a jelenség, hogy minél nagyobb az ón—ólom karikák száma, annál inkább csak fiatal lányok, nők sírjaiban találhatók meg.

A 150 ón—ólom karikaékszerből elemezhető, illetve mérhető adatokkal összesen 56 rendelkezett. A többit

annyira elpusztította az ólompestis, hogy legjobb esetben a karikaív egy-egy darabja maradt meg. Az 56 karikából 20 sima S-végű, 2 sima pödrött végű. Egy sima S-végű karika alsó ívén szintén ón—ólom huzalból készített, tekercselt díszítés volt. Bordázással díszítették 33 karika végét, közülük 2 többszörös S-végű, 1 pedig pödrött végű volt. A 188. sírban talált bordázott S-végű karika erősen ezüstözött. Valószínűleg egy jól sikerült hamisítvány, mivel a sír többi karikája ezüstmű készült. A *sima S-végű* karikák átmérője 17—24 mm, a leggyakoribb a 20 mm-es. A huzal vastagsága 3—4 mm, de előfordul 5 mm-es is. Az S-vég szélessége 5—6 mm, hosszúsága (kevésnél volt mérhető) 10 mm.

A *bordázott S-végű* karikák átmérője 17—23 mm, néha azonban ennél nagyobb, 25—26 mm-es, sőt 32 mm-es példányok is vannak. A huzal vastagsága 2,5—4 mm. Az S-vég szélessége 5—7 mm, hosszúsága 8—10 mm. A bordázást 2—4 árokkal állították elő.

Az ón—ólom S-végű karikák tehát az ezüstmű készültéknél nagyobb karikájúak és vastagabb huzalból készültek.

11 sír ón—ólom karikáit emissziós színképelemzéssel megvizsgáltattuk. A vizsgálat alapján a karikákat két csoportra lehet osztani: 1. ónból készültek; 2. ón—ólom ötvözetből készítették. Nagyobb mennyiségben lehetett még kimutatni anyagukban a rezt és az ezüstöt. A vizsgálatot végző Járó Márta szerint az ezüst esetleg a karika bevonatát alkotta.³⁹

Az eddig közzétett Árpád-kori temetők leletanyagához viszonyítva a pusztaszentlászlói temetőben feltűnően nagy számban találtunk ón—ólom karikát. Megközelítően ilyen nagy a halimbai temető II. és III. fázisának sírjaiban feltalált ón—ólom karikák száma. A II. fázis széleinél fekvő 9 ón—ólom karikás sírt Török Gy. a 11. sz. közepére keltezte. A III. fázisban már 33 sírban volt ón—ólom karika; ezek a pusztaszentlászlói sírokkal egykorúak. Török Gy. szerint ebben az időben már általánosan elterjedtek az ebből az anyagból készített

Az egy-egy sírban talált karikák száma	Az elhunytak kora						Összesen
	inf. I—II.	juv.	ad.	ad.-mat.	mat.	sen.	
1	1	(2)*	8 (7)	(1)	(2)	(2)	16 (14)
2	—	(1)	3 (1)	—	(1)	—	5 (3)
3	—	—	—	3 (1)	(1)	1	5 (2)
4	2 (1)	—	(2)	—	(1)	—	5 (4)
5	2 (1)	(1)	(1)	(1)	—	—	5 (4)
6	2 (1)	1	—	1	—	1	5 (1)
7	—	—	—	—	—	—	—
8	1	—	—	1	—	—	2
9	—	(1)	(1)	—	—	—	2 (2)
Összesen	8 (3)	6 (5)	15 (12)	7 (3)	5 (5)	4 (2)	45 (30)

* A zárójelbe tett számok azokat az eseteket jelzik, amikor más anyagú karikaékszer is volt a sírban.

karikák. Úgy véli, hogy ezeket is állami műhelyekben készítették, mint az ezüstkarikákat.⁴⁰

Az Árpád-kori temetőikben azonban vagy egyáltalán nem fordulnak elő, vagy csak jelzésszerűen vannak jelen. Így az ellendi I. temetőben csak a 178. sírban volt egy ónkarika⁴¹, Képusztán mindössze 2 sírban találtak ólom karikaékszert⁴², a zalavár—várszigeti kápolna körüli temetőben pedig mindössze a 73. sírban volt egy csavart huzalú, ólom S-végű karika⁴³. Ugyancsak 1 sírban (81. sír) találtak ilyen anyagú karikát a Zalavár—Községi I. temetőben is⁴⁴. Úgy tűnik tehát, hogy egyrészt nem az egész ország területén, másrészt pedig nem nagy számban terjedtek el az ón—ólom karikák — kivéve az ország nyugati szélét, ahol Pusztaszentlászlón és Halimbán kívül még Sorokpolányban találtak nagyobb számú ón—ólom karikát.

Érdekes kapcsolatra világít rá ugyanakkor az a tény, hogy a Cseh-medencében, főleg Prága környékén több temetőben is találtak ólomból készített karikát: Praha—Modřany, Praha—Nové Město, Kladno—Zákolany.⁴⁵ Mivel a csehországi előfordulás szórványosnak mondható, magyarországi exporttárgyaknak is tarthatnánk őket, ha anyaguk olcsósága és előállításuk egyszerűsége miatt nem lenne valószínűbb, hogy ezek ugyanúgy helyi készítmények, mint a magyarországiak, s mint ilyenek, egyértelműen a szegénység szülöttei.

A 155. sírban talált, egyedi kivitelű ón—ólom karikához, melynek alsó ívét tekercselt díszítéssel látták el (88. kép 6., 7.), az eddig közölt leletanyagból nem ismerünk párhuzamot. A díszítés módja azonban a kétpántos karikákkal hozza rokonságba, közelebből pedig talán azzal az ékszertípussal, melynek a két pánt közötti alsó ívét granulált drótokkal díszítették.⁴⁶

Bronz karikaékszerek

22 sírban 50 bronz karikaékszert találtunk.

A bronz karikaékszeres sírok több mint a felében csak 1—1 bronzkarika volt. Magukban csak ritkán fordultak

elő (akkor is csak egy-két darab), jellegzetesen kísértő ékszerek. Érdemes még megemlíteni, hogy amikor 4 darabnál több volt belőlük egy sírban, mindig ón—ólom karikákkal együtt találtuk őket. Feltűnő, hogy senilis korú nők sírjából egyetlen bronz karikaékszer sem került elő.

44 sima S-végű, 5 egyszerű, nyitott végű karikát, továbbá egy olyan karikaékszert találtunk, melynek egyik végére egy kis bronzcsövecskét húztak. Feltűnő, hogy a bronz karikaékszerek között nem volt bordás S-végű.

A sima S-végű karikák átmérője 16—17 mm, de gyakori a 20—23, sőt a 25 mm-es átmérő is. A huzal vastagsága 1—2,5 mm, egyetlen alkalommal 3,5 mm-es darab is előkerült. Az S-vég szélessége 4—6 mm, azonban nem ritka az ennél még keskenyebb, 2—3 mm-es sem. Az S-vég hossza 5—9 mm.

Az 5 darab egyszerű, nyitott végű huzalkarika átmérője 10 mm körül van, a huzal vastagsága 1—1,5 mm.

A kis méretű, egyszerű, nyitott végű huzalkarikák feltűnése a 11. század második felébe tartozó sírokban első pillanatra anakronizmusnak hat. Szőke B. megállapítása szerint a 10. sz. utolsó harmadában, az S-végű karikák megjelenésekor eltűntek a viseletből.⁴⁷ Szőke B. azonban nem tett különbséget a nagyobb méretű, egyszerű, nyitott végű karikák és a mindig kis méretű, enyhén, vagy erősebben ovális alakúra nyomott karikák között. Utóbbiakat Tettamanti S. körte alakú karikatípusként írta le, megjelenésüket a 11. sz. elejére keltezte.⁴⁸ A halimbai temető első fázisában azonban már találkoztunk velük (514., 619., 817. és 850. sírok), azaz a 10. sz. második felétől, utolsó harmadától számolnunk kell viseletükkel. A temető II. fázisában néha még a nagyobb méretű, nyitott végű karikákkal együtt fordultak elő (263., 269., 297., 342., 365., 498. és 770. sírok), a III. fázisban azonban már az S-végű karikákkal.⁴⁹ A Zalavár—Községi I. temetőben is több sírban fellelhetők.⁵⁰ Vannak azonban olyan Árpád-kori temetők is, amelyekben nem találhatók meg.⁵¹ Viseletük tehát csak bizonyos közösségekre volt jellemző. A pusztaszentlászlói temető-

Az egy-egy sírban talált karikák száma	Az elhunytak kora						Összesen
	inf. I—II.	juv.	ad.	ad.-mat.	mat.	sen.	
1	2 (1)*	(2)	5 (4)	—	(4)	—	13 (11)
2	1	—	—	—	(1)	—	2 (1)
3	(2)	—	(1)	—	—	—	3 (3)
4	—	—	(1)	—	—	—	1 (1)
5	—	—	—	—	—	—	—
6	(1)	—	—	(1)	—	—	2 (2)
7	—	(1)	—	—	—	—	1 (1)
Összesen	6 (4)	3 (3)	7 (6)	1 (1)	5 (5)	—	22 (19)

* A zárójelbe tett számok azokat az eseteket jelzik, amikor más anyagú karikaékszer is volt a sírban.

ben azt tapasztaltuk, hogy egyrészt még mindig varkocs-szorítónak használták őket (117. sír), másrészt azonban már olyan helyen kerültek elő, amely alapján arra gondolunk, hogy az S-végű karikákat tartó pántnak a varkocsba vagy a homlokpántba való beakasztására szolgáltak (159., 172. és 196. sírok). A halimbai temetőben ugyanezt figyelte meg Török Gy. is.⁵²

Az egyszerű, nyitott végű karikákat tehát 2 típusba kell sorolni: addig, amíg a nagyméretű, különböző módon viselt huzalkarikák a 11. sz. elejénél valóban nem keltezhetők későbbi időre⁵³, a kisebb méretű karikák — melyek új funkciójukat a 10. sz. utolsó harmadában, az S-végű karikák általános elterjedésével egy időben nyerték el — továbbra is, az egész 11. sz. folyamán szerves részei voltak a viseletnek.

A 202. sírban talált bronz karikaékszer végére egy bronz csővecsét húztak. Ehhez a darabhoz az eddig közölt leletanyagból nem ismerünk analógiát.

Az S-végű karika eredete, fejlődése

Az S-végű karikák a Kárpát-medence Árpád-kori temetőinek vezérletelei. Ezért fokozottabb figyelmet fordított és fordít ma is a kutatás eredetük, kialakulásuk és etnikai hovatartozásuk tisztázására. Mivel ezeknek a kérdéseknek a tudománytörténeti áttekintését a közelmúltban többször is elvégezték⁵⁴, az alábbiakban inkább ásatásunk gyakorlati megfigyeléseire és eredményeire is támaszkodva szeretnénk néhány kritikai megjegyzést fűzni az utolsó harminc évben született elmélethez. Elsősorban a hazai kutatás e téren elért eredményeiről szólnunk, mivel lényeges, új szemléletmódból eredő következtetések véleményünk szerint csak itt születtek.

A legfontosabb s legmaradandóbb eredménynek azt tartjuk, hogy — éppen az S-végű karikával és kérdéskörével oly szoros összefüggésben lévő ún. „bjelobrdói” kultúra újraértékelésével — bizonyossá vált: ez az ékszer már születése pillanatától fogva etnikumtól független, népi viselet tartozéka volt.⁵⁵ De a viseleti mód, illetve az S-végű karika közvetlen előzményeinek, a keletkezés időpontjának meghatározásában már vannak bizonyos eltérések. Az S-végű karika keletkezése körül kibontakozott vita miatt pedig háttérbe szorult annak a kérdésnek a tisztázása, meddig viselték őket, s milyen típusok jellemzők a kései időszakra. Emiatt történt aztán, hogy a templom körüli temetkezések nagy részét indokolatlanul túl korai időre keltezték.⁵⁶

Az S-végű karika kialakulásáról vallott elképzelésekre érezhetően nagy hatással voltak *Kralovánszky Alán* 1956-ban és 1957-ben megjelent dolgozatai. Mint ismeretes, az S-végű karika közvetlen előzményének a többszörös S-végű karikát tartotta, főként mivel ez „formailag és szerkezetileg vele tökéletesen megegyezik”. Szerkezeti okok miatt elvetette a spirálcsőűgős

karikából való levezetést. A szőlőfürtcsüngővel ellátott S-végű karikát pedig olyan keveréktípusnak tartotta, mely az S-végű karika megjelenésekor született.⁵⁷ A többszörös S-végű karikaékszernek *Kralovánszky* szerint nem volt közvetlen formai előzménye, ezt „fel-találták”, a szükségszerűség hozta létre. Ez a szükségszerűség pedig a viseleti mód, a karikaékszer funkciója által határozódott meg. Mint írta, az S-végű karika „hajdís, tehát olyan használati tárgy, amely arra szolgál, hogy a hajba vagy a hajszorítóba befűzve — akár a halántéknál, akár a hajfonat végén — díszítse a haját. Véleményünk szerint azonban más funkciója is volt, mint csupán a díszítés: éspedig a szalag vagy pántlika beakasztására szolgált. Erre nemcsak azért volt szükség, hogy színes szalagokkal ékítsék magukat a lányok és asszonyok, hanem azért is, hogy két hajfonatot összekötve meggátolják azoknak előre, a mellre való kerülését, hiszen ez zavarta őket a mindennapi munkájukban. Ezen hajfonat-összetartó, illetve lekötő szalagokat véleményünk szerint nemcsak a karikába, hanem a karika és az S-vég kezdete közé akasztották be. Az S-alakú rész csupán egy rugós zárat alkotott, a visszahajló rész pedig meggátolta a szalag kicsúszását és könnyebbé tette a be-, illetve kiakasztást, a karikára való felkötés nehézségével szemben. Ennek a használati módnak tárgyi bizonyítéka eddig csak egy van. Hampel közöl egy magyarországi ismeretlen lelőhelyű „többszörös S-for-dulatú arany hajkarikát, amelybe valamilyen szál (fém?) van beakasztva”.⁵⁸ Az S-végű karika tehát „nem véletlenül ilyen formájú, annak feltétlenül gyakorlati szerepe volt, s éppen ez magyarázná meg oly hatalmas elterjedését, hogy egész Észak-Közép-Európában mintegy két évszázadon keresztül főleg ez volt a kizárólagos női ékszer”.⁵⁹

Kralovánszky nagy adatgyűjtésre alapítva, a pénzzel keltezett sírok és a teljesen feltárt temetők kiértékelése után az S-végű karika megjelenését nálunk és a Kárpátokon kívüli területeken is a 10. sz. második felére, utolsó harmadára keltezte. Ebből a datálásból kiindulva a közvetlen formai előzményeket (a többszörös S-végű karikákat), illetve a velük egy időben megjelenő ékszer-típusokat (pl. a spirális csüngőjű karikákat) a 10. sz. első felére keltezte. Mivel pedig ezek a késő avarkori temetők legszélso sírjaiban megtalálhatók, e temetők felhagyásának időpontját is ebben az időszakban határozta meg.⁶⁰

Kralovánszky teóriájának legfontosabb új eleme véleményünk szerint az, hogy nem ragadt le az S-végű karika pusztán formai előzményeinek vizsgálatánál, hanem legalább ennyire fontosnak tartotta ennek az ékszernek a viseleti módját is. Sajnáljuk, hogy ezt az utat nem járta eléggé következetesen végig, illetve, hogy hagyta magát befolyásolni a késő avarkori üvegyöngycsőűgős karikák viseleti módjától.

A halimbai temető leleteinek elemzése során *Török Gyula* szintén hosszasan foglalkozott az S-végű karika kialakulásának, fejlődésének kérdésével. Szerinte

„der silberne Haarschopfring, der größer als der einfache Ohrring war, besaß zuerst eine hakenförmige, dann eine zurückgedrehte Endausbildung, bis er schließlich nach dem Vorbild der westlichen Ohrgehänge, Armbänder und der awarisch-slavisches Ohrgehänge mit mehrfachen S-Drehungen, eine S-förmige Endausbildung gewann. Inzwischen veränderte sich die gesellschaftliche Ordnung in dem Sinne, daß sich unter dem gemeinen Volk die Anzahl derjenigen, die Haarschopf und Ohrringe trugen, verringerte; die Frauen vermochten aber die Haarschopf- und Ohrringe ins Haar einzubinden. Daraus entstand ein neuer Schmuck, der Haarring.“⁶¹

Török Gy. szerint 4 tényező határozta meg az S-végű karika kialakulását. 1. A Közép-Duna-medencét megszálló magyarság varkocsviselete (Haarschopfracht), melynek egyszerű huzalkarika-díszé csak később alakult át a hurkos-kampós végű karikaékszerek és karperecek hatására, „deren Biegung die heimischen Metallarbeiter von der Erzeugung der spiralfederförmigen und mit mehrfacher S-Drehung versehenen Ohrgehänge bereits kannten“⁶² 2. A magyar társadalom életében Géza fejedelem uralkodása alatt bekövetkezett változás, a törzsfők leverését követő központosított hatalom létrejötte. Ennek során Török Gy. szerint a köznép nagy része elvesztette a szabad ember státusához tartozó varkocs és fülkarika viselésének jogát. A szőlőfür-, a spirálsüngös és a többszörös S-végű karikák ekkor jelentek meg tömegesen. Miután a hajban hordták őket, feleslegessé váltak a hosszú csüngőrészek és a hurkos záruk, s több variáció után így maradt a karika egyetlen díszé az egyszeres S-vég. Ennek az ékszernek Magyarországon kívüli terjedését a feudalizmus segítette elő. 3. A hurkos-kampós zárral ellátott, nyugati típusú karikaékszerek és karperecek, mint típusformáknak a befolyásoló szerepe. A halimbai temető I. fázisából példákat is említ Török Gy. 4. Végül a Közép-Duna-medencében a késő avar—szláv népességnél kedvelt és elterjedt S-formájú véggel ellátott karikaékszerek hatása. Török Gy. szerint a többszörös S-végű és a spirálsüngös karikákat a fülbe húzva viselték. Az S-vég egyszeres vagy másfélszeres hajlítására csökkenése csak akkor következett be, amikor ebből az ékszerből hajkarika keletkezett. Ha ugyanis ezeket is a fülbe húzták volna, azok egyensúlyukat veszítik és kicsúsztak volna a fülből. Török Gy. szerint megalapozatlanok azok a táblázatok is, melyek kronológiai egymásutániságot tételeznek fel a többszörös S-végű, a hegyesedő és kúpos végű spirálsüngös és az S-végű karikák között. Ezt csak teljesen feltárt és elemzett késő avar—szláv temetők alapján lehetne bizonyítani.⁶³

Török Gy. az S-végű karika megjelenését és hirtelen, nagy területen, egy időben történt elterjedését az ezredforduló táján lezajlott társadalmi átalakulásokkal hozta kapcsolatba. Nem látjuk azonban bizonyítottan azt, hogy az egyszerű, nyitott karikák miért jelöltek szabad embert, az S-véggel ellátottak pedig miért nem.

Másrészt az S-végű karikák viselete véleményünk szerint nem zárta ki a varkocsokat; sőt azokat a bőr- vagy textilszalagokat, amelyeket S-végű karikákkal díszítettek, akár a varkocsba is belefonthatták. Véleményünk szerint tehát nem a köznép nagy tömegeinek társadalmi helyzete változásával függ össze az S-végű karika megjelenése — ennek egyébként az is ellentmond, hogy a leginkább ezüstből készített karikák értéke többszörösen meghaladta a vékony huzalú bronzkarikákét.

Logikailag nehezen tudjuk követni Török Gy. azon állítását is, hogy az S-végű karika kialakulását befolyásolták a nyugati típusú karikaékszerek és karperecek. A hazai fémművesek a spirálsüngös és többszörös S-végű karikák készítése során már régóta rendelkeztek azokkal a technikai ismeretekkel, amelyek az egyszerű S-vég készítéséhez szükségesek — ha egyáltalán szükséges egy ilyen egyszerű technikai eljárás ismeretéhez bármilyen előkép feltételezése.

Török Gy. az S-végű karika előzményeiként feltételezett spirálsüngös és többszörös S-végű karikákat kizárta a közvetlen hatást gyakoroló ékszerek közül, mivel feltételezte (bár nem bizonyította), hogy ezeket fülbevalóként viselték. Ekkor azonban felmerül a kérdés, hogy az S-végű karika, mint hajkarika, vajon milyen hatásra alakult ki? A Török Gy. által ekkor már feltárt sopronkőhidai temető sírjaiban talált karikaékszerek zárják ki egyébként éppen azt a feltevést, hogy a spirálsüngös és más típusú karikák fülbevalók voltak.⁶⁴ Az ott felnyitott sírokban ugyanis több pár karikaékszer volt a koponya két oldalán, ami ékesen bizonyítja, hogy csak hajfonatba vagy valamilyen szerves anyagból készült pántba fűzve viselhették őket.

Török Gy. az S-végű karika kialakulását meghatározó tényezők feltételezésekor véleményünk szerint túlságosan koncentrált az ékszer formai előzményeire, s elhanyagolta az ebben az esetben talán még ennél is fontosabb és meghatározóbb jelentőségű viseleti mód kérdését. Az elméletében rejlő ellentmondások főként ezzel magyarázhatók.

Szöke Béla a magyar köznép leletanyagának klasszifikálásakor mélyrehatóan foglalkozott az S-végű karika kialakulásának kérdéseivel is. Véleménye szerint ennek az ékszernek a kialakításában több indíték játszott szerepet. A külső impulzust kizárta, mivel mai ismereteink szerint ez nem bizonyítható; a kialakító körülményeket tehát hazai talajon kell keresni. „Az egyik ilyen tényező — s ez majdnem bizonyosra vehető — a leegyszerűsödött S-végű karika volt, tekintetbe véve ennek az ékszernek a késő avarkori és kora Árpád-kori lelőhelyeken megfigyelt területi és időrendi kapcsolatait.”⁶⁵ A másik tényező a honfoglaló magyarságnál és a „késő avar—szláv” etnikumnál megfigyelhető azonos karikaékszer-viselet.⁶⁶ „Az egyszerű S-végű karika tehát nem jelentett valami forradalmian újat a Kárpát-medence népeinek viseletében, hanem a karikaékszernek — a korábbi egyszerű nyitott huzalkarika, spirálsüngös

karikák, többszörös S-végű karika és pödrött végű karika után — csupán egy újabb változatát.”⁶⁷ Az S-végű karika legkorábbi lelőhelyeinek tartott cseh- és morvaországi temetők elemzésével pedig bizonyította, hogy ott az egyszerű S-végű karikák ritkák, kísérő leleteik tanúsága szerint idegenből átvett ékszer típust jelentenek, megjelenésük ideje pedig nem a 9—10. sz. fordulója, hanem a 10. sz. második fele, utolsó harmada.⁶⁸ Egyúttal hangsúlyozta, hogy az S-végű karika „már születése pillanatától kezdve nem lehetett etnikumjelző: nem jellemezte sem a honfoglaló magyar, sem az itt élő szláv népességet, hanem az alakuló magyar államnak nyelvében és viseletében már teljesen egybeforrott köznépét.”⁶⁹

Az eddigiekhez képest bizonyos visszalépést jelentett *Mesterházy Károly* munkája, aki a Szőke B. által egyszer már alapos kritika alá vetett eisneri elméletnek megfelelően újra szláv eredetű ékszernek tartotta az S-végű karikát, s úgy gondolta, hogy a 10. század elején, de legkésőbb közepén már ismerték és használták őket a Cseh-medencében. Erre a következtetésre azért jutott, mivel véleménye szerint az S-végű karika „a Kárpát-medence területén először Szlovákiában és kis fázissal Dunántúlon jelenik meg... s legkésőbb az Alföldön. Hogy legkorábban a Felvidéken jelent meg ez az ékszer, azt az bizonyítja, hogy a fejlett, vastag, szélesre kalapált végű változatok korábban jelentek meg ezen a területen.”⁷⁰ Érve azonban erejét veszti, ha a vastag huzalú karikákat nem belső fejlődés eredményének tekintjük, hanem — miként Szőke B. — idegenből jött árut, divathatást látunk bennük. Szőke B. szerint Lengyelországban (Jakimowicz I. csoportja területén) általános a vastag huzalból készült változat, mely a törtezüst leletek körének műhelyeiben kapta ezt a dús külsőt.⁷¹

Mesterházy részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel is, mi tette lehetővé az S-végű karika nagy területeken való elterjedését. Négy tényezőt állapított meg. 1. Egyszerű és anyagától függően olcsó ékszer, ami lehetővé tette, hogy népi ékszerré váljon. 2. Készítési módja, mivel a 11. század végéig, a díszített példányok megjelenéséig nem igényelt nagy mesterségbeli tudást a készítőtől. 3. A kereskedelem, minthogy feltételezhetően az egyik legkeresettebb áru volt a 10—11. sz.-ban, s akár a kereskedő is elkészíthette az út folyamán. 4. A hajviselet. „A halánték mellett talált 5—6 hajkarika nem a hajba volt erősítve, hanem, mint azt már több kutató is megfigyelte, bőr- vagy vászonszalagra erősítették. E szalagok a halánték díszítését szolgálták, és valószínű, hogy a hajat homloktól körben összefogó másik szalagra voltak erősítve, vagy pedig csak ezen a hajleszorító, de egyben díszítő szalagon voltak. Történeti ábrázolás az S-végű hajkarika viseletéről nem maradt fenn. Az először L. Niederle által közölt velislavói biblia

ábrázolását a régészeti megfigyelésekkel nem lehet összeegyeztetni.”⁷² Azt azonban nem látjuk bizonyítottan, hogy maga a viseleti mód is szláv eredetű, miként Mesterházy — valószínűleg a szláv eredetűnek tartott S-végű karika nyomán — feltételezi, s hogy a különböző viseleti szokások a szláv lakosság eltérő jellegére utalnak.⁷³

Ugyancsak J. Eisner téziseihez tért vissza Z. Krumphanzlová. A csehországi ékszerformák fejlődéséről írva mindenekelőtt megállapította, hogy itt a 9. század vége előtt sajátos „hibridformák” alakultak ki, melyek elemeiket részben az ún. dunavidéki, nagymorva előtti ötvösművészetből, részben a 8. sz.-i nyugat-európai függőktől nyerték. Feltételezi, hogy az ezeken a hibrideken — mint pl. a szőlőfürtös karikaékszeren — megjelenő S-végek nyugati eredetűek. Véleménye szerint az a gyakorlat, hogy különböző eredetű részletekből építik fel az ékszereket, a 10. sz. végéig, 11. sz. elejéig tart. Ezt bizonyítják a filigrándíszes, kosaras karikák, melyek a 10. sz. utolsó kétharmadában és a 11. sz. elején jelentek meg a törtezüst kincsekben.

Krumphanzlová szerint Csehországban a 9. sz. végén a fülkarikák (Ohrringe) helyébe a halántékkarikák (Schläfenringe) léptek; ekkor kapcsolódtak bele a fejlődés folyamatába az S-végű halántékkarikák. Velük együtt, alakító tényezőként szerepet játszottak a nyitott végű, egyszerű fülkarikák, melyek együtt találhatók meg a sírokban a kis méretű S-végű bronzkarikákkal, továbbá a dunavidéki eredetű pödrött végű karikák, melyek a 9. sz. végén, illetve a 9—10. sz. fordulóján hibrid változatot alkotnak a szőlőfürtös karikákkal. A kis méretű bronzból vagy ezüsből készült S-végű karikák a pödrött végű karikákkal együtt a 9. sz. végétől a 10. sz. utolsó negyedéig változatlan formában fordultak elő. Ettől az időtől kezdve olyan törekvések figyelhetők meg, melyek az S-vég továbbformálására, átalakítására, s a karikák felhasználási módjának megváltoztatására irányultak. E cél elérésének egyik útja az S-vég szélesre kalapálása volt, mely nagyjából azonos időben történt meg a nyitrai, csehországi és thüringiai területen. A másik lehetőség a karikaív feltűnőbbé tétele különböző ötvöstechnikákkal. A harmadik tendencia pedig a karika átmérőjének növelése volt, amely együtt járt a karikaív ezüstlemez-borításával. A 11. század közepétől új variánsok jelentek meg: az egyik ilyen a bordázott S-végű karika — ami Csehországban eddig meglehetősen ritka —, a másik pedig a mindkét végén S-alakban végződő karika, melyet „cseh” variánsnak szokás tartani.⁷⁴

Z. Krumphanzlovánál mérsékeltebb álláspontot képviselt B. Dostál. A cseh, morva és magyar kutatók nézeteit egyeztetve a kialakulás centrumát részben Csehországban, részben pedig a Kárpát-medencében jelölte meg — azaz J. Eisnerhez csatlakozva a több centrumban

történő egyidejű megjelenés mellett tört lándzsát —, a keletkezés időpontját pedig a 10. sz. második harmadára helyezte.⁷⁵

Mint erre többször is utaltunk, véleményünk szerint az S-végű karika eredetének problematikájához legalább annyira hozzátartozik a karika viselésének módja és a viselet eredetének tisztázása, mint a formai előzmények meghatározása, sőt a kettőt nem is szabad egymástól mesterségesen elválasztani. Az S-végű karika eredetéről kialakított elképzelésünket tehát csak a viselet tisztázása után fejtjük ki.

Az S-végű karika viseleti módja

Az S-végű karika viseletére egykorú ábrázolásból nem következtethetünk. A viseleti rekonstrukciót ezért a régészeti ásatások megfigyeléseire kell alapoznunk, bár az S-végű karika szerkezete már önmagában is sok mindent elárul.

Többen is utaltak arra, hogy az S-végű karika lényegében egy olyan formai fejlődés végeredménye, amikor a viseleti mód és az ékszer formája a legtökéletesebb összhangba került, tehát az ékszer elérte azt a formai tökéletességet, amiből már szerkezeti továbblépésre nem volt szükség. Az ékszer további fejlődése során már csak a külalak javítására törekedtek.

Az S-végű karika hallatlanul egyszerű szerkezetű ékszer: egy huzalkarika, melynek egyik végét ellapították és S-alakúra hajlították. Kezdetben vékony huzalból készítették, anyaga főként bronz, ritkábban ezüst vagy arany. Bár ezeket a karikákat változatlan formában, vékony huzalból egészen a 13. sz.-ig készítették és használták,⁷⁶ az ezredforduló táján megjelentek az első vastagabb huzalú karikák is. Anyaguk is megváltozott: mindinkább egyeduralkodó lett az ezüst alkalmazása. Az S-véget mind szélesebbre kalapálták (létrejött az ún. nyitrai típus), majd a 11. sz. közepe táján rájöttek, hogy az S-vég szilárdságát nagyban növeli, ha hosszirányban („szálméntén”) bordákkal látják el. Ugyanakkor ezzel az újítással a karikák esztétikai megjelenését is javították: az S-végre eső fényt a barázdák megtörik, a fényt immár nem egy pont veri vissza; az egész, bordákkal díszített felület érvényesülni tud.⁷⁷ Ettől az időtől kezdték alkalmazni az olcsóbb anyagokat, eljárásokat is: ónból, illetve ólomból is készítettek karikákat, vagy az olcsóbb anyagból előállított ékszert ezüstlemezsel vonták be.

Az a tény, hogy az S-végű karikákat megjelenésük után hamarosan már vastag huzalból készítették, véleményünk szerint azt bizonyítja, hogy ezt az ékszert sohasem használták fülbevalóként, hanem hajba, textil-, vagy bőrszalagra fűzve viselték őket.

A pusztaszentlászlói temetőben több sírban is találunk a karikák korróziója által konzervált bőrmaradvá-

41. kép. Az 59. sír ezüst S-végű karikái bőrszalag maradványával

nyokat; az 59. sírban lelt bőrdarab kivételével azonban ezek már a helyszínen elporladtak (41. kép). Képusztán az 56., 138., 156., 244. és a 261. sírokban konzerváltak az S-végű karikák textil-, vagy bőrmaradványokat. Szőke B. szerint ezek olyan szalagok maradványai, melyek vagy pártaszerűen fogták körül a fejet, vagy a kétoldalt lelő hajfonatot díszítették. Az utóbbi módon rekonstruált fejdísz a 20–40 éves nők viseletének tartotta (244. és 261. sírok).⁷⁸ Orosháza—Rákóczi telepen, Gellértegyháza temploma körüli sírokban is voltak szervesanyagkorhadékok az S-végű karikákon (366. és 404. sírok).⁷⁹ Tiszalök—Fészekaljadűlőben a 17. sírban találtak S-végű karikát bőrdarab lenyomatával.⁸⁰ A csehországi Lažovice 6. sírjában 4 bronz S-végű karikához tapadva került elő szerves anyag (fa vagy bőr) maradványa.⁸¹ Pécs—Vasason a 43., 95., 101. és 153. sírokban figyelte meg az ásató az S-végű karikák által konzervált szíjmaradványokat, illetve olyan farostokat, melyek belső oldalán szövetmaradványok láthatók.⁸² A lengyelországi Poddebice 14. sírjában ugyancsak bőrt, lent és fakérget talált a karikákkal együtt H. Wiklak, aki arra gondolt, hogy eredetileg egy fejfedőre, valamilyen sapkára erősítve viselték őket.⁸³ A thüringiai Espenfeld 32/60. sírjában lelt S-végű karikához rozsdásodott néhány gyapjúsál alapján gyapjúszalagra következtetett az ásató.⁸⁴ Török Gy. a halimbai temető 258. sírjában a koponya jobb halántékpikkelyénél egy bronzból készült S-végű karikára bukkant, amelyhez textil- és bőrmaradványok tapadtak. A bőrdarabon látszott, hogy a karikát hozzávarrták a szalaghoz.⁸⁵ A 679. sírban szintén egy olyan átlukasztott bőrcsonkot talált, amibe a bordázott S-végű karikákat befűzték, s amihez emellett még hozzá is varrták őket.⁸⁶ Török Gy. kétféle módon rekonstruálta az S-végű karikák viseletét. Az egyik — szerinte korábbi — viseleti mód az, amikor a karikákat a szalagokkal együtt, egyesével erősítették a hajfonathoz, melyek ezáltal egymáshoz ütdöve csörögthettek. Ha a csörgés nem tetszett a fejdísz

viselőjének, olyan módon is befűzhetette a karikákat a hajába, hogy azok egy nagy, összefüggő hajdísz alkossanak. A magunk részéről azonban nem érezzük meggyőzőnek Török Gyulának ezt a rekonstrukcióját. Egyrészt amiatt, mert más magyarázatát is tudjuk adni annak, miért feküdtek a koponya mellett egymástól különkülön a karikák (pl. a bőr-, vagy vászonszalagra egymástól nagyobb közökkel erősítették fel a karikákat), másrészt pedig azért, mert erősen kiérződik belőle a veliszlavói biblia ábrázolásának a hatása, amely a 10–12. sz.-nál jóval későbbi korszak szülötte.

A másik — Török Gy. szerint későbbi — viseleti mód pedig az, amikor a karikákat egy bőrszalagba fűzték. Ennek a felerősítési módnak a késeiségét Török Gy. szerint az bizonyítja, hogy Lengyelországban ez különösen a 12–13. sz.-ra jellemző.⁸⁷ Török Gy. azonban éppen a késeinek tartott viseletet reprezentáló 679. sírt a temető II. fázisába (11. sz. első fele) sorolta. S bár erről a sírról korábban már kimutattuk, hogy csak a 11. sz. második felére keltezhető, az ebben a sírban talált fejdísz még így is korábbi a lengyelországi analógiáknál.⁸⁸

Egyelőre tehát — a fent idézett példák alapján — bizonyosnak és általánosan elterjedtnek csak azt a viseleti módot tarthatjuk, amikor az S-végű karikákat egy bőr-, vagy vászonszalagba fűzték. Elméletileg elképzelhetőnek tarthatjuk ugyan, hogy egyszerűen csak a hajba fonták őket, miként ezt az oroszországi Novinki I. és II. temető sírjaiban hasonló ékszereknel — hála a különösen jó talajviszonyoknak — meg lehetett figyelni.⁸⁹ Az S-végű karika elterjedési területén azonban ilyen bizonyító erejű adatok eddig még nem kerültek elő.

Mesterházy K. feltételezte, hogy akkor, amikor — főként az Alföld területén — a koponya két oldalán csak egy-egy S-végű karika kerül elő, azok a hajszorító karikákhoz hasonló funkciót töltöttek be.⁹⁰ Véleményünk szerint azonban ez nem valószínű. Hiszen erre a célra az egész 11. sz.-ban rendelkezésre álltak a kisebb méretű, egyszerű, nyitott végű karikák. Az S-végű karikák eltérő viseletében inkább egyes területek eltérő hagyományú viselete tükröződhet (gondoljunk csak arra, hogy a sok karikaékszert már a korábbi századokban is inkább a Dunántúlon és DNy-Szlovákia területén kedvelték), de szerepet játszhatott ebben az elhunyt életkora és a családban betöltött szerepe is. Erre hívta fel a figyelmet Török Gy. is: Halimbán elsősorban a 8–18 éves lányok fejdíszét látták el 8–10–12 darab S-végű karikával.⁹¹

Nem tartjuk valószínűnek Kralovánszky A. rekonstrukciójának azt a részletét sem, amely szerint — a késő avarkori üvegcsüngős karikákba akasztott láncocskákkal analóg módon — az S-végekre is akasztottak vékony textil- vagy bőrszalagokat, hogy ezek megakadályozzák a hajfonatok előrebukását a mellre. Az ennek bizonyítására idézett többszörös S-végű aranykarikában

talált szál szerintünk annak a maradványa, amivel a karikát odavarrták a szalaghoz.⁹²

A fejnek szalagokkal való díszítéséről az első írásos adat 558-ból származik. Theophanes szerint az avarok haja „hátnagyon hosszú volt, szalagokkal volt megkötve és be volt fonva.”⁹³ A forrásból azonban nem derül ki, hogy a nők vagy a férfiak hajviseletéről szól-e, s ami számunkra legalább annyira fontos lenne, hogy díszítették-e már akkor ezeket a szalagokat ékszerekkel. De azt sem tartjuk kizártnak, hogy ez az első tudósítás az ún. vendégvarkocsról.⁹⁴

Tényként kell azonban megállapítanunk, hogy azok a karikaékszerek, melyeket szerkezetük, a karika hurkoskampós záródása, már nemcsak fülbevalóként való viselésére tett alkalmassá, hanem akár pántba, szalagba akasztva is hordhatták őket, a késő római időszakban tűntek fel,⁹⁵ és ilyeneket viseltek a meroving és karoling Európában is.⁹⁶ Ugyancsak igen valószínű, hogy a késő avarkorban általánosan elterjedt ovális karikájú, üveggyöngyöcsüngős karikák sem (csak) fülbevalók voltak. Mindenesetre feltűnő, hogy a 9. század elején, amikor a karoling és késő avarkori műveltség közvetlen kapcsolatba került egymással, hirtelen az egész keleti frank birodalom keleti peremterületén elterjedt egy új ékszerviseleti forma: a fej két oldalát több pár ésszerrel díszítették — amiket csak úgy viselhettek, ha textil-, vagy bőrszalagba fűzték, illetve arra erősítették őket. És ugyancsak ettől az időtől jelentek meg azok a „drótékszerek” is (a különböző spirálcüngős, a láncocskás csüngőjű és a pödrott, illetve többszörös S-végű karikák), melyeket már kifejezetten ez az új fejdísz, új viseleti mód hívott életre. Ennek a „drótékszerek-sorozatnak” a végén áll az egyszerű S-végű karika. Nem véletlen, hogy amikor az ezredforduló táján az S-végű karika első új változatai — a vastagabb huzalból készített, szélesre kalapált végű példányok — megszülettek, azok még mindig a volt keleti frank birodalom legfontosabb keleti provinciáinak területén, a Közép-Duna-medencében tűntek fel először. Összefüggést látunk abban is, hogy az S-végű karika elterjedésének központi magva azokra a területekre esik, ahol e viseletnek a 9. században gyökerező hagyományai voltak. Ennek a hagyománynak legalább olyan jelentőséget tulajdonítunk, mint annak, hogy az S-végű karika egyszerű, olcsó és könnyen előállítható, és ezért gyorsan elterjedt ésszer volt.

Az S-végű karikákkal díszített szalagokból álló fejdísz különböző módokon viselhették a kora középkori Kelet-Európában: a szalagokat befonhatták a hajba, de egy homlokpánthoz erősítve szabadon le is engedhették a fej két oldalán. Elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy ezeket a homlokpánthoz erősített szalagokat az áll alatt megkötötték, mint a Balkánon honos „szokaj” esetében.⁹⁷ A szalagokat díszíthették egy-egy karikával,

de több, lazán elhelyezett karikával is. Sőt gyakori az az eset is, amikor olyan sűrűn helyezték fel a karikákat a szalagokra, hogy azok félig fedték egymást. A karikákat a pántba vágott lyukakba bújttatták, s hogy ki ne esüsszanak a lyukból, rögzítés végett hozzá is varrták őket a pánthoz.

Az S-végű karika készítése technikája

Az S-végű karikákat rézből, bronzból, ónból, ólomból, ón és ólom ötvözetéből, ezüsből és aranyból készítették. Ezekre az anyagokra közös vonásként jellemző, hogy hideg állapotban is könnyen kalapálhatók, hajlíthatók.

Az S-végű karikákat általában kerek, ritkábban négyszögletes keresztmetszetű huzalból készítették. Az átlagos 1,5–2,0 cm karikaátmérőjű, S-végű karikákhoz 8–9 cm hosszú huzaldarabra volt szükség. Ezeket a nagyobb tekercsről harapófogóval csípték le (a huzal vége ilyenkor háromszögszerűen hegyesedő), vagy levágták. Ezután egy 2–3 cm-nyi szakaszt a huzal egyik végén laposra kalapáltak vagy préseltek. Az S-vég készítését a visszapödrődő vég kialakításával kezdték el, és az S-vég induló szakaszának visszahajlításával fejezték be. Ehhez egy kerek vagy négyszögletes keresztmetszetű szerszámot használtak. Ezután került sor a karikaív készítésére, melyet vékonyabb huzal esetében egyszerűen kézzel hajlítottak kör alakúra, vastagabb huzaloknál pedig a majdani karika belső oldalához feszített, tompa élű szerszámot használtak, melyet szakaszonként mozdítottak odább, s közben egy fakalapáccsal kör alakúra kalapálták a huzalt.

A bordázott díszű, S-végű karikák bordázását egy verető segítségével készítették. A laposra kalapált huzalvégen az árkokat a majdani S-vég indulási szakaszán az előlapra ütötték, az S-vég visszapödrődő szakaszán pedig a hátoldalra. Így érték el, hogy az S-vég kialakítása után a szemlélő felé forduló részekén mindenütt a bordázott díszítés látszott⁹⁸ (87. kép 2., 3., 6.).

NYAKDÍSZEK

22 sírban találtunk gyöngyöket. Jellegzetes bizonyos gyöngytípusok társulása. A karneol és hegyikristály gyöngyök többnyire egy füzérben fordulnak elő, s ugyancsak az együttes előfordulás jellemző a fluorit és az arany-, vagy ezüsfóliával díszített üveggyöngyökre.

Valószínűleg nem véletlen, hogy csak két 45–50 éves nő sírjában (183. és 196. sírok) találtunk gyöngyöt, a többi gyermekek, fiatal lányok vagy 25–30 éves nők sírjaiból került elő. Úgy tűnik, hogy ebben a közösségben csak egy bizonyos életkorig, esetleg a családi állapot változásáig viselhettek gyöngyöket a nők.

A gyöngyök egy része nyakláncot alkotott, másik része azonban a fejet, illetve a haját díszítette. Ezek részletes tárgyalásával a későbbiekben foglalkozunk.

A gyöngyök 4 csoportra oszlanak anyaguk alapján: ásványi eredetű, kagyló, üveg- és fémgöngyök. Az alábbiakban ezeknek a nagyobb csoportoknak a kereteiben tárgyaljuk az egyes gyöngytípusokat. Végül itt szólunk néhány egyéb ékszerfajtáról is: a 203. sírban talált lunulákról és a 163., illetve a 198. sírokban lelt ezüstlemezekéről.

Gyöngyfajta	Az elhunytak kora						Összesen
	inf. I	II.	juv.	juv.-ad.	ad.	mat.	sen.
Fluorit	5		2	1	7	1	16
Ezüst-, aranyfóliás	3		2	2	3	1	11
Apró többtagú	3		1	1	2		7
Kauri kagyló	2				2		4
Szemes	1			1	1		3
Karneol			1		2	1	4
Hegykristály					2	1	3
Fém			1	1	1		3
Kockásra vagdalt					2		2
Egyéb	1		2			1	4
A gyöngyös sírok életkor szerinti megoszlása	7		3	2	8	2	22

A szakirodalomban szinte általánosan elterjedt, hogy a zöldes, lilás vagy áttetsző, szintelen kőből készült, kihasasodó hasáb alakúra és több lapúra csiszolt, hosszában átfúrt gyöngyöket ametiszt gyöngyként írják le. Ezek azonban — miként Ravasz Cs. makroszkopikus vizsgálata a pusztaszentlászlói gyöngyök esetében is bebizonyította⁹⁹ — mindig fluoritból készültek. Kivéteklént említhetjük Török Gyulát,¹⁰⁰ aki a halimbai gyöngyöket következetesen fluoritnak nevezte, és Z. Krumphanzlovát,¹⁰¹ aki szintén utalt arra, hogy tévesen nevezik a fluorit gyöngyöket ametisztnek.

Pusztaszentlászlón 16 sírban (1., 15., 38., 49., 66., 100., 109., 113., 119., 125., 163., 172., 173., 178., 183. és 203. sírok) találtunk fluorit vagy fluorit jellegű gyöngyöt. 17. sírként pedig ehhez számíthatjuk még azt a sírt is, melyet Dornyai B. tárt fel, s melynek leletei a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.¹⁰² A fluorit gyöngyök főként az arany-, és ezüsfóliás gyöngyökkel együtt (8) fordultak elő, elég gyakran csak magukban (5), s jellemzőnek mondható még a kauri kagylóval való együttes előfordulásuk is (3). Mindössze kétszer találtuk őket hegyi-kristály és karneol gyöngyökkel együtt (1. sír és a Dornyai-féle sír).

Feltűnő, hogy pénzt szinte kivétel nélkül csak akkor találtunk a gyöngymellékletes sírokban, ha a fűzérben fluorit gyöngy is volt. A 172. sírban Salamon, a 113., 163. és a 178. sírokban I. László, a 125. sírban Kálmán és a 119. sírban II. Béla pénze feküdt.

A fluorit gyöngyöket Szőke B. még aránylag ritkán előforduló gyöngytípusként írta le.¹⁰³ A honfoglalás és kora Árpád-kori leletkataszter alapján azonban 20 lelőhelyét sorolhatnánk fel,¹⁰⁴ s legalább további 10 temetőt¹⁰⁵ említhetnénk meg, amelyet azóta publikáltak: azaz eléggé elterjedt gyöngytípusról van szó.

Szőke B. szerint a fluorit gyöngyök a jobbmódú, gazdagabb ékszerekkel eltemetettek jellemzők.¹⁰⁶ A pusztaszentlászlói fluoritgyöngyös síroknak azonban közel fele meglehetősen szegényes mellékletű, s van olyan sír is, ahol fluorit gyöngyökön kívül mást nem is találtunk (185. sír). A szegényebb és gazdagabb sírok megoszlása körülbelül ugyanilyen arányú Halimbán is.¹⁰⁷ Különbözőbb gazdagságukkal nem tűntek ki sem az ellendi I. temető (77., 105. és 198. sírok), sem a II. temető (106. és 145. sírok)¹⁰⁸ „ametisztgyöngyös” sírjai, nem is szólva a palotabozsoki temetőről (31., 47., 53. és 59. sírok).¹⁰⁹ Más szóval a fluorit gyöngyök nem jelöltek társadalmi rangot, gazdagságot.

A fluorit gyöngyök megjelenését Szőke B. a 11. sz. második felére, de inkább utolsó negyedére keltezte, s megjegyezte, hogy divatosak voltak még a 12. sz.-ban is.¹¹⁰ Az eddig közzétett temetők leletanyaga alapján azonban azt kell mondanunk, hogy ez az időszak a fluorit

gyöngyök alkalmazásának virágkora — megjelenésüket azonban már a 10—11. sz. fordulóján kimutathatjuk. A Sárbogárd—Tringer tanya 87. sírban találtak már fluorit gyöngyöket — a 10. sz. elején induló temető felhagyásának idejét azonban, ásatóikkal egyetértésben, nem datálhatjuk a 10. sz. végénél későbbi időre.¹¹¹ Ugyancsak a 11. sz. elejéről származik az érsekújvári (Nové Zámky) 31. sír öt fluorit gyöngye. A sírleírásból ugyan nem derül ki egyértelműen, a temető térképe alapján azonban bizonyosnak tűnik, hogy ezt a gyermeksírt metszette az I. István pénzt tartalmazó 29. sír, melyben egy fiatal nő nyugodott.¹¹² Talán még a 11. sz. első felébe, de inkább középebe tartozik Székesfehérvár—Maroshegy több sírjának fluorit gyöngysora is. A temető szakszerűen feltárt 10 sírja közül az 5., 7. és 9. sírokban voltak „ametiszt” gyöngyök, közülük a 7. sírt I. András pénze keltezte.¹¹³

Ezt követően Salamon — I. László idejében hirtelen megnőtt a fluoritgyöngyös sírok száma. Ezt példázza a pusztaszentlászlói temető vagy a jóval nagyobb halimbai temető is.¹¹⁴ Az előzetes jelentés alapján úgy tűnik, hogy inkább már a 12. sz.-ra keltezhető a Kaposvár határában feltárt templom körüli temető fluorit gyöngyei.¹¹⁵

A fluorit gyöngyök eredetéről megoszlanak a vélemények. Török Gy. szerint ezek a gyöngyök a Krassó—Szörény megye területén nyitott bányákból kerültek ki.¹¹⁶ Szőke B. úgy gondolta, hogy — több más gyönggyel együtt — a Kárpátokon túli, valószínűleg délkeleti műhelyekből szállították hozzánk ezt az árut.¹¹⁷ Felmerült a skandináviai és lengyelországi származás ötlete is. Lengyelországban a 8., de legkésőbb a 9. sz.-ban már megtalálhatók ezek a gyöngyök.¹¹⁸

S. Dušek az 1971-ig közölt leletek alapján összeállította e gyöngyök lelőhelyeinek kataszterét. A 34 lelőhely közül csak egyetlen magyarországi (Halimba), további 10 szlovákiai, 3 morvaországi, 11 lengyelországi, 7 keletnémet területen fekvő.¹¹⁹ Ezzel szemben — mint utaltunk rá — jóval nagyobb számban ismertek a magyarországi lelőhelyek, s ha a korabeli politikai viszonyokból indulunk ki, akkor ezekhez kell számolnunk még a szlovákiai lelőhelyeket is. Így a Kárpát-medencén belüli lelőhelyek az összeshez képest is számbeli túlsúlyba kerülnek. Emellett igen fontosnak tartjuk azt, hogy addig, amíg a Kárpátokon kívül egy-egy fűzérben csak néhány fluorit gyöngyöt találunk,¹²⁰ a Kárpát-medencén belül teljes gyöngy sorokat alkotnak. Számunkra döntő jelentőségű, hogy a Kárpátokon belül a legkorábban azokban a temetőkben bukkannak fel ezek a gyöngyök, amelyek környékén lehettek az alapanyagot szolgáltató bányák: a Velencei-hegység és Pátka környékén.¹²¹ A fluorit gyöngyök tehát a 11—12. sz.-ban legalábbis részben a Kárpát-medencében készültek.

A fluorit gyöngyök megjelenését és elterjedését véleményünk szerint a féldrágakő gyöngyök (hegyi-

kristály és karneol gyöngyök) feltűnése váltotta ki: az ezek iránt támadt egyre növekvő kereslet kielégítésére, pontosabban ennek pótlására szolgáltak. E szempontból igen jellemzőnek tartjuk, hogy egész közösségek, falvak temetőit sorolhatnánk fel, ahol — talán gazdasági okok, talán a távolsági kereskedelem fő útvonalaiából való kiesés miatt — már csak fluorit gyöngyöket találunk a sírokban: pl. Képuszta,¹²² Ellend I., II. temető és Palotabozsok¹²³ Székesfehérvár—Maroshegy,¹²⁴ Érsekújvár (Nové Zámky),¹²⁵ Szomotor (Somotor),¹²⁶ Zsitvasenyő (Bešenov)¹²⁷ stb.

Hegykristály és karneol gyöngyök (89. kép 2, 3.)

Négy sírban (1., 43., 196. és 202. sírok) találtunk karneol (kalcedon) és hegyikristály, illetve hegyikristály tisztaságú kvaregyöngyöket. Ötödik sírként említhetjük meg azt a sírt, melyet Dornyai B. ásott ki.¹²⁸

A 196. és 202. sírok karneol gyöngyei gránátszerűen voltak csiszolva. A 43. és a 196. sírban egy-egy korabeli hamisítványt találtunk: az előbb említettben egy hegyikristály, az utóbbiban egy karneol gyöngyöt hamisítottak üvegből. E gyöngyöket többnyire az apró üveg-, illetve üvegpaszta gyöngyök kísérték. Egy-egy alkalommal kauri kagyló (1. sír), áttört művi ezüstgyöngyök (202. sír), illetve fluorit gyöngyök voltak a társaságukban (1. sír és Dornyai-féle sír).

A hegyikristály és karneol gyöngyök minden esetben felnőtt nőket díszítettek.

A kétféle féldrágakőből készült gyöngyök együttes tárgyalását az indokolja, hogy más 11–12. sz.-i temetőkben is általában együtt, egy gyöngysorba fűzve fordultak elő.¹²⁹ S. Dušek a 10–12. sz.-ból 81 hegyikristály és 85 karneolgyöngyös lelőhelyet sorolt fel kataszterében.¹³⁰ A listában szereplő magyarországi lelőhelyek száma ebben az esetben is feltűnően kevés, habár számuk a fluorit gyöngyöket tartalmazó temetőkéhez képest valóban kevesebb. Az általa említett Halimba, Sorokpolány és Darufalva (kincslelet) mellett még az alábbi lelőhelyekről kerültek elő hegyikristály és karneol gyöngyök: Pusztaszentlászló, Ellend II. temető (152. sír),¹³¹ Sellye (8., 34. és 46. sírok),¹³² Zalavár—Vársziget, Kápolna (86. sír),¹³³ Esztergom—Kovácsi.¹³⁴ A mintegy féltucat szlovákiai temetőhöz pedig ma már hozzá kell számítanunk az azóta közölt csápori (Čapor) temetőt is.¹³⁵

Az ezekből a féldrágakő gyöngyökből összeállított füzérek közül a legtöbb a halimbai temető (17 sír) feltárasakor került napvilágra. Egyébként azonban egy-egy temetőben csak néhány sírban, akkor sem teljes gyöngysort alkotva fordultak elő. S habár úgy tűnik, nehezebb beszerezhetőségük miatt nagyobb értéket

képviseltek a fluorit gyöngyöknél (talán ezért is hamisították őket), azok a sírok, melyekben megtalálták őket, egyéb mellékleteik alapján mégsem mondhatók a leggazdagabbaknak.¹³⁶

A 11–12. sz.-i temetők jellegzetes hegyikristály és karneol gyöngyei gömb alakúak. Ezzel szemben a korábbi, 10. sz.-i füzérekben elsősorban a több lapúra csiszolt, hasáb alakú formák a karakterisztikusak.¹³⁷ Habár ilyen alakú gyöngyöket ritkán még a későbbi temetőkben is találunk.¹³⁸ A különböző alakú hasáb-, illetve a gömb formára csiszolt gyöngyök azonban sohasem fordulnak elő egy gyöngysorba fűzve.¹³⁹ Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy már a műhelyekben összeállított füzérek kerültek a kereskedelmi forgalomba.¹⁴⁰

A hegyikristály és a karneol gyöngyök eredetéről számos elmélet látott napvilágot.¹⁴¹ E gyöngyök kárpát-medencei elterjedése alapján úgy véljük, hogy az ide került gyöngyöket a kijevei Rusz területén készítették. Tudjuk — és a hegyikristály és karneol gyöngyök északkelet-európai területi és mennyiségi eloszlása is ezt bizonyítja¹⁴² —, hogy ezek a gyöngyök a keleti kereskedelem ugyanolyan kedvelt (bár kisebb súllyal latba eső) áruí voltak, mint az ezüst. „Valuta”, értékekiválens szerepükre Z. Krumphanzlová is utalt. Valószínűleg nem véletlen, hogy Csehországban elsősorban a prágai települési agglomeráció és a sáncvárak (Libice, Žalov) térségében fordultak elő, s csak kisebb mértékben a köznapi, „falusi” temetőkben.¹⁴³ L. Niederle nyomán S. Dušek úgy vélte, hogy a hegyikristály és a karneol gyöngyök a Kijev—Regensburg közti kereskedelmi úton jutottak el a Kárpát-medencébe,¹⁴⁴ ahol a kisebb jelentőségű utakon szállíthatták tovább árujuk egy részét a kereskedők — vagy helyi megbízottaik.¹⁴⁵ Nem tartjuk azonban kizártnak — és a délnyugat-szlovákiai lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése is ezt a feltevést támogatja —, hogy a Kárpátokat észak felől megkerülő Kijev—Krakkó—Wrocław—Lipce útról dél felé leágazó, a Kárpátok hágóin átkelő és a Morava, illetve a Vág völgyében továbbhaladó utakon jutottak el hozzánk ezek a féldrágakő gyöngyök. A kiindulópont mindkét esetben az a Kijev, ahol ilyen gyöngyöket készítő műhely maradványait is feltárták.¹⁴⁶

A hegyikristály és karneol gyöngyök a Dunától északra már a 10–11. sz. fordulóján feltűntek. Eltekintve a nagygurabi (Velký Grob) 3/48. sír karneol gyöngyétől,¹⁴⁷ a legkorábbi gyöngyfűzér a tornóci (Trnovec nad Váhom) 484. sírból ismert.¹⁴⁸ A Dunántúlon azonban csak a fluorit gyöngyök tömeges elterjedésével egy időben, Salamon — I. László idején szaporodott meg a számuk. Kivételként említhetők meg a halimbai temető II. fázisába tartozó sírok (1., 438., 472. és 520. sírok) — ahol azonban még csak hegyikristályból készült gyöngyök fordultak elő.¹⁴⁹

A temető négy sírjában (1., 130., 163. és 173. sírok) találtunk kauri kagylóból készített gyöngyöket. Társaságukban fluorit (3), apró üvegpaszta (2), hegyikristály és karneol (1), illetve kockásra vagdalt felületű üvegyöngyök (1) voltak. A 163. sírban I. László pénze feküdt. Jellemző vonásként említhető meg, hogy mindig párosával (kettő vagy négy darab) találtuk őket. Viseleők kislányok (2), illetve felnőtt nők (2) voltak.

Szőke B. meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a kauri kagylót ékszerként a szkíta- és szarmatakor után a honfoglaló magyarok honosították meg újra a Kárpát-medencében.¹⁵⁰ Ezért sokatmondónak tartjuk J. Sláma megfigyelését, miszerint a 8–9. sz.-ban csak Dél-Oroszország régészeti leletanyagában bukkannak fel a kauri kagylók, s csak később, a 10–13. sz.-ban, arab és normann kereskedők révén terjedtek el a még északabbra fekvő területeken.¹⁵¹ Ugyanakkor kétkedéssel fogadjuk Z. Vána megállapítását, aki szerint a kauri kagyló „a Fekete-tenger melléki üvegáruval együtt jutott el a Kárpát-medencébe.”¹⁵² A kauri kagyló importja ugyanis véleményünk szerint nincs összefüggésben az üvegyöngyök importjával, melyek ráadásul részben később tűntek fel a Kárpát-medencében (pl. az arany- és ezüsfóliás üvegyöngyök), részben helyi eredetűek (pl. a hosszában, keresztben vagy fonatosan bordázott gyöngyök, vagy az „ametiszt” gyöngyök). A kauri kagyló divatjának az a kényszerűség vetett véget, hogy a 10. sz. végén visszahúzódó távol-keleti kereskedelem lehetetlenné tette újabb tételek beszerzését.¹⁵³

Szőke B. érdekes megfigyelésének tartjuk, hogy addig, amíg az Alföldön főként a korai, honfoglalás kori temetőkben találjuk meg a kauri kagylókat, az ország nyugati felében csak a kora Árpád-korban terjed el a viseletük.¹⁵⁴ Alátámasztja ezt a halimbai temető elemzése is: az I. fázisban 2, a II. fázisban 6, a III. fázisban 1 sírban volt kauri kagyló. Azonban éppen a III. fázisba tartozó sír (363. sír), amely az I. Endre és Salamon érmeivel keltezett sorok között feküdt,¹⁵⁵ továbbá a pusztaszentlászlói sírok, melyek közül az egyikben I. László pénzét találtuk — s a többi sír is ezzel egykorú —, bizonyítják: ezen a vidéken a kora Árpád-kor kezdeti szakaszánál, a 10–11. sz. fordulójánál később is számolnunk kell a kauri kagyló előfordulásával; egészen a 11. század utolsó harmadáig. E kései kagylógyöngyök azonban már valószínűleg északi közvetítéssel jutottak el hozzánk.

Üveg- és üvegpaszta gyöngyök

Hordó alakú, arany- és ezüsfóliás gyöngyök (89. kép 5.)

A temető 10 sírjában (49., 66., 100., 109., 113., 125., 163., 178., 198. és 202. sírok) találtuk meg ezt a gyöngy típust. E típus ritka változata került elő a 196.

sírból (89. kép 2.). Mint már említettük, szinte minden alkalommal a fluorit gyöngyökkel együtt bukkantunk rájuk. Három esetben azonban, amikor apró üvegpaszta gyöngyökkel együtt fordultak elő, nem találtunk velük fluorit gyöngyöt. Jellemzőnek tartjuk, hogy miként más 11–12. sz.-i temetőben is (ld. erről később), a fémgyöngyök ezekkel a gyöngyökkel együtt kerültek elő. Az arany- és ezüsfóliás gyöngyök többnyire a felnőtt nők ékszere volt, mindössze 3 gyermeksírból leltük meg őket.

Az arany- és ezüsfóliás gyöngyök az Árpád-kori temetők sírjainak gyakori melléklete, az egész Kárpát-medencében elterjedtek. Viseletüket Szőke B. a 10. sz. utolsó negyedétől a 11. sz. végéig keltezte.¹⁵⁶ Bár a gyártási helyet vitás kérdésnek tartotta, Z. Vána alapján feltételezte, hogy a Fekete-tenger melléki műhelyekben készítették őket.¹⁵⁷ Z. Vána szerint azonban a honfoglaló magyarok hozták magukkal ezt a gyöngyfajtát, több más gyönggyel együtt, s az egész 10. és 11. sz. folyamán import útján szerezték be őket.¹⁵⁸ Vána elképzelésének ellentmond, hogy a 9. sz. végéről, 10. sz. első feléből nem ismerjük ezt a gyöngyöt — a honfoglaló magyarok tehát nem hozhatták magukkal —, másrészt pedig, hogy bár a poltavai kormányzóság területén¹⁵⁹, illetve a vlagyimiri kormányzóság szuzdali járásában¹⁶⁰ sírokban megtalálhatók ezek a gyöngyök, ott sem korábbiak a 11. sz.-nál. S ami feltűnő: azon a területen, amelyen keresztül hazánkba kellett volna jutniuk az arany- és ezüsfóliás gyöngyöknek, nem is ismertek ezek a gyöngyök.¹⁶¹ Véleményünk szerint tehát az arany- és ezüsfóliás, hengeres gyöngyöket a Kárpát-medencében készítették — itt is található a legnagyobb számban —, s innen jutottak el a távolsági kereskedelem révén Oroszországba és Svédországra is.¹⁶²

Az arany- és ezüsfóliás gyöngyök ritka variánsa az a 196. sírban, hegyikristály és karneol gyöngyök társaságában talált 4 üvegyöngy, melyek lapos, ovális, üvegpasztából készített alapjára ezüsfüsttel díszített üveglapokat ragasztottak. Párhuzamukat egyelőre csak a halimbai temetőből ismerjük: a 455. sírban a hegyikristály, a karneol és a fluorit gyöngyökkel együtt 2 darab volt belőlük.¹⁶³

Kockásra vagdalt felületű gyöngyök (89. kép 5.)

Két sírban (86. és 173. sírok) egy-egy kockás felületűre vagdalt, kékes színű üvegből készített gyöngyre leltünk. Velük együtt fluorit gyöngy, fóliás üvegyöngy és kauri kagyló volt a sírban.

Ezek a gyöngyök ritka leletei a köznépi temetőknek. A Szőke B. által összeállított lelőhelylistához csak Székesfehérvár—Maroshegy (8. sír) temetőjét idézhetjük még kiegészítésképpen.¹⁶⁴ A kockásra vagdalt felületű gyöngyök a 11. sz. második felében jelentek meg.¹⁶⁵ A Kárpátokon-túli területről egyedül a vlagyimiri kor-

mányzóság szuzdali járásában feltárt kurgánsírokból előkerült gyöngyöket ismerjük.¹⁶⁶

Szőke B. szerint ez a gyöngytípus főként a gyermeksírokra jellemző.¹⁶⁷ Ez azonban csak a kerpusztai temetőben volt így.¹⁶⁸ Halimbán aduatus nő sírjában is megtalálható,¹⁶⁹ Pusztaszentlászlón pedig mindkét sírban felnőtt nő feküdt.

Szemes pasztagyöngyök (79. kép 17., 80. kép 4.)

A pusztaszentlászlói temető 3 sírjában (126., 198. és 203. sírok) találtunk belőlük egy-egy példányt. Velük együtt apró üveg, illetve üvegpasza gyöngyök (2), fluorit gyöngyök (1) és fóliás üvegyöngyök (1) kerültek elő. Két felnőtt nő és egy gyermek feküdt a sírokban.

A Pusztaszentlászlón talált szemes gyöngyök barna üvegpasztából készültek és sárga üvegpasza díszítéssel látták el őket. Közeli párhuzamuk a halimbai 413. sírból ismert, ahol kockásra vagdalt felületű gyöngyökkel együtt fordult elő.¹⁷⁰ Ugyancsak szemes gyöngyök voltak az ellendi I. temető 77., 116., és a II. temető 117. sírjaiban.¹⁷¹ E lelőhelyek alapján a 11. sz. második felére, utolsó harmadára (Salamon, I. László korára) keltezhetjük őket. Jellegzetességként említhetjük még meg, hogy általában csak egy-egy darabot fűztek belőlük a gyöngysorba.

Apró üveg és üvegpasza gyöngyök (89. kép 3, 4, 6, 7.)

A temető 7 sírjában (38., 43., 126., 130., 163., 198. és 202. sírok) bukkantunk apró, egy-, két- és háromtagú sárgás, illetve feketés színű gyöngyökre. Főként arany- és ezüsfóliás gyöngyökkel alkottak füzért. Mindig nagy számban találtuk őket a nyak táján. Gyermek és felnőtt nők sírjaiban egyaránt előfordultak.

Az apró üveg és üvegpasza gyöngyök a köznépi temetők jellegzetes mellékletei, a 10–11. sz.-ban általánosan elterjedtek.¹⁷² Távoli rokonaik a 9. sz.-i temetőkben gyakran feltűnő, arany- vagy ezüsfóliával díszített, nagyméretű, több tagú rúdgyöngyök.¹⁷³ A kis méretű, könnyen elemeire törő, porlékony gyöngyök a 10. sz.-tól kezdve jelentek meg egyre nagyobb számban. Nagy számuk alapján — úgy hisszük — joggal tételezzük fel, hogy helyi műhelyekben készültek.

Gerezdelt, nyomott gömb alakú, sötétkék gyöngy (89. kép 6.)

A 202. sír gyöngyei között találtuk ezt a gyöngytípust. Analógiáját Halimbáról¹⁷⁴ (692. sír), és Szob—Kiserdőről (69. sír)¹⁷⁵ ismerjük. Korunk a lelet-összefüggések alapján a 11. sz. első és második harmada.

Kis méretű, hengeres, kék üvegyöngy (89. kép 6, 7.)

A temető 163. és 202. sírjában találtunk belőlük egy-egy darabot. Hasonló darab került elő a halimbai 310. sírból.¹⁷⁶ Fehér színű üvegből készült változata az ellendi I. temető 259. sírjában nyugvó gyermek nyakát díszítette.¹⁷⁷ Mivel a halimbai sír a temető II. fázisába tartozott, az ellendi sír I. Endre pénzeivel kezelt sírok között feküdt, a pusztaszentlászlói 163. sírt pedig I. László érme kezeli, a gyöngytípust a 11. sz. második és harmadik harmadára keltezzük.

Fémgöngyök

A 49. sírban a gyöngysor részeként egy hatlapú, kúpos bronzsörgő vagy -gomb feléből másodlagosan kialakított „gyöngyöt” találtunk (89. kép 1.). A sírban egy 20 év körüli nő feküdt. Gyöngysorba fűzött gomb vagy csörgő más köznépi temetőben is fellelhető. A környező temetők közül megemlíthető a kerpusztai 340. sír¹⁷⁸ és a halimbai 363. sír.¹⁷⁹

Az I. László érmével kezelt 113. sírban egy meglehetősen rossz kivitelű, domborítással és granulációval díszített, hatlapú ezüstgyöngy feküdt (88. kép 5.). Egy megközelítően azonos, de jóval szebb kivitelű és jobb állapotú ezüstgyöngyre lelt Török Gy. a halimbai temető 406. sírjában. A gyönggyel együtt 6 vastag huzalú, szélesre kalapált, sima S-végű ezüstkarika került elő.¹⁸⁰ Ugyanezen temető 631. sírjában pedig egy töredékes állapotú, háromszögbe rendezett granulációkkal díszített ezüstgyöngyre bukkantak. A sír további mellékletei bronz és ezüst S-végű karikák, egy öntött bronzgyűrű és üvegyöngyök voltak.¹⁸¹ A két sír a temető III. fázisának kezdő sírjai közé tartozik, környezetükben I. István, I. Endre és Béla dux pénzeivel kezelt sírok feküdtek. A két ezüstgyöngyöt tehát a 11. sz. közepére keltezhetjük. A gyöngyök eredetével kapcsolatban Török Gy. kétségbe vonta Fettich N. nézetét, aki a darufalvi kincs elemzésekor ezt a gyöngytípust a késői hun fémművességhez kötötte, és helyesen állapította meg, hogy ezek a 11. sz. korizálásának megfelelő készítmények, melyek a Kárpátoktól északra különösen gyakran fellelhetők.¹⁸²

Ugyancsak granulációval díszített ezüstgyöngyök kerültek elő az esztergom—kovácsi temetőből 1925 tavaszán, Wollanka J. és Balogh A. ásatásakor. Az ekkor feltárt három sír (melynek anyagát tévesen egy sírhoz tartozónak tekintette Zolnay L.)¹⁸³ közül az 1. sírban kosaras díszű ezüstkarikák és egy I. Endre érem társaságában egy granulált gyöngysorokkal keretezett, nyolc büttyökkel díszített, illetve egy ettől eltérő díszítésű, töredékes állagú ezüstgyöngyöt találtak.¹⁸⁴ Zolnay L. szerint ezek a gyöngyök „Fehér Géza zalavári

ásatásainak 71. és 85. számú sírmellékleteivel, a morvaországi Staré Městoban talált 9—11. sz.-i sírleletekkel s a tveri ötvöstárgyakkal rokonok.”¹⁸⁵ A gyöngyöket az I. Endre érem alapján itt is a 11. sz. közepére, második harmadára keltezhetjük.

Aranyozott ezüstlemezéből készített, granulációs díszű, dinnyemag alakú ezüstgyöngyre bukkantak a csápori (Čapor) 2. sírban is. A sírban még üveg-, féldrágakő és ezüsthuzalokból készített, áttört művű gyöngyök, továbbá bronz és ezüst S-végű karikák voltak.¹⁸⁶ A temetőt I. Endre és I. László pénzei keltezik, a gyöngyöt tehát a 11. sz. második felére kell kelteznünk. A Točiknak a gyöngyök kapcsolatairól, eredetéről kialakított véleményével alább még részletesen foglalkozunk.

Ezüstlemezéből készített gyöngy feküdt a zsitvabesenyői (Bešenov) 125. sírban is. A gyöngy két végénél négy-négy dudor helyezkedett el, melyet filigrándróttal öleltek körül. A sír további leletei: S-végű és apró gyöngykoszorúkkal díszített, pödrott végű karikák, egy ezüst huzalgűrű és aranyfóliás üveggyöngyök.¹⁸⁷ A gyöngyöt L. Kraskovská kijeji ékszer típusnak tartotta és a 11. sz. elejére keltezte. A temetőből egyetlen Kálmán-pénz került elő.

Végül, mint a gyöngyök formája, kivitele miatt legtávolabbi analógiát, itt kell megemlékeznünk a darufalvi kincs gyöngyeiről is. A gyöngyöket Bóna I. két típusba osztotta. Az „a” típusba sorolta a főként a wolhyniai körrel kapcsolatokat mutató háromtagú gyöngyöket, a „b” típusba pedig a fentebb említett gyöngyökkel több rokon vonást mutató, bordázott és háromszög alakba rendezett granulációkkal díszített gyöngyöket. Utóbbiak analógiái a Lengyelország, továbbá Gotland, Svédország és Csehország törtezüst kincseiből és sírleleteiből ismert gyöngyök.¹⁸⁸ Bóna I. szerint a kincsét III. Henrik 1044. évi hadjáratakor rejtették el.¹⁸⁹

A pusztaszentlászlói 202. sírban 4, gyöngyözött ezüsthuzalból készített, áttört művű, a kosaras függők gömbdíszreire emlékeztető gyöngy feküdt (88. kép 1—4.). E gyöngyök analógiáit egyelőre csak a délnyugatszlovákiai köznépi temetőkben ismerjük. Ilyen gyöngyök voltak a már idézett csápori (Čapor) temető 2. sírjában,¹⁹⁰ továbbá a zsitvafödemesi (Úlany nad Žitavou) temető 18. sírjában. Utóbbiban a gyöngyfűzérben még fluorit-, féldrágakő- és üveggyöngyök voltak, továbbá ezüst S-végű karikák és egy törött S-végű karikából készített gűrű.¹⁹¹ A legszebben kivitelezett áttört művű ezüstgyöngyök azonban a ducói (Ducove) templom körüli temető egyik sírjából kerültek elő. A 9 ezüstgyöngy mellett aranyfóliás üveg és fluorit gyöngyök alkották a gyöngyfűzért. A temetőt II. Boleslav, I. István, I. Endre, Salamon és I. László pénzei keltezik a 10. sz. végétől a 11. sz. végéig. Mivel egyelőre csak előzetes jelentések láttak napvilágot a temetőről, a

sír pontosabb keltezését és esetleges egyéb mellékleteit nem ismerjük.¹⁹²

Az ezüstlemezéből készített, illetve az áttört művű ezüstgyöngyök a köznépi temetők rangosabb, gazdagabb sírjainak mellékletei voltak. Majdnem minden esetben értékes üveg, illetve féldrágakő gyöngyök tartoztak még a nyakláncokhoz, s ezüsből készített S-végű vagy egyéb karikaékszerek díszítették a fejet. Az ezüstgyöngyöket a fent ismertetett analógiák alapján a 11. sz. második és harmadik harmadára keltezhetjük.

Az eredetileg filigrándrótból készített, apró granulátumokkal díszített, áttört művű ezüstgyöngyök [ld. pl. Ducó (Ducove)] a hasonló szerkezeti elemekből felépített kosaras függők köréből vezethetők le. Ez utóbbiak tipológiai és kronológiai felosztását B. Dostál végezte el.¹⁹³ Egyszerűbb kivitelű variánsai a 9. sz. végétől, bonyolultabb kiállítású társaik pedig a 10. sz. közepétől ismertek a nagymorva temetőkben, míg a 10. sz. második felétől már a törtezüst kincsekben (Žatec, Čistevés) is fellelhetők; Jakimowicz I. csoportjának területén terjedtek el. E függők viseletének felső időhatárát a ducói (Ducove) és esztergom—kovácsi templom körüli temetőkben előforduló példányok határozzák meg. Az analógiák alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban terjedtek el az áttört művű ezüstgyöngyök is, melyek egy része talán kosaras függők része volt.

Az ezüstlemezéből készített, granulációval és filigrándróttal díszített gyöngyök legkorábbi emlékei szintén a nagymorvakori temetőkben találhatók meg. Ezek azonban még inkább aranyozott bronzból s csak ritkábban ezüsből készültek, díszítésük pedig a préseléssel előállított domborítás.¹⁹⁴ Hasonlók Bulgária 9—10. sz.-i temetőiből is ismertek, esetleg innen is származnak,¹⁹⁵ bár a történeti események ismeretében nem zárható ki ezek morvaországi származása sem. Ezeknek a gyöngyöknek a továbbfejlődött, immár granulációval és filigránnal díszített változatai jelentek meg a 10. sz. közepén, második felében a Cseh-medencében Kolín,¹⁹⁶ Stará Kouřim¹⁹⁷ fejedelmi sírjaiban, Libicén (268. sír)¹⁹⁸ és Praha—Jizdárna temetőjében (39/73. sír).¹⁹⁹ A libicei gyöngyökkel rokon darabok kerültek elő a 10. sz. végére — 11. sz.-ra keltezhető předměstí I. temetőből²⁰⁰, a prágaiak pedig a breclavi—pohanskói temető 69. sírjában²⁰¹ talált gyöngy áll közeli kapcsolatban. A Dolní Věstonice-i temető 11. sz.-i részében már szintén feltűntek a kettős-kronikus lemezgyöngyök.²⁰²

A dorow-i törtezüst lelet emezésekor W. Lampe is foglalkozott az e kincsben is megtalálható, a kárpát-medencei példányokhoz közel álló, ovális hosszsmetszetű (ún. dinnyemag alakú), granulációval díszített gyöngyökkel. Utalt arra, hogy ezek a gyöngyök lengyel területen szintén már a 10. sz. közepétől megtalálhatók (pl. Borucin, Obra Nowa kincsleleteiben), míg Dániában a 970—1050 közti kincsekben, Svédországban pedig az 1000—1050 közti időszakban. Ezeket a gyöngyöket

Jakimowicz I. csoportjába sorolta.²⁰³ A párhuzamok körét bővíthetnénk még a szintén Jakimowicz I. csoportjába tartozó másfajta gyöngyök (pl. a szőlőfürt alakú, kettős kónikus, kettős piramis alakú gyöngyök) elemzésével, ezek azonban a Kárpát-medencében már nem fordulnak elő.²⁰⁴

Az ezüstlemezről készített, granulációval és filigránnal díszített gyöngyök eredete és további fejlődése tehát a következőképpen vázolható fel: E gyöngyök Kelet-Európában legkorábban a Morva-medence nagymorvakeri temetőiben tűntek fel. Széles elterjedésük egybeesett a törtezüst kincsek korszakának kezdetével, amikor a gyöngyök maguk is változáson mentek át: dúsabb, gazdagabb kivitelűek lettek. Újabb az a nézet erősödött meg, hogy ez a változás a Jakimowicz-féle V. csoport területén, a Morva-medencében zajlott le, a nagymorvakeri ötvösség ún. veligrádi stílusú ékszereinek kialakulásával egy időben; az itteni ötvösműhelyekből elszármazott mesterek ismertették meg ezután ezekkel az ékszerformákkal a Cseh-medence, továbbá a Visztula és Odera vidékének lakosságát. Egy ilyen továbbfejlődött műhelyt tételez fel B. Dostál Zawada Lanckorońska környékén.²⁰⁵

A Kárpát-medencében található ezüstgyöngyök nagyjából a 11. sz. közepére keltezhetőek, eredetük tehát már mindenképpen a Kárpátoktól északra fekvő műhelyekben (Jakimowicz I. csoport területén) keresendő.

A. Točík véleménye szerint az északi importból származó ékszerek két fázisban jutottak Szlovákia területére.²⁰⁶ Az 1. fázist (10. sz.) a lengyel és keleti cseh műhelyekben készített, nagymorva tradíciójú ékszerek, főként a különböző függők, karikaékszerek jellemzik. A 2. fázis a 10. sz. végén a törtezüst leletek köréből kiinduló expanzió időszaka. Ennek legkorábbi emlékei Nyitra—Zoboralja (Nitra pod Zoborom) 27. és 130. sírjaiból ismertek.²⁰⁷ Véleménye szerint az expanzió megindulását követően hamarosan már meg is szakadtak a kontaktusok (11. sz. eleje) —, s csak a 11. sz. második felétől elevenedtek meg újra. A kapcsolattartás ezután a 12. sz. közepéig nyomon követhető. Az északi import fő útvonalának a Morva-medencén át a Közép-Duna-medence irányába haladó, DNy-Szlovákia területét is érintő kereskedelmi utat tartotta. A. Točík szerint a féldrágakő gyöngyök beáramlásában is megfigyelhető ez a két fázis.

Más megvilágításba kerül azonban a Točík által a 11. sz. első felében kimutatott kontaktushíány, ha az ezüst- és féldrágakőgyöngy-import fellendülő fázisainak időpontjait összevetjük az első Árpád-házi királyok pénzeinek a Kárpátokon túli területek kincsleleteiben történt felbukkanásának időpontjaival. Mint Huszár L.²⁰⁸ összefoglalásából kiderült, az első magyar királyok — elsősorban I. István, I. Endre és I. Béla — pénzei főként Lengyelországban, kisebb számban pedig az Odera bal partján (egészen az Odera torkolatvidékéig) kerültek elő. Lengyelországból jutottak tovább, leginkább Gotland

szigetére és kisebb mértékben a Skandináv félszigetre, a balti provinciákban és Ny-Oroszország területére. A kincsleletek tanúsága szerint Salamon, I. Géza és I. László korában csökkent le zuhanásszerűen a külföldre került magyar pénzek száma, majd szinte teljesen megszűnt kiáramlásuk.

Első pillantásra feltűnik, hogy az A. Točík által kimutatott kontaktushíány időszaka mennyire egybeesik azzal az idővel, amikor nagy számban tűntek fel a magyar pénzek a Kárpátokon túli kincsleletekben. A tüzetesebb vizsgálat során azonban kiderül, hogy egyes, a törtezüst leletek köréből (s éppen Jakimowicz I. csoportjának területéről) származó ékszerek beszerzésének időpontja pontosan ennek a hiátusnak az idejére (de egyben a magyar királyok pénzeinek legnagyobb számban történt kiáramlásának idejére) esik. Láthatuk, hogy pl. az ezüstlemezről készített gyöngyök közül több is I. Endre pénzével együtt került elő, illetve erre az időpontra, a 11. sz. közepére keltezhető. Ez a tény két dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a 11. sz. első felében egyáltalán nem beszélhetünk kontaktushíányról, másrészt arra, hogy ez a kapcsolat sokkal közvetlenebb lehetett, mint az ezt megelőző és követő időszakban. A magyar pénzek külföldre kerülésében nyilvánvalóan szerepe volt a magyar kereskedőknek is,²⁰⁹ akik pénzükért az Odera—Visztula közti területen legalábbis részben ékszereket szerezhettek be.

Mivel az ezüstgyöngyökkel együtt gyakran kerültek elő hegyikristály és karneol gyöngyök is, ez utóbbiak esetében sem érezzük indokoltnak a 11. sz. első felére datált hiátus feltételezését. Kétségtelen tény azonban, hogy addig, amíg a 11. sz. második felének leletanyagában többé már nem található meg az ezüstgyöngyök, a féldrágakő gyöngyök éppen ebben az időben tűntek fel nagyobb számban a sírmellékletekben. Ennek azonban valószínűleg az az oka, hogy beszerzési forrásuk más terület, a Kijevi Rusz volt.

Félhold alakú csüngők (88. kép 8.)

A 203. sírban három fluorit gyöngyből és egy zemes pasztagyöngyből álló gyöngynyáklánca fűzve két öntött bronz lunulát találtunk. A négy bordával tagolt függesztőfüllel ellátott csüngők előlapján, a függesztő alatt három, a félhold két végénél egy-egy nagyobb dudor helyezkedett el. A nagyobb dudorok közti teret kisebb, szabálytalanul eloszló, granulációt utánozó dudorok töltötték ki. A csüngők hátlapja sima, díszítetlen.

Általában egy-egy lunulát szoktak a gyöngyfűzérbe fűzni. Csak a 9. sz.-ból ismerünk olyan esetet, hogy két lunula helyezkedik el a gyöngysorban: így volt ez az általunk feltárt, még közöletlen zalakomári temetőben, és a sopronkőhidai 115. sírban.²¹⁰

A lunulák eredetével, elterjedésével, etnikumjelző szerepével Kralovánszky A.²¹¹ és Szőke B.²¹² részletesen

foglalkoztak. Megállapításaikkal egyetértünk. Az alábbiakban néhány, azóta megjelent munka idevonatkozó részletével kívánunk csak foglalkozni.

Török Gy. véleménye szerint a lunuláknak nem a „holdsarló, hanem az állatszarvas maszk volt a modellje”.²¹³ Úgy vélte, hogy a lunulák a kosszarvhoz hasonlítanak, melyek végeit a rájuk húzott gömbök, illetve madárfejek díszítik.²¹⁴ Elképzelésének kiindulópontja a sopronkőhidai „állatmaszkos temetkezés” volt. A sopronkőhidai és hozzá hasonló sírokban azonban nem történt semmiféle „maszkos” temetkezés. Ezek a csonkolt kos- és szarvasmarha-koponyák az avarkorból ismert részleges állattemetkezés egy válfaját képviselték;²¹⁵ a lunulák rájuk alapozott átértelmezése tehát erejét veszti.

Ugyancsak a lunulák szimbólumtartalmával foglalkozott V. P. Darkevič. Utalt a holddal kapcsolatos régi néphitre, amely szerint a hold befolyásolja a növényzet növekedését, fejlődését. Mivel szerinte a hold a férfi, vőlegény, a nap pedig a menyasszony, kettőjük közös ábrázolása (hold és kereszt) az első (isteni) ősházasság ábrázolása. Ezért feltételezte, hogy a lunulák a gyöngysorban a férjhezmenetelt jelölték.²¹⁶ Ezeknél, a kissé valószínűtlen fejtegetéseknél fontosabb azonban, hogy megállapítása szerint a keleti szlávok közül a vjaticok, radomicsiek, krivicsek és a novgorod-környéki szlovének között kedveltek különösen a lunulák a 10–13. sz.-ban. Nagy számukat azzal magyarázta, hogy e törzsek között még a kereszténység felvétele után is erősen hatott a pogány hitvilág.²¹⁷

Ezüstlemezkék (29. kép, 36. kép)

A 163. sírban (gyermek) az előrebukott koponya felső állsontja alatti második csigolyánál három, a 198. sírban (20 éves nő) pedig az alsó állkapocs csúcsánál egy ezüstlemezkét találtunk. Bár mindkét esetben gyöngyök is voltak a környezetükben, tehát nem zárhatjuk ki, hogy azok közé varrva, az ingnyakat díszítették, a lemezkék helyzete és anyaga alapján nem tartjuk lehetetlennek azt sem, hogy a honfoglaló magyarok sírjaiban megfigyelt halotti szemfedő eddig ismert legkésőbbi maradványaival van dolgunk. A lemezdarabkákon nem találtunk felvarrásra utaló lyukat.

Az ezüstlemezből készített, a szemeket és a száját takaró szemfedőket, a honfoglaló magyarok halottas szokásainak ezt az ugorkori elemét először Dienes István írta le,²¹⁸ majd Fodor I.²¹⁹ és E. A. Halikova²²⁰ foglalkozott velük behatóbban, újabb, főként keleti párhuzamokat közölve. Tény, hogy ez a szokás a 10. századnál későbbi időkből ismeretlen; ha tehát a pusztaszentlászlói sírokban megfigyelt jelenség szintén szemfedő volt, akkor magyarázatot kell találni arra is, hogy a 11. sz. első feléből miért nem ismerünk egyetlen ilyen esetet sem. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy e lemezkék

porlékonyasága, jelentéktelen megjelenése miatt elkerülte a kutatók figyelmét — honfoglalás kori sírokból is csak néhány évtizede ismerjük. A kérdés eldöntését mindenestre nyitva kell hagynunk addig, míg más Árpád-kori temetőkben is nem találunk ilyen ezüstlemezkéket — esetleg jobb megfigyelési körülmények között, mint ahogy mi találtuk őket.

A gyöngyök viseleti módja

A pusztaszentlászlói temető három nagy csoportjában (ld. erről később bővebben) a gyöngyök jellegzetes, csak a csoportra jellemző módon társulva alkottak füzért. A temető középső csoportjában elsősorban a fluorit és földiás gyöngyökből állították össze a gyöngyfüzért, ritkán jelent meg mellettük színező elemként a kauri kagyló, a kockásra vagdalt felületű, illetve az apró üvegyöngy. Ezzel szemben a két szélső csoportban a fluorit gyöngyök vagy csak magukban alkották a gyöngysort, vagy az apró üvegyöngyökkel együtt. Csak ebben a két csoportban fordultak elő a hegyikristály és a karneol gyöngyök. Ugyancsak itt alkalmazták önállóan az apró üvegyöngyöket is. A temető középső és két szélső csoportja között tehát olyan különbség lehetett — talán a más vidékről származás, esetleg gazdasági vagy társadalmi —, ami a gyöngyök jellegzetes összeválogatásában is kifejezésre jutott.

A gyöngyök előkerülési helyének pontos rögzítése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyöngyök csak részben alkottak nyakláncot. Másik részük azonban az ingnyakat, illetve a hajfonatot díszítette.

Természetesen gyakran nehéz megállapítani, hogy a nyaktájon talált gyöngyök a nyakláncához, vagy az ingnyak, illetve a hajfonat díszítéséhez tartoztak-e. Hiszen a hajfonathoz font pánt vagy a gyöngyöket összetartó zsinag elkorhadásakor a gyöngyök elmozdulhattak, elgurulhattak a helyükről. De ha eredeti helyükön is maradtak, néha akkor is kérdéses a gyöngysor eredeti funkciójának meghatározása. Így pl. a 38. sírban a gyöngyöket az alsó állkapocs belsőjében, szorosan egymás mellett találtuk meg — s vajon mi bizonyítja, hogy nyakláncot alkottak, s nem egy magas nyakú ing szélére voltak felvarrva (3. kép)?

Úgy tűnik, egy ingmellet vagy egy kihajtott szélű kabátka két szárnyát varrták ki a 126 sírban talált apró gyöngyökkel; az S-végű karikák között talált apró gyöngyöcskéik ugyanakkor arra utalnak, hogy ezek pántjaira is varrhattak néhány szemet (21. kép). Ugyanerre gondolhatunk esetleg a 130. sír gyöngyeinek előkerülési helyei alapján (22. kép). Ezzel szemben teljesen bizonytalanok vagyunk a 43. sír gyöngyeinek a funkcióját illetően: nyaklánc, hajfonatdísz vagy az S-végű karikák pántjainak díszítésére szolgáltak-e (4. kép).

A 163., melléklettel igen gazdagon ellátott sírba egy kislányt temettek el. Koponyája körül kétoldalt, az S-végű karikák között és azoktól lejjebb, a test felé több gyöngyöt találtunk. Ezek ugyanúgy fel lehettek varrva az S-végű karikák pántjára, mint egy külön szalagra, amit a hajfonatba befontak. Ezek mellett a nyaktáján és a mellkas felső részén is több tucat gyöngyöt leltünk, melyek mind ingnyak, mind többsoros nyaklánc részei lehettek (29. kép).

Néhány sírban két nagyobb góc körül csoportosultak a gyöngyök (100., 109., 125., 173. és 196. sírok) (14., 16., 20., 31., 35. képek). Véleményünk szerint ezekkel a hajfonatok végeit koszorúzhatták. További sírok esetében csak valószínűsíthetjük, hogy hasonló funkciójuk volt a gyöngyöknek, mivel egy részüket a temető északi szárnya feletti erdő fainak gyökerei eredeti helyükről elveszegették, másik részüket pedig állatjárás okozta bolygatás érte (49., 66., 113. és 172. sírok) (5., 9., 17., 30. képek).

A gyöngyöket tehát nyakláncként, ingnyakdíszként, továbbá hajfonatdíszként alkalmazták, illetve az S-végű karikák pántjait díszítették velük. A hajfonatot kétféle módon díszítették gyöngyökkel: vagy a varkocsba font szalagot tették még gazdagabb kivitellűvé azzal, hogy gyöngyöket is varrtak rájuk, vagy a varkocsok végeit kötötték körbe egy-egy gyöngykoszorúval. Néha ugyanazon személy többféle módon is felhasználta a gyöngyöket: a nyakláncba fűzött vagy az ingnyakra, illetve ingmellre varrt gyöngyökön kívül gyöngyök voltak a varkocsába font szalagon vagy az S-végű karikák pántján is.

Úgy tűnik, először a pántba fűzött karikaékszerek elterjedésével egy időben jelentek meg a hajfonat szalagjára, illetve a karikaékszerek pántjára varrt gyöngyök. A sírrajzok alapján legalábbis erre lehet következtetni a pitteni temető I., XXXII., LXXI. sírjainál.²²¹

A hajfonat, varkocs díszítésére vonatkozó első biztos adataink azonban csak a 10. sz.-ból vannak. A honfoglaló magyar nők varkocsaikat lemezes vagy áttört ezüstműből, bronzból készült korongok díszítették, a varkocsba font szalagot pedig gyöngyökkel, apró fémdíszekkel látták el. A korongok eredetével, viseleti módjával László Gy.,²²² Csallány D.,²²³ Szabó J. Gy.,²²⁴ Fettich N.,²²⁵ Dienes I.,²²⁶ E. A. Halikova,²²⁷ Fodor I.²²⁸ foglalkoztak. Témánk szempontjából különösen fontosak azok a megfigyelések és adatok, melyeket Dienes I.²²⁹ és Fodor I.²³⁰ közöltek. A régészeti adatokkal összhangban vannak a néprajzi megfigyelések is. Ifj. Kodolányi J.²³¹ az obi-ugor női ruházatról írva eléggé részletesen foglalkozott a hajviselettel is. A régi utazók — akik leírásaiból egy csokorralvót közölt ifj. Kodolányi J.²³² — szinte egybehangzóan úgy írták le az osztják nők hajviseletét, ahogy pl. Pallasnál olvasható: „a haját hátul két copfba fonják, ami a háton lelóg és egy madzag fogja össze. A

hajon ezenkívül két hosszú csík van jó posztóból, ez a térdhajlás tájáig ér és sárgaréz lemezekkel van borítva, amelyek kis lovak, rénszarvasok, halak vagy figurák.”²³³ Sokkal érdekesebb azonban, s talán az általunk megfigyelt gyöngyviselettel is inkább párhuzamba állítható az, amit ifj. Kodolányi J. a rövid és hosszú hajfüggőről írt. Mivel az osztják nőknek az ótvar miatt eléggé gyakran erősen megritkult a haja, a hosszú hajfonatot pótlandó hajfüggőket alkalmaztak. A hajfonatra kötött rövid hajfüggőt többszínű gyöngyökből fűzték, csokorszerűen összekötötték és piros bojtokkal látták el. Ezt a rövid hajfüggőt Jankó J. szerint „a két valódi hajcopf végére akasztották. . . s belőle sohasem hiányzik a piros hárász (osztj. gárusz az oroszból) bojt; ezt a függőt tövében az övvel szorítják le úgy, hogy ez az öv alul csüng le s kétségtelen őse a csuvas és mordvin farmásliának.” A hosszú hajfüggő pedig „a tarkóra erősítve lógott le a hátukra, mintegy a combig, esetleg a térdhajlásig. Ez is többnyire gyöngyfűzér szélesebb, keskenyebb megoldásban, madzagokra, vagy posztószalagra fűzve” — írta ifj. Kodolányi J.²³⁴ Ezeknek a „végső fém tagjai” — Jankó J. szerint — „igen érdekesek, van köztük korongos, van állatalak, gömbölyű csengő »kováli« és modern csegetttyű »rokanyelep«, az állatalakok közül a medvét ábrázoló »osmuga — χοr«.”²³⁵

Az osztjákoknál megismert hajfonatdíszítés, illetve a hajfüggők (vendégvarkocsok) alkalmazása természetesen nem adaptálható fenntartás nélkül a 10–11. sz.-i hajviseletre. Honfoglaló őseink hajviseletére nyilván hatottak az új hazában talált népek viseleti szokásai — hogy csak a pántba fűzött karikaékszerek viseletére utaljunk példaképpen. Ennek s talán a kereszténység terjedésének hatására is, a varkocsok megrövidülhettek, már csak jelzésszerűen utalhattak korábbi önmagukra. Magának a varkocsnak, illetve vendégvarkocsnak a díszítése azonban, ahogy ezt Fodor I. a korongok viseletével kapcsolatban megállapította, s a pjánobori (vagy csegandai) műveltség koráig visszanyúlóan bizonyította, olyan szokás volt, amelyet „a magyarság még az ősi finnugor környezetből örökölt s őrzött meg pogány léte végéig.”²³⁶

GYŰRŰK

A temető 54 sírjában 57 gyűrűt találtunk. A 8. és 94. sírban a jobb, a 29. sírban a bal kéz ujjain volt két-két gyűrű. Mindössze 8 sírban bukkantunk a bal kéz egyik ujján gyűrűre, a többi sírban a jobb kézen feküdtek.

A gyűrűs sírok majdnem kétharmadában nők feküdtek (34 sír), 11 sírban gyermek (6 lány, 2 fiú, 3 meghatározhatatlan) és csak 8 sírban férfi (egy sírban pedig egy meghatározhatatlan nemű felnőtt).

Tanulságos megvizsgálni a gyűrűk típusainak nem és életkor szerinti megoszlását is.

Gyűrűtípus	Az elhunytak kora és neme										Összesen
	inf. I—II.	juv.		ad.		mat.		sen.		megjegyzés	
		♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂		
Hegyesedő végű	3	1	2	3	1	1	1	—	—	ad.-mat. ♀ 2 juv.-ad. ♀ 1	15
Díszítetlen pánt	3	2	—	2	1	1	1	2	—		12
Zárt karika	1	—	—	2	1	4	—	—	—	ad.-mat. ♀ 1	9
S-végű karikából	3	—	—	3	—	1	—	1	—		8
„Rovás”	—	2	—	—	—	3	—	1	—		6
Zeg-zug vonaldíszes	1	—	—	—	—	1	—	—	—	ad. ? 1	3
Fonott	—	—	1	2	—	—	—	—	—		3
Pontkörös	—	1	—	—	—	—	—	—	—		1
Összesen	11	6	3	12	3	11	2	4	—	ad.-mat. ♀ 3 juv.-ad. ♀ 1 ad. ? 1	57

A táblázatból kitűnik, hogy bizonyos gyűrűtípusokat nemtől és életkortól függetlenül előszeretettel viseltek (pl. a hegyesedő végű, ezüst- és bronzgyűrűket, a díszítetlen pántgyűrűket), másokat azonban csak a női sírokból találjuk meg (pl. a „rovás” gyűrűket, vagy az S-végű karikából másodlagosan készítteteket).

Díszítetlen, nyitott pántgyűrű

7 sírban ezüstből (24., 43., 96., 109., 143., 171. és 182. sírok), 5 sírban pedig bronzból (6., 21., 155., 187. és a 197. sírok) készült, díszítetlen, nyitott pántgyűrűt találtunk. A 12 sírból mindössze 2 (6. és 182. sírok) volt férfi sírja. 3 gyűrű a bal kéznél, 9 a jobbnál került elő.

A díszítetlen pántgyűrűk már a késő avarkori temetőkben is felbukkantak, így Cikó, Abony, Lébény, Csorna, Győr és — különösen sok — Érsekújvár (Nové Zámky) sírjaiban.²³⁷ Ugyancsak fellelhetők Sopronkőhida (6., 41. és 44. sírok)²³⁸ és Pitten (LXXV. sír)²³⁹ 9. század második felére, 10. század elejére keltezhető temetőiben. Szőke B. szerint „a jellegzetesen honfoglalás kori magyar köznépi temetőkben fordulnak elő... A 10. sz. első két harmadában viselték őket, a század utolsó harmadában lassan eltűntek.”²⁴⁰ Másutt azonban azt írta, hogy „megtalálhatók a kora Árpád-korban is, ahogy azt a vele együtt talált ékszerek — S-végű karikák, fonott, nyitott gyűrűk stb. — tanúsítják.”²⁴¹ A pusztaszentlászlói gyűrűk alapján azt kell mondanunk, hogy még a 11. sz. második felében, végén is viselték őket.

Ez az egyszerű — egy alkalmas lemezdarabból kör alakúra hajlított — ékszer a századok során csak jelentéktelen változáson ment át. A korai, főként bronzból készített gyűrűk végeit összeforrasztották, vagy egy kis szegeccsel fogták össze; ezzel csak a 10. sz. végén hagytak fel.²⁴² De már a 10. sz.-ban is egyre

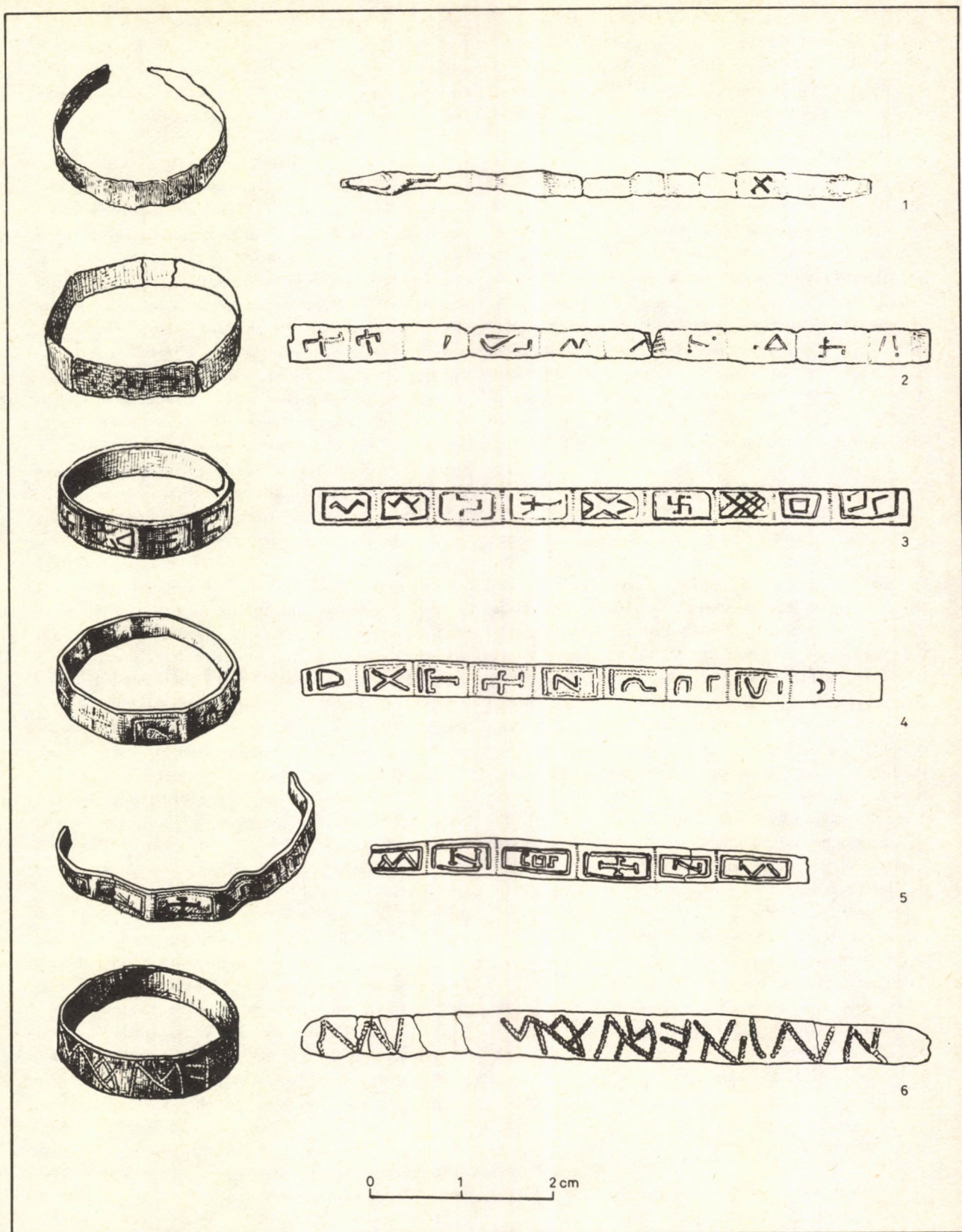
többször csak egymásra hajlítoták a gyűrűk végeit. Újabb változást jelentett, hogy a 11. sz.-ban gyakrabban készítették őket ezüstből, a lemez pedig enyhén domborodó lett. Ekkor a zárt karikagyűrűtől már csak az különböztette meg őket, hogy végeik továbbra is nyitottak maradtak.

Ún. rovásírásos gyűrű (42. kép, 86. kép)

Ezt a gyűrűtípust 6 sírban (28., 94., 105., 119., 123. és 196. sírok) találtuk meg. Anyaga ezüst, a gyűrű végeit egymáshoz forrasztották. Kettő juvenilis, három maturus és egy senilis korú nő sírjából került elő, minden esetben a jobb kézen. A 94. sírban egy zárt, bronz pántgyűrű kísért a „rovás” gyűrűt. A 119. sírban II. Béla pénzére leltünk.

A „rovás” gyűrűkön látható jelek megfejtésével először Mészáros Gy. próbálkozott meg.²⁴³ A Szabó K. 1932. évi ásatásain előkerült gyűrűket (Ladánybene 7. sír és Kunkerekegyháza 6. sír) elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a feliratok „a bennük előforduló írásjegyek jobbról balra haladó ductusokra, alakjukra, alakváltozataikra és hangtani értékükre nézve a költürk rovásírással azonosak.”²⁴⁴ Ennek alapján megkísérelte megfejteni a gyűrűk szövegét. A ladánybenei gyűrű felirata szerinte annyit jelent, hogy „gyűrűje szép” azaz „szép-gyűrűjű”, a felirat tehát a gyűrű viselőjét dicséri. A kunkerekegyházi gyűrűn ezzel szemben egy találós mondás, közmondásszerű szöveg olvasható: „hasonló volt a világ(n)ak folyása”, ami Mészáros Gy. szerint a guruló gyűrű és a világ forgása között állít párhuzamot. Mészáros Gy. a feliratokat az 1239-ben Kuthen vezérlete alatt bejött kunok legkorábbi nyelvemlékének tartotta. A gyűrűk e kései keltezését Szabó K. kijelentésére alapozta, aki szerint „a hajkarikás temetkezés ezen síroknak 13. századbeli kora mellett szól.”²⁴⁵

42. kép. Az ún. rovásírásos gyűrűk kiterített rajzai. 1. — 28. sír, 2. — 94. sír, 3. — 105. sír, 4. — 123. sír, 5. — 196. sír, 6. — 119. sír

Miután azonban újabb „rovás” gyűrűk kerültek elő, melyek közül a Desz D temető 87. sírban talált gyűrűvel együtt két I. László érmet is találtak, nyilvánvalóvá vált, hogy e gyűrűk etnikai és korszak-meghatározását felül kell vizsgálni. Ezt Csallány D. végezte el. Ő sem tudott azonban szabadulni az etnikai meghatározás kényszerétől, s a gyűrűket a besenyőkhöz kötötte, mivel a rovásjegyek „teljes egészükben a szibériai írás formáit követik, annak bizonyítékául, hogy annak hatása alól kerültek át Magyarország területére.”²⁴⁶

Végül, az ellendi II. temető 70. és 128. sírjából napvilágra került gyűrűkkel kapcsolatban Kiss A. foglalkozott részletesebben a rovásgyűrűk kérdésével. A 128. sír jobb állapotban megmaradt jeleit Czegléd K., Németh Gy. és Scheiber S. határozták meg. A gyűrű felirata héber, görög és ismeretlen írás jeleiből állt össze. A héber jelekre alapozva Kiss A. felvetette, hogy a gyűrűk a magyar honfoglaláskor a kazárok közül kiszakadtak leszármazottjaihoz köthetők, amit valószínűsít szerinte az is, hogy Ellend közelében egy Kozár nevű falu fekszik, ahonnan házasság révén Ellendre kerülhettek asszonyok.²⁴⁷

Az eddig közölt köznapi temetők közül Pusztaszentlászló temetője kitűnik azzal, hogy eddig egy helyről itt került elő a legtöbb „rovás” gyűrű. Az e tényben rejlő lehetőségekre is gondolva felkértük Czegléd Károlyt, hogy foglalkozzék a gyűrűk jeleivel. Szakvéleményében Czegléd K. az alábbiakat írta: „Alapos vizsgálat után a következőkben összegezem véleményemet: 1. A gyűrűk betűrendszere nem azonos a belső-ázsiai rovásírással (egyes jeleknél bizonyos hasonlóságot nem tekintve, amely azonban aligha több véletlen); 2. A gyűrűk betűi nem azonosak az újabban Kazária területéről előkerült írásokéval; 3. Ugyancsak nem azonosak a székely rovásírással sem; 4. A gyűrűk jelei nem héber írásjelek és 5. nem is bizánciak (egyes jeleknél véletlennek látszó hasonlóságot nem tekintve). 6. Mint írásrendszer, az egész betűanyag e pillanatban ismeretlennek mondható.”²⁴⁸

A magunk részéről Czegléd Károly mértéktartó és egyben mértékadó megállapításaihoz tartjuk magunkat, nem akarjuk megfejteni a „rovás” gyűrűk jeleit és nem igyekszünk etnikumhoz kötni őket. Ezek a gyűrűk azonban még e jeleken túl is sok információt tartalmaznak. Ennek feltárásához első lépésként tekintsük át az alább összeállított adattárat.

A magyarországi rovásírásos gyűrűk lelőhelyei

1. *Ladánybene* (7. sír) — A gyűrű anyaga silány ötvözetű ezüst. Belső átmérője 20 mm, szélessége 5,5–4,5 mm, a rovásjelek magassága 3,0–3,5 mm, a pánt vastagsága 1 mm.²⁴⁹ Mészáros Gy. szerint csak a gyűrű közepén látható értelmes felirat, két szélén térkitöltő díszítőelemek vannak.²⁵⁰ Ezzel szemben, Csallány D.

szerint „a hasonló feliratos gyűrűk tanúsága szerint itt is végig betűjelek vannak felróva, amelyek azonban a felület kopottsága folytán rosszul vehetők ki.”²⁵¹ Csallány a gyűrű rajzát Mészáros Gy. közleményéből vette át, fenti állítását azonban jobban alátámaszthatta volna, ha Szabó K. publikációjára hivatkozik — akinél ugyan a képalírás tévesen kunkerekegyházinak tüntette fel a gyűrűt²⁵² —, mivel ott még az is világosan kivehető, hogy a jeleket téglalap alakú keretelésekkel vették körül. A Szabó K. által közölt rajzon az egyes jelek kisebb részletekben eltérnek a Mészáros Gy. és Csallány D. által közölt rajzon látható jelektől. A gyűrű azonban — a kecskeméti múzeum sok más leletével együtt — elpusztult, így ma már nem ellenőrizhető, melyik rajz a hiteles. Mivel pedig a leltárkönyveket a II. világháború alatt feltűztették, egyedüli forrásnak a Kecskeméti Közlöny 1936. nov. 3. számában megjelent cikk marad, amelyben beszámoló olvasható a temető leleteiről. Eszerint a 7. sírban még „hajkarikák” és egy hajtű volt.²⁵³ A temetőről nem emlékezett meg a honfoglalás és kora Árpád-kori leletkataszter sem.²⁵⁴

2. *Kunkerekegyháza* (6. sír) — A gyűrű anyaga silány ezüst. Belső átmérője 20 mm, felülről nézve hétszögletű. A pánt szélessége 5,5–5 mm, az írásjelek magassága 2,5 mm, a pánt vastagsága 1 mm. Az egyes jelek rajzában itt is kisebb eltérések mutathatók ki a Mészáros Gy. és Csallány D., illetve a Szabó K. által közreadott rajzokon.²⁵⁵ Ennek a temetőnek az anyaga is elpusztult a II. világháború alatt, s erről is csak a Kecskeméti Közlöny már idézett számában maradtak fenn adatok. Eszerint ebben a sírban is „hajkarikák” és hajtű voltak még a további mellékletek. A leletkataszter erről a temetőről sem emlékezett meg.

3. *Desz D temető* (87. sír) — A gyűrű anyaga ezüst. A pánt végeit egymásra hajlították, a gyűrű felülnézetben térszögletű. Átmérője 22 × 19 mm, a pánt szélessége 6 mm, vastagsága 1 mm. A rovásjelek 1953-ban, restaurálás után váltak láthatóvá. A gyűrűt tartalmazó sírt Móra F. tárta fel 1931-ben. 75 cm mélyen fekvő, 165 cm hosszú felnőtt nő Ny—K tájolású sírja volt. A gyűrűn kívül még két rosszezüst S-végű karika és két I. László érme alkotta a sír leletanyagát.²⁵⁶ Csallány D. kísérletet tett a felirat megfejtésére is. Úgy gondolta, hogy „bizonyára ennek is közmondást vagy varázserőt kellett tartalmaznia. Feltehető még a tulajdonos nevével való összefüggés is.”²⁵⁷ A leletkataszter összeállítói nem ismerték fel a gyűrűn látható jeleket, a gyűrűt „pontosított és geometrikus díszítésű” gyűrűként írták le.²⁵⁸

4. *Klárafalva, Faragók földje* (6. sír) — A gyűrű anyaga rosszezüst. Átmérője 27 × 21 mm, a pánt szélessége 3–4 mm, vastagsága 0,75–1 mm. A gyűrű felületét tíz téglalap alakú keret díszíti, mindegyikben rovásjel látható. A sírt Csallány D. tárta fel 1939-ben. Az ÉNy—DK tájolású, 96 cm mély sírban egy 148 cm hosszú nő csontváza feküdt. A sírból még egy ezüst S-végű karika került elő.²⁵⁹ A gyűrű felirata annyira elmosódott, hogy

csak néhány jelle tudott Csallány D. javaslatot tenni. Korát azonban a párhuzamok alapján úgy határozta meg, hogy a gyűrű „az I. László kori keresztény besenyőkhöz tartozik”²⁶⁰ — bár a feltárt temetőrészlet alapján a korábbi keltezés sem kizárt.²⁶¹ A leletkataszter összeállítói e gyűrű jeleit sem ismerték fel, leírásuk szerint „vastag ezüst pántgyűrű, rajta függőleges vonalakkal elválasztott »x« minta.”²⁶²

5. *Hódmezővásárhely, Káposztásföld* — A gyűrű anyaga arany, átmérője 21–22 mm, a pánt szélessége 1 mm. Úgy tűnik, a kilenc jelcsoportból álló feliratnál az egyes jelcsoportokat szintén keretekbe foglalták. A jelek a deszki, kunkerekegyházi, pusztaszentlászlói jelekkel állnak rokonságban. A gyűrű egy kis gyönggyel együtt egy agyagedényből került elő, melyet árokásás során fordítottak ki a földből.²⁶³

6. *Tiszaútc, Sarkadpuszta* (138. sír) — A gyűrű anyaga ezüst. Belső átmérője 18 mm, a pánt szélessége 6 mm, vastagsága 1 mm. A gyűrű felülnézetben nyolcszögletű. A sírból még egy fonott ezüstgyűrű, két vékony, ezüst S-végű karika, továbbá fluorit és aranyfóliás hengeres gyöngyökből álló gyöngyfűzér került elő. A 138. sír sorában, illetve a következő sorokban I. László érmei keltezték a sírokat. A gyűrűn látható jeleket és kereteléseiket finom gravírozással vitték fel a gyűrűre. Feltűnő, hogy szinte mindegyik keretelésben szerepel valamilyen formában a kereszt; a jelek közelebb állnak a pusztá dekorációhoz, mint az írásjelekhez.²⁶⁴

7. *Tiszaörvény* (164. és 167. sírok) — A templom körüli temető ásatásakor kerültek elő a gyűrűk. Kiss A. szerint a feliratok jelei latin betűkre emlékeztetnek.²⁶⁵

8. *Dánszentmiklós* — A köznépi temető ásatása során Benkő Zs. az egyik sírban egy ezüst pántgyűrűt talált, melyet téglalap alakú mezőbe foglalt jelek díszítettek.²⁶⁶

9. *Vésztő, Mágori-domb* — A kolostor temploma körül fekvő sírok egyikében egy sokszögű, ezüst pántgyűrűt talált Juhász Irén. A gyűrűn keretekbe foglalt rovásjelek láthatók.²⁶⁷

10. *Sárosd, Pusztatemplom* (7. sír) — Egy templom körüli temető néhány sírból álló részletét tárta fel itt Csukás Györgyi. A Ny—K tájolású sírban az elhunyt jobb kezénél találta meg az ásató a tizszögletű ezüst pántgyűrűt, melynek jeleit keretekbe foglalták. A gyűrű jelei alapján a deszki, kunkerekegyházi, pusztaszentlászlói sírokban találtakkal mutat rokonságot. A gyűrűt tartalmazó sírban még egy ezüst és egy vas (valószínűleg inkább a Pusztaszentlászlón is oly gyakori ón—ólom) S-végű karika feküdt. A sírt a 8. számú sír megbolygatta. Utóbbiban egy kisebb és egy nagyobb S-végű karika volt.²⁶⁸

11. *Székesfehérvár, Maroshegy* (6. sír) — 1913-ban Lichtnecker J. a Szűcs-féle telken és a tőle északra fekvő két szomszédos telken kb. 400 sírt tárt fel, melyek túlnyomó részét szőlő alá forgatással megbolygatták, így csak 10 sírban lehetett a tárgyakat eredeti helyükön

megfigyelni és leírni. Ezek közül a 6. sírban egy ezüst pántgyűrű volt, „melynek felületét a rovásírásra emlékeztető vonások díszítik és két vége szétálló.” A sír további leletei: egy öntött bronzgyűrű, melynek felülete „haránthorpadásokkal gerezdelt”, egy kis méretű, bordázott S-végű ezüstkarika, gyöngyök és I. Endre pénze.²⁶⁹ A gyűrű ezt követően elkallódott vagy elpusztult, mivel a leletkataszter készítésekor a leletek tételes leírásakor már nem említették,²⁷⁰ s nem sikerült nyomára bukkanni a temető újbóli publikálójának, Bakay Kornélnak sem.²⁷¹ Az ehelyett leközölt, lekerekített végű, 4 mm széles bronzlemezből készített gyűrű ugyanis már csak azért sem lehet az a gyűrű, mert azt ezüsből készítették.²⁷²

A temetőből még egy, pajzsosan kiszélesedő fejű, ezüst pántgyűrű is előkerült, sajnos csak szórványként.²⁷³ Addig azonban, amíg a 6. sír gyűrűjén — a leközölt rajz alapján — keretelés nélkül sorakoztak egymás mellett a jelek, ezen a gyűrűn „in den von Perlenreihen eingefassen Vierecken sind verschiedene Zeichen.”²⁷⁴

12. *Pomáz, Klissza* — Bronzból készült, pajzsosan kiszélesedő fejű pántgyűrű, rajta rovásjelek. Bottyán Á. 1944. évi ásatásán került elő. Csak a gyűrűről készített rajz maradt fenn, melyet Csallány D. közölt.²⁷⁵

13. *Kaposvár* — Ezüsből készített, 11 szögletű gyűrű, melyen keretekbe foglalva latin és görög betűk láthatók. Szórványként került elő a Kaposvár határában feltárt templom körüli temető ásatásakor.²⁷⁶

14. *Csátalja, Vágóthegy* (76. sír) — Ezüsből készült, hétszögletű gyűrű, melyen keretekbe foglalva geometrikus minták (valószínűleg írásjeleket utánozó díszítés) láthatók. A sírban egy adultus nő feküdt, bal keze táján került elő a gyűrű. Egyéb leletek: sima, S-végű ezüstkarika, egyélű vaskés. A sír környékén lévő sírokban Géza-dux és Salamon-pénzek voltak.²⁷⁷

15. *Palotabozsok* (59. sír) — Ezüstgyűrű, a pánt végei egymásra hajlítva. A gyűrű „felülete kopott, rajta valószínűleg bevéssett írás” volt. A gyűrű az elhunyt jobb kézfejnél került elő. A sír egyéb leletei: két sima S-végű ezüstkarika és apró, kékezzsúrke üveggyöngyökből álló fűzér. A sírt félig metszette a ráásott 53. sír, melyben két gyermek csontváza feküdt. Az egyiknél egy fluorit gyöngyöt találtak.²⁷⁸ A feltárt temetőrészletben feltűnően sok a sírok — néha többszörös — szuperpozíciója, ami a templom körüli temetők sajátja. A temető dombját a helyi lakosság Kirchgrund-nak is nevezi. Dombay J. szerint azonban az elnevezés a szintén itt talált római kori sírkamrák hatására alakult ki. Ennek ellenére nem tartjuk lehetetlennek, hogy itt az Árpád-korban állt egy templom.²⁷⁹

16. *Ellend, II. temető* (70., 128. és 145. sírok) — A 70. sírban, a jobb kézfejnél egy deformálódott, ezüst pántgyűrű feküdt, melyen „vonallal bekeretezett négyszögletes mezőkben, írásjelekre emlékeztető, de rossz megtartású állapota miatt elmosódott jegyek vannak.”²⁸⁰ A gyermeksírból még két ezüst S-végű

karika és apró üveggyöngyökből álló terjedelmes gyöngysor volt. A gyűrű rajzát Kiss A. közölte. Véleménye szerint ezen is héber írásjelek voltak.²⁸¹ A gyűrűt megemlítette a leletkataszter is, mint „elkeskenyedő végű pántgyűrű, írásjelszerű díszítéssel.”²⁸²

A 128. sírban, a jobb kézfejnél egy 5–6 mm széles ezüstpántból készült gyűrűt találtak. A gyűrű felülnézetből 11-szögletű; a pántok végeit egymásra hajlították és összeforrasztották. A „11 szögletnek megfelelő, vonallal keretezett, négyszögletes lapocskákon írásjelekre emlékeztető vésett jegyek vannak.”²⁸³ Az 1., 2., 5., 6. és 8–11. mezőben héber, a 3. mezőben görög, a 4. és 7. mezőben ismeretlen, a rovásírásra sem emlékeztető jelek láthatók.²⁸⁴

A 145. sírban, szintén a jobb kézfejnél egy 4 mm széles, erős ezüstlemezéből készült, nyitott gyűrű feküdt. A gyűrű pántja a végek felé fokozatosan elkeskenyedett. Külső oldalán latin betűs felirat volt, melynek egymás után következő három betűjele még felismerhető. Ezek a jelek Dombay J. szerint OVN,²⁸⁵ a leletkataszter szerint OVH.²⁸⁶ A gyermeksírban még fluorit- és kéttagú üveggyöngyökből álló gyöngysor volt.

Mindhárom gyűrű a 11. sz. középre, második felére keltezhető, bár a 145. sír közelében I. István-pénzekkel keltezett sírokat tártak fel.

A nem Magyarország területén előkerült rovásírásos gyűrűk lelőhelyei

17. Kolozsmonostor (Cluj, Mănăstur) (17. és 45. sírok) — A 17. sírból egy tízszegetű, zárt, ezüst pántgyűrű került elő, rajta keretekbe foglalt rovásjelek, melyek a Tiszaluc—Sarkadpusztán és Pusztaszentlászlón talált gyűrűk jeleire emlékeztetnek. A sírban még öt sima S-végű karika és ugyanennyi bikonikus üveggyöngy volt.²⁸⁷

A 45. sírban egy 12-szegetű, ezüst pántgyűrű volt, rajta keretekbe foglalt jelek. A jelek között dominál a fekvő S-motívumra emlékeztető. A gyűrű díszítése már az ornamentika felé hajlik.²⁸⁸

A sírokat egy rotunda körüli temetőben tárták fel. Az ásatók véleménye szerint ez a rotunda akkor épült, amikor I. László az Erdélybe betörő kunokat legyőzte, s az itt állt sáncvárat a bencéseknek adta át. A feltárt temetőrészben I. László, II. Béla és III. Béla pénzeit találták a sírokban.

18. Pozsony (Bratislava, Hrad) — A 39. sír táján, szórványként került elő egy nyolcszegetű ezüstgyűrű. A gyűrű átmérője 20 mm, a pánt szélessége 5 mm, a vastagsága 1 mm.²⁸⁹ A gyűrű jelei eléggé egyszerűek, többször ismétlődik a kereszt-motívum. A 39. sírt a IV. objektum építésekor megbolygatták. Ez, az ásató véleménye szerint a 11. sz.-ban épült, és valószínűleg összefüggött a III. objektummal, melyet a 11. sz. elején építettek, és a forrásokból is ismert Szt. Salvador-

templom része volt.²⁹⁰ T. Štefanovičova a gyűrűt a 11. sz. második felére, végére keltezte.²⁹¹

19. Svinjarevci (45. sír) — A gyűrű rosszezüstből készült; „rajta külsején négyszögdudorokkal”.²⁹² A sírban még két bronz S-végű karika és egy I. László-érem volt.²⁹³ A gyűrűről készített rajzok, melyeket Hampel J. (Brunšmid nyomán) és Kiss A. közöltek, több részletben is eltérnek egymástól. Hampel közlésében még felismerhető, hogy a gyűrű sokszögű volt, és a jeleket keretelések fogták közre, Kiss A. publikációjában már nem; emellett a jelek rajza is különbözik a két publikációban.²⁹⁴

20. Masłowice (48. sír) — Hétszegetű, ezüst (?) gyűrű, külső oldalán keretekbe foglalt, ismétlődő, erősen ornamentikába hajló jelek. A gyermeksírban még 10 S-végű karika, számos üveggyöngyből álló gyöngyfűzér és egy edény volt. A temető a 11. sz. elejétől a 12. sz. 70-es, 80-as éveigi keltezhető; a sír kora közelebről nem határozható meg.²⁹⁵

21. Poznań, Ostrów Tumski — Hétszegetű ezüst pántgyűrű, melynek külső oldalát keretekbe foglalt ornamentális jellegű jelek díszítik. W. Hensel és J. Żak úgy gondolták, hogy a gyűrű a rajnai és bajor kulturális központokból, a kolostorokból került ide.²⁹⁶

22. Horní Dunajovice — A lelőhelyen 1889-ben 38 sírt tárt fel J. Palliardi. Az egyik sírban a kéz tájékán egy feliratos bronzgyűrűre bukkantak, amelyen latin és görög írásjelek ismerhetők fel. A temetőrész egy, a 12. sz. első feléből származó morva dénár keltezi.^{297/a}

23. Holubice VI. temető (217. sír) — Erősen kopott felületű, 12-szegetű ezüstgyűrű. A 2 cm átmérőjű, 4 mm széles lemezgyűrű végei egymásra hajlítottak; a gyűrű lapjain vonalkeretbe foglalva a pusztaszentlászlói gyűrűkhöz hasonló jelek láthatók. A mintegy 220 sírból 39 pénz került elő, melyek fele magyar királyoké (I. Istvántól Péterig), másik fele későbbi morva és cseh dénár. A 217. sír az ásató, M. Geisler szíves közlése szerint a 11. sz. második feléből származó sírok között feküdt.

A Pusztaszentlászlón talált hat gyűrűvel együtt tehát már több mint harminc gyűrűről rendelkezünk pontos vagy kevésbé pontos adatokkal. Valószínű azonban, hogy még továbbiak rejtőznek a múzeumi raktárakban.

Adattárunk alapján a „rovás” gyűrűk alábbi, közös vonásait állapíthatjuk meg.

1. A gyűrűk anyaga szinte kivétel nélkül ezüst, csak a hódmezővásárhelyi arany és a pomáz—klisszai, illetve a horní dunajovicei bronz.

2. A jeleket és a vonalkereteket a gyűrűre tremolirozták (Tremolierstich).

3. A gyűrűket két típusba sorolhatjuk: 1. típus: (a gyűrűk nagy többsége ide tartozik) a jeleket téglalap alakú vonalkeretekbe foglalták; a gyűrűk felülnézetben sokszögűek (de csak a külső lapjuk). 2. típus: a jelek vonalkeretek nélkül, egymás után sorakoznak, szinte egymáshoz kapcsolódnak; a gyűrűk felülnézetben kör alakúak.

4. A „rovás” gyűrűk nők vagy leánygyermekek sírjaiból kerültek elő.

5. A gyűrűk túlnyomó részben a 11. sz. utolsó harmadára, I. László korára keltezhetők. I. László-érmet találtak Deszk, D temető 87., és Svinjarevci 45. sírokban; I. László-pénzekkel keltezett sírok sorában vagy környezetében voltak Pusztaszentlászló 28., 94., 105., 123., 196., Tiszaluc—Sarkadpuszta 138. és Kolozsmonostor (Cluj, Mănăstur) 17., 45. sírok esetében. Legkorábbra keltezhető a Székesfehérvár, Maroshegy 6. sír gyűrűje (I. Endre pénze volt a sírban), legkésőbbre a pusztaszentlászlói 119. sírban talált, amelyet II. Béla pénze keltezett.

A gyűrűkön látható jelek a következő írásrendszerekhez tartoztak: a.) latin (pl. Tiszaörvény, Kaposvár, Ellend), b.) görög (Kaposvár, Ellend, Pusztaszentlászló), c.) héber (Ellend), d.) belső-ázsiai rovásírás (Deszk, Klárafalva, Kunkerekegyháza, Ladánybene, Sárosd, Pusztaszentlászló), e.) ismeretlen írásrendszerhez tartozó jelek, esetleg pusztán ornamentika (majdnem mindegyik gyűrűn előfordult kisebb-nagyobb számban).

A gyűrűkön látható jelekből egyetlen esetben sem állt össze értelmes vagy feloldható szöveg; Mészáros Gy. megfejtési kísérletei erőltetettek. Az a tény pedig, hogy egy-egy gyűrűn gyakran több írásrendszer betűjelei is feltűnnek, illetve hogy e betűk között ornamentális jellegű jelek is szerepelnek, sőt néha ez utóbbiak már el is uralkodnak, arra utal, hogy nem is volt célja a jeleket véső ötvösnek vagy a gyűrű megrendelőjének az értelmes, megérthető szöveg. Ahhoz, hogy e gyűrűk jeleinek értelmét, viselésüknek célját mégis megértsük, egy rövid kitérőt kell tennünk.

Nem sokkal a „rovás” gyűrűk feltűnése után, valamikor a 12. sz. elején jelentek meg Nyugat-Európában azok a sokszögű, aranyból és ezüsből készített pántgyűrűk, melyeken a következő felirat olvasható: + T(H)EBAL GUT(T) GUTTANI.²⁹⁷ Viselőik a gyűrűk méreteiből ítélve — illetve néhány sírlelet alapján — azonban a rovásgyűrűkkel ellentétben férfiak voltak. E gyűrűket Németország [Alt Lübeck — az 1138-ban szétrombolt vár templomában, az oltárhoz közel fekvő férfisírban volt a gyűrű —, Eythra bei Leipzig, Harbke (Prov. Sachsen), Donauwörth, Bokel bei Bevern], továbbá Dánia, Anglia, Franciaország, Olaszország területén találták meg, összesen 17 lelőhelyen.²⁹⁸ A 12. sz.-i példányok kilencszögletűek, feliratuk tremolózott; a véséseket néha niellóval töltötték ki. A legkésőbbi darabok a 15. sz. végére keltezhetők.

A gyűrűk formai hasonlóságán túl érdekes magának a feliratnak a jelentése is — véleményünk szerint kiindulópontul szolgál ez a „rovás” gyűrű értelmének megfejtéséhez is. E. Grohne szerint a „gut guttani” a betegség megnevezése. Többek között idézte Grimm „Deutsches Wörterbuch”-ját is, amely szerint „Tropf, Tropfen als Krankheitsbezeichnung für den Schlagfluß, den Hitz-

schlag, die Gicht und reumatische Erkrankungen. Es übersetzt lateinisch gutta, das im Sinne der Humoralpathologie medizinischer Terminus für eine ganze Reihe von Krankheiten war.”²⁹⁹ A „thebal” szót pedig a héber *hābāl* = „zunichte werden” szótól vezette le, melynél lehetséges alakváltozat a *thēbal* = „sie werde zunichte!” A felirat jelentése tehát „die Krankheit werde zunichte!”³⁰⁰ A szöveg rejtélyes, titokzatos ereje a gyűrűn keresztül, a bőrön át a gyűrű viselőjére áradt. Azért készültek nemesfémből, hogy e kontaktust oxidáció ne akadályozza.³⁰¹ A szöveg ritmusa alapján E. Grohne feltételezte, hogy ez a varázsige már korábban is megvolt, szóbeli formában. Érdekes megjegyzése ezzel kapcsolatban, hogy még maguknál a zsidóknál is elterjedt hit volt ebben az időben, hogy a kaldeus és héber nyelvet az ördög és egyéb démonok nem értik, velük szemben tehát különös mértékben védenek.³⁰² Végül E. Grohne szerint nem véletlen az sem, hogy a gyűrűk kilencszögletűek: a hármas számban rejtőző szerencse, üdvösség a kilencesben megháromszorozódva háromszor olyan erősen hat.³⁰³ Az első gyűrűket — vélte E. Grohne — egy zsidó „orvos” vagy Baale — Schēm készítette, aki talán egy alkimista és aranycsináló (aurifaber) volt.³⁰⁴

A Thebal-gyűrűk tehát a gutaütés, szélhűdés, hőség, köszvény, csúsz és egyéb reumatikus megbetegedésekkel szemben — melyek a latin *gutta* fogalomkörébe tartoztak — védtek viselőiket. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy a „rovás” gyűrűk is hasonló funkciót töltöttek be. A pusztaszentlászlói közösségben nem voltak ritkák a különböző reumatikus megbetegedések, s a rovásgyűrűket viselt halottak is szenvedtek ebben a betegségben.

Különbőség van azonban a Thebal-gyűrűk és a „rovás” gyűrűk között abban, hogy addig, amíg azok megfejthető szövegűek, ezeknél még akkor sem hámozható ki a feliratról értelmes szöveg, ha azt latin, görög vagy héber betűkkel írták. Úgy tűnik tehát, hogy e gyűrűk varázssereje magukban a betűkben rejlett, a betegségekkel, rontással szemben a betűk varázsereje védett. A varázserőt fokozhatta, hogy különböző írásrendszerekből vették át a betűjeleket, sőt maguk a készítőik találtak ki új, az írásjelekre emlékeztető jeleket, esetleg már csak ezekből állították össze a „feliratot” — hogy az ártó szellemeket még nagyobb feladat elé állítsák, s amíg a betűjelek és a jelsor megfejtésével foglalkoznak, nem jut idejük és erejük a gyűrű viselőjére. Valószínűleg az ártó pogány szellemek elrettentésére vették majd minden gyűrűre a kereszt jelét is.³⁰⁵

Úgy tűnik, nem véletlen, hogy e gyűrűk éppen az utolsó pogányházadások leverése után (1061) tűntek fel nagy számban az egész ország területén. Olyan eszközre lehettek bennük, mellyel újabb tevékenységi területüktől foszthatták meg a pogány sámánokat, orvosokat. Terjesztőiknek a térítő papokat tartjuk, akik mint láthattuk, gyakran már a templom köré temetkező híveik között árulták ezeket a varázsgyűrűket.

A temető három sírjában (20., 165. és 177. sírok) találtuk ezt a gyűrűtípust, mindegyik alkalommal az elhunyt jobb kezénél. I. László érme keltezte őket a 20. és 177. sírban.

A díszítést — a rovásgyűrűkhöz hasonlóan — tremolirozták. A zeg-zug vonalból álló díszítést a pántgyűrű két szélén egy-egy vonal kísérte. A gyűrűk végeit összeforrasztották.

A zeg-zug vonallal díszített gyűrűk már a késő avarkortól kezdve kimutathatók a Kárpát-medencében, de sohasem váltak kedvelt, gyakori típusúvá. A késő avarkorból Érsekújvárról (Nové Zámky), a 160. és 223. sírokból származnak poncolt zeg-zug vonaldíszes bronzgyűrűk.³⁰⁶ Ugyancsak bronzból készült a Großweikersdorf I. sírban talált gyűrű, melyen azonban nem kísérté sima vonalkeret a zeg-zug motívumot.³⁰⁷ Kettős zeg-zug vonal látható az Oroszvár (Rusovce) XXI. sírból előkerült bronzgyűrűn.³⁰⁸ A 10. sz.-ban Bulgáriában is feltűnt ez a gyűrűtípus (Ablanica I. temető 33. sír).³⁰⁹ A 10–11. sz. fordulóján Ellend I. temető 19. sírban³¹⁰ és veszprém—sashegyi szőlők 17. sírban találhatók meg.³¹¹ Ezek a gyűrűk is bronzból készültek.

Az első ezüsből készített, zeg-zug vonallal díszített gyűrűk a pusztaszentlászlóiak. Velük egykorú darabot máshonnan nem ismerünk. E gyűrűknél később azonban feltűnt egy olyan, szintén ezüsből készített gyűrű, melyen a zeg-zug vonalak közeit ferde vonalkázással töltötték ki. Ilyen került elő a halimbai 254. sírből, ahol II. Béla érme keltezi,³¹² és a Kaposvár határában feltárt templom körüli temető 392. sírjából.³¹³

Pontkörrel díszített, nyitott, bronz pántgyűrű

A 202. sírban, egy 17 éves leány jobb kezének egyik ujjára húzva találtunk egy rossz megtartású, pontkörökkel díszített bronz pántgyűrűt.

A pontkörös díszű pántgyűrűk ugyanolyan hosszú életű és ritka gyűrűtípust képviselnek, mint a zeg-zug vonallal díszítettek. A 9. sz.-ban és a 10. sz. elején több ausztriai temetőben is feltűntek: így Pottenbrunn 117., Rohrbach I., Pitten LXXIX.,³¹⁴ és Auhof/Perg 81. sírokból.³¹⁵ A 10. század második felébe keltezhető a bledi vár alatt, a „Na sedlu” park kiterjesztésekor 1968-ban feltárt temetőrészletben, a 146. sírban talált gyűrű.³¹⁶ Pontkörös díszű gyűrű került elő a Bjelobrdói temetőből is.³¹⁷ A 11. sz. első feléből, közepéről származnak az Ellend I. temető 24.,³¹⁸ és a Békés—Povádzug 141.³¹⁹ sírokból lelt gyűrűk. Távoli analógiaként említhetjük meg az espenfeldi (Thüringia) temető gyűrűit, amelyeken a pontkörmotívum gyakran más díszítéssel is kiegészült.³²⁰ Úgy tűnik, a Pusztaszentlászlón talált gyűrű ennek a típusnak az utolsó emléke.

Három sírban (83., 113. és 203. sírok) bukkantunk elkalapált végű, fonott ezüstgyűrűre. Mindhárom esetben a jobb kéz táján feküdtek. A 113. sír gyűrűjét I. László pénze keltezte.

Ez a gyűrűtípus, mely a 11. sz. elején jelent meg, és a század vége felé ment ki a divatból, kedvelt, általánosan elterjedt lelete a köznépi temetőknél.³²¹ A leletkataszter alapján több mint harminc lelőhelyét sorolhatnánk fel,³²² amit tovább bővíthetnénk még az azóta megjelent publikációk alapján.

Az elkalapált végű, fonott gyűrűt L. Niederle szláv ékszernek tartotta, mivel bizonyos azonosságot látott a gyűrűfajta és a sodrott, fonott nyakperek között.³²³ Szőke B. ugyan kétségbe vonta azt, hogy e gyűrűk a szláv népiség jelzői lennének, mivel „a 11. században itt magyarok és nem magyarok egyaránt viselték”,³²⁴ mégis — valószínűleg Z. Váňa hatására, aki hangsúlyozottan a törtezüst leletek köréből származtatta ezt az ékszer-típust³²⁵ — úgy ítélte meg, hogy „ez az ékszer nálunk a törtezüst leletek köréhez tartozik”, azaz „bennük szláv területről érkező kereskedelmi árut, ékszerdivatot láthatunk.”³²⁶

A törtezüst leletek körének befolyásával, szerepével a következő fejezetben, a hegyesedő végű, nyitott huzalgűrűkkel kapcsolatban foglalkozunk behatódiban. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a fonott gyűrűket a szomszédos területeken sehol nem találjuk meg sírokból.³²⁷ Ez alól csak a tőlünk keletre fekvő terület kivétel, ahol főként a drevljánok és dregovicsok, kisebb mértékben pedig a poljánok földjén találhatók meg sírleletként,³²⁸ s felbukkannak a poltavai kormányzóság halomsírjaiban, a Csernyigov környéki és az Oka menti temetőkben is.³²⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes utalnunk arra, hogy az S-végű karika elterjedésének keleti határa a középső-Dnyeper jobb partja, s az itt lakó poljánok, drevljánok és volynjánok öltözködésének etnográfiai sajátosságai is közel állnak a nyugati szlávokéhoz.³³⁰

Hegyesedő végű, nyitott huzalgűrű

A temető leggyakoribb gyűrűtípusa: 15 sírből került elő. Rombusz átmetszetű, ezüsthuzalból készült a 92., 102., 151., 174., 181., 186., 188., ugyanilyen bronzhuzalból a 49. és 137. sírből előkerült. Hatszögletű huzalból készítették a 8. sír gyűrűjét. A többi sírban talált gyűrűnél az éleket lekerekítették, vagy a huzamos ideig történt használatból váltak ilyenekké: ezeknél a huzal keresztmetszete sokszögű, illetve ovális (32., 64., 73., 76. és 158. sírok). 9 gyűrű női, 6 férfisírből jutott napvilágra. A 76. sírban a bal kéz egyik ujján, a 73. sírban a sírföldben volt a gyűrű, a többi esetben a jobb kéz táján találtuk meg.

A leletkataszter alapján közel negyven olyan kőnépi temetőt sorolhatnánk fel,³³¹ melyben különböző keresztmetszetű huzalból készített, hegyesedő végű gyűrűt találtak az ásatók; ezen túlmenően azonban az egyes temetőkön belül is ezek alkotják a gyűrűfajták legnagyobb hányadát. Nagyjából a 11. sz. elején, a fonott ezüstgyűrűkkel együtt jelentek meg; viseletük a 12. sz. első felében szűnt meg. Szőke B. szerint „ez a gyűrűtípus igen gyakori a törtezüst leletek területén, divatjuk meghonosodását nálunk onnan jövő hatásnak tekintjük.”³³² Szőke B. ezt a véleményét valószínűleg szintén Z. Váňa megállapításaira alapozta, aki ezt az állítást több oldalról is megtámogatta. Utalt egyrészt a szomszédos szláv területekre, ahol Lęga ezt a gyűrűtípust külön is választotta (I. Típus), másrészt Knorr és Arne adataira, amelyek szerint Lengyelországban, szász és thüring területen, továbbá Oroszországban (Csernyigov, Kijev, Minszk, Vlagyimir környéke) gyakoriak ezek az ékszerek. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy e gyűrűk eredetét a „nordikus — orientális kör” leleteire kell visszavezetni.³³³

Míg Lengyelországban csak kincsleletekben,³³⁴ a szász—thüring területeken sírokban is megtalálhatók a négyyszög, háromszög, ovális és kerek átmetszetű, hegyesedő végű gyűrűk, melyeket H. Rempel a gyűrűk II. típusába osztott be.³³⁵ Bár utalt arra, hogy feltűnésük a törtezüst leletekkel egy időben történt, mégis kialakulásuk idejét mintha még korábbra keltené azzal, hogy kijelenti: eddig ezeket a gyűrűket csak kis méretű S-végű karikákkal együtt találták (a Rempel szerint III. típusú S-végű karika). Ezek az S-végű karikák ugyanis H. Rempel véleménye szerint sírokban már 900-tól, a törtezüst kincsekben pedig a 10. sz. közepétől jelentek meg.³³⁶ Véleményünk szerint azonban — ha elfogadjuk azt, hogy az S-végű karikák a Kárpát-medencéből terjedtek el a 10. sz. utolsó harmadában — itt is csak az ezredforduló tájától számolhatunk a hegyesedő végű, nyitott huzalgyűrűkkel.³³⁷

A szász—thüring területeknél jóval ritkábban találhatók meg Közép-Csehországban ezek a gyűrűk: mindössze Mělník 32—34. sírokban és a Tetín sáncvárának keleti lejtőjénél feltárt sírokban voltak meg.³³⁸

Bizonyos kétségeink vannak e gyűrűk oroszországi elterjedtségét illetően is. A fonott gyűrűkhöz hasonlóan ugyanis eléggé ritkán találhatók meg a Kijev környéki, illetve az Oka menti temetőkben.³³⁹ Ezzel szemben igen gyakoriak a szögletes keresztmetszetű, hegyes végű karikaékszerek a poljánok, volinjánok, drevljánok, dregovicsok sírjaiban és a Középső-Dnyeper gödörsíros kurgánjaiban; ezeket az S-végű karikákhoz hasonlóan bőrszalagba fűzve viselték.³⁴⁰

A hegyesedő végű, nyitott huzalgyűrűk tehát egész Közép-Kelet-Európában nagyjából egy időben, a 10. sz. végén, 11. sz. elején jelentek meg. Ugyanakkor tűntek fel a fonott, elkalapált végű ezüstgyűrűk is. Míg az előbbinél

csak a törtezüst leletek köréből kisugárzó hatást, az utóbbinál egyenesen e körből származó importot tételeznek fel.

A Kárpát-medence valóban a törtezüst leletek területéről származó ékszereinek száma azonban meglehetősen kevés. Ide számíthatjuk azt a néhány kincsleletet, mely a Kárpát-medence északi felében, az itt keresztülhaladó nagy távolsági kereskedelmi út mentén került elő: Tokaj,³⁴¹ Darufalva,³⁴² Zsennye.³⁴³ Ugyancsak onnan származik néhány egyedi ékszer, mint Galgóc (Hlohovec), illetve Nyitra-Zoboralja (Nitra pod Zoborom) 27. sír nyakperecei,³⁴⁴ és a fentebb már tárgyalt ezüstgyöngyök. E körhöz — de inkább az ezt kiszolgáló kereskedelemhez — köthetők a hegyikristály és a karneol gyöngyök, amik azonban szintén meglehetősen gyéren kerültek elő. Ezzel szemben az elkalapált végű fonott és a hegyesedő végű, huzalgyűrűk főként a Kárpát-medencében, ott is sok temetőben és az egyes temetőkön belül is nagy számarányban találhatók meg. Ha igaz Váňa feltevése, akkor vajon mivel magyarázható az, hogy a törtezüst körből importált ékszerek közül egyedül a gyűrűket részesítették ilyen megkülönböztetett figyelemben? Véleményünk szerint csak egy tudománytörténeti érvel: azzal, hogy a törtezüst leletek tipológiai és kronológiai beosztása, csoportosítása a hasonló korú Kárpát-medencei leletanyag korszerű feldolgozása előtt történt meg. Z. Váňa és Szőke B. természetesen nem alaptalanul hivatkozott munkájában a törtezüst körben meglévő analógiákra. A fonott nyak- és karperecek, illetve gyűrűk e kör több csoportjára is jellemzőek: a fonott nyakperecek főként Jakimowicz I. csoportjára, a karperecek a III. és IV. csoportra, a gyűrűk a IX. csoportra.³⁴⁵ A fonott karperecek azonban nem hiányoztak a Kárpát-medence 10. sz.-i emlékeanyagából sem — csak ezek réz- vagy bronzhuzalból készültek.³⁴⁶ Ugyanezt mondhatnánk el a hegyesedő végű gyűrűkről is — tágabb értelmű előzményük ezeknek is megvolt már a Kárpát-medencében a hegyesedő végű karperecek képeiben. Utóbbiakról éppen Szőke B. mutatta ki, hogy azok nem sorolhatók a „szláv” karperectípusok közé, ahogyan L. Niederle feltételezte, hanem Dél-Oroszországból hozta magával a honfoglaló magyarság.³⁴⁷

A másik lényeges mozzanat, ami e vonatkozásban mind Z. Váňa, mind Szőke B. figyelmét elkerülte, az, hogy a 10. sz. végétől, 11. sz. elejétől kezdve — Északkelet-Európához hasonlóan — a Kárpát-medence ékszereinek túlnyomó többsége is ezüstből készült. Ettől az időtől fogva tehát a Kárpát-medence is részévé vált annak a hatalmas kiterjedésű körnek, amelyben az ékszerek ezüstből készítése uralkodott. Egy lényeges vonás azonban megkülönböztette a Kárpáttól északra elterülő vidéktől: itt a thezaurálás szokása — ma még csak részben tisztázott okok miatt³⁴⁸ — nem terjedt el.

Véleményünk szerint tehát a 11. sz.-ban a Kárpát-medence is részévé, de egyben külön csoportjává is vált a

törtezüst leletek körének. Szuverén módon, az itteni igényeknek megfelelően alkalmazták az ott működő ötvösműhelyek által felelevenített régi és újabb technikai fogásokat, s az általuk kialakított stílust ott alkalmazták, ahol erre alkalmuk nyílt. Mivel erre az időre a nyak- és karperecek divatja már leáldozóban volt, e téren már nem tudtak lehetőségeikhez képest hatni. A 11. sz.-ban ugyanazok a típusaik mutathatók ki, mint az előző században — mindössze az állatfejes karpereceknél érzékelhető bizonyos hatásuk.³⁴⁹ E csekély hatásnak talán gazdasági okai is voltak, hiszen még a korábban ezüsből készített karperecek is bronzból készültek már.³⁵⁰ Egészen egyszerűen tehát hiányzott e drágább ékszerfajtákhoz a felvevő piac. A törtezüst kör új stílusát és anyagát tehát csak az egyszerű, olcsó ékszereknél alkalmazhatták: a gyűrűknél és S-végű karikáknál.

Zárt karikagyűrű

Ebbe a típusba a zárt karikagyűrűk két válfaját vettük fel.

a.) A temető négy sírjában (94., 98., 168. és 171. sírok) volt olyan zárt karikagyűrű, melyet enyhén kidomborodó ezüst-, illetve bronzlemezről készítették. Felnőtt nők, ill. egy gyermek sírjaiból kerültek elő, két esetben a bal, két esetben a jobb kéz egyik ujjára húzva. Az utóbbiak közül az egyikben még egy rovásírást pántgyűrű is volt (94. sír).

b.) Öt sírban (8., 29., 132., 160. és 173. sírok) zárt, öntött bronzgyűrűt találtunk. A gyűrűk külső oldalát elmosódó farkasfog-motívum, illetve egyenes vonalú rovátkolások díszítették. A 173. sír gyűrűjének külső oldala lekerekedő sarkú, négyzet alakú. Ezzel olyan hatást értek el, mintha négy nagyobb dudor díszítené a gyűrűt. A sírokban négy nő és egy férfi (?) feküdt. A gyűrűk egy kivételtől eltekintve a jobb kéznél kerültek elő; két esetben még egy másik gyűrű is volt a kézen. Három sírt I. László pénze keltezett (8., 29. és 132. sírok).

A zárt karikagyűrűk a köznépi temetők jellegzetes kísérő leletei, bár egy-egy temetőn belül nem gyakoriak. Szőke B. a 11—12. sz.-ra keltezte őket, cáfolva L. Niederle állítását, aki a korai ékszerek közé sorolta a zárt karikagyűrűket.³⁵¹ Ennek igazságát bizonyítja B. Dostál hatalmas anyaggyűjtésén alapuló munkája is: a 9—10. sz.-i gyűrűtípusok között nem is említette a zárt karikagyűrűket.³⁵² Z. Váňa szerint eredetüket hazai, Kárpát-medencei környezetben kell keresni. E feltevésének igazolására egy, a fenéki temetőben talált gyűrűt hozott fel példaként.³⁵³ Csakhogy ez egy fekete üveggyűrű volt!³⁵⁴

Az öntött gyűrűk természetesen Váňa hibás analógiájától függetlenül is helyi termékek. A 10—11. sz.-ban általános gyakorlat volt, hogy az ékszereket olcsóbb kivitelben, öntés útján is előállították.

Másodlagosan felhasznált ékszerből készített gyűrű

A temető hat sírjában S-végű karikából (29., 34., 52., 185., 194. és 200. sírok), két sírjában pedig vékony bronzhuzalból hajlított gyűrűt (18. és 25. sír) találtunk. Utóbbiak esetleg eredetileg egyszerű, nyitott végű huzalkarikák voltak. Az S-végű karikákból készített gyűrűk anyaga ezüst (185., 194. és 200. sír), bronz (29. sír), ón—ólom (52. sír) és vas (?) (34. sír). Utóbbi lehetséges, hogy nem is S-végű karika volt. A gyűrűk hat sírban a jobb, kettőben a bal kéznél feküdtek. A 29. sírban még egy öntött bronzgyűrű is volt. Két sírt pénz keltezett: a 29. sírban I. László pénze, a 185. sírban pedig egy 11. századi hamisítvány (Géza dux ?).

Karikaékszer gyűrűként való felhasználására már a 9. sz.-ból is tudunk példát említeni (Sopronkőhida 93. és 115. sírok).³⁵⁵ Ez a gyakorlat folytatódott a 10—11. sz.-ban is.³⁵⁶ A pusztaszentlászlói temető környékén pl. a halimbai temető II. fázisában alkalmaztak néhány esetben S-végű karikákat gyűrűnek.³⁵⁷

A 34. sírban, melyben vasból (?) készített gyűrűt találtunk, egy gyermek feküdt. Ugyancsak gyermek ujjára húzva került elő vasgyűrű az ellendi II. temető 158. sírjában.³⁵⁸

A gyűrűk viseleti módja

A temető 54 sírjában találtunk gyűrűt. Viselőik közül 34 nő, 11 gyermek, 8 férfi és 1 bizonytalan nemű felnőtt volt. Ehhez hasonló a nem és életkor szerinti megoszlás a halimbai temetőben is. Az I. fázisban a 15 gyűrű 8 nő, 5 gyermek és 2 férfi sírjából került elő. A II. fázisban 86 gyűrű volt: 45 női, 26 gyermek és 15 férfisírban. Végül a III. fázis 86 gyűrűs sírja közül 45 női, 22 gyermek és 14 férfisír.³⁵⁹ Az ellendi I. temető 45, gyűrűt tartalmazó sírja közül 35 női, 3 férfi, 1 gyermek, 6 bizonytalan nemű egyén sírja; a II. temető 19 gyűrűs sírjából pedig 13 női, 6 gyermek.³⁶⁰ A békés-povádi temető 151 sírjából csak 12-ben volt gyűrű, ezek közül 5 női, 4 gyermek és 3 férfisírban.³⁶¹ Szentes-Szentlászlón a 24 gyűrűs sírből 12 női, 7 gyermek és 4 férfi, 1 sírban pedig nem határozható meg az elhunyt neme. A csanytelek-dilitori temetőben 10 női, 2 férfi és egy gyermek sírban találtak gyűrűt.³⁶² Végül a kerpesztai temetőben 30 sírből került a napvilágra gyűrű: mindegyik gyűrű 20 év feletti nő ujjára volt húzva. Ennek alapján Szőke B. arra gondolt, hogy ezek a jegygyűrű szerepét töltötték be, s csak a feles gyűrűk voltak igazi ékszerek.³⁶³ A fenti példák közül azonban az derül ki, hogy a gyűrűket nem tarthatjuk kizárólagosan női ékszereknek: kisebb-nagyobb számban férfiak kezén is rájuk bukkantunk. Ez pedig kétséges teszi azt a megállapítást is, hogy jegygyűrűk voltak. A temetők családszerkezeti vizsgálatához tehát nem szolgáltatnak biztos alapot.

A pusztaszentlászlói temetőben három sírban két-két gyűrűt találtunk az elhunytak egyik kezén. Viselőik felnőtt, 35, 45, illetve 50 éves nők voltak. Képusztán négy sírból került elő két-két gyűrű. Három sírban az elhunyt egyik kezének ujjaira húzva találták őket, a negyedikben a két kéz egy-egy ujján. Szőke B. szerint a két gyűrű azt jelölte, hogy az asszonyok másodízben is férjhez mentek.³⁶⁴ Csakhogy pl. a halimbai temetőben több esetben is előfordult, hogy a két gyűrűvel eltemetve férfit (535. sír), vagy gyermeket találtak (376., 377., 654. sírok).³⁶⁵ Ugyancsak két gyűrű volt Ellend I. temető 35. férfisírban³⁶⁶, illetve Szentcsanak 26. és 108. sírokban, melyekben gyermekek feküdtek.³⁶⁷ Így tehát a másodszori férjhezmenés, illetve nőülés kérdését is meg kell kérdőjeleznünk.

Természetesen egy-egy kisebb közösségben csak arra jellemző viseleti szokások, kötöttségek kialakulhattak. Ezért elképzelhető, hogy pl. Képusztán valóban a férjhezmenetelt jelölték a gyűrűk, más közösségekben azonban lazábbak lehettek a megkötöttségek, ezért esetleg más volt a gyűrűk funkciója is. Nyilvánvalóan nem véletlen az sem, hogy addig, amíg Békés-Povádon a halottak alig 8%-ánál leltek gyűrűt, Pusztaszentlászlón 25%-nál.

A késő avarkorban a gyűrű még kizárólag női ékszer volt; csak a 9. sz.-tól jelent meg a férfiak ujján is. Sopronkőhidán például már kilenc férfinél találtak gyűrűt.³⁶⁸ Megjegyzendő azonban, hogy ezek a férfisírok elsősorban a gazdag családfelei voltak.

PÉNZEK (82 85. képek)

A temető sírjainak egyötödében, a 203 sírból 42-ben találtunk pénzt. A következő helyeken bukkantunk rájuk:

a koponya mögött, vagy mellett	3
az alsó állkapocság belső oldalán	1
a jobb lapocka alatt vagy mellett	3
a bal lapocka alatt vagy mellett	3
a szegycsont táján	5
a jobb könyök belső oldalán, a mellkason	2
a bal könyök belső oldalán, a mellkason	4
a jobb alkar külső oldalán	1
a has táján, a gerincoszlop mellett	5
a keresztcsonton	7
a jobb kézfejnél	6
a bal kézfejnél	1
a jobb térd külső oldalánál	1

A pénzek tehát két testtájon fordultak elő nagyobb számban: a has táján (ide számítjuk a keresztcsontnál talált pénzeket is) 12 pénz volt, és a mellkas területén (a szegycsont körüli, illetve a könyök felé lecsúszott pénzeket számítjuk ide) 11 pénz feküdt. Nagyobb számban voltak még a kezek közelébe vagy a kézbe helyezett (7 darab) és feltűnően gyakoriak voltak a lapockák alatt, illetve mellett elhelyezett pénzek (6

darab). Ezek egy része ide kerülhetett a mellkasról is, a lapockacsont alatt találtak azonban már nehezebben tudjuk így értelmezni. Szájba csak egyetlen esetben helyezték a pénzt (8. sír). A test többi részénél csak 1-1 alkalommal találtunk pénzt, s valószínű, hogy egy részük állatjárás okozta bolygatás miatt került oda.

Szőke B. is megállapította már, hogy temetőnként bizonyos szabályosságok állapíthatók meg abban, hogy hová teszik a sírban a pénzt. Példaként a krasnói temetőt említette, ahol mindig a jobb kéznél leltek rájuk.³⁶⁹ Ugyanilyen egységesség figyelhető meg az ógyallai (Hurbanovo—Bohata) temetőben is, ahol pedig mindig a „klasszikus” helyen, a halott szájában találták meg a pénzeket.³⁷⁰ Ezzel szemben a pusztaszentlászlói sírokhoz hasonlóan, a csontváz különböző részeinél kerültek elő a pénzek a halimbai temetőben. A 49 pénzes sírban az alábbi helyeken bukkantak rájuk:³⁷¹

a koponya, illetve a nyak táján	5
a mell közepén, illetve arról a két	
könyök felé lecsúszva	17
a has táján (ideszámítva	
a medencelapátokon találtakat is)	14
a jobb kéznél	10
a bal kéznél	4
a sírföldben, illetve egyéb helyen	3
(négy sírban két pénz volt)	

E két temető bizonyítja, hogy a látszólagos szabálytalanságok sem voltak a valóságban azok; a pénzek sírbahelyezésének rendszere azonban bonyolultabb — vagy csak lazábban meghatározott (?) — volt, mint Krasnón vagy Ógyallán (Hurbanovo).

A pénzek nem és életkor szerinti megoszlása a következő volt:

inf. I II.	7
juv. nő	2
juv. férfi	2
ad. nő	8
ad. férfi	5
ad. ? nemű	1
ad.-mat. nő	1
ad.-mat. férfi	1
mat. nő	7
mat. férfi	6
sen. nő	
sen. férfi	2

A pénzek tehát 18 női, 16 férfi és 7 gyermek (3 leány, 3 fiú, 1 bizonytalan), továbbá 1 meghatározhatatlan nemű felnőtt sírjából kerültek elő.

Szőke B. a képusztai és néhány más temető alapján feltételezte, hogy a halotti obulust főleg nőkkel és gyermekekkel adták a túlvilági útra, a férfiakkal csak kivételesen.³⁷² Maga is megjegyezte azonban, hogy a halimbai temető adatait ilyen szempontból még nem ismeri. A halimbai temetőben ugyanis a pénzek 21 férfi, 21 nő, 5 gyermek és 2 meghatározhatatlan nemű felnőtt egyén sírjából kerültek elő,³⁷³ szinte ugyanolyan százalé-

kos megoszásban, mint Pusztaszentlászlón. Meg kell tehát állapítanunk, hogy az obulus adása független volt az elhunyt nemétől és életkorától, ha egyes temetőekben, mint pl. Képusztán volt is olyan tendencia, hogy csak gyermekek és nők sírjaiba tegyék őket.

Pusztaszentlászlón a sírok 21%-ában találtunk pénzt. Hasonló arányban kerültek elő Halimbán (25%) és néhány tiszántúli temetőben, mint Szőreg—Homokbánya (19%), Csanytelek—Dilitor (28%), Deszk, D temető (24%), Kiszombor, C temető (35%).³⁷⁴ Más temetőben a pénzes sírok száma az 5—10% között mozog, de feltártak olyan köznapi temetőket is, amelyekben egyáltalán nem letek pénzt.³⁷⁵ Elgondolkodtató, megfigyelésre váró kérdés, vajon milyen motívumok határozták meg azt, hogy egy közösségben az egyik halottnak adtak útravalóul pénzt, a másiknak pedig nem.

A halotti obulusadás eredetének kérdésében nem egységes a kutatók álláspontja. P. Radomérský és Szőke B. úgy gondolta, hogy a pénz a halottal eltemetett étel-ital útravalót váltotta fel. Radomérský szerint ezt az egyházi tilalmak eredményezték,³⁷⁶ Szőke B. szerint azonban a megváltozott gazdasági viszonyok. „Rangsabb, divatosabb dologgá vált úgy bocsátani a halottat a túlvilági útra, hogy a cserép- vagy faedényben vele eltemetett étel-ital útravaló helyett pénzt adtak vele, amin a boldogult »beszerezhetette« magának a szükségességeket.”³⁷⁷ Mindkettőjük véleménye szerint az obulusadás szokása a 11. sz. elején Magyarországon alakult ki, s innen terjedt el egyes szomszédos területekre, pl. Morva- és Csehországba. E feltevessel szemben E. Kolníková arra az álláspontra helyezkedett, hogy e szokás gyökere frank területre nyúlik vissza, ezért jelentek meg a pénzek obulusként néhány 9. sz.-i nagymorva sírban, illetve a dalmát tengerpart egy-két temetőjében.³⁷⁸ A 11. sz.-ban pedig csak ott terjedtek el, ahol a nagymorva fejedelemség kulturális tradíciói hatottak.³⁷⁹ E. Kolníková érveit Bálint Cs. sorra megcáfolta, kimutatva, hogy nincs egyetlen nyomós érv sem a 9. és 11. sz.-i Kárpát-medencei Charon-pénz frank eredete mellett.³⁸⁰ Bálint Cs. szerint az obulusadás szokása bizánci hatásra alakult ki, mivel e pénzek „I. István korában mind a temetőkön belüli arányszámában, mind lelőhelyei sűrűségében a Közép-Tisza-vidéken fordulnak elő a leggyakrabban”, s mivel „csekély előzményei a 11. sz.-i Magyarország déli felében mutathatók ki”.³⁸¹

Úgy érezzük azonban, hogy igazán nyomós érvek nem szólnak a bizánci hatás feltételezése mellett sem. A Közép-Tisza-vidéki temetők pénzes sírjainak nagy számaránya ugyan meggyőzőnek tűnik, főként ha hozzászámítjuk ehhez azt is, hogy e területről került elő a Stephanus rex pénzek egyharmada; kevésbé érthető azonban, hogy ez a bizánci hatás miért nem érvényesült a Balkánon, ahol Bizánc sokkal közvetlenebb hatást fejthetett volna ki, főként, miután 1018-tól, amikor a második bolgár cárságot megdöntötték, ennek már semmi akadálya sem volt. Ezért a magunk részéről

hajlunk arra, hogy Szőke B. magyarázatát fogadjuk el, s e szokás újbóli felelevenítését a Kárpát-medencében lezajlott gazdasági, társadalmi változásokkal magyarázzuk.

A Pusztaszentlászlón talált pénzek közül négy Salamon (1063—1074), egy Géza dux (1071—1074), kettő I. Géza (1074—1077), huszonnyolc I. László (1077—1095); három Kálmán (1095—1116), három II. Béla (1131—1141) pénze volt, egy pedig Gedai I. meghatározása szerint egy 11. sz.-i magyar dénár egykorú hamisítványa. A pénzek alapján tehát a temetőt Salamon uralkodásától II. Béla uralkodásáig, mintegy 80 évig használták. Ha azonban a temetőtérképre tekintünk, rögtön szembetűnik, hogy a II. Béla pénzeivel eltemetettek sírjai mennyire közel fekszenek azokhoz a sírokhoz, melyekben I. László és Kálmán pénzeit találtuk. Felvetődik tehát a kérdés: vajon folyamatosan használták a temetőt egészen II. Béla koráig?

Mint már a bevezetőben is jeleztük, a temető összképe, a szárnyak beosztása annyira egységes elv szerinti felosztást tükröz, hogy fel kell tételeznünk: a temető helyének kiválasztásakor határozták meg az egyes családi temetkezési helyeket és azok terjeszkedési irányát is. Kérdés azonban, vajon mikor történt ez? A temető északi csoportjában, illetve a középső csoport nyugati felében az első temetkezéseket Salamon pénzei kelteznek, és ezek közelében fekszenek azok a sírok is, amelyekben Géza dux és I. Géza pénzeit találtuk. A temető középső csoportjának keleti felében és a déli csoportban ugyanakkor I. László érmei a legkorábbiak. A másik ellentmondással tehát itt találkozunk: Salamon vagy I. László alatt történt-e meg a temető felosztása, a családi temetkezési helyek kijelölése (94. kép)?

Ismert tény, hogy I. Endre korától a „*renovatio monetae*” vagy „*mutatio monetae*”, azaz a periódusonként végrehajtott kényszerpénzbevéltás gyakorlattá vált. Salamon és László korában ez a pénzújítás két évenként történt meg.³⁸² Ha tehát feltételezzük, hogy a pusztaszentlászlói közösség is két évenként újította meg a pénzét, akkor azt kell mondanunk, hogy a temetkezések Salamon korában indultak meg, s ahogy két évenként új és új pénzek jelentek meg, a közösség tagjai is kénytelenek voltak pénzeiket ezekre átváltani, s a később meghaltakkal már ezeket adták útravalóul. Nem tartjuk azonban lehetetlennek azt sem, hogy az első temetkezések mégis I. László korához köthetők. Tudott dolog, hogy Salamon király még Géza és László alatt is rendelkezett némi hatalommal Pozsony környékén, sőt Géza királysága alatt verette Hóman B. szerint a CNH I. 21. típusú pénzét.³⁸³ Ezért nem tartjuk kizártnak, hogy a kényszerbevéltás ellenére még Géza és László uralkodásának kezdetekor is forgalomban voltak Salamon pénzei, ahogy ez az állandósága miatt értékes Géza dux pénzekről is feltételezhető. S amit nem felejtethünk el: ez a közösség, melyet esetleg több helyről verbuvált családok hoztak létre, néhány évig, amíg megállapodott,

regisztrált települést nem alkotott az új helyén, elkerülhette a pénzbevéltók figyelmét, így birtokában maradhatott néhány korábbi kibocsátású pénz is.

Ami pedig másik kérdésünket illeti, vajon folyamatosan használták-e a temetőt II. Béla koráig, arra azt kell válaszolnunk, hogy nyilvánvalóan nem. A Kálmán király uralkodásának kezdetéről származó néhány pénz még olyan sírokból került elő, melyek szervesen kapcsolódnak azokhoz a sírokhoz, amelyekben I. László utolsó veretei feküdtek. Az ezt követő időszakból azonban nem rendelkezünk annyi pénzzel nem keltezett sírral, illetve sírsorral, amelyre hivatkozva áthidalhatnánk a Kálmán országzászlásának kezdete és II. Béla uralkodási ideje közti időszakot. Úgy tűnik tehát, hogy Kálmán uralkodásának kezdetekor, 1100 táján megszünt (vagy erőszakkal megszüntették) az ide temetést. Kézenfekvőnek látszik, hogy erre az időre tegyük a falu templomának építését, amely köré, László és Kálmán törvényeinek értelmében kötelesek voltak a falu lakói temetkezni. Hogy ezek után II. Béla korában mégis újra visszatértek a régi, pogány temetőhöz, s

néhány évig újra itt temették el a halottakat, talán valamilyen helyi okkal magyarázható.

A pusztaszentlászlói temetőt tehát 1070–1077 táján hozták létre, s kb. 1100-ig temetkeztek ide; majd újra használatba vették néhány évig, az 1130-as évek elején.

TEXTILMARADVÁNY (90. kép)

A 102. sírban, a bal lapockacsont alatt I. László érme feküdt, amely egy textildarabot konzervált. A textil egy darabon visszahajlott a pénzre. Kérésünkre T. Knotik Márta megvizsgálta a darabot. Szakvéleményében a következőket írta: „A töredék tisztítása és kisimulása után $1,7 \times 1,3$ cm nagyságú lett. A lazán szőtt vászon vászon kötésű és Z sodratú lenfonalainak láncsűrűsége 20/cm, a vetüléké 16/cm. Ezt a lenvásznat a ma használatos finomabb lepedővásznakhoz hasonlíthatjuk.”³⁸⁴ A meghatározás alapján úgy gondoljuk, hogy a halotti lepel egy darabját őrizte meg a László-pénz korróziója.

A pusztaszentlászlói temető ékszertípusainak kronológiai táblázata

Ékszertípus	900	1000	1100
Vékony huzalú, S-végű karika			
Vastag huzalú, sima S-végű karika			
Vastag huzalú, bordázott S-végű karika			
Ón–ólom (sima és bordázott) S-végű karika			
Vastag huzalú, pödrött végű karika			
Kis méretű (ún. körte alakú) nyitott huzalkarika			
Fluorit gyöngy			
Hegykristály és karneol gyöngy			
Kauri kagyló			
Arany- és ezüsthóliás, hordó alakú üveggyöngy			
Kockásra vagdalt felületű kék üveggyöngy			
Szemes pasztagyöngy			
Apró üveg-(paszta-)gyöngy			
Gerezdelt, nyomott gömb alakú kék üveggyöngy			
Kis méretű, hengeres üveggyöngy			
Ezüstgyöngy			
Lunula			
Nyitott pántgyűrű			
„Rovás” gyűrű			
Zeg-zug vonaldíszes pántgyűrű			
Pontkörös díszű pántgyűrű			
Fonott ezüstgyűrű			
Hegyesedő végű huzalgyűrű			
Zárt karikagyűrű			

A TEMETŐ SZERKEZETE

A pusztaszentlászlói temető sírjai sorokat alkotnak; az egyes sírok és a sorok pedig úgy helyezkednek el, hogy a temető összképe legyező alakú. A temető sírjai három nagy tájolási csoportra oszlanak. Az északi csoportban azok a sírok dominálnak, melyek tájolása Ny—K-től ÉNy—DK felé tér el, a déli csoportban pedig azok, melyek DNy—ÉK felé lettek tájolva. A középső csoportban a pontos Ny—K tájolás az uralkodó. A tájolás alapján szétváló három nagy egység a régészeti megfigyelések és az antropológiai vizsgálatok eredményei alapján további csoportokra bontható. Az alábbiakban e három nagy egységet, illetve kisebb csoportjait írjuk le (92—96. képek)

1. egység (északi szárny)

a. csoport: 35 sír alkotja: 11 férfi, 14 nő, 2 bizonytalan nemű és 8 gyermek sírja tartozik ide. Tájolásuk a Ny—K főiránytól szinte egységesen tér el ÉNy—DK felé. A csoporton belül egy, a 10. sz.-i honfoglaló magyar nagycsaládi temetőkből ismert temetkezési rend figyelhető meg: a férfiak sírja a jobb, a nők a bal szárnyon helyezkedik el. Míg azonban a bezdédi és eperjeskei nagycsaládi temetőkben a nők sírjait a jobb szárnyon találjuk meg, itt a bal szárnyon fekszenek.³⁸⁶ A csoportot két teljes és egy befejezetlen sírsor alkotja. A sírokban talált pénzek (Salamontól I. Lászlóig) alapján megállapítható, hogy a csoport terjeszkedési iránya K—Ny-i volt. Az antropológiai vizsgálat eredményei megengedik annak feltételezését, hogy az itt eltemetettek sírjait egy nagycsalád sírjaiként értékeljük. 16 elhunyt csontváza részletesebb embertani elemzésre is alkalmas volt. A csoportra a mediterrán vonás (8) a jellemző, melyet a turanid (4) és a mongolid (3) elemek színezték. Az elhunytak szorosabb rokoni kapcsolataira utalnak az öröklődő anatómiai variációk is.

b. csoport: 10 sírből, 2 férfi, 5 nő és 3 gyermek sírjából áll; az a. csoporttól Ny-ra, egyetlen sort alkotva helyezkedik el. A sírok tájolása jobban közelít a Ny—K főirányhoz. A nőket itt is a bal szárnyon temették el. A csoportot egyetlen pénzlelet alapján Kálmán király korára, esetleg ennél valamivel későbbre keltezhetjük. Az antropológiai vizsgálat eredményei valószínűsítik, hogy az itt eltemetettek szorosabb rokonságban álltak az a. csoport sírjaiban nyugvókkal, esetleg azok utódai voltak.

2. egység (középső temetőrész)

a. csoport: Ezt a csoportot a korábbi bolygatások, illetve ásatások a déli oldalon töredékessé tették. Az értékelhető sírok száma 42: 12 férfi, 13 nő, 6 bizonytalan nemű felnőtt és 11 gyermek sírja tartozik ide. A Ny—K tájolású sírok négy sort alkottak, közülük a középső kettő (második és harmadik) sírsorba temették e csoport első halottait. A csoport kezdő sírsorainál megismétlődik az 1. a. csoportban megfigyelt temetkezési rend, azzal a különbséggel, hogy itt a férfiakat a bal szárnyra, a nőket pedig a jobb szárnyra temették el. Tágabb összefüggésben nézve az 1. a. és 2. a. csoport egy képzeletbeli, Ny—K irányú középvezet két oldalán úgy helyezkedik el, hogy a tengely két oldalán a férfiak, két szélén pedig a nők sírjai fekszenek. Magát az osztó vonalat pedig az a három nagyobb sírmentes folt jelöli ki, ahol egykor fák állhattak.³⁸⁶ A sírokban talált pénzek (I. Géza—I. László) alapján a csoport terjeszkedési iránya Ny—K-i volt; amikor azonban a negyedik sorral elérték a 2. b. csoport kezdő sírsorát, kénytelenek voltak egy új sort kijelölni, a második sírsortól Ny-ra (első sor) — ez a sor azonban már befejezetlen maradt. Érdeemesnek tartjuk megjegyezni, hogy addig, míg a második és harmadik sírsorban a nemek szerinti szárnyakra bontott temetkezési rend figyelhető meg, az első és negyedik sorban, azaz a későbbi temetkezéseknél a férfiak és nők sírjai egymással váltakozva alkotják a sorokat. A 14. részletesebb vizsgálatra is alkalmas csontváz alapján megállapítható, hogy ugyan ebben a csoportban is domináns a mediterrán vonás (7), de ezt megközelítő arányú a mongolid (5) is. Az öröklődő anatómiai variációk közül pedig mindegyik sírsorban kimutatható az osztott csecsnýlvány.

b. csoport: 52 sír tartozik ide; ezek közül 19 férfi, 17 nő, 1 bizonytalan nemű felnőtt és 15 gyermek sírja. A sírok Ny—K tájolásúak, négy sírsort alkotnak. A sorokon belül a férfiak és nők sírjai egymással váltakozva fordulnak elő. A csoport terjeszkedési iránya az előbbi csoportokénál nehezebben állapítható meg, mivel egyetlen, az utolsó sorban talált Kálmán-pénz kivételével, a sírokban csak I. László különböző évben kibocsátott pénzei feküdtek. Mivel az I. László-pénzek kronológiai felosztása ma még nem tisztázott megnyugtatóan,³⁸⁷ a csoport terjeszkedési irányát csak a temető más csoportjainál megállapítható rendszer szerint határozhatjuk meg. Eszerint itt is Ny-ról K felé haladva hozták létre az újabb sírsorokat. A negyedik, már Kálmán-pénzt is

tartalmazó sírsor itt is befejezetlen. Az antropológiai vizsgálatok alapján ez a temető legegységesebb csoportja. A 23 alaposabban elemezhető sír alapján ugyan itt is a mediterrán vonás (12) a domináns, de itt igen erős a — más csoportoknál szinte alig kimutatható — nordikus (7) jelleg is. Ugyancsak jelentősebb arányú a taurid (5) elem jelenléte. Végül, főként a későbbi sírokban mutatható ki a mongolid (3), illetve a turanid (5) vonás. Az öröklődő anatómiai variációk közül jellegzetes a homlokvarrat (5) és az osztott csacsnyúlvány (6).

c. csoport: 11 sír, 4 férfi, 3 nő és 4 gyermek sírja tartozik ide. Egyetlen, befejezetlen sírsort alkotnak. A temetkezések korát Kálmán és II. Béla pénzei kelteznek; valószínűleg egykorú az 1. b. csoporttal.

3. egység (déli szárny)

a. csoport: 32 sír, 10 férfi, 13 nő, 2 bizonytalan nemű felnőtt és 7 gyermek sírja köthető ide. Lehetséges, hogy ide tartoznak még a 2. a. csoporthoz sorolt 61. és 88. sírok, de esetleg már a 3. b. csoportba tartoznak a 49. és 50. sírok. A csoport határainak megállapítását nagyban nehezítette az, hogy szinte mindegyik sírsort megbolygatták már a korábbi ásatások, illetve homokgödör ásásával okozott sírdúlások. Ezért nem határozható meg egyértelműen a temetkezési rendszer sem. Ugyancsak feltételezésekbe bocsátkozhatnánk a csoport terjeszkedési irányának meghatározásakor, mivel mindössze 3 pénz került elő a sírokból, azok is I. László pénzei.

b. csoport: 18 sír, 4 férfi, 10 nő, 1 bizonytalan nemű felnőtt és 3 gyermek sírja tartozik ide. A csoportot egyetlen I. László-érem keltezi. Ezt a csoportot csak a déli oldalon bolygatták meg, a temetkezési rendet tehát bizonyos fenntartásokkal értékelhetjük. Úgy tűnik, hogy a bal szárnyra temették el a nőket, a jobb szárnyra

pedig a férfiakat. Ez utóbbi szárnyat érte a bolygatás, a legdélibb részén megmaradt sírokban azonban férfiak feküdtek, ami a rekonstrukciót valószínűsíti.

c. csoport: egyetlen sírt (122. sír) soroltunk ide. Az 1. b. és 2. c. csoport alapján feltételezhető, hogy itt is volt egy, a kései időszakból származó sírsor, amit azonban a 122. sírtól délre fekvő olajiszapoló gödör ásásakor teljesen megsemmisíthettek.

A 3. egység területén fekvő sírok csontvázai a talajviszonyok miatt (régóta szántott terület, ami miatt a csontok egy része elporladt; a sírok másik része pedig agyagos talajban feküdt) antropológiai vizsgálatra alig voltak alkalmasak. A 3. a. csoportból 7, a 3. b. csoportból 10 csontvázat lehetett részletesebben elemezni. Mindkét csoportban a turanid és mediterrán vonás a domináns, a 3. b. csoportban emellett mongolid színező elem is megjelent. Az öröklődő anatómiai variációk közül csak itt jelentkezett az inkacsont, s nagyobb arányú a nyílvarrati varratcsont feltűnése is.

A temetkezési csoportok elemzése megerősítette azt a feltevésünket, hogy a temető helyének kiválasztásakor meghatározták az egyes családi temetkezőhelyeket és azok terjeszkedési irányát. Mindenekelőtt három szárnyra tagolták a temetőt, amelyen belül az északi szárny terjeszkedési iránya keletről nyugat felé, a középső nyugatról kelet felé lett meghatározva, s feltételezhető, hogy a déli szárnyonál is a kelet—nyugati irányt jelölték ki. Talán ezzel is magyarázható, hogy a temetkezések felhagyásának idejére a temető legyező alakúvá vált. A temető első sírsoraiban olyan temetkezési rend mutatható ki, amely a honfoglaló magyar nagycsaládi temetkezőhelyek egy részére volt jellemző: a halottat neme szerint a jobb, illetve a bal szárnyra temették. Különösen érdekes a sorok ilyen jellegű megoszlása az 1. a. és 2. a. csoportban, melyek elhelyezkedése talán arra utal, hogy a két család között szorosabb rokonsági kapcsolat is volt.

A PUSZTASZENTLÁSZLÓI KÖZÖSSÉG GAZDASÁGI EREJE

Egy közösség, és azon belül egyes családi csoport gazdasági erejének meghatározása az elhunytakkal eltemetett mellékletek alapján — magunk is jól tudjuk — csak igen hozzávetőleges lehet. Ez az út sok csapdát rejt. A temetőben talált ékszerek, pénzek nem tükrözik egyértelműen az adott közösség vagyoni állapotát. Magunk is utaltunk arra, hogy egyes ékszerek viselete, illetve azok száma változott viselőjük életkorával, sőt a férfiak vagyoni állapotát a kor temetkezési szokásai miatt a mellékletek már nem is tükrözték. Mégis úgy gondoljuk, hogy egy-egy család vagyoni helyzetére, gazdasági erejére jellemző kell legyen, hogy nőtágjainak ékszerei milyen anyagból készültek, azok milyen súlyúak, minőségűek. Különösen áll ez az ebben a korban

értékmérő funkciójú ezüstre, a belőle készült ékszerekre. Olyan viszonyítási alapot látunk ebben, amivel viszonylag biztonságosan kimutatható egy-egy családi csoport korabeli gazdasági ereje, vagyoni állapota.

A pusztaszentlászlói temetőben talált összes ezüstékszert (S-végű karikát, gyűrűt) lemértük.³⁸⁸ Ezek összsúlya 261,8765 g. Ennek az ezüstmennyiségnek az értéke a 11. sz. utolsó harmadában — a László dénárak átlagsúlyát véve alapul,³⁸⁹ ami 0,6798 g — 385,2 dénár. Ehhez még hozzászámíthatjuk a 42 sírban talált pénzt: a földbe került ezüstmennyiség tehát 10,5 pensát ért. A bronzból és ónból, ólomból készült ékszerek, illetve a gyöngyök korabeli értékét nem ismerjük, ezeket tehát nem vehetjük számításba, de az ezüstékszerek

elemzéséből származó eredmények ellenőrzésére felhasználjuk őket.

A 261,8765 grammnyi ezüsből a temető mindegyik sírjára 1,29 g jut. A temetőben azonban csak 55 sírban találtunk ezüstékszert (a pénzeket természetesen nem számítjuk ide), ezekben a sírokban tehát átlagban 4,7613 g ezüstnek kellene lenni. Az átlagosnál több ezüst 18 sírból került elő, összesen 168,1157 g. E sírok közül is kiválik azonban 5 különösen „gazdag” sír, amelyekben összesen 76,7270 g súlyú ezüstékszer volt, azaz átlagban 12 g ezüstöt tartalmazott mindegyik sír. Ebben az 5 sírban volt a temető egész ezüstmennyiségének 29,3%-a. A temető egyes csoportjaira lebontva a következő megoszlásban találtuk az ezüstékszereket.

Az 1.a. csoport 35 sírjából 15-ben volt ezüstékszer, melyek összsúlya 63,8134 g. A 15 sírra tehát átlagban 4,25 g ezüst jut. Ez az átlag csak valamivel rosszabb a temető összes ezüstékszert tartalmazó sírjaira kiszámított átlagnál (–0,5 g). A csoporton belül (35 sírral számolva) egy főre 1,82 g ezüst jut. Ez az arány pedig valamivel jobb a temető összes sírjára kiszámított átlagnál (+0,5 g). Kiemelkedik a 186. sír, amelyben 14,7813 g-nyi ezüstékszer volt, s további négy sír tartalmazott még 7 g körüli ezüstékszert. Ebben az öt sírban 42,43 g ezüst volt, a csoport összes ezüstmennyiségének 66,5%-a.

Az 1.b. csoport 10 sírjából 4 sírban volt összesen 24,9308 g ezüstékszer. A négy sírban tehát átlagban 6,23 g ezüst jutott, ami a temető ezüstékszert tartalmazó sírjainak átlagához viszonyítva jóval magasabb (+1,47 g). A 10 sírra számított átlag (2,49 g) is jóval magasabb a temető összes sírjára számított átlagnál (+1,2 g). Kiemelkedik a 188. sír, amelyben 12,8424 g-nyi ékszer volt, s a 181. sír, amiben pedig 8,5838 g volt az ékszer súlya. E két sírban összesen 21,4262 g ezüst volt, a csoport ezüstmennyiségének 85,9%-a.

A 2.a. csoport 42 sírjából mindössze 8 sírban volt ezüstékszer: 43,9898 g. A 8 sírra tehát átlagban 5,49 g ezüst jutott, ami az ezüstékszert tartalmazó sírok átlagánál jobb (+0,74 g). A csoport összes sírjára számított átlag 1,0473 g, ami rosszabb a temető összes sírjának átlagánál (–0,24 g). A csoportban két sír kiemelkedően sok ezüstöt tartalmazott: a 102. és 113. sírokban összesen 28,6612 g ezüst volt. Ez a 8 sírban lévő ezüstmennyiség 65%-a; a többi hat sírban átlagban 2,5 grammnyi ezüst volt.

A 2.b. csoport 52 sírjából 15-ben volt ezüstékszer, összesen 73,1835 g. A 15 sírra számított átlag 4,8789 g, ami a temető ezüstékszert tartalmazó sírjaira kiszámított átlaghoz közel áll (+0,1 g). Az 52 sírra átlagban 1,4 g ezüst jut, ami szintén megfelel a temető összes sírjára kiszámított átlagnak (+0,1 g). A csoportból egy sír emelkedik ki, a 133. sír, amelyben 16,7986 g ezüstékszer volt; a 109. sírban közel 9 g ezüst volt, s további öt sírban volt még 5–6 g ezüst. Ebben a hét sírban a csoport ezüstmennyiségének 74,5%-a, 54,5 g ezüst volt.

A 2.c. csoport 11 sírjából 2 sírban volt ezüstékszer, 4,0198 g. Itt mind az ezüstékszert tartalmazó sírok átlagánál (–2,75 g), mind a temető összes sírjára számított átlagnál (–0,925 g) kevesebb volt az ezüst mennyisége.

A 3.a. csoport 32 sírjából 4 sírban volt ezüstékszer: 20,3811 g. A 4 sírban tehát átlagban 5,1 g ezüstnek kellett volna lenni, ami az ezüstékszeres sírokra számított átlagnál jobb (+0,33 g). A csoport összes sírjára számított átlag azonban rosszabb a temető összes sírjára számítottátnál (–0,65 g). Egyetlen sír emelkedik ki, a 8. sír, amiben az ezüstékszerek súlya 12,7906 g volt, a csoport összes ezüstjének 62,75%-a.

A 3.b. csoport 18 sírjából 7-ben találtunk ezüstékszert, melynek összsúlya 23,5838 g. A 7 sírra eső átlag tehát 3,37 g, kevesebb, mint a temető összes ezüstékszeres sírjára számított átlag (–1,4 g). A csoport összes sírjára számított átlag 1,3 g, ami megfelel a temető összes sírjára számított átlagnak. Egyetlen kiemelkedő sír a 29. sír, amiben 8,3078 g-nyi ezüstékszer volt (a csoport ezüstmennyiségének 35,2%-a).

A temető összes ezüstmennyisége (261,8765 g = 100%) az alábbi arányban oszlott meg a csoportok között:

2.b. csoport	28%,
1.a. csoport	24,5%,
2.a. csoport	17%,
1.b. csoport	9,5%,
3.b. csoport	9%,
3.a. csoport	8%,
2.c. csoport	1,5%,
szórványból	2,5%.

Nagyobb egységben vizsgálva a százalékos megoszlást, a következő eredményeket kapjuk:

1. egység (északi szárny)	34%,
2. egység (középső temetőrész)	46,5%,
3. egység (déli szárny)	17%.

Megváltozik azonban ez a fenti megoszlás, ha a sírok számának arányában vizsgáljuk meg az ezüst mennyiségét egy-egy egységen belül:

1. egység egy sírra számított ezüstmennyisége	1,97 g,
2. egység egy sírra számított ezüstmennyisége	1,15 g,
3. egység egy sírra számított ezüstmennyisége	0,88 g.

Úgy tűnik tehát, hogy a temető bal szárnya (északi csoport) volt a legtehetősebb, a jobb szárnya pedig a legszegényebb. A három nagy egységet csoportjaira lebontva is megvizsgálhatjuk. A leginkább kiemelkedő csoport az 1.b., melyben a sírokra számított átlagok a temetőre számított átlagoknál jóval magasabbak. Két csoportban (2.a. és 3.a. csoport) erős differenciálódás figyelhető meg, két másikban (2.b. és 3.b. csoport) pedig az átlagnak felelnek meg az adatok. A legkisebb differenciálódás az 1.a. csoportban figyelhető meg, ahol az ezüstékszert tartalmazó sírokban ugyan az átlagnál

kevesebb az ezüst, a csoport összes sírjára számított átlag azonban mégis magasabb a temető egészére számított átlaghoz képest. A legszegényebb csoport a 2.c., ahol elenyészően kevés az ezüstdékszert (94. kép).

Az alábbiakban néhány más ékszercsoportot vizsgáltunk meg, részben, hogy ellenőrizzük fenti megállapításainkat, részben pedig, hogy esetleg újabb szempontokat is nyerjünk a pusztaszentlászlói közösség gazdasági viszonyainak tisztázásához.

Mint láttuk, Török Gy. véleménye szerint az ón—ólom S végű karikákat állami műhelyekben készítették, és az ezüstdékszerek pótlására, hamisítására szánták őket. A temető 48 sírjából került elő ón—ólom S-végű karika. 19 sírban négy darabnál több volt belőlük. Egyes csoportokon belül a következő megoszlásban mutathatók ki.

1.a. csoport: A 35 sírből 10 sírban 35 darab volt; a legtöbb a 203. sírban (10 darab), két másikban pedig 5, illetve 6 darab. Ezekben a kiemelkedő sírokból ugyanakkor minimális volt az ezüstdékszerek száma.

1.b. csoport: A 10 sírből 4-ben 18 darab volt belőlük; a legtöbb a 198. sírből került elő (9 darab), s még egy további sírban volt belőlük négynél több. E két sír egyikében sem volt ezüstdékszert.

2.a. csoport: A 42 sírből 8-ban 30 darab ón—ólom S-végű karika volt. Az 52. és a 76. sírban 8—8 darabot találtunk; egyikben sem volt ezüstdékszert.

2.b. csoport: Az 52 sírből 10-ben 28 darab ón—ólom karikát leltünk. A 163. sírban 6 darab, két másikban 5—5 darab volt. Egyik sírban sem volt jelentősebb mennyiségű ezüstdékszert.

2.c. csoport: A 11 sírből 3-ban 16 darab ón—ólom karika volt; ezüstöt egyikben sem találtunk.

3.a. csoport: A 32 sírből 5-ben összesen 21 darab ón—ólom S-végű karika feküdt. A 15. sírban 6 darab volt — ez sem tartalmazott azonban ezüstdékszert.

3.b. csoport: A 18 sírből 8-ban 15 ón—ólom karika volt; csak a 24. sírből került elő négy darab, a többiben ennél kevesebbet találtunk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy azokban a sírokból, amelyekben nagyobb számú ón—ólom karikaékszert volt, az ezüstdékszerek száma minimális vagy egyáltalán nem is volt. Másrészt megfigyelhető az a tendencia, hogy minél kevesebb egy-egy csoportban az ezüstdékszerek száma, annál több lesz az ón—ólomból készülték. Végül megállapítható, hogy az ón—ólom ékszereket nem hamisítványként árusították, mivel a gazdag ezüstdékszeres sírokból teljesen hiányoztak.

A bronzékszerek viszonylag kis számban találhatók meg a temető sírjaiban. Ha pedig a három-négy bronzékszerrel rendelkező sírokat tüzetesebben megvizsgáljuk, ugyanarra az eredményre jutunk, mint az ón—ólom ékszerekben gazdag sírok esetében. Ezek a sírok ugyanúgy nem tartalmaztak ezüstdékszereket, vagy csak egy-két kisebb darabot. Jellemző ugyanakkor, hogy e sírok részben egybeestek azokkal a sírokkal, melyekben négynél több ón—ólom S-végű karika volt.

A temető 22 sírjában volt gyöngy. Ebből 11 sírban négynél több ón—ólom vagy bronz karikaékszert volt. Igen jellemző, hogy az ezekben a sírokból nyugvók életkora maximálisan 20 év. A nem ezüstdékszerből készült ékszerek nagy száma és a gyöngyfűzér együttes megléte tehát nem utal gazdasági helyzetre, hanem az életkorral, a családjogi helyzettel függ össze.

Ha az életkor szempontjából vizsgáljuk meg azt a 18 sírt, melyből az átlagosnál nagyobb mennyiségű ezüst került elő, kiderül, hogy két sír kivételével ezek mindig adultus, maturus, sőt senilis nők sírjai. Úgy tűnik tehát, hogy az ezüstdékszerek a hozomány részei voltak, áttételre tehát jogosan következtetünk belőlük egyrészt az elhunyt, másrészt pedig a családnak, melybe beházasodott, vagyoni helyzetére.

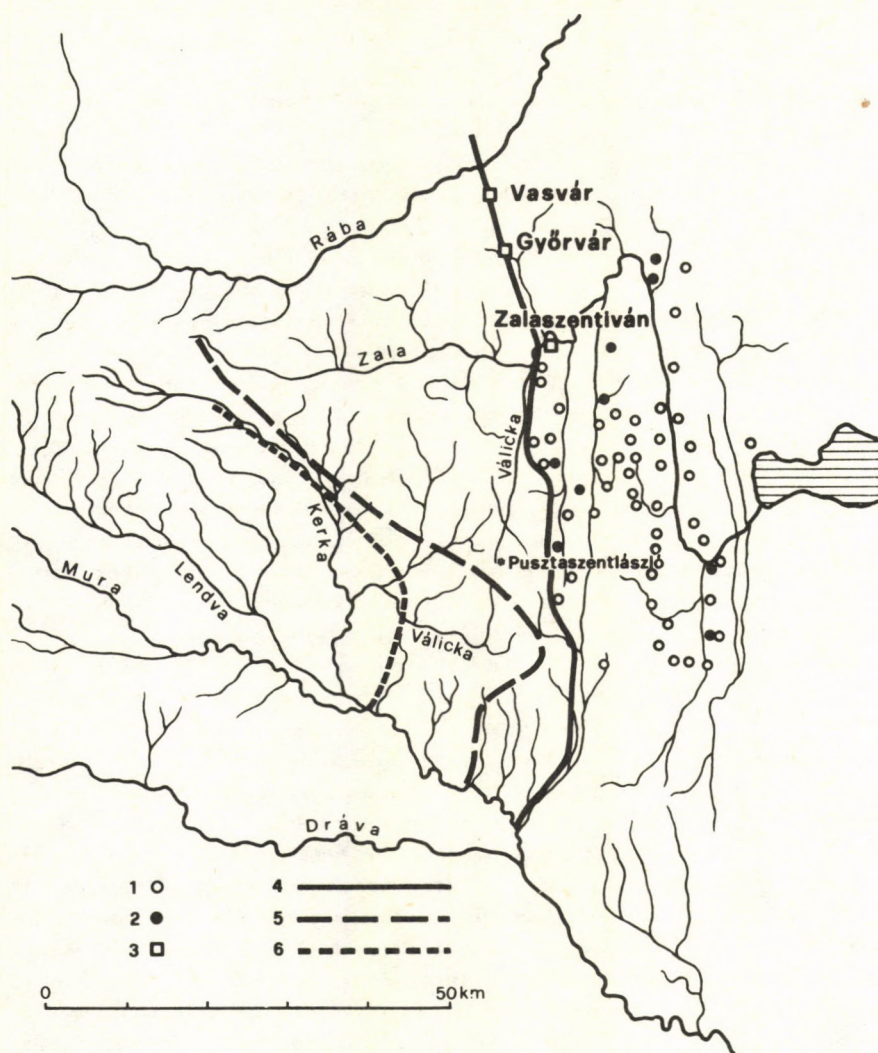
A PUSZTASZENTLÁSZLÓI KÖZÖSSÉG SZEREPE A 11. SZÁZADI HATÁRVÉDELEMBEN

Zala megye területe a 9. sz.-ban a keleti frank birodalom része volt. Zalavár mellett, a Zala folyó mocsaras árteréből kiemelkedő szigeteken épült fel az a frank közigazgatási központ, „*Mosapurc*”, „*urbs paludarum*”, amely a Nyitráról elűzött Pribina és fia, Kocel székhelye lett. Ettől az időtől, a 9. sz. közepétől a zalai dombvidék lakossága és az ide érkezett új telepések bekapcsolódtak a frank birodalom életébe, térítő papok nevelték őket a keresztény tanokra, az itt áthaladó kereskedelem révén távoli vidékek kulturális javai jutottak el hozzájuk. A Pribinát és Kocelt körülvevő nemesség és papság világi és egyházi birtokok sorát nyerte el, amelyeken korszerű gazdálkodást folytattak, a birtokközpontokban pedig templomok tucatját építették fel. Ez a fellendülés a 9. sz. végén, a honfoglaló

magyarok megjelenésével egy időre megszakadt.³⁹⁰ A zalai dombok és erdők a születő magyar állam peremterületét alkották, lakossága részben elvándorolt, részben a határokat körbeölelő lakatlan gyepűsáv kialakításakor máshová lett telepítve.

A 10. sz.-ban a nyugati határszél zalai szakaszának legnyugatibb lakott pontjai a Zala folyó völgyében voltak. 10. sz.-i régészeti leleteket a zalavári település-együttes e korszakra keltezhető telep- és temetőrészletein túl³⁹¹ a következő helyekről ismerünk még: Zalaszentgrót — Téglagyár, II. számú bányája,³⁹² Zalaszentgrót — Kisszentgrót, Polgárváros és Kavicsbánya,³⁹³ Bezeréd,³⁹⁴ Pakod,³⁹⁵ Pölöske,³⁹⁶ Nagykapornak,³⁹⁷ Balatonmagyaród — Hidvégpusztá,³⁹⁸ Balatonmagyaród — Kolónpusztá.³⁹⁹ E temetők vonalában, a

43. kép. A gyepűvonal mozgása a 10. és 11. sz.-ban Zala megye területén. 1. az 1019. évi alapítólevélben említett falvak (A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története 7. Budapest 1902. 471. old. alapján), 2. 10. századi — 11. század eleji temetők, 3. — 10—11. sz.-i várak, 4. — a 10. sz.-i gyepűvonal, 5. — a 11. sz.-i gyepűvonal, 6. — a 11. sz.-i gyepűelve nyugati határa

Zala folyó jobb partján, ott, ahol a Sárvíz mocsaras völgye a Zalával találkozik, helyezkedik el Zalaszentiván — Kisfaludihegy vörösre égett sáncú földvára.⁴⁰⁰ Ettől északra, a Sárvíz mocsaras, nehezen járható völgyének északi végétől kezdődik az a Győrvártól Vasvárig nyúló ún. római sánc, amely a Rába és a Sárvíz völgye között nyugat felől zárta el a Hegyhátat.⁴⁰¹

Ezek az adatok valószínűsítik azt a feltevésünket, hogy a 10. sz.-ban a magyarság a Vasvár—Győrvár—Zalaszentiván—Felső-Válickavölgy — (majd kb. Bak vonalától keletebbre) a Szévíz — (illetve Pölöskefő után) a Principális völgye mentén (egészen a Muráig) jelölte ki a nyugati határvonalat. Ez a régészeti lelőhelyek által kirajzolt határvonal egybeesik a zalavári apátság 1019-ből származó alapítólevelében szereplő, az apátságnak adományozott falvak által megvont nyugati határvonallal.⁴⁰² Úgy gondoljuk, hogy az alapítólevélben szereplő falvak eladományozására azért is kerülhetett sor, mert a 11. sz. elején a gyepűvonal lassan nyugatra tolódott, megközelítve, majd elérve a 10. sz.-i gyepűelve nyugati szélét, a Kerka völgyét. Az új gyepűelvét ezután már a

Hetés—Muraköz alkotta. Ezt a 11. sz. közepére kialakult gyepűvonalat az írásos források adataira támaszkodva megnyugtató módon tisztázta Holub J.,⁴⁰³ s ugyanitt jelölte ki az Árpád-kori gyepűt a kérdéssel legutóbb behatóbban foglalkozó H. Göckenjan is⁴⁰⁴ (43. kép).

A 11. sz. közepére kiépített új gyepűt védő őrtelpek sorába tartozott a pusztaszentlászlói közösség telepe is. Ez a település a temetőtől néhány száz méterre északra, a Válicka patak jobb partján, egy itt fakadt forrás környékén helyezkedett el. Bár a település felszíni leletek alapján jól körülhatárolható területén több helyen is nyitottunk kutatóárokot, települési objektumokat nem találtunk. Úgy tűnik — Kustánszeghez hasonlóan — a települést itt is boronaházak alkották, nyomaikat azonban a hosszú ideje folyó mezőgazdasági műveléssel teljesen elpusztították⁴⁰⁵ (91. kép).

Ennek a 11. sz.-i településnek a nevét nem őrizték meg a későbbi írásos források és a népi emlékezet sem. A dűlő mai neve 'Urbó', 'Urbónak' újkori elnevezés, a Válicka és Vögyike patakok által közrefogott dombot pedig 'Deáksűrű' néven emlegetik, mivel egykor az itteni kis

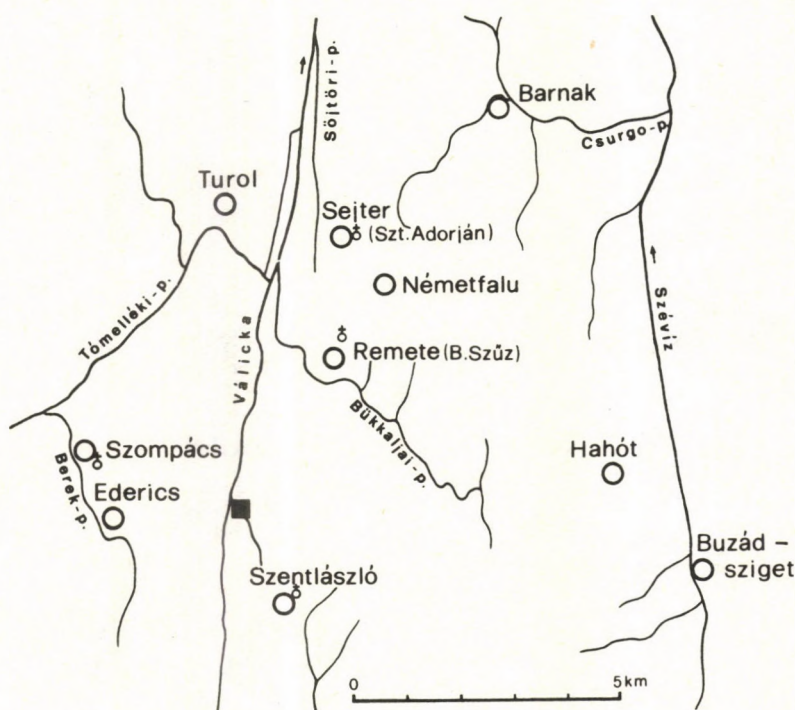
cserjés Deák Ferenc kedvelt tartózkodási helye volt. Valószínűleg a 11. sz.-ban sem volt azonban külön neve, mivel — az írásos források alapján úgy tűnik — Söjtörhöz tartozott. Amikor II. Endre 1214-ben eladományozta Ederics várföldet, ennek a határjárásában említik a szomszédságában, a Válicka forrásánál, kelet felől a 'sehterieket' (sejterieket),⁴⁰⁶ Söjtör ÉK-i határa tehát éppen arra a területre esett, ahol az általunk feltárt 11. sz.-i temető és települése fekszik (44. kép).

Söjtör lakóinak jogállásáról mindössze két adattal rendelkezünk. 1259-ben mint a zalai várhoz tartozó falut említik, majd amikor Mária királynő 1383-ban eladományozta, azt mondta róla, hogy magvaszakadt várszolgáké volt az.⁴⁰⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a korábbi századokban itt a király szolgálatában álló, katonáskodó népek éltek, s ezt a feladatot láthatták el a falu részét alkotó „pusztaszentlászlóiak” is.

Valószínűnek tartjuk, hogy a pusztaszentlászlói temető 11. sz. végi felhagyásának az volt az oka, hogy

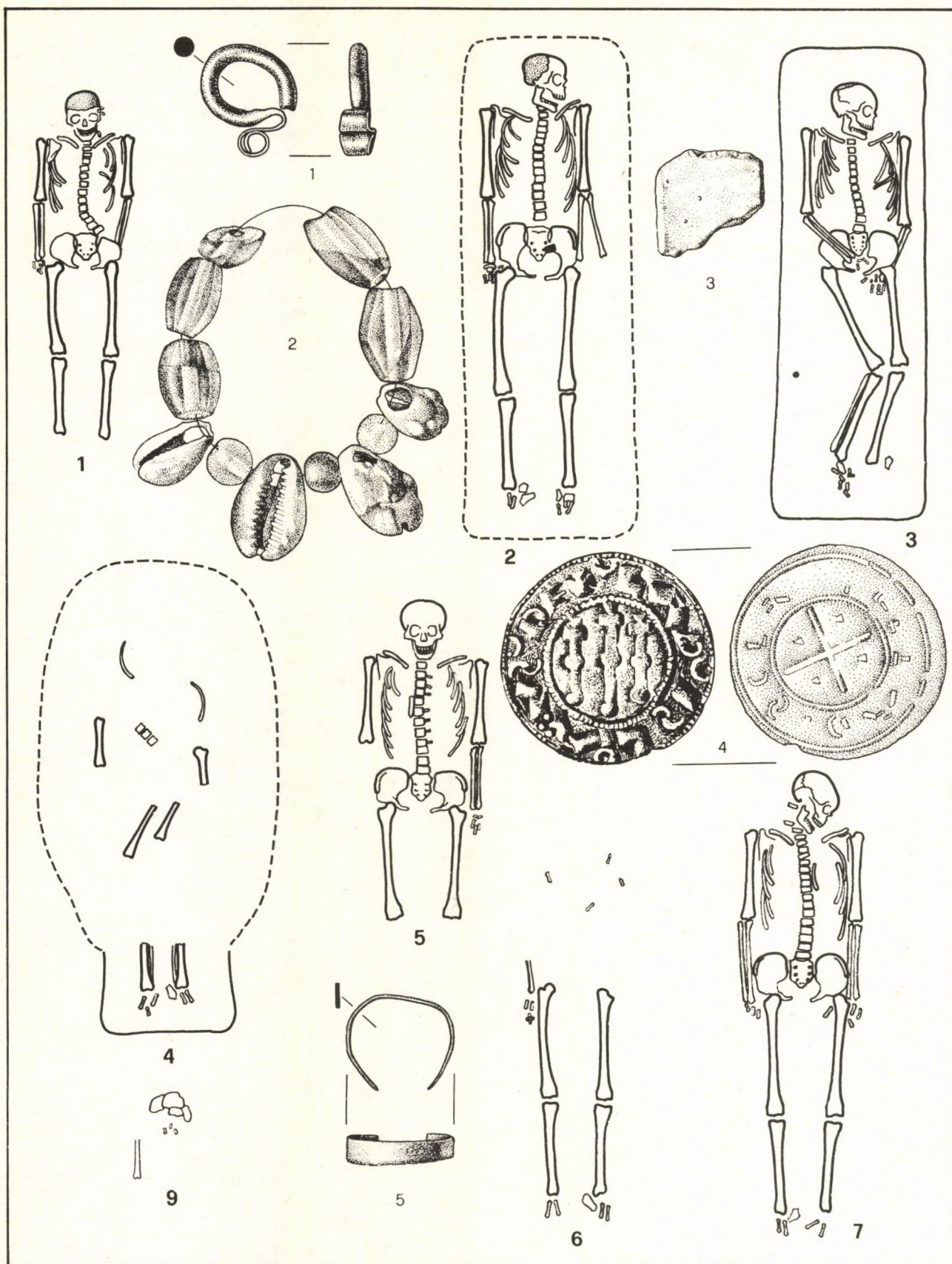
ekkorra épült fel Söjtör első temploma. Egy 14. század közepi adatból tudjuk, hogy Felső-Söjtörön Szt. Adorján, Alsó-Söjtörön (korábban Remete) pedig a Boldogságos Szűz tiszteletére épült templomok álltak.⁴⁰⁸ Ugy gondoljuk, hogy a Szt. Adorján titulus a Zalavárról kiinduló térítés emléke, s a vértanú nevét viselő egyház az új gyeplővonal védelmére telepített falvak egyik első temploma volt. Ennek a templomnak a megépülése után, a 11. sz. végén, 12. sz. elején László és Kálmán királyok törvényeinek értelmében ide kellett, hogy temessék halottaikat a „pusztaszentlászlóiak” is.

Szentlászló község a 13. sz.-ban jött létre. Temploma a mai község temetőjének területén, a ravatalozótól közvetlen északra fekszik, az alapfalakig lebontott állapotban. A templomot 1192 (László szentté avatása) és 1270 (a falu első említése) közötti időben, a régészeti megfigyelések szerint a 13. sz. közepe táján építették.⁴⁰⁹ Környékén helyezkedett el a falu, melynek területéről 13–15. sz.-i cserepeket gyűjtöttünk.⁴¹⁰

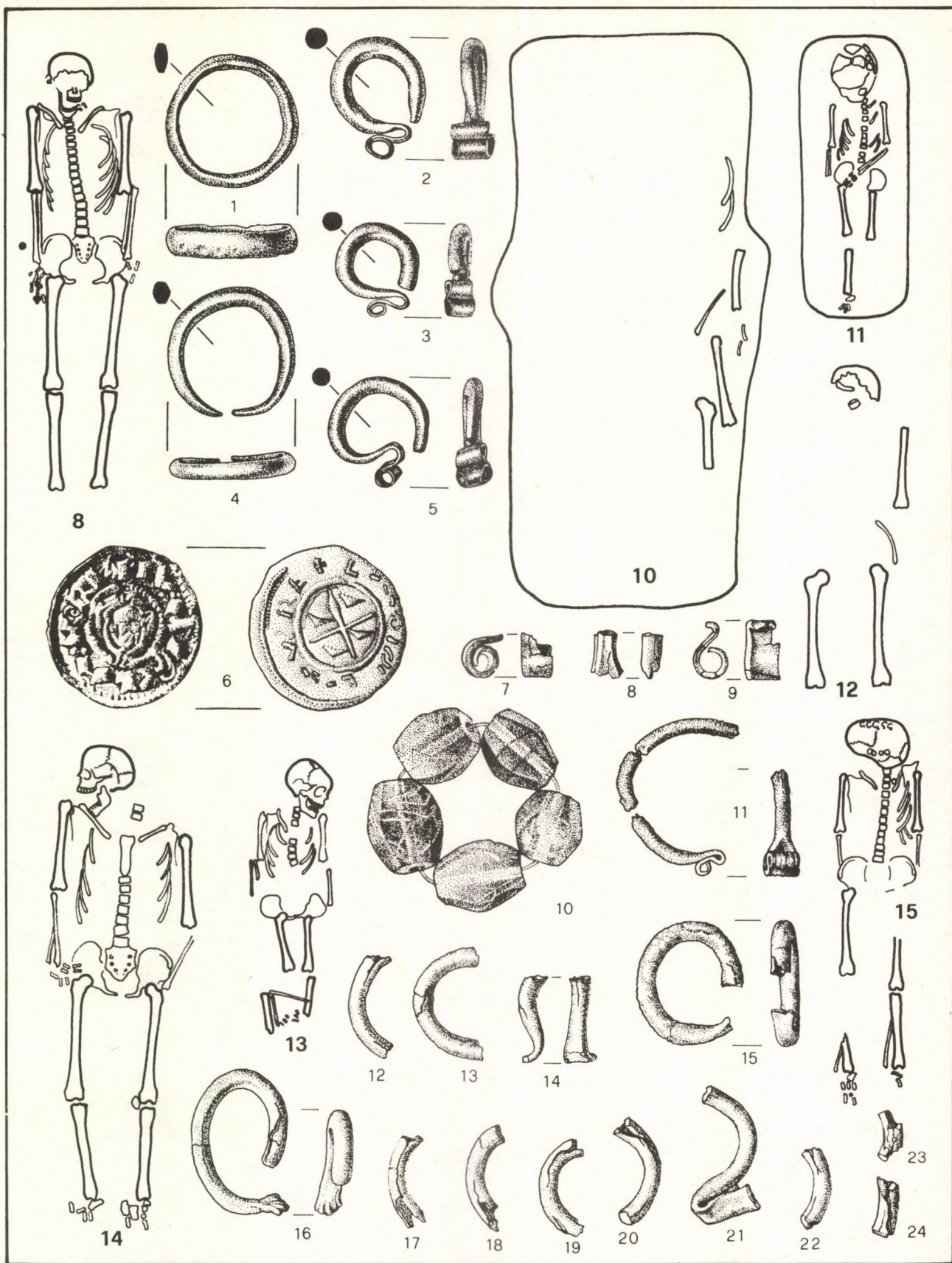
44. kép. A 11. sz.-i pusztaszentlászlói temető és település környéke az Árpád-korban

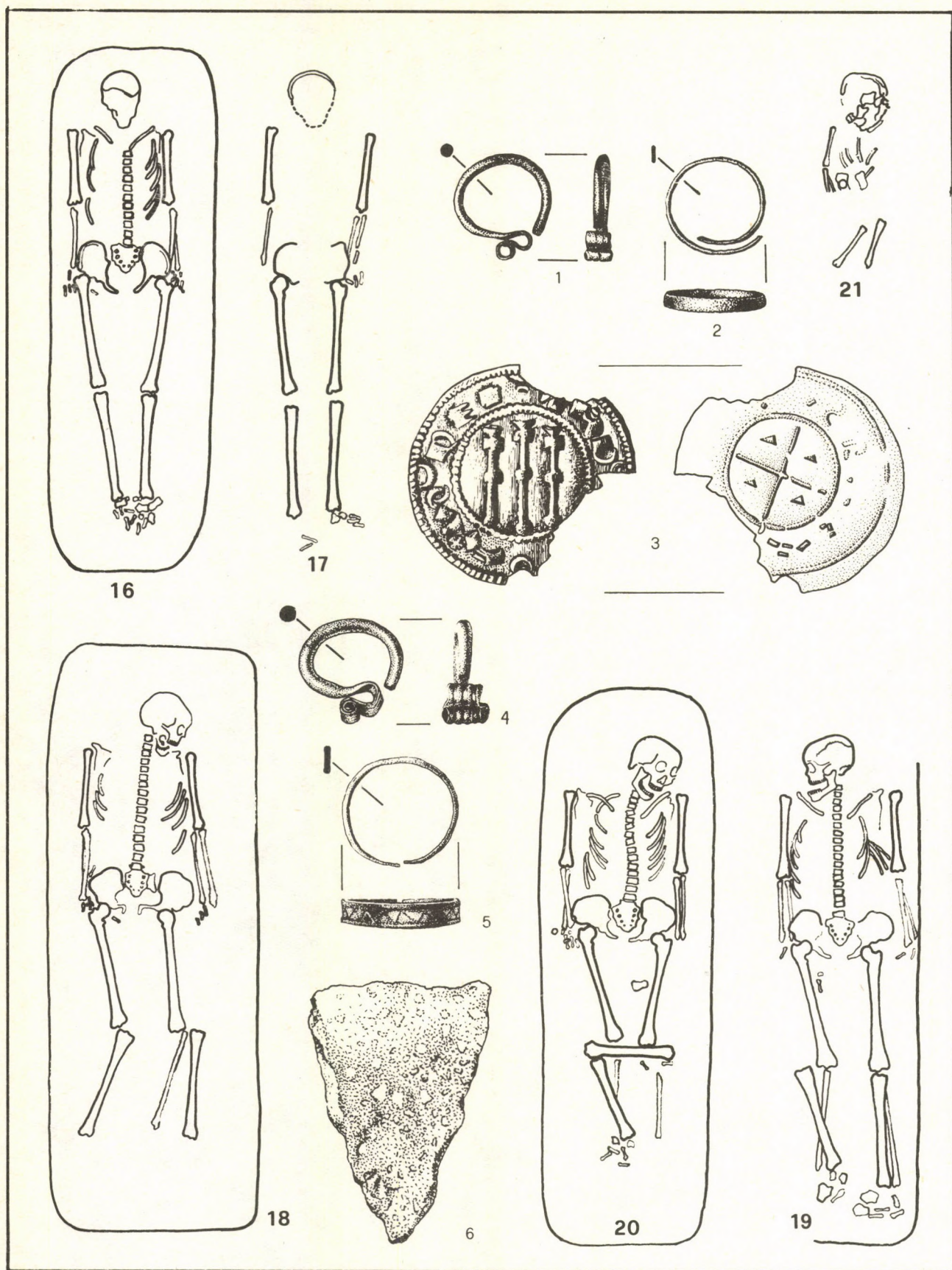
45. kép. Az 1—7. és a 9. sírok rajza; 1—2. — az 1. sír, 3. — a 2. sír, 4. — a 3. sír, 5. — a 6. sír leletei

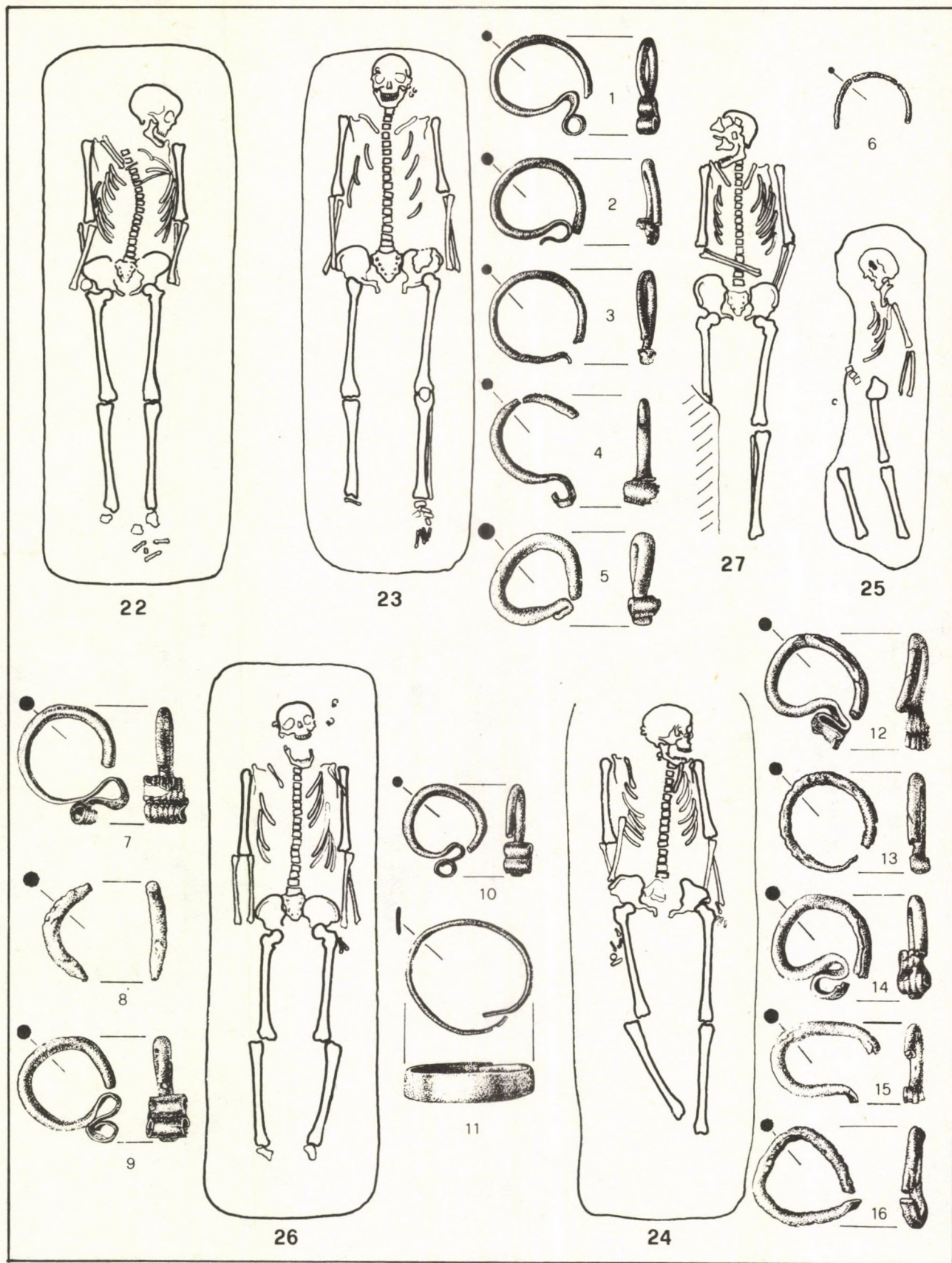
46. kép. A 8. és a 10–15. sírok rajza; 1–6. — a 8. sír, 7–24. — a 15. sír leletei

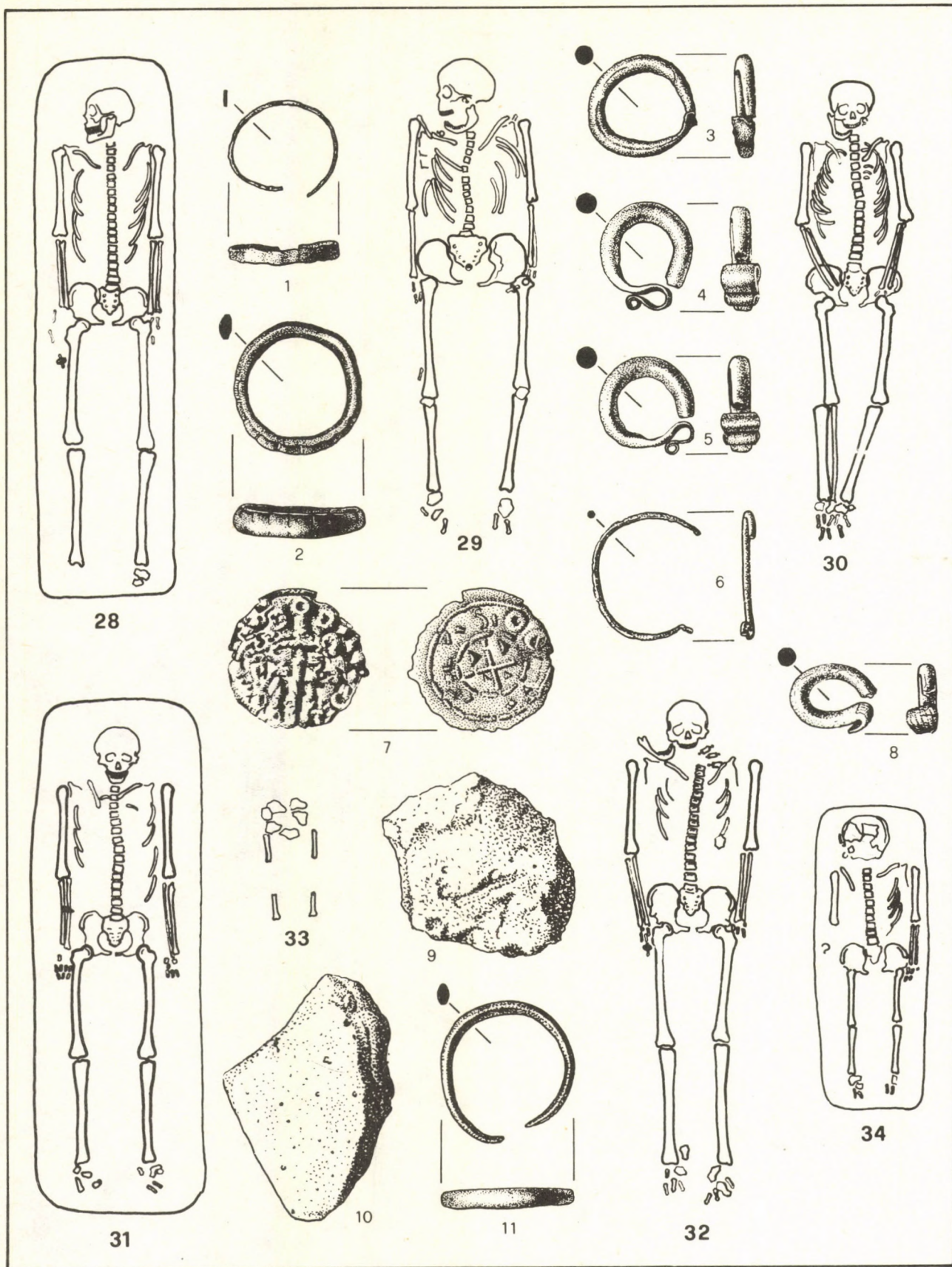
47. kép. A 16—21. sírok rajza; 1—2. — a 21. sír, 3. és 5. — a 20. sír, 4. — a 18. sír, 6. — a 19. sír leletei

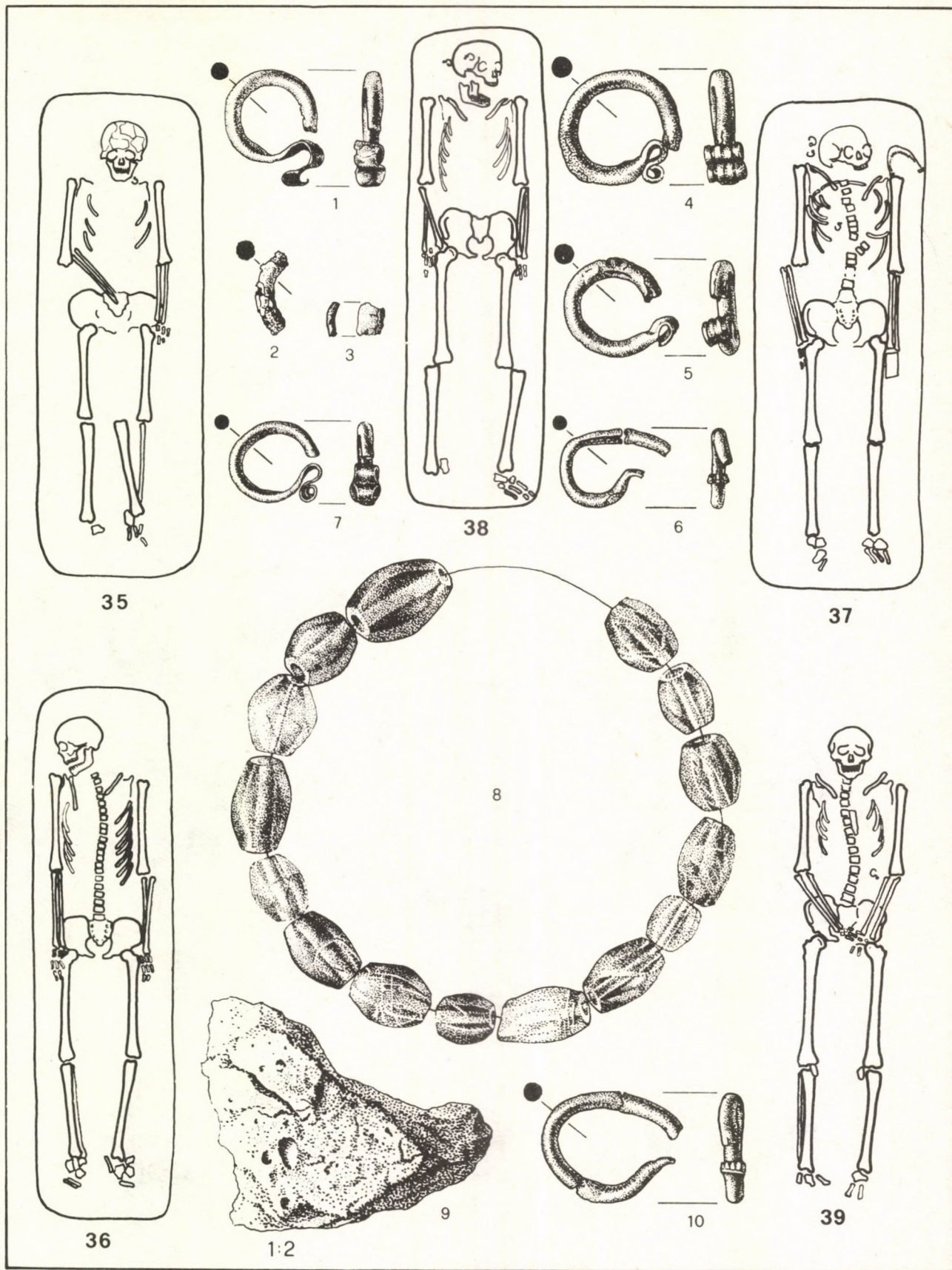
48. kép. A 22—27. sírok rajza; 1—5. — a 23. sír, 6. — a 25. sír, 7—9. — a 26. sír, 10—16. — a 24. sír leletei

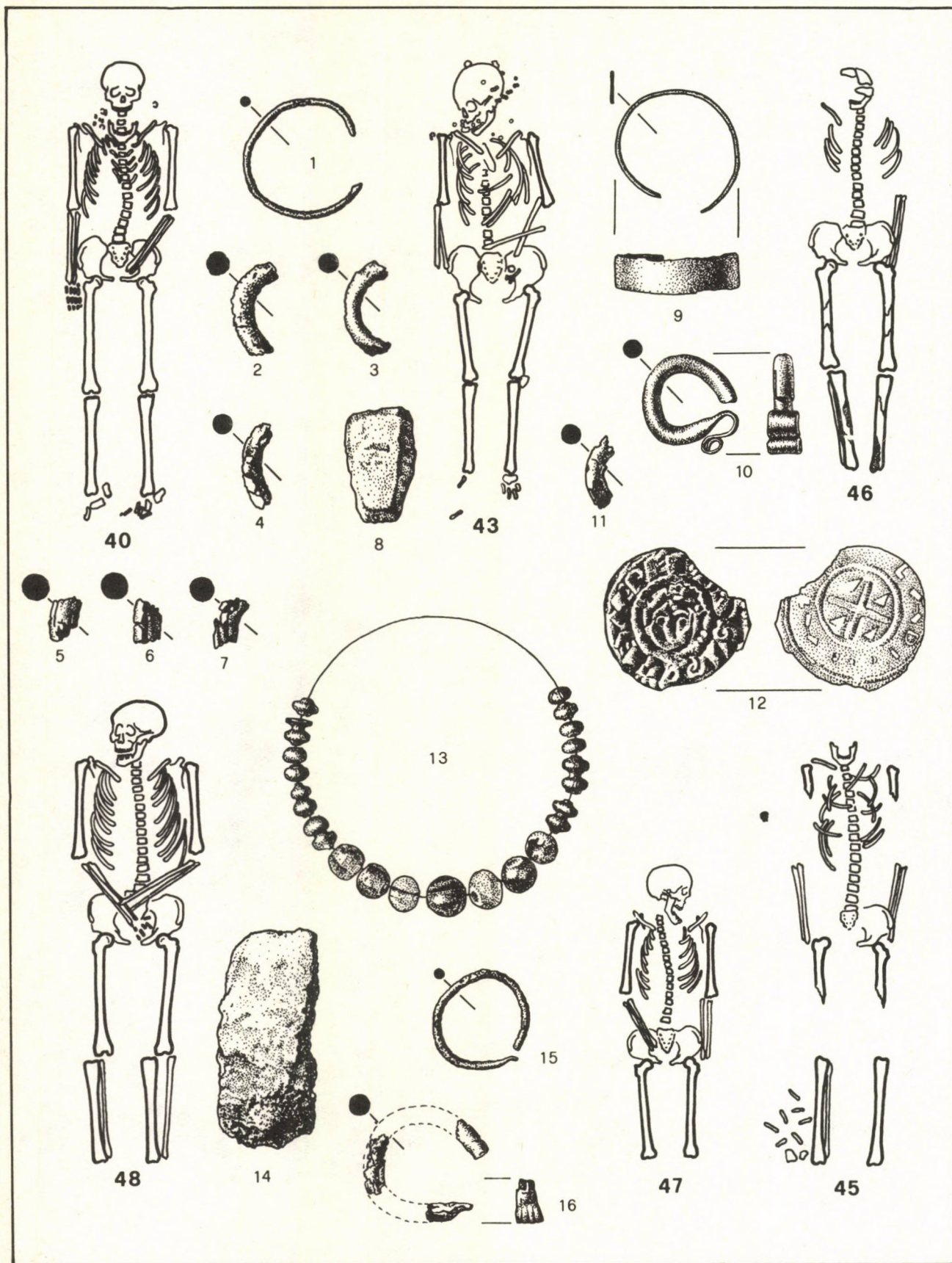
49. kép. A 28—34. sírok rajza; 1. — a 28. sír, 2—5., 7. — a 29. sír, 6. — a 30. sír, 8. — a 34. sír, 9., 11. — a 32. sír, 10. — a 31. sír leletei

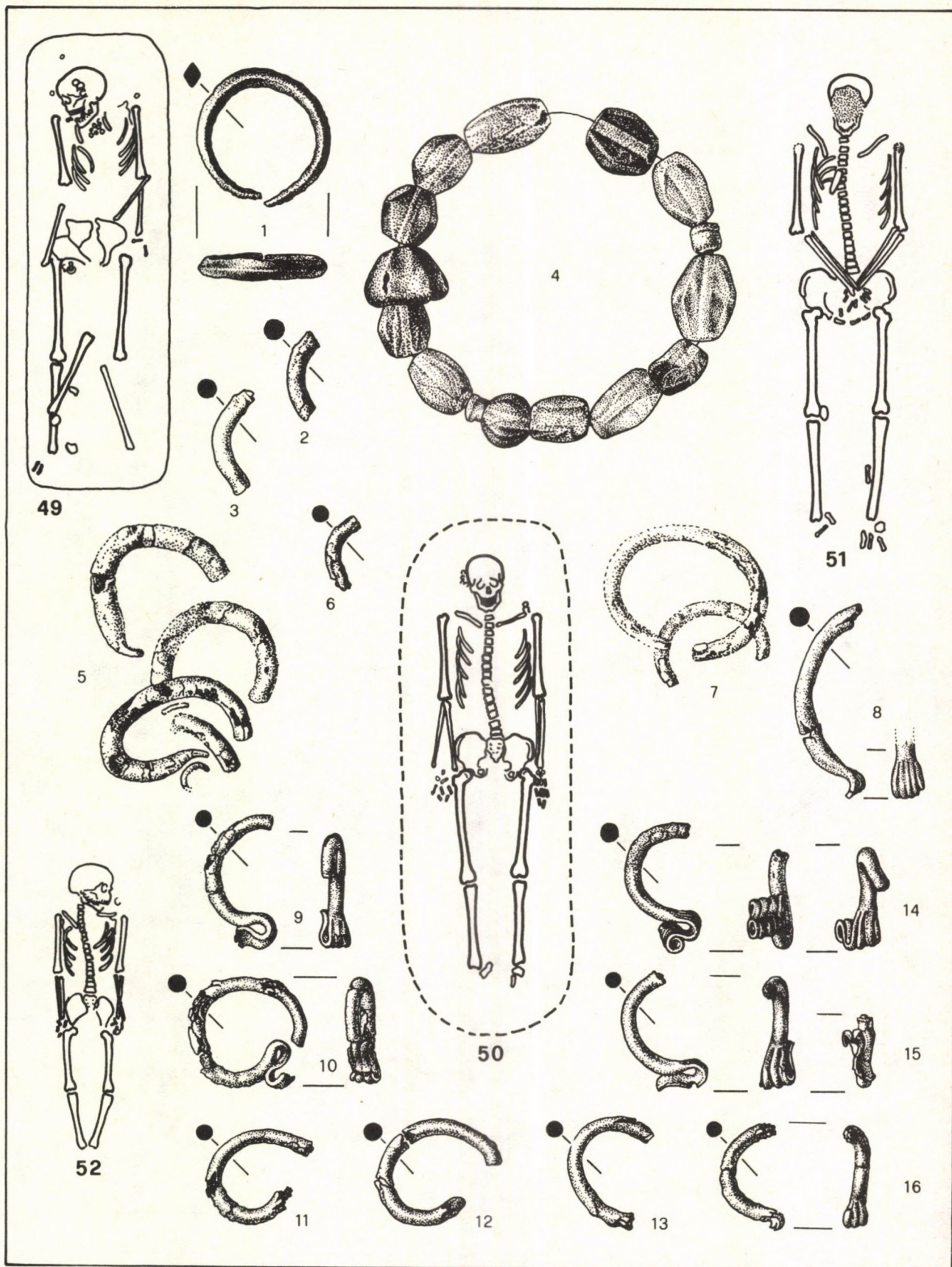
50. kép. A 35–39. sírok rajza; 1–3. — a 35. sír, 4–6., 9. — a 37. sír, 7–8. — a 38. sír, 10. — a 39. sír leletei

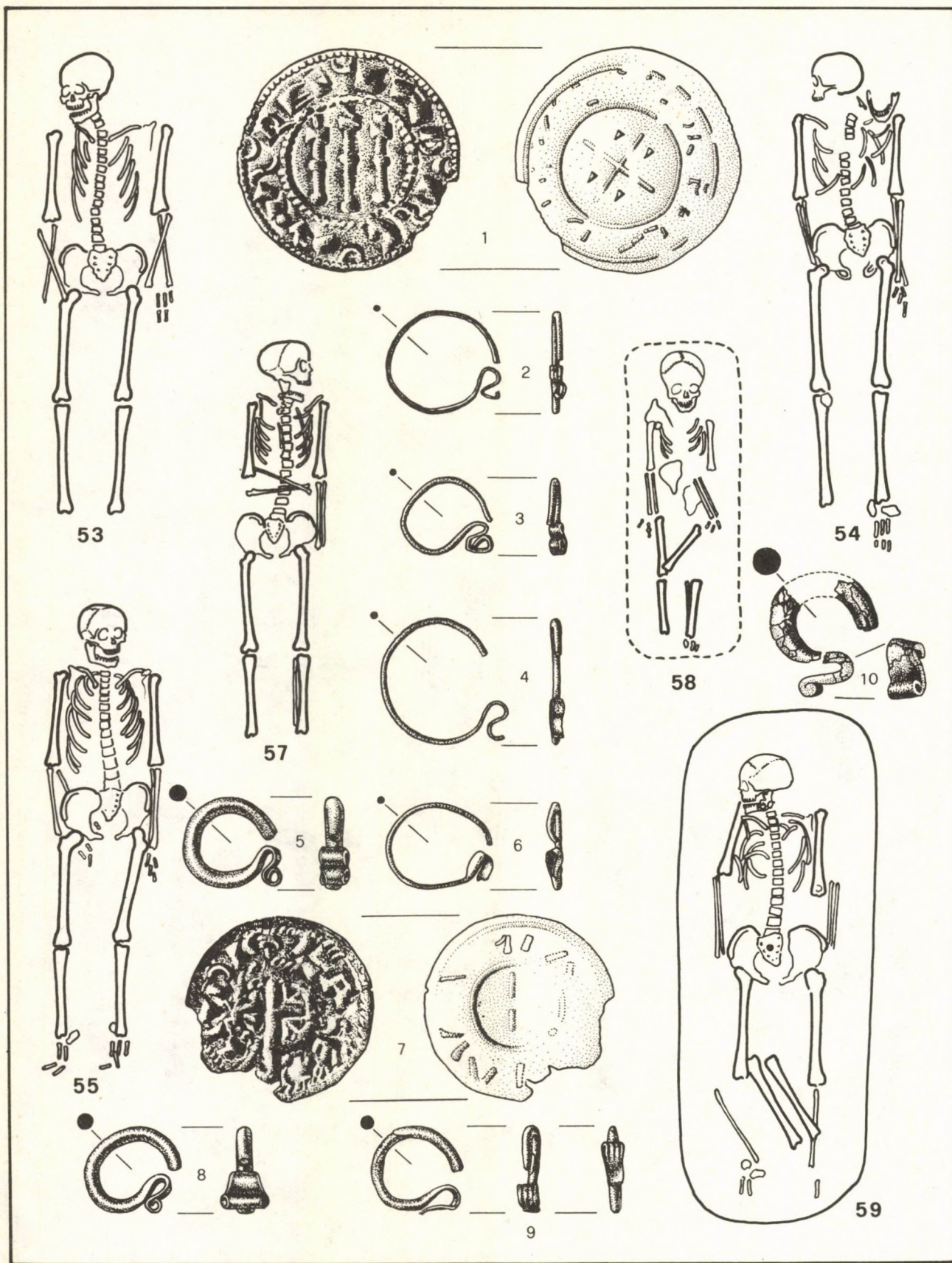
51. kép. A 40., 43., 45–48. sírok rajza; 1–7. — a 40. sír, 8–13. — a 43. sír, 14. — a 44. sír, 15–16. — a 47. sír leletei

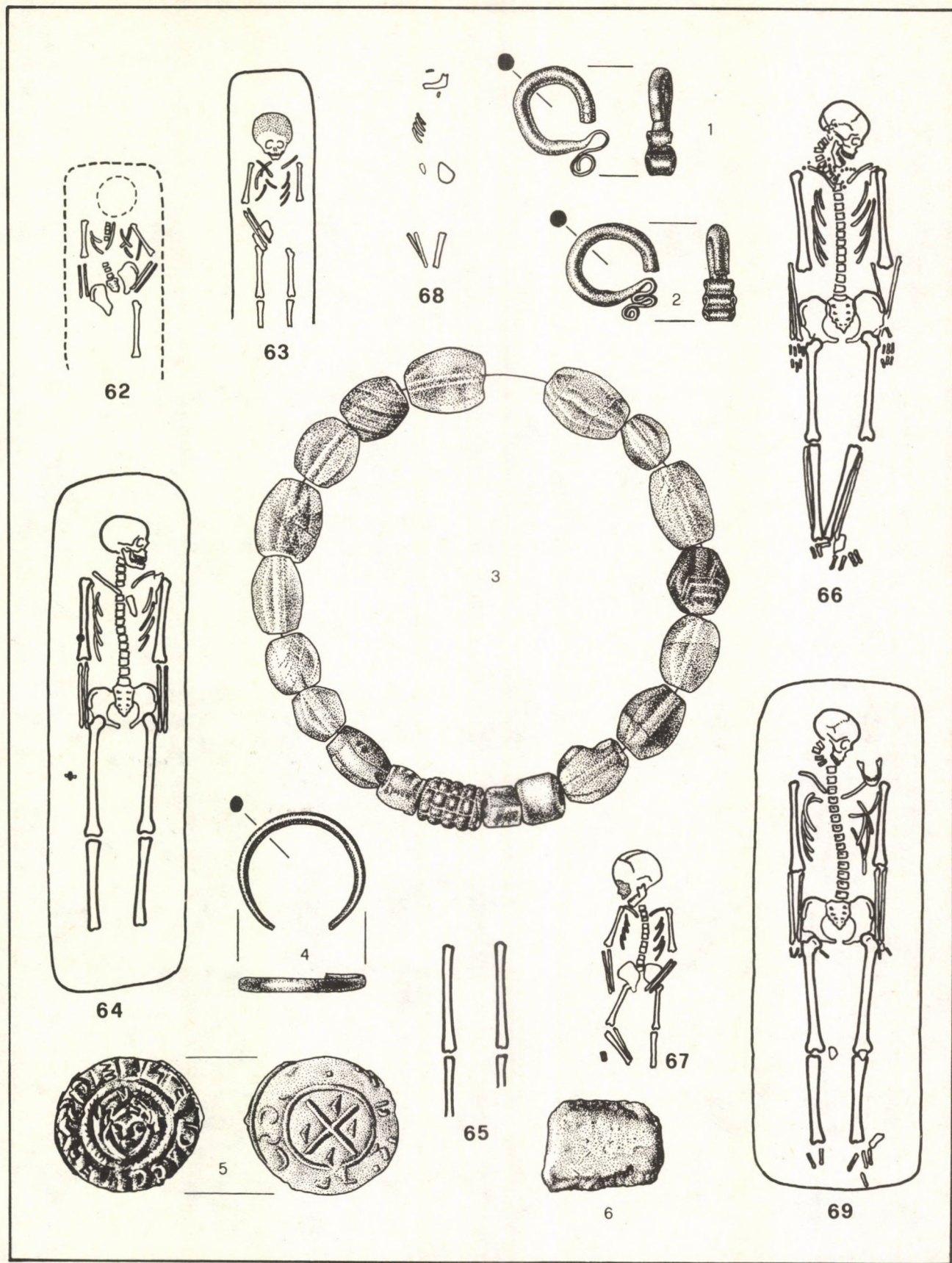
52. kép. A 49–52. sírok rajza; 1–5. — a 49. sír, 6–8. — az 50. sír, 9–16. — az 52. sír leletei

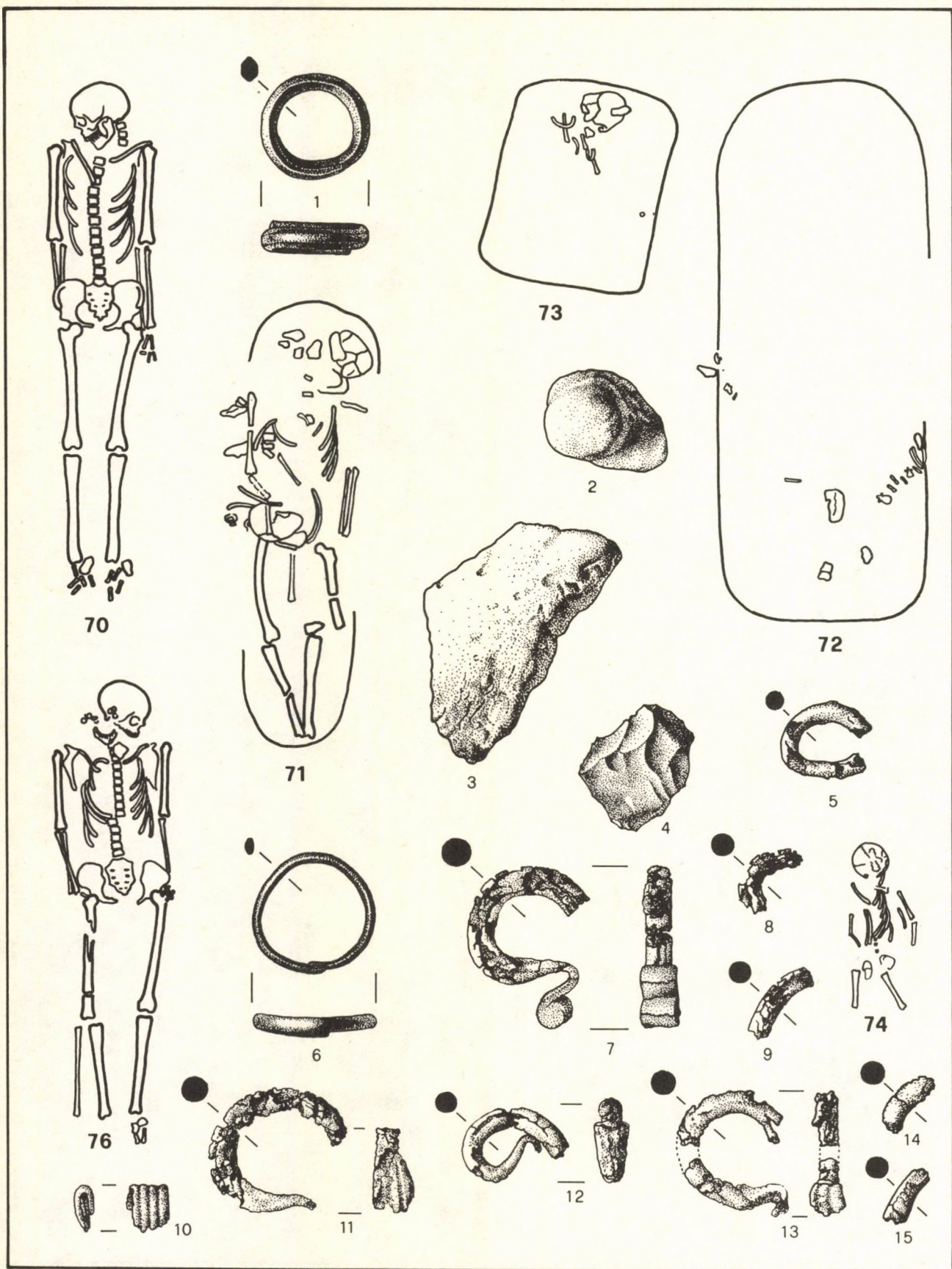
53. kép. Az 53—55. és 57—59. sírok rajza; 1. — az 58. sír, 2—6. — az 57. sír, 7—10. — az 59. sír leletei

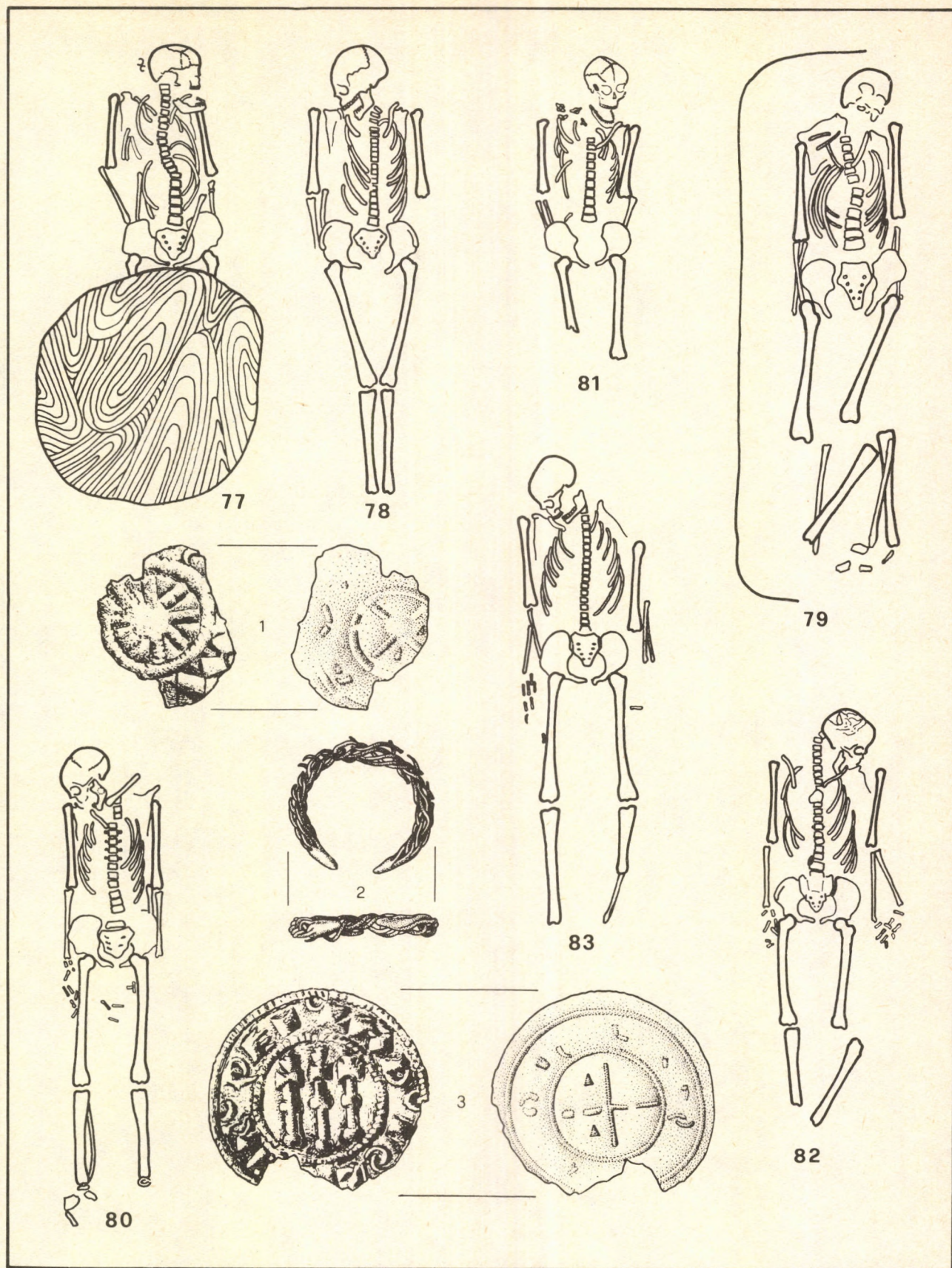
54. kép. A 62–69. sírok rajza; 1–3. — a 66. sír, 4–5. — a 64. sír, 6. — a 67. sír leletei

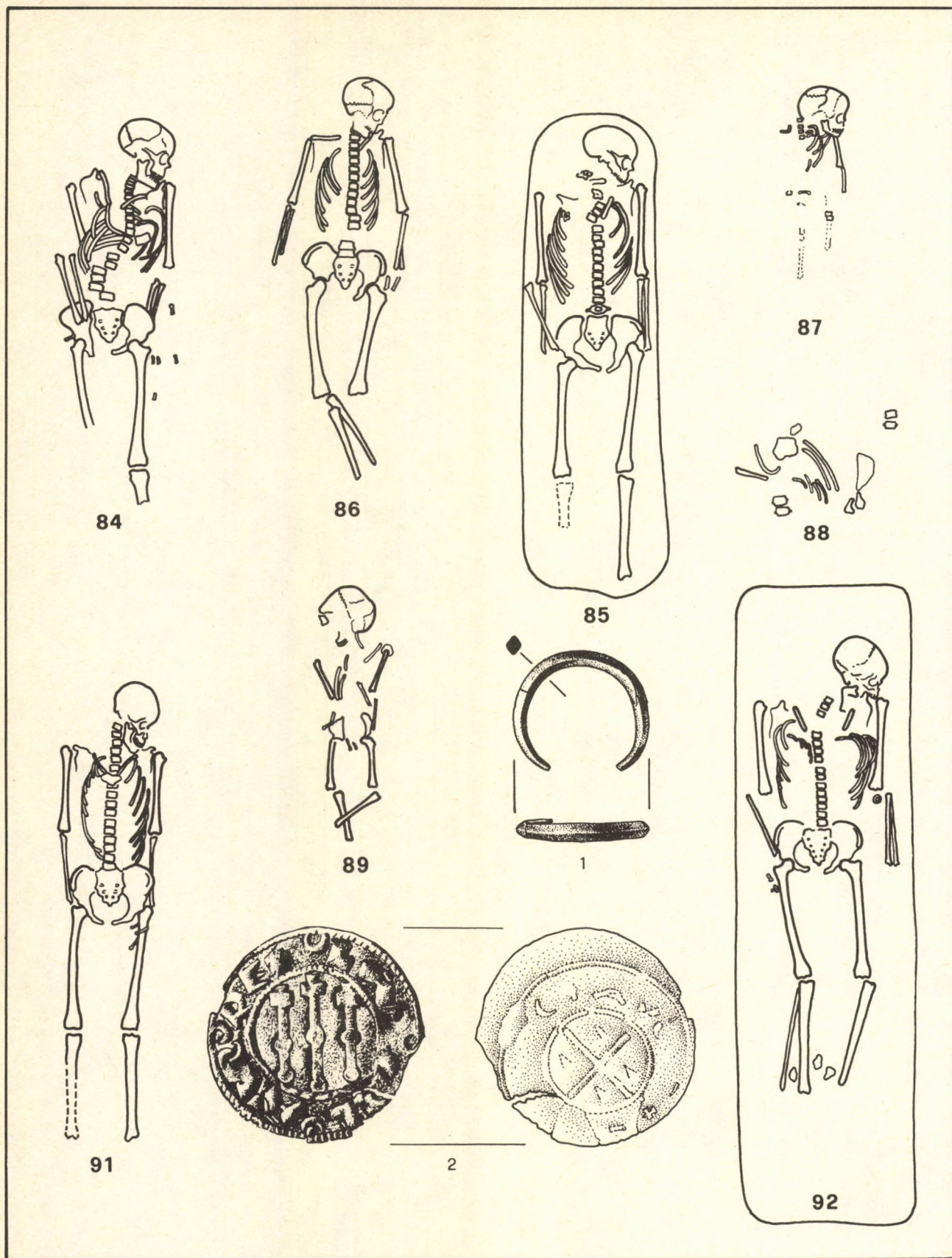
55. kép. A 70—74. és a 76. sírok rajza; 1—4. — a 73. sír, 5—15. — a 76. sír leletei

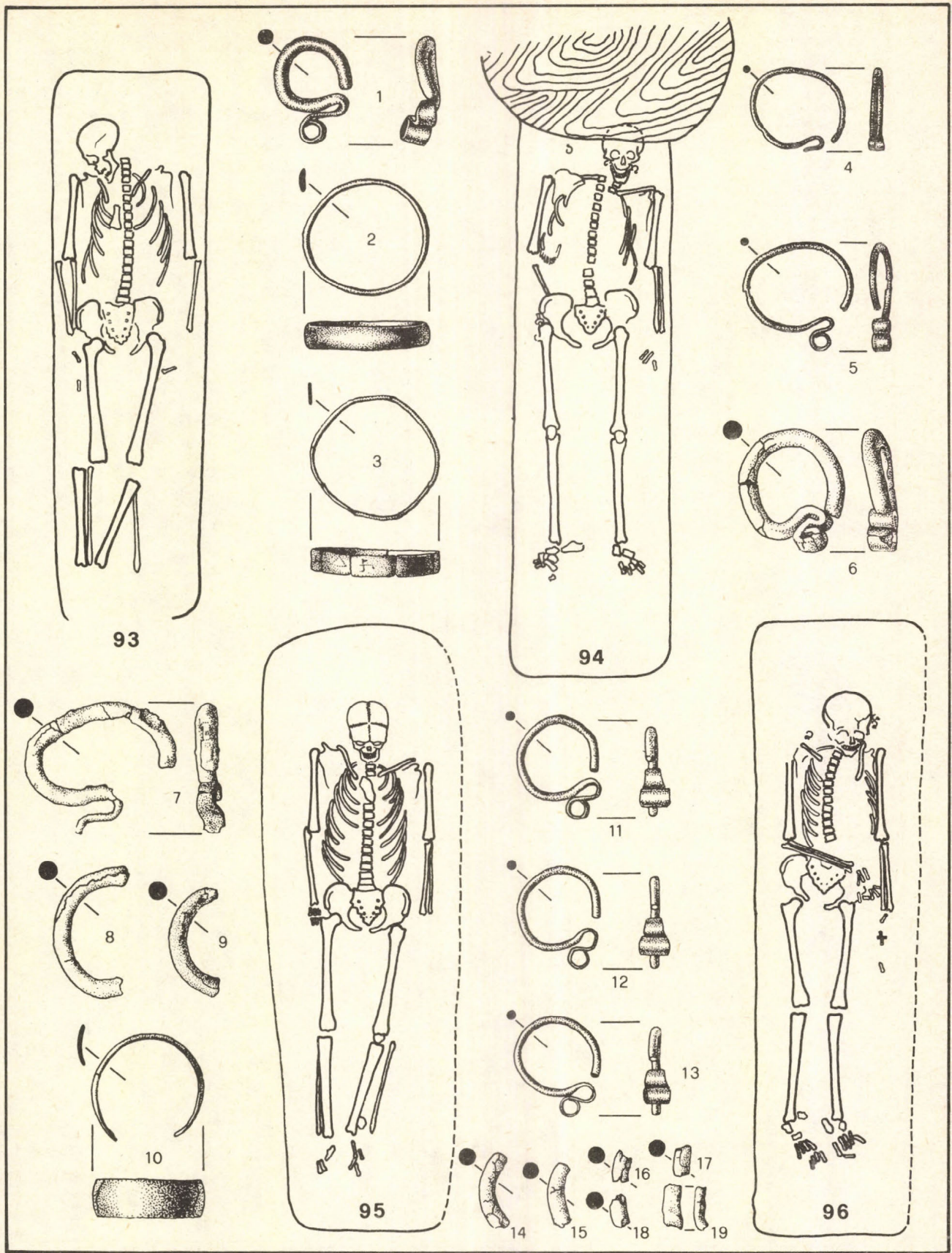
56. kép. A 77—83. sírok rajza; 1. — a 80. sír, 2. — a 83. sír, 3. — a 82. sír leletei

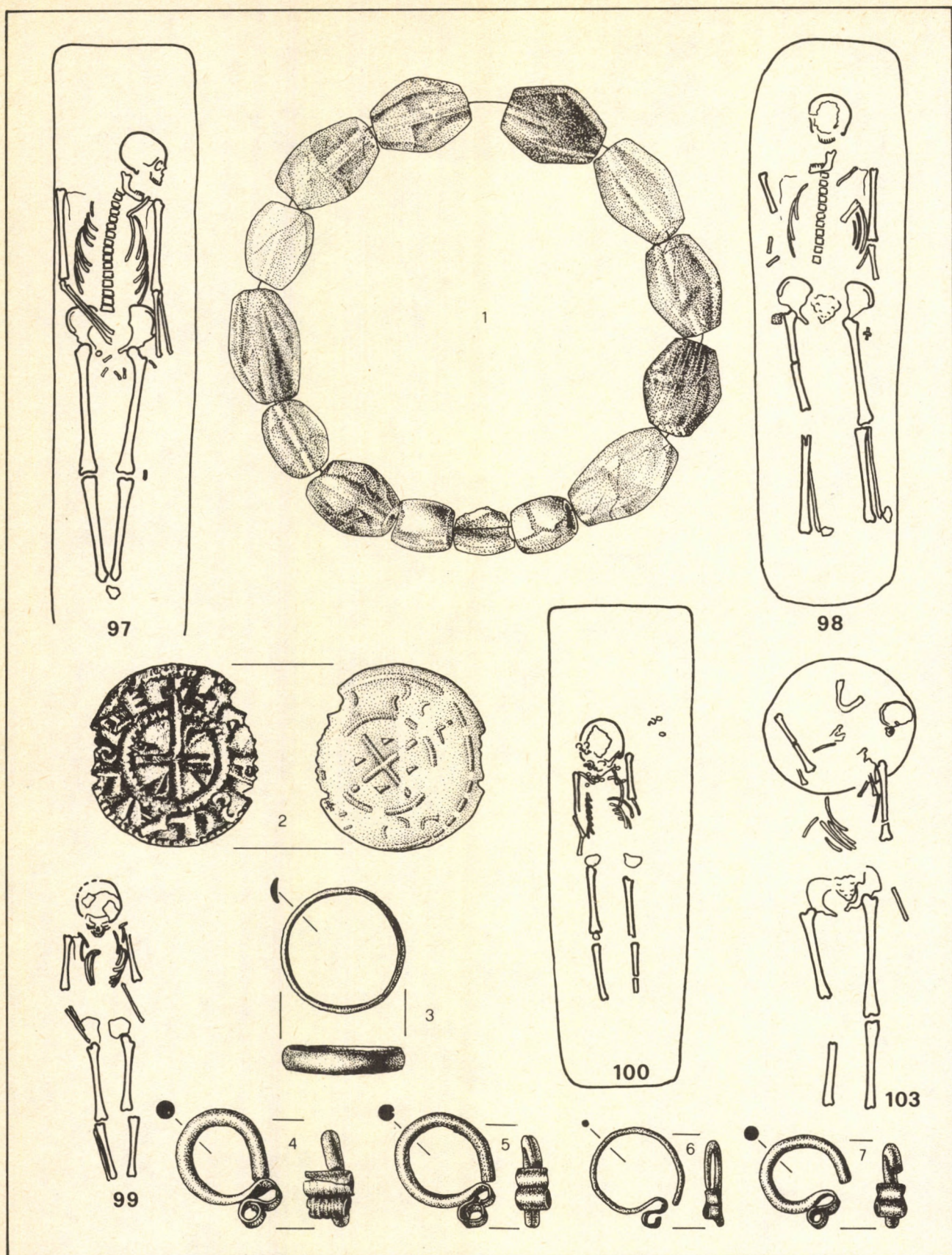
57. kép. A 84—89. és a 91—92. sírok rajza; 1—2. — a 92. sír leletei

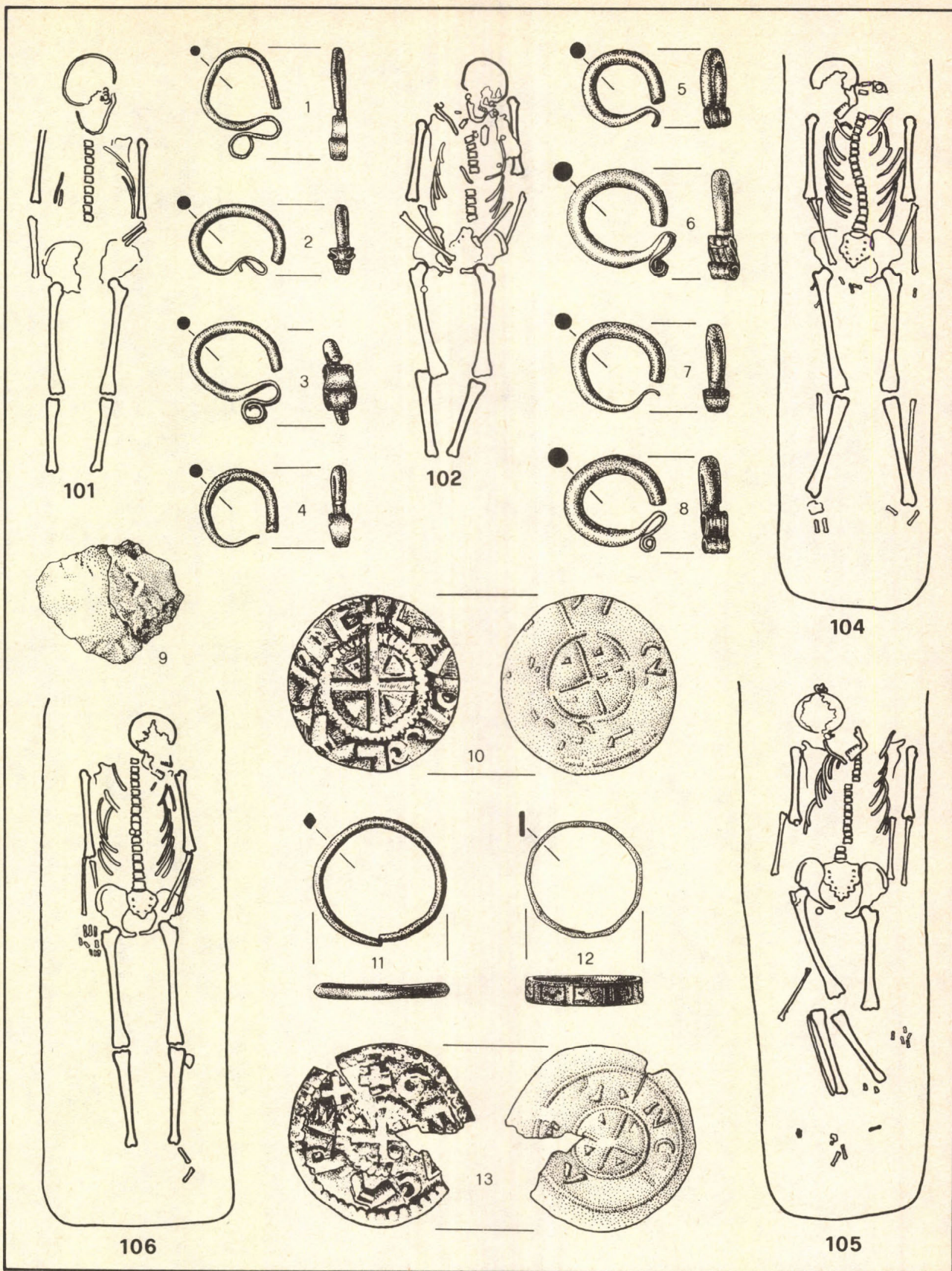
58. kép. A 93–96. sírok rajza; 1–9. — a 94. sír, 10–19. — a 96. sír leletei

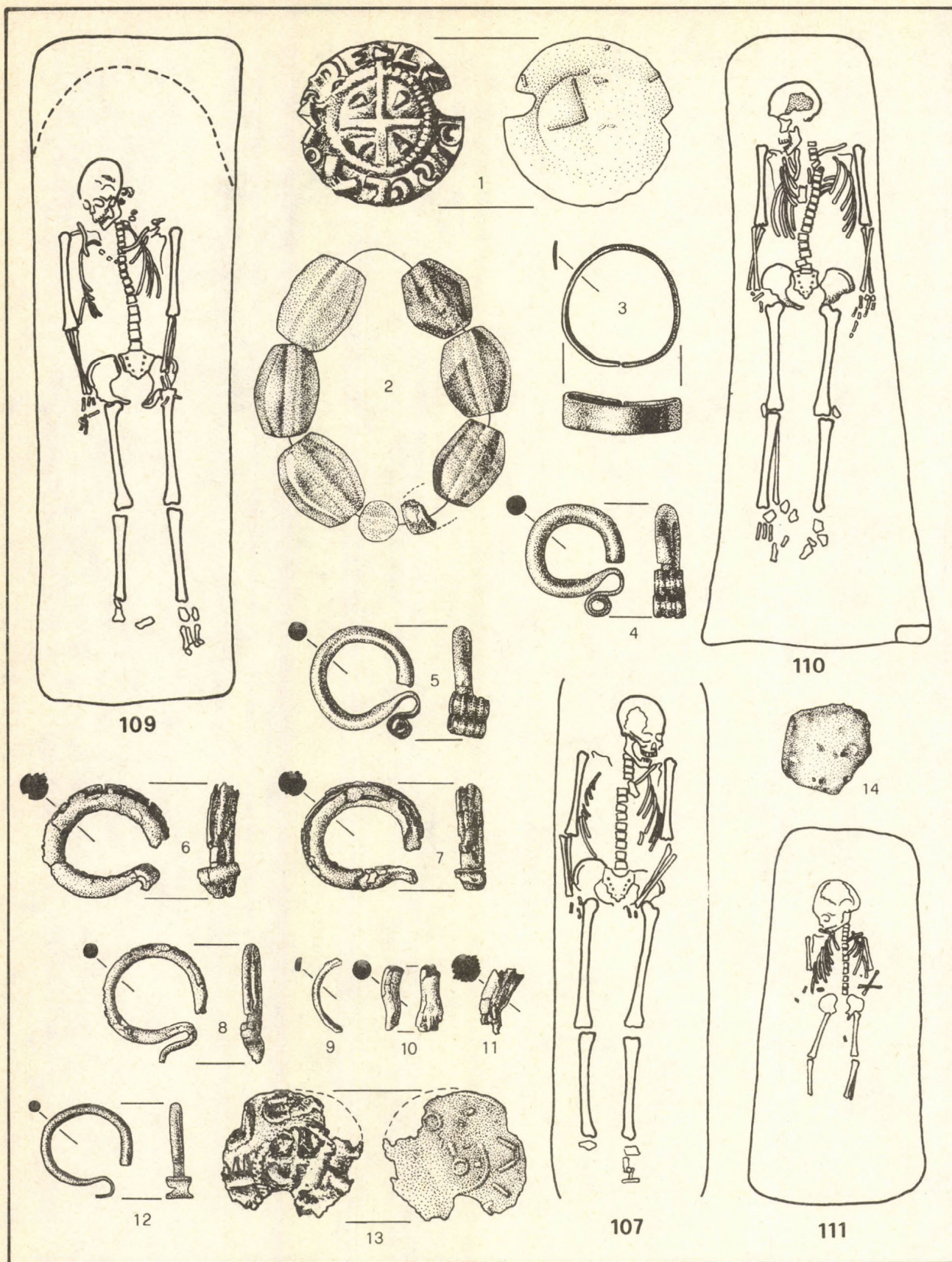
59. kép. A 97—100. és a 103. sírok rajza; 1. és 4—7. — a 100. sír, 2. — a 97. sír, 3. — a 98. sír leletei

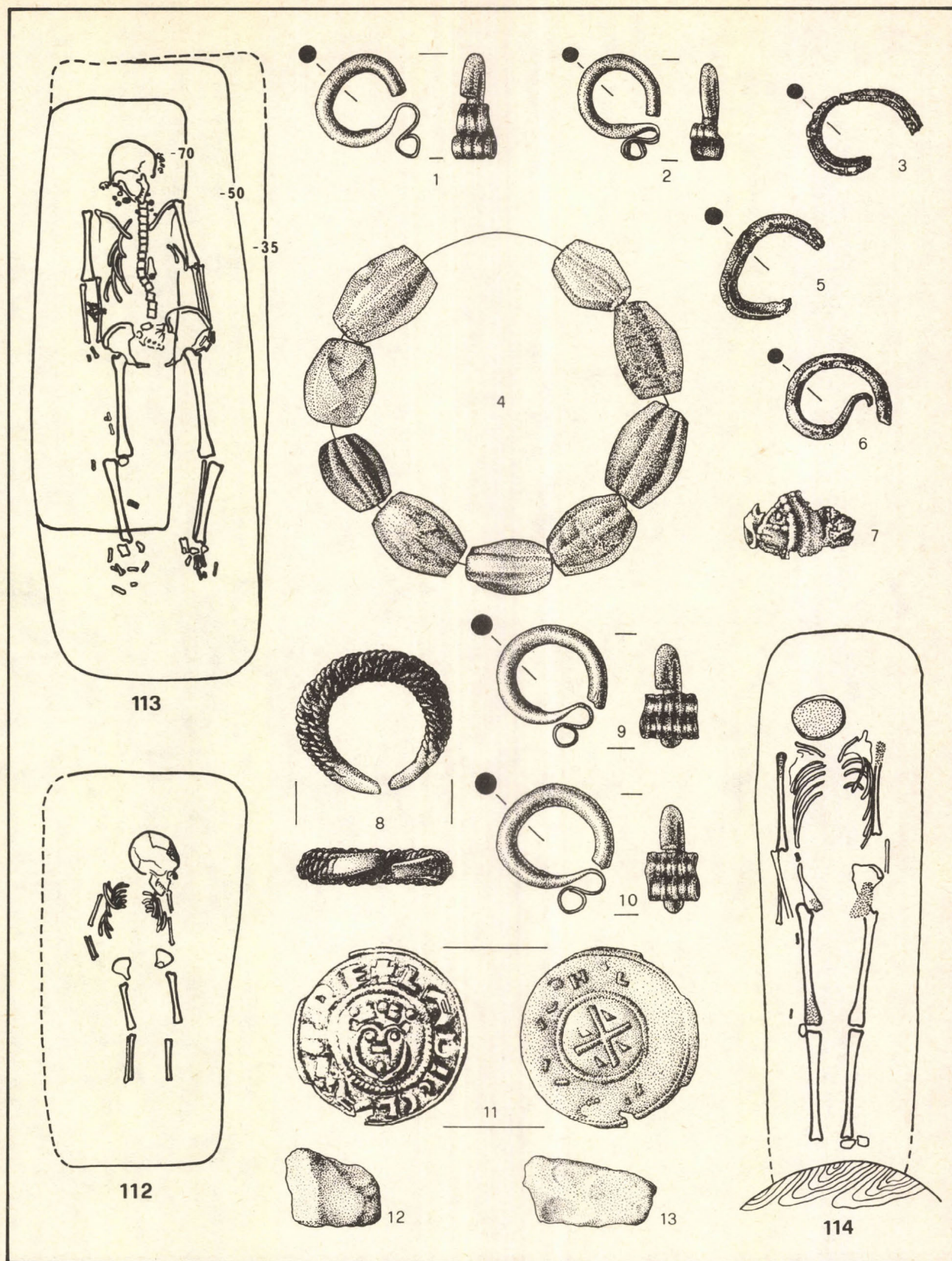
60. kép. A 101—102. és a 104—106. sírok rajza; 1—4. — a 101. sír, 5—11. — a 102. sír, 12. — a 105. sír, 13. — a 106. sír leletei

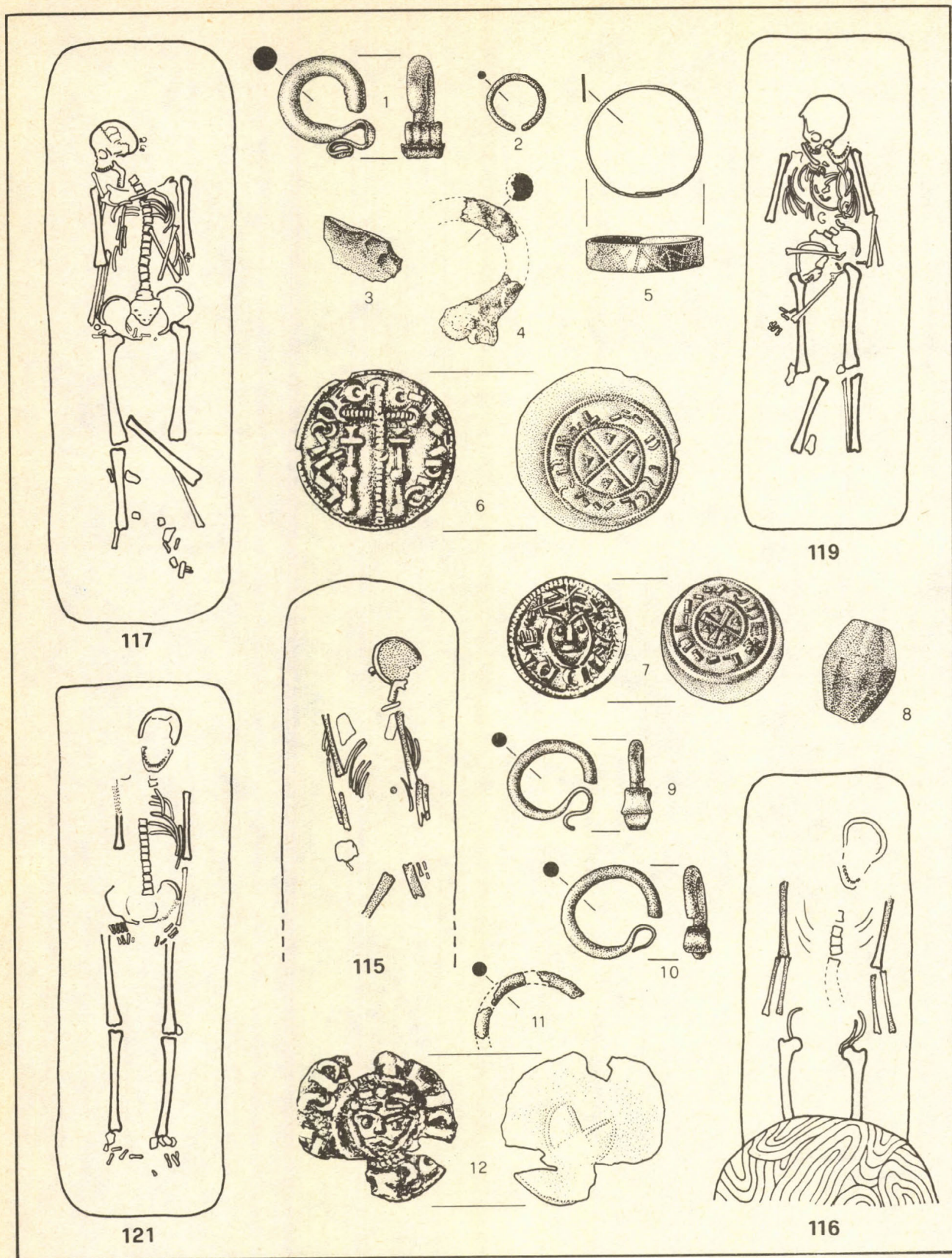
61. kép. A 107. és a 109–111. sírok rajza; 1. — a 110. sír, 2–12. — a 109. sír, 13. — a 107. sír, 14. — a 111. sír leletei

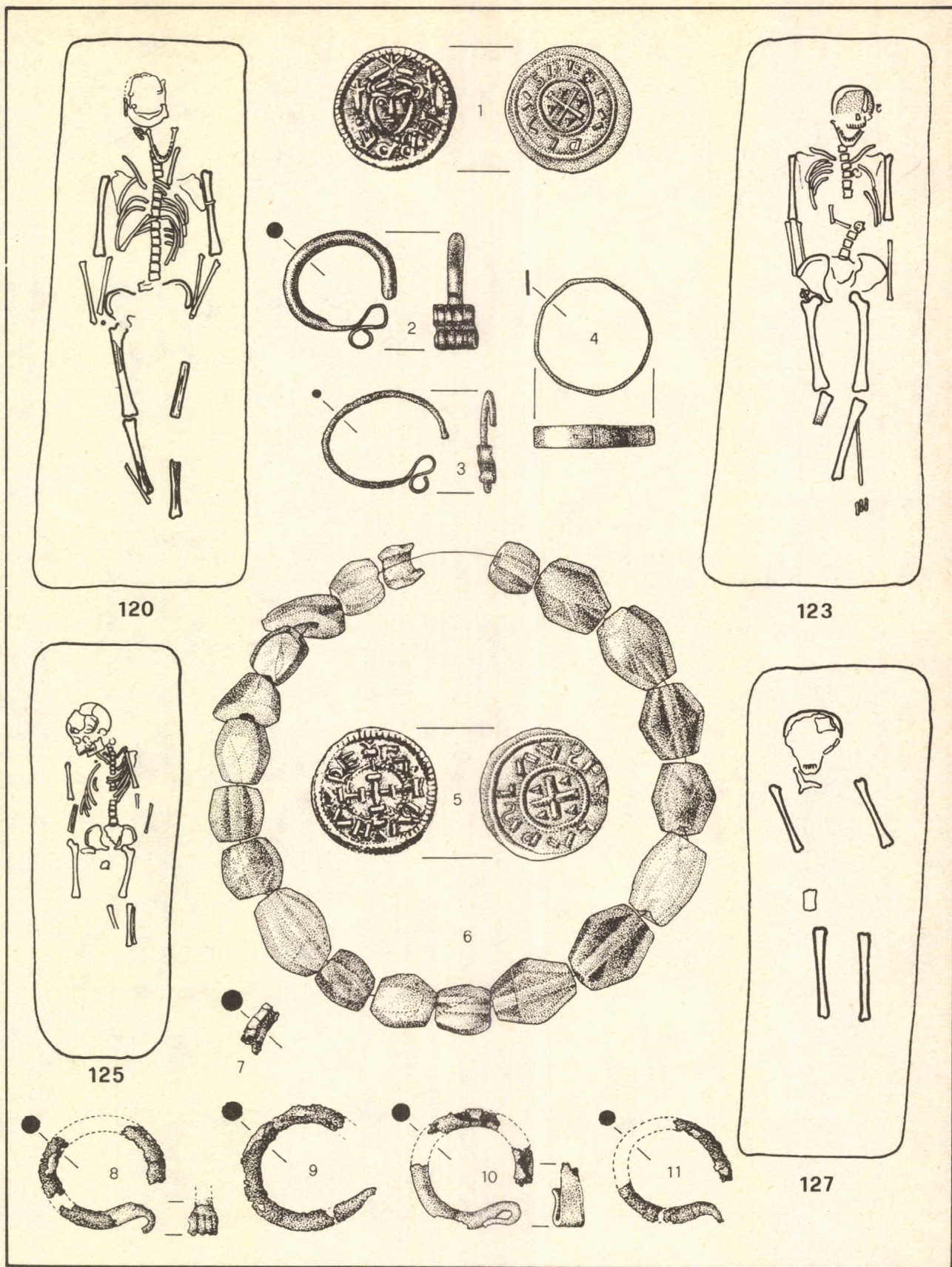
62. kép. A 112–114. sírok rajza; 1–11. — a 113. sír, 12. — a 112. sír, 13. — a 114. sír leletei

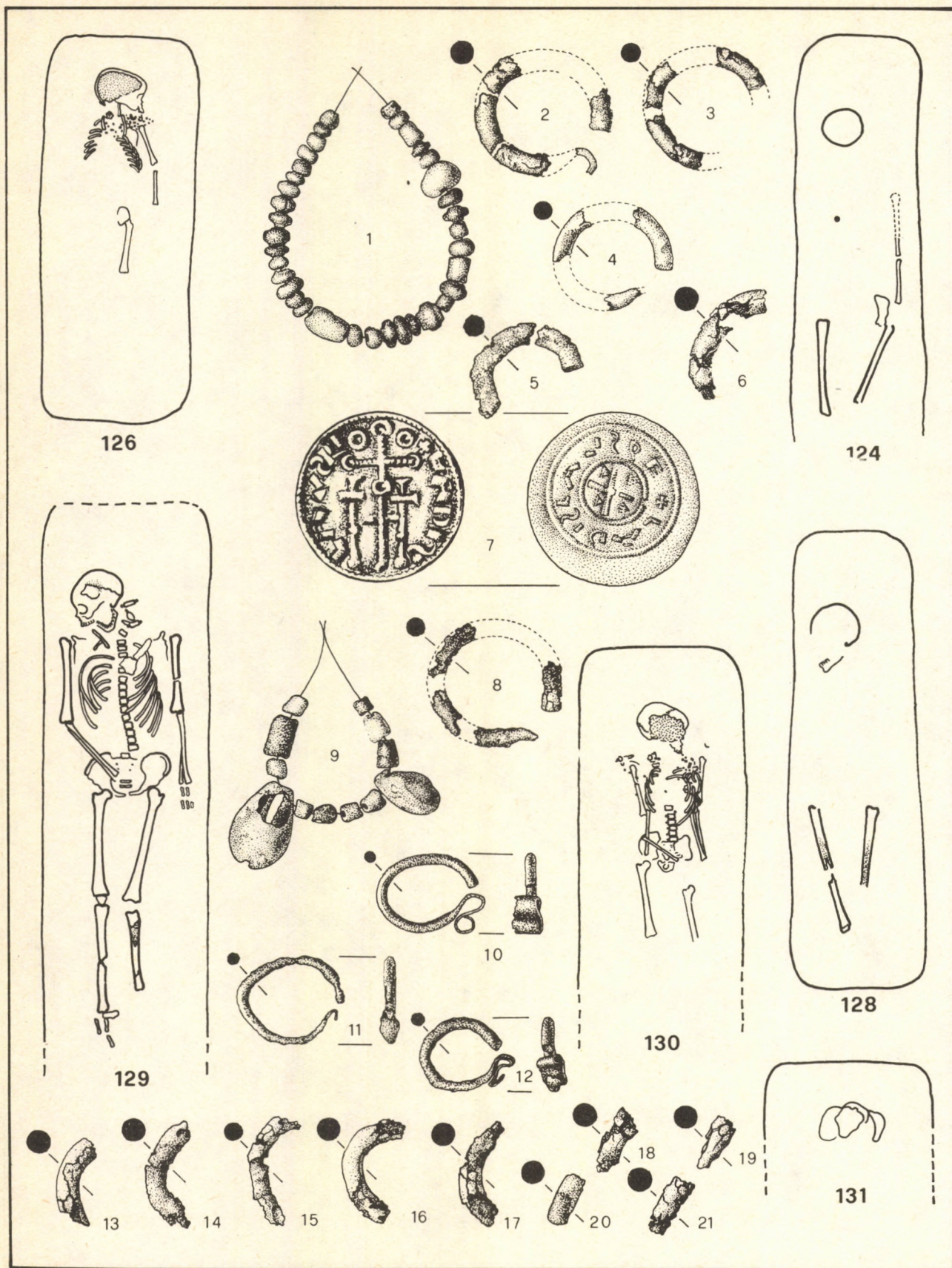
63. kép. A 115—117., 119., 121. sírok rajza; 1—4., 6. — a 117. sír, 5., 7—8. — a 119. sír, 9—12. — a 115. sír leletei

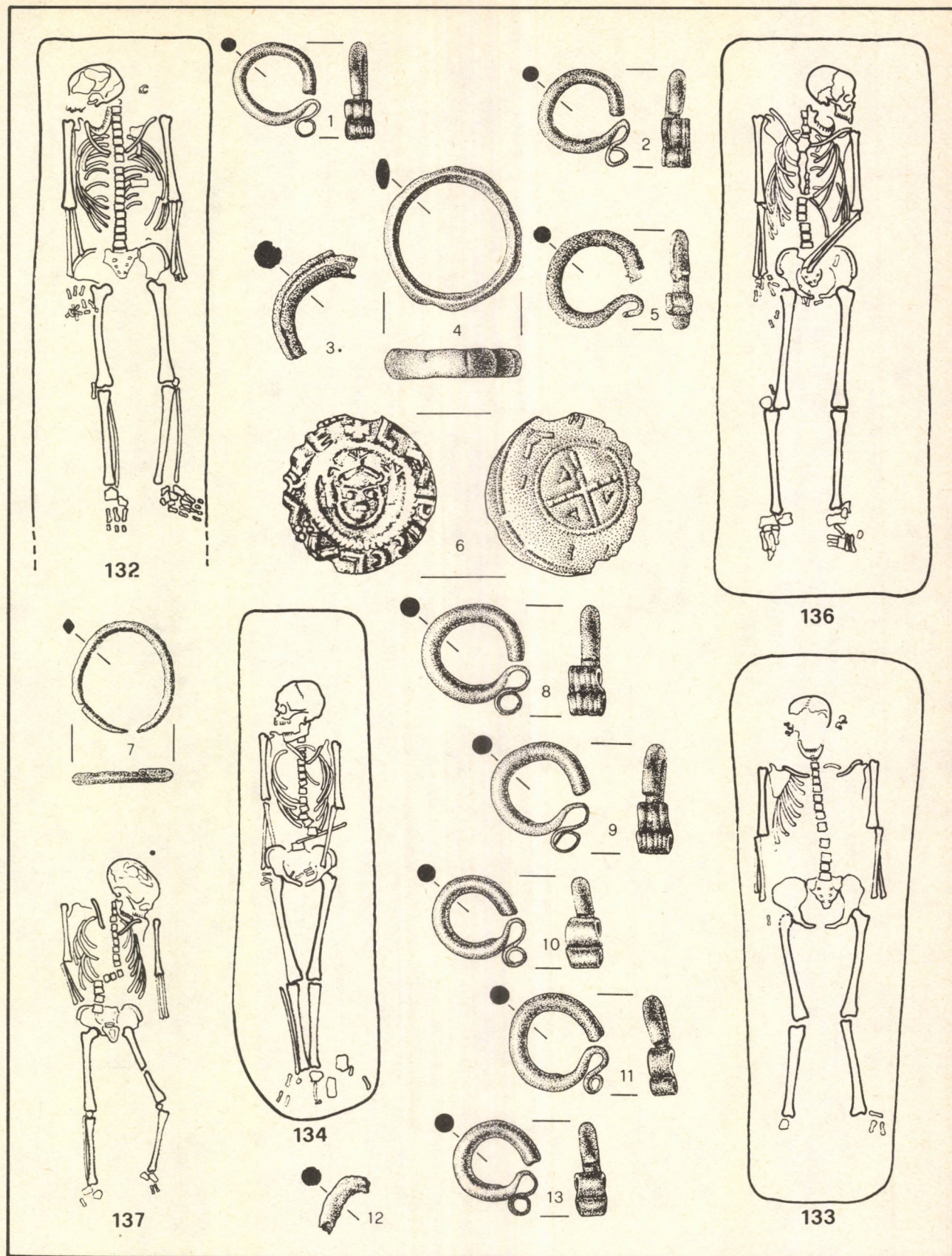
64. kép. A 120., 123., 125. és 127. sírok rajza: 1. — a 120. sír, 2—4. — a 123. sír, 5—11. — a 125. sír leletei

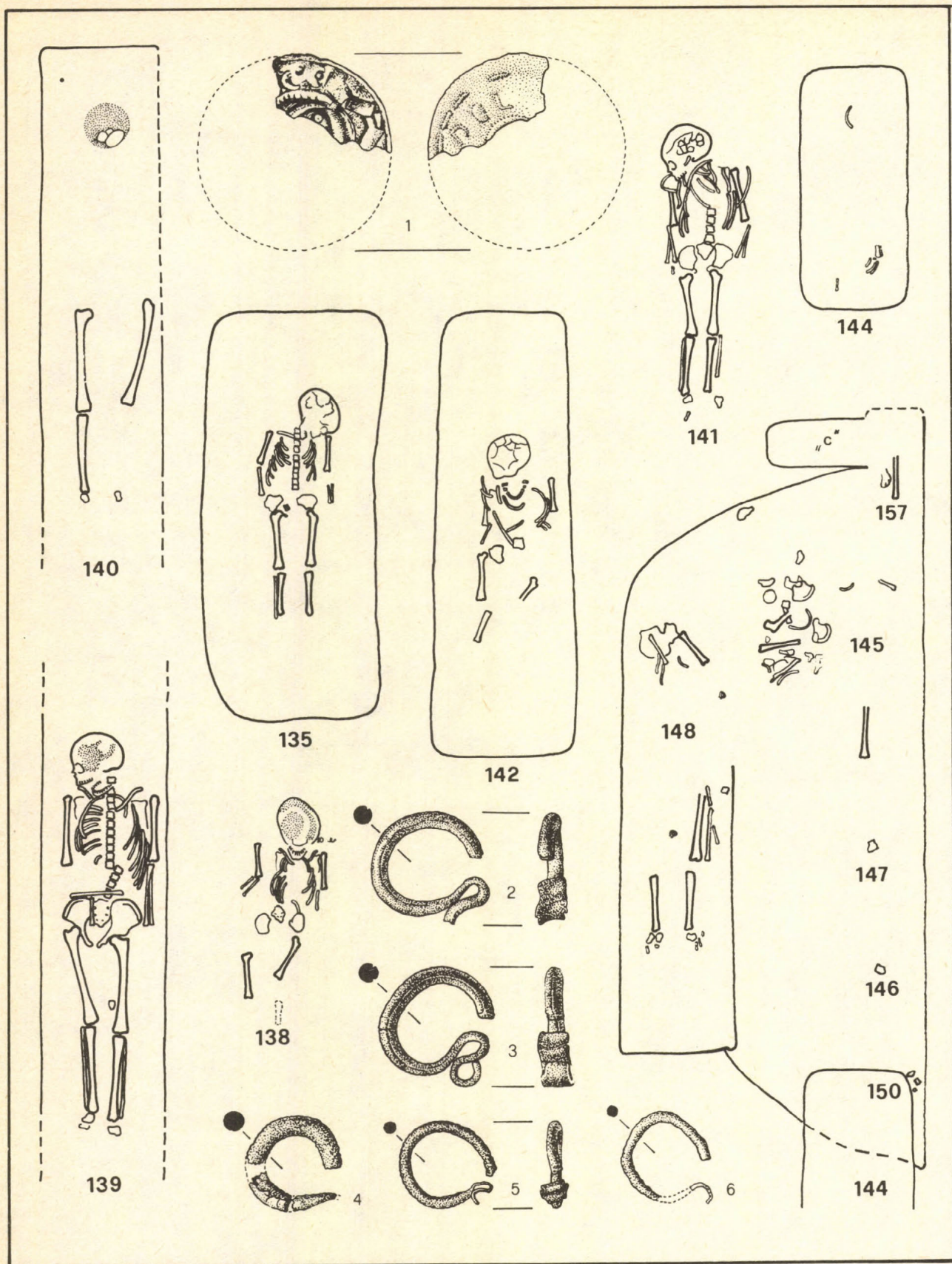
65. kép. A 124., 126., 128—131. sírok rajza; 1—6. — a 126. sír, 7—8. — a 124. sír, 9—21. — a 130. sír leletei

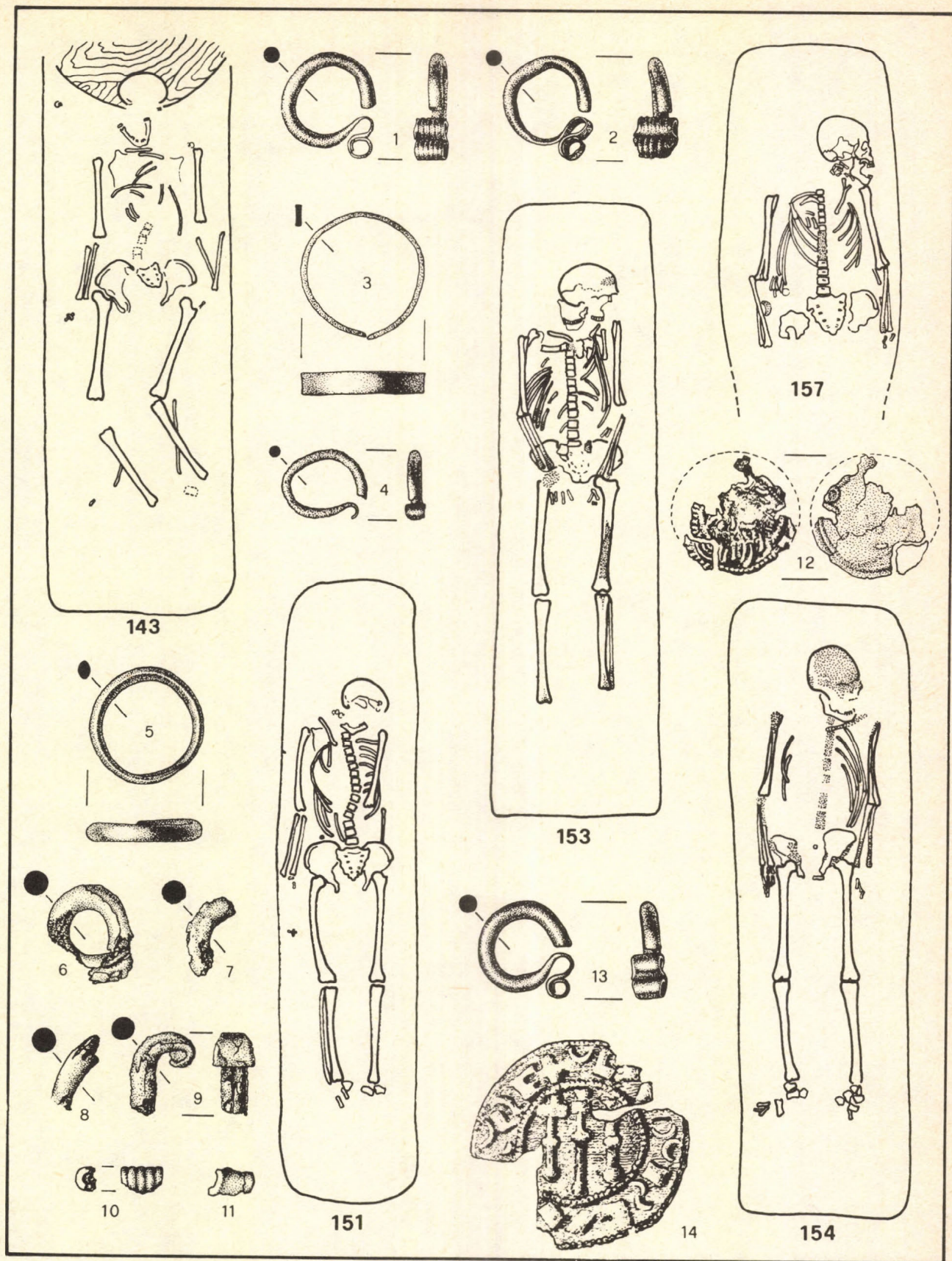
66. kép. A 132—134. és a 136—137. sírok rajza; 1—6. — a 132. sír, 7. — a 137. sír, 8—13. — a 133. sír leletei

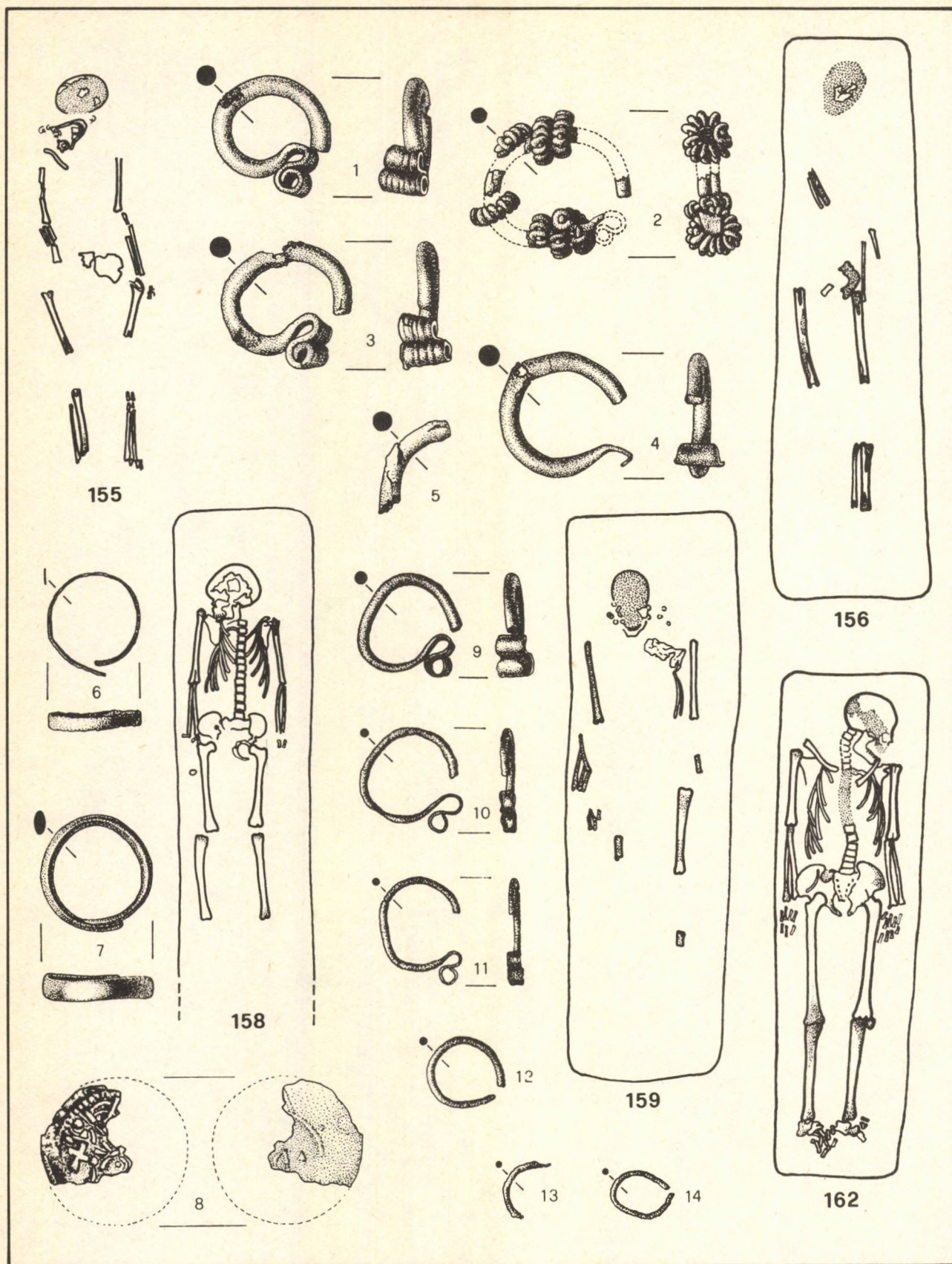
67. kép. A 135., 138–142., 144–148., 150. és 157. sírok rajza; 1. — a 140. sír, 2–6. — a 138. sír leletei

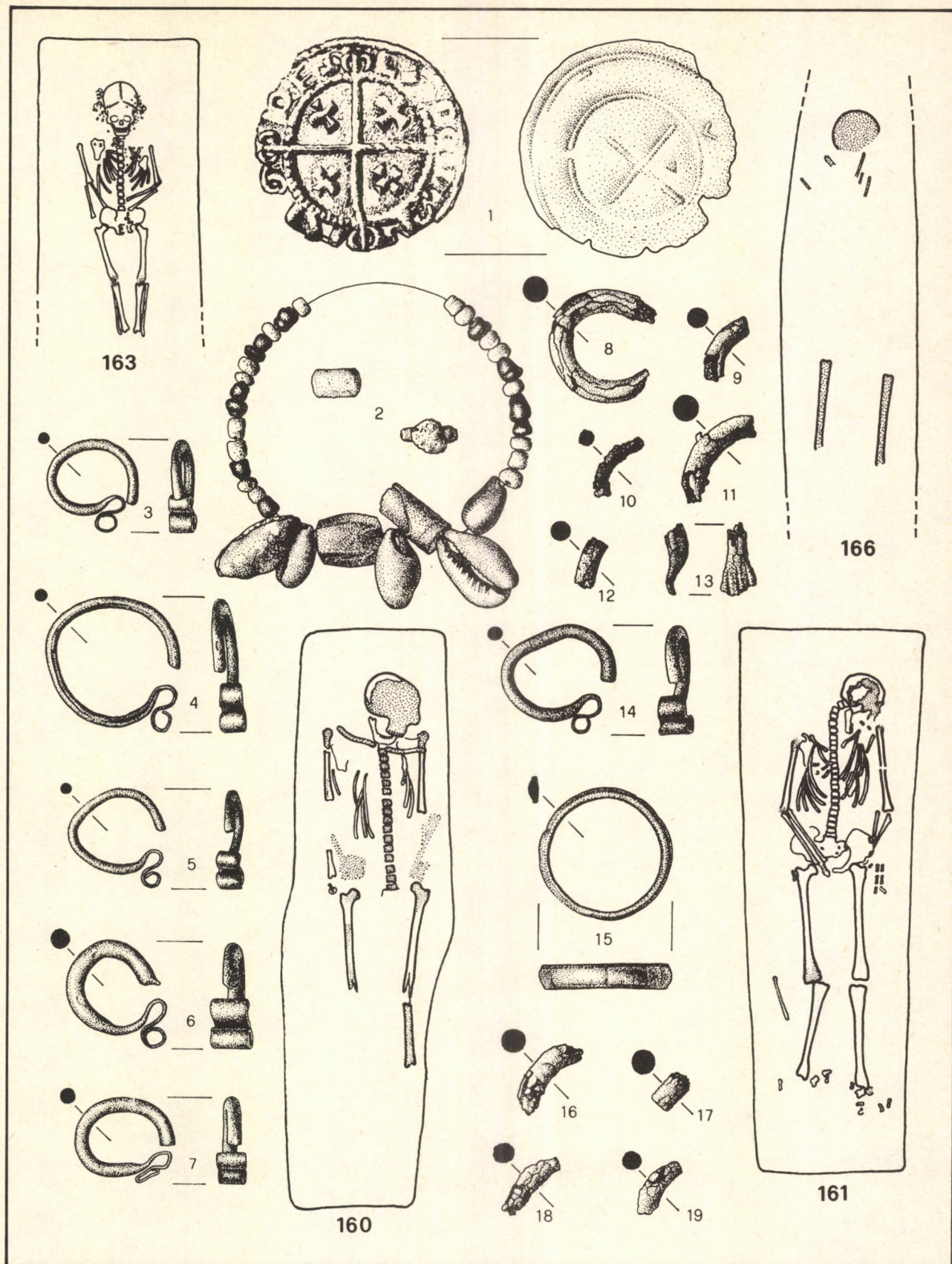
68. kép. A 143., 151., 153–154. és 157. sírok rajza; 1–4. — a 143. sír, 5–11., 13–14. — a 151. sír, 12. — a 154. sír leletei

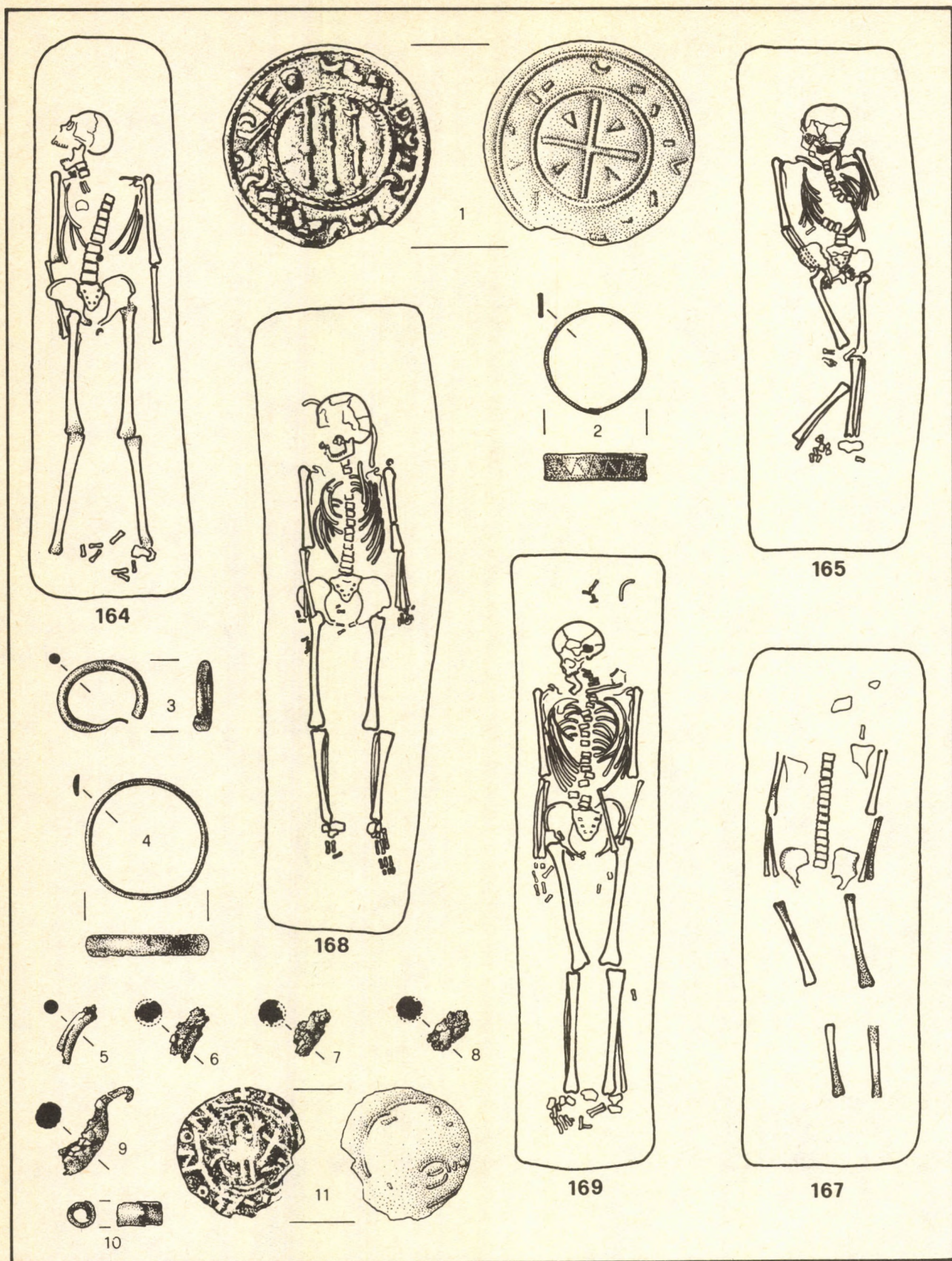
69. kép. A 155—156., 158—159. és 162. sírok rajza; 1—6. — a 155. sír, 7—8. — a 158. sír, 9—14. — a 159. sír leletei

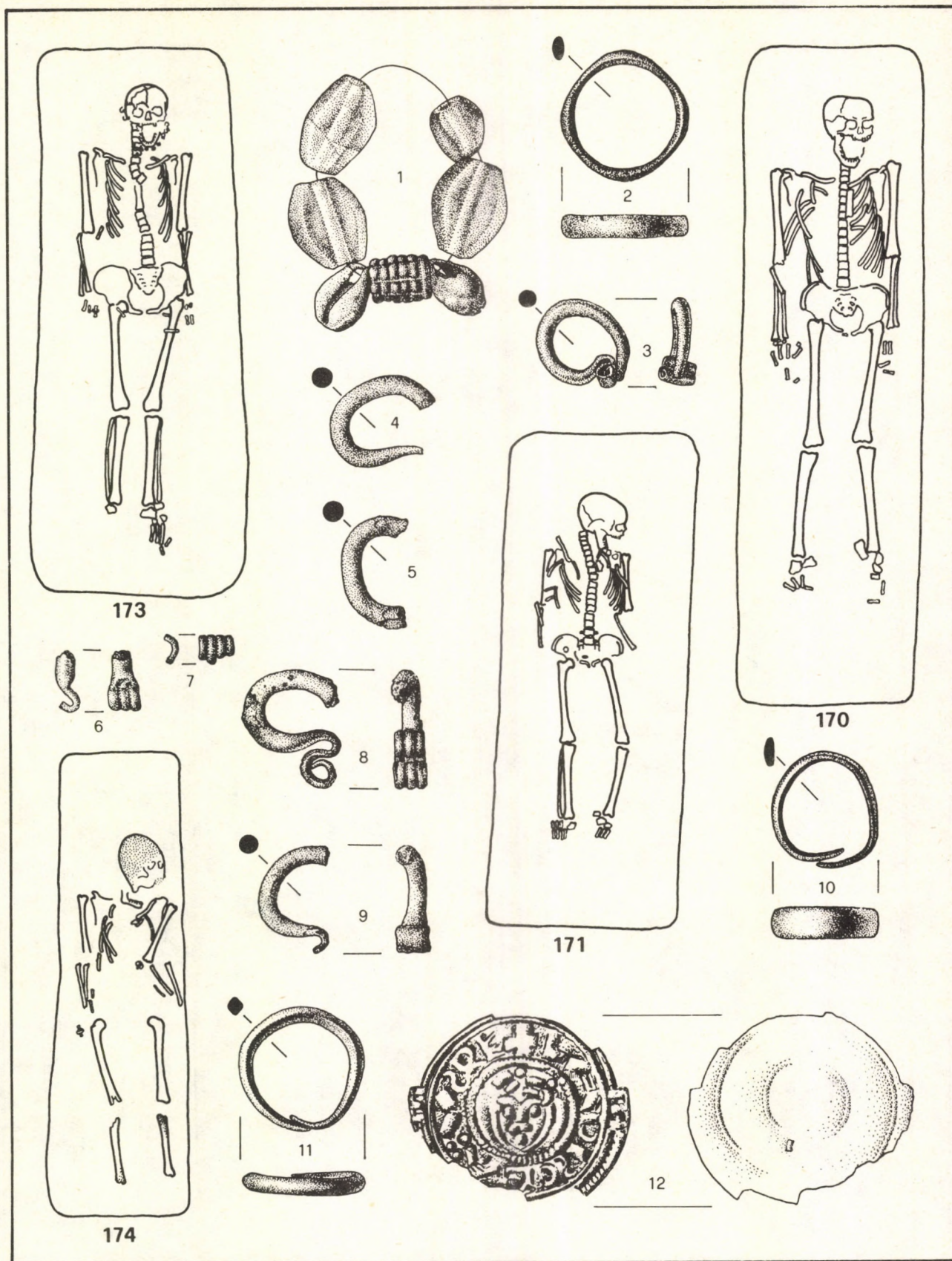
70. kép. A 160—161., 163. és 166. sírok rajza; 1—14. — a 163. sír, 15. — a 160. sír, 16—19. — a 161. sír leletei

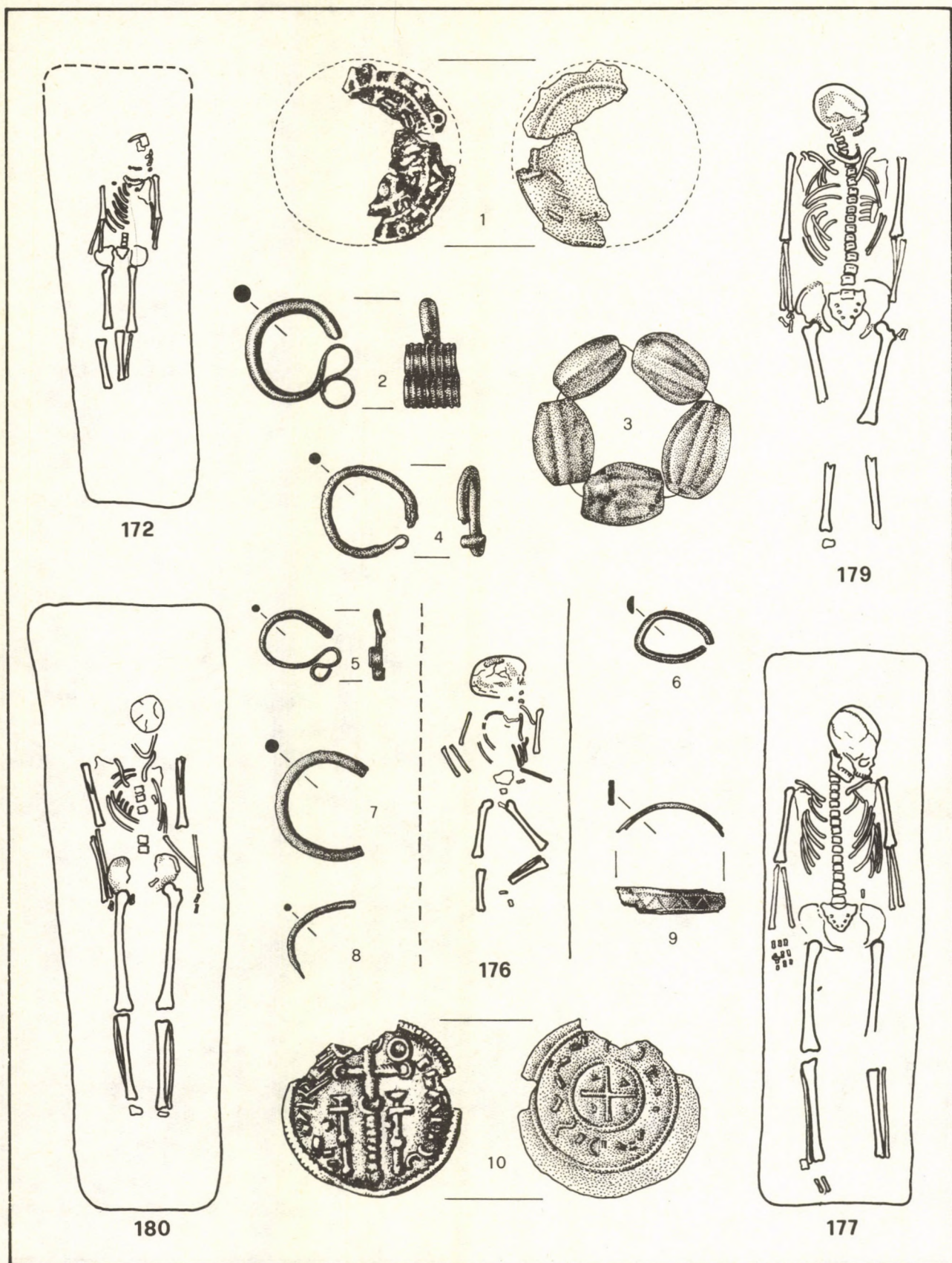
71. kép. A 164—165. és a 167—169. sírok rajza; 1. — a 164. sír, 2. — a 165. sír, 3—10. — a 168. sír, 11. — a 169. sír leletei

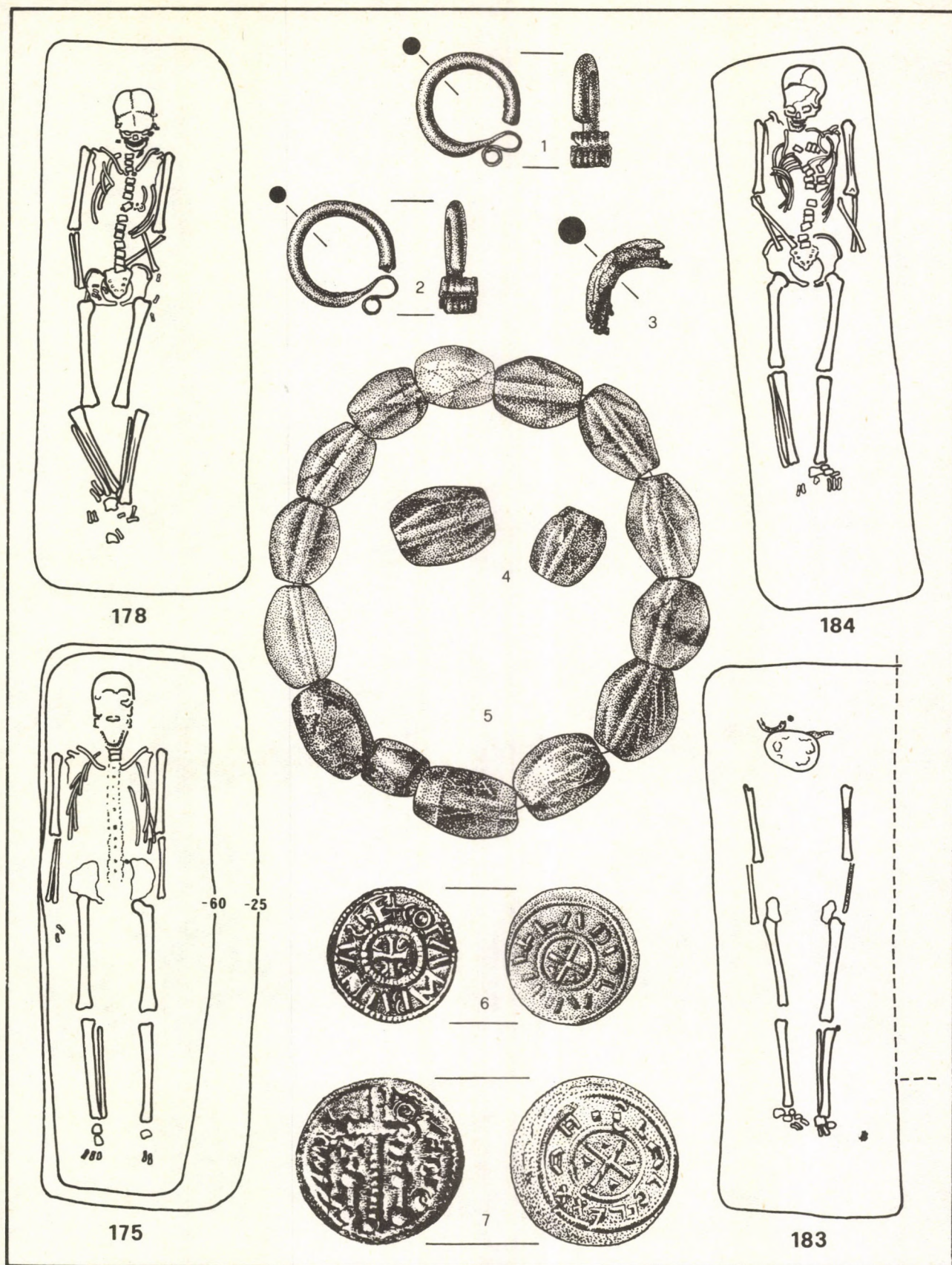
72. kép. A 170—171. és a 173—174. sírok rajza; 1—9. — a 173. sír, 10., 12. — a 171. sír, 11. — a 174. sír leletei

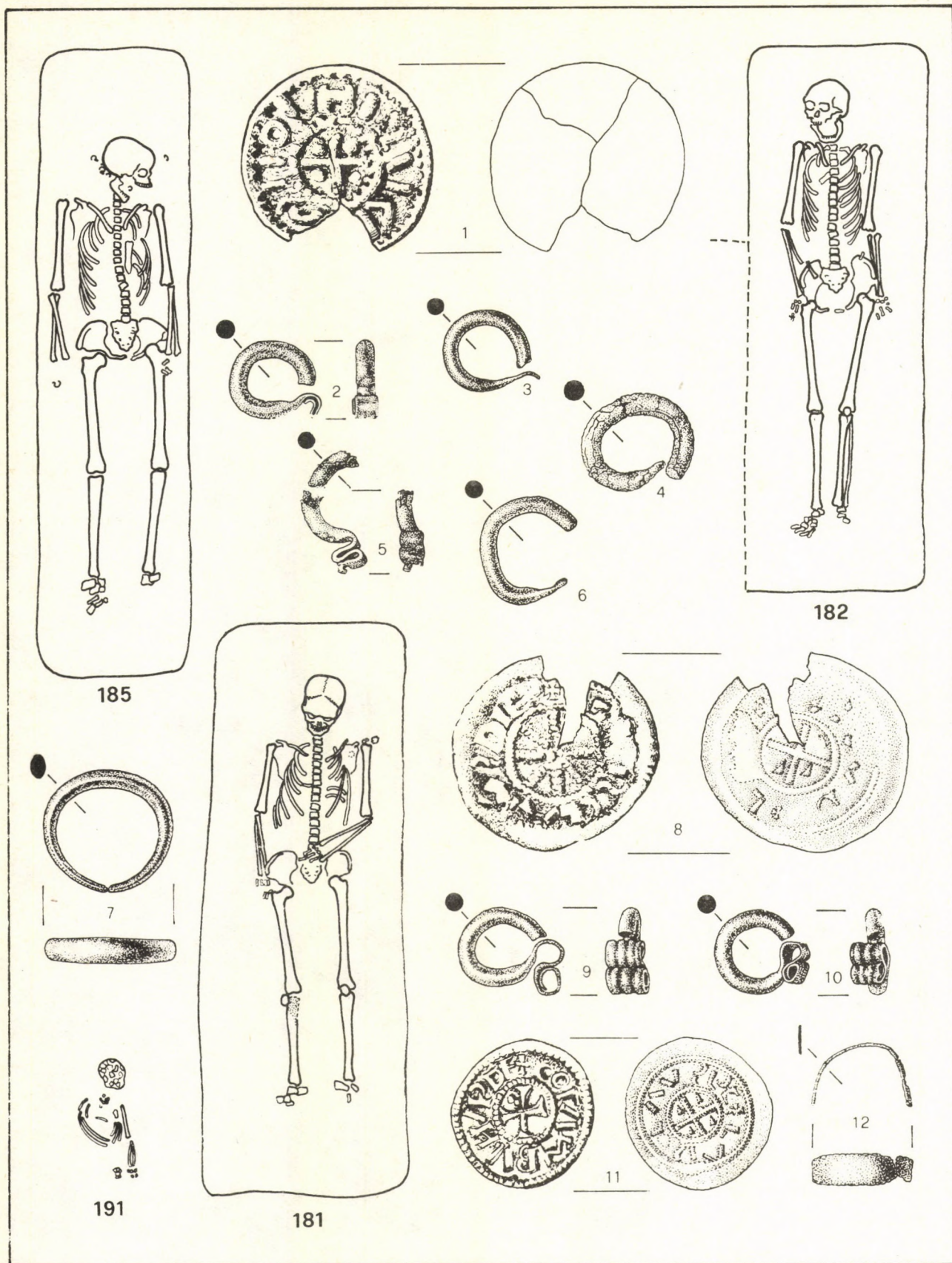
73. kép. A 172., 176—177. és 179—180. sírok rajza; 1—6. — a 172. sír, 7—8. — a 180. sír, 9—10. a 177. sír leletei

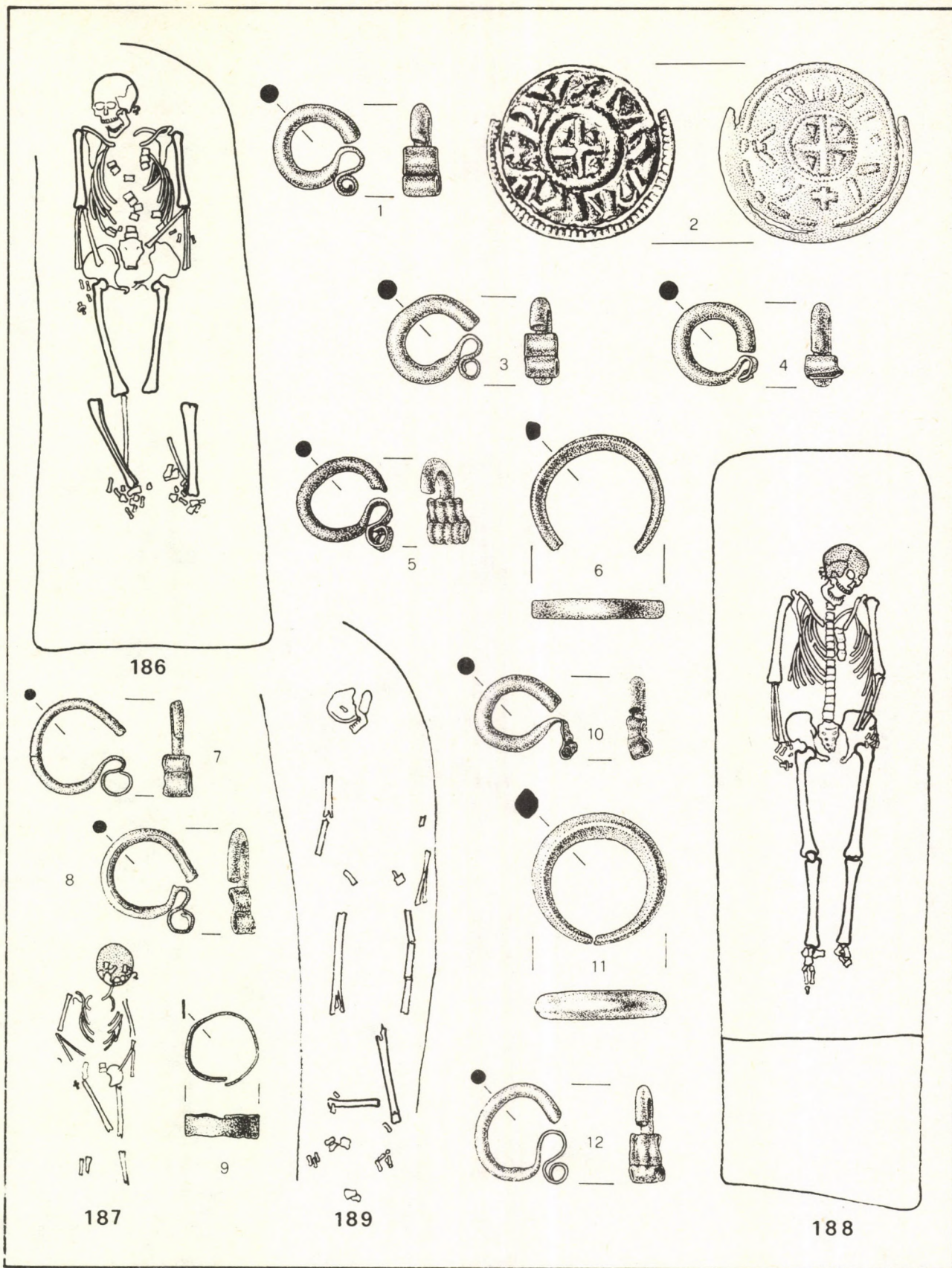
74. kép. A 175., 178. és a 183–184. sírok rajza; 1–2., 5., 7. — a 178. sír, 3. — a 184. sír, 4. — a 183. sír, 6. — a 175. sír leletei

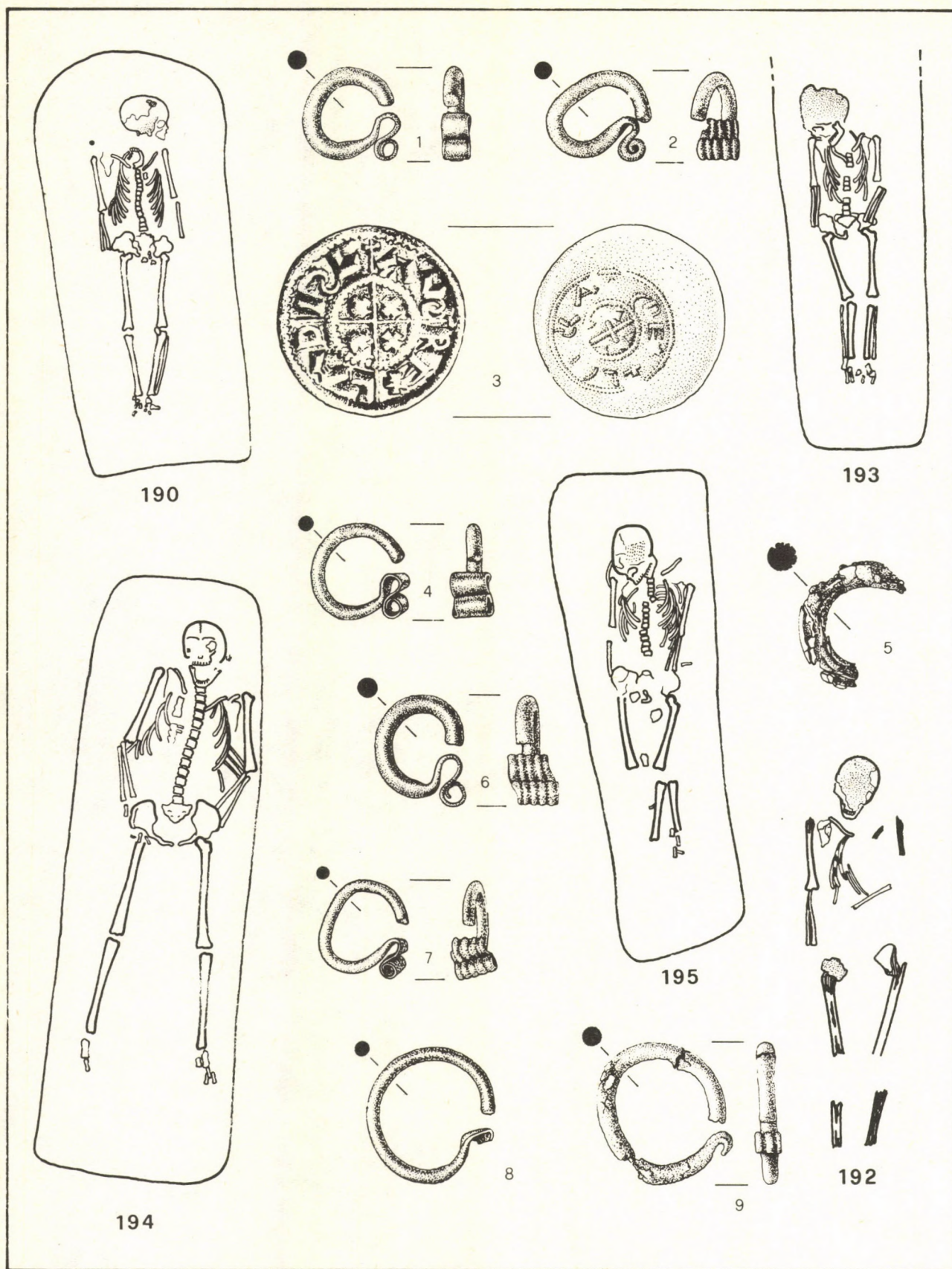
75. kép. A 181–182., 185. és 191. sírok rajza; 1–6. — a 185. sír, 7., 9–11. — a 181. sír, 8., 12. — a 182. sír leletei

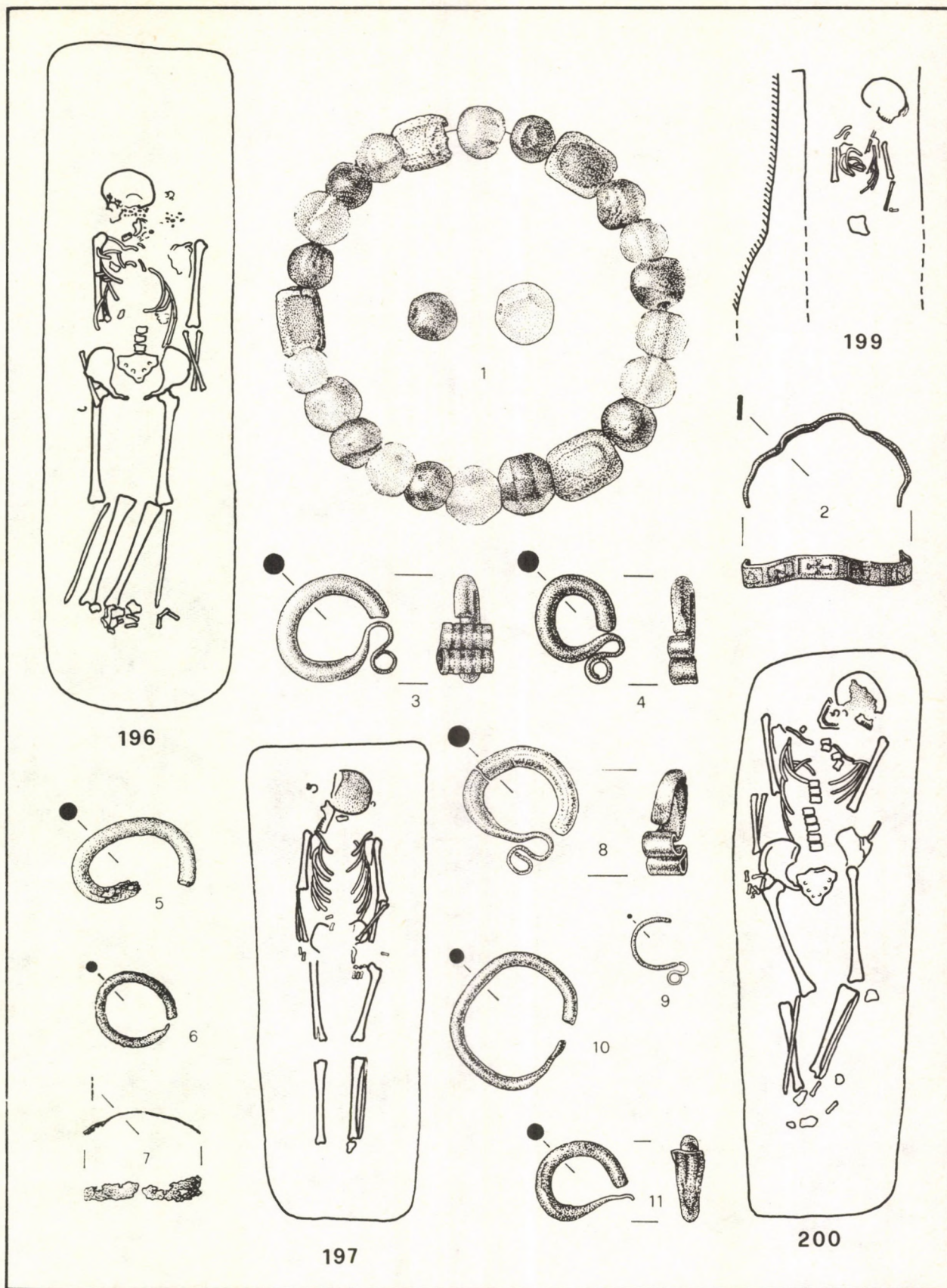
76. kép. A 186—189. sírok rajza; 1—6. — a 186. sír, 7—9. — a 187. sír, 10—12. — a 188. sír leletei

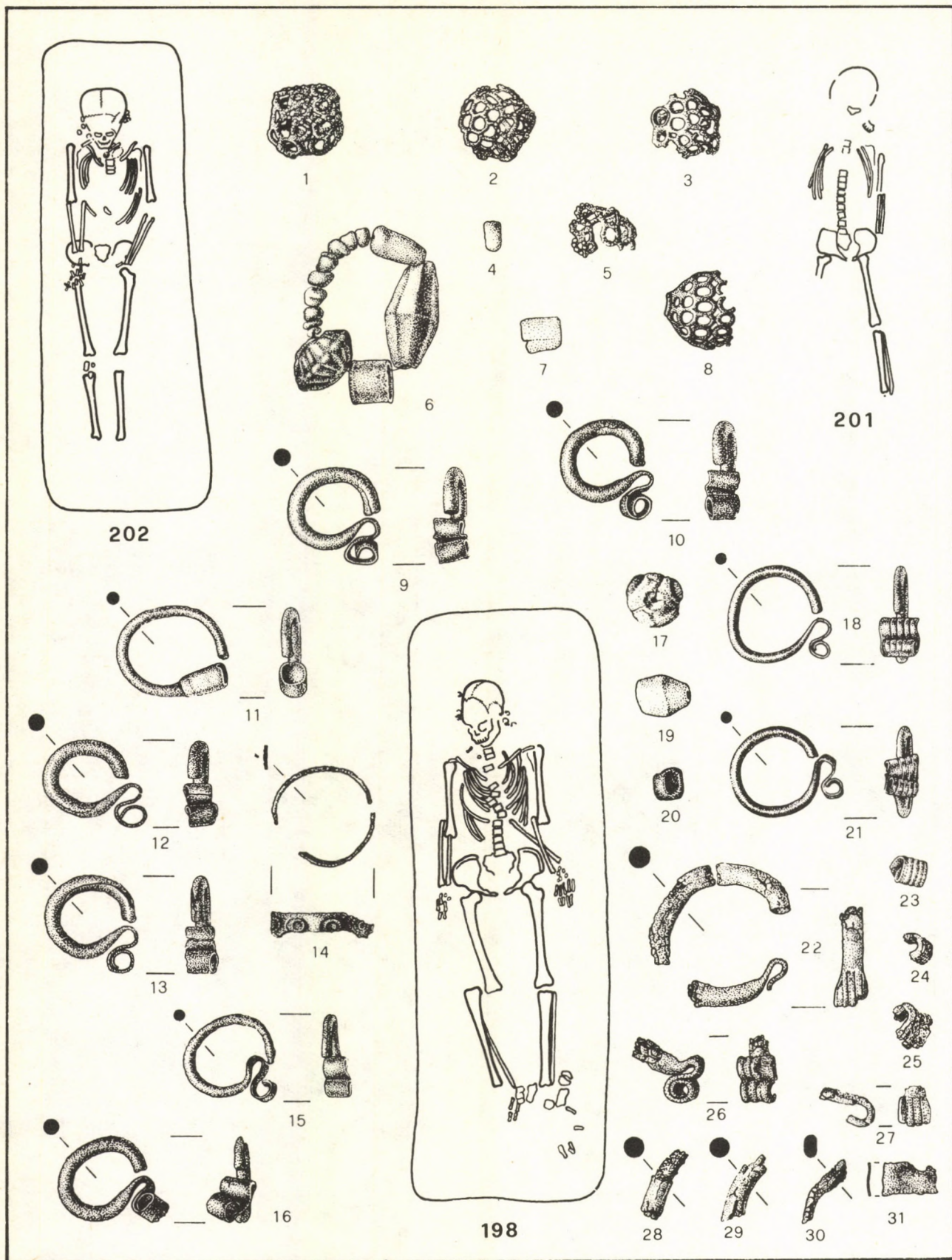
77. kép. A 190. és a 192–195. sírok rajza; 1–2. — a 188. sír, 3. — a 190. sír, 4., 6–8. — a 194. sír, 5., 9. — a 192. sír leletei

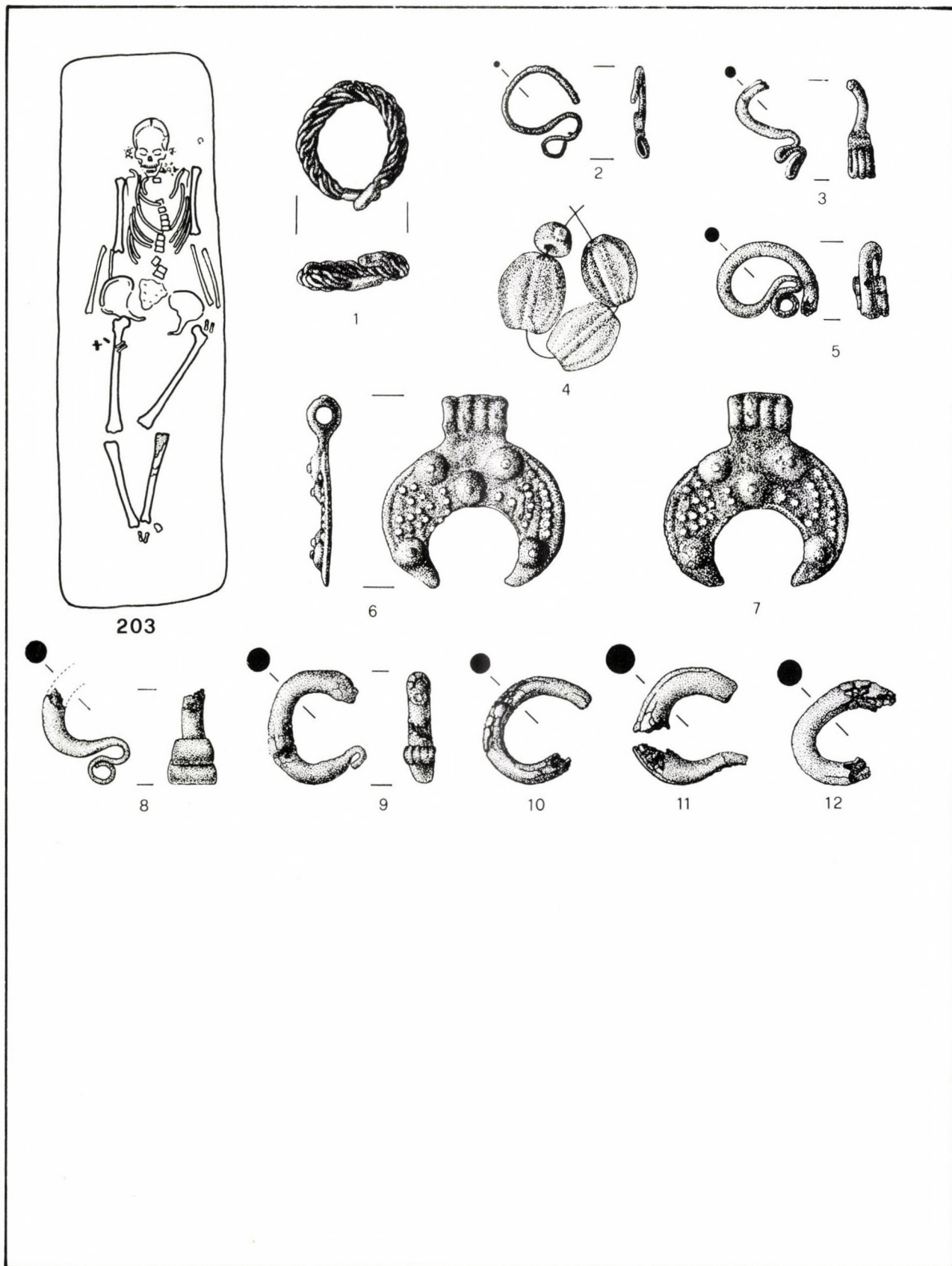
78. kép. A 196—197. és a 199—200. sírok rajza; 1—4., 8—9. — a 196. sír, 5—7. — a 197. sír, 10—11. — a 200. sír leletei

79. kép. A 198. és a 201—202. sírok rajza; 1—16. — a 202. sír, 17—31. — a 198. sír leletei

80. kép. A 203. sír rajza; 1—12. — a 203. sír leletei

1

2

3

4

81. kép. 1. — 83. sír, 2. — 95. sír, 3. — 93. sír, 4. — 100. sír

82. kép. 1. — 172. sír, 2. — 154. sír, 3. — 158. sír, 4. — 169. sír, 5. — 186. sír, 6. — 107. sír, 7. — 106. sír, 8. — 59. sír, 9. — 185. sír, 10. — 110. sír, 11. — 102. sír, 12. — 97. sír

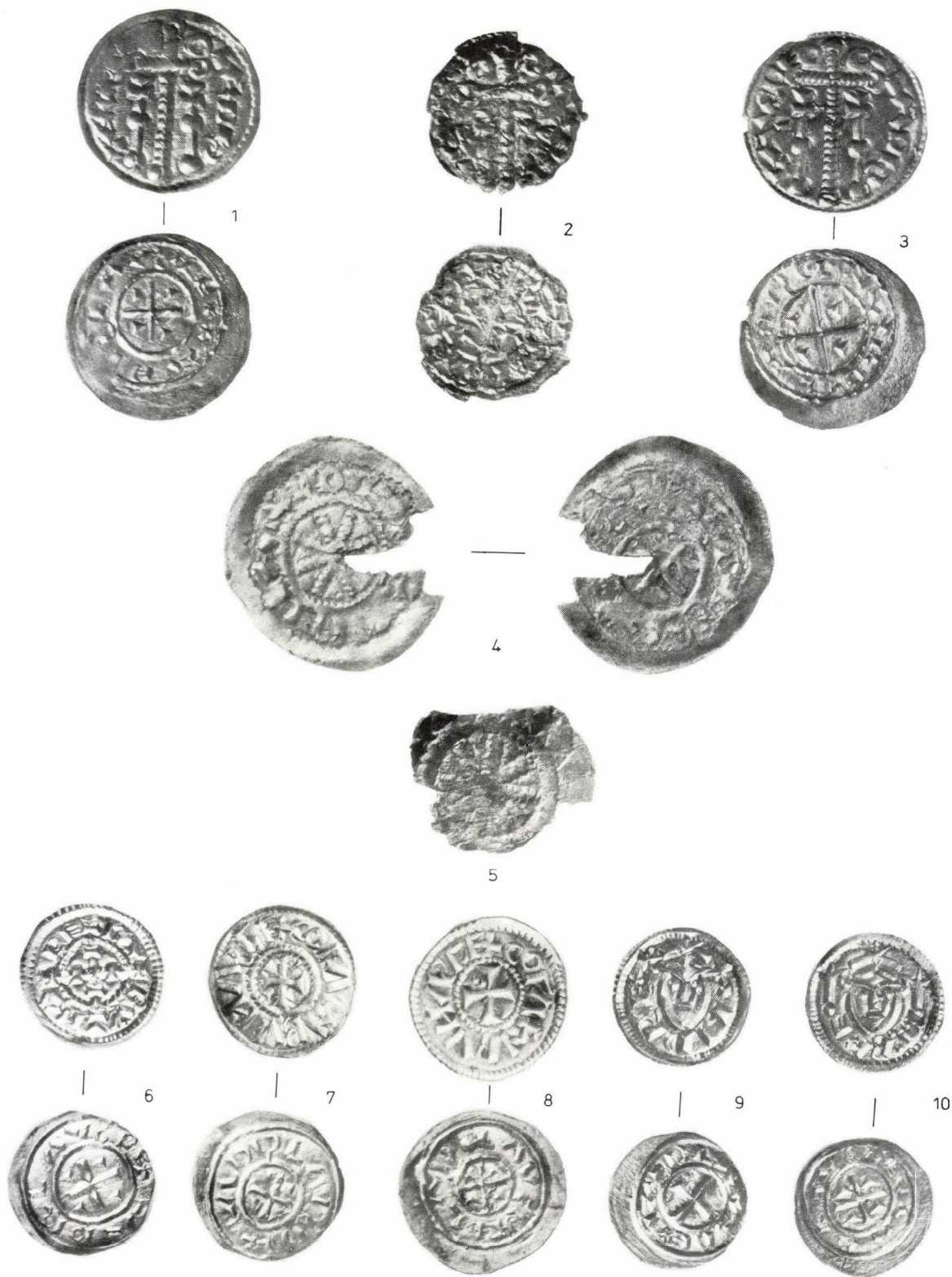
83. kép. 1. — 171. sír, 2. — 8. sír, 3. — 113. sír, 4. — 115. sír, 5. — 140. sír, 6. — 43. sír, 7. — 132. sír, 8. — 64. sír, 9. — 190. sír, 10. — 163. sír, 11. — 92. sír, 12. — 151. sír

84. kép. 1. — 82. sír, 2. — 92. sír, 3. — 20. sír, 4. — 3. sír, 5. — 164. sír, 6. — 58. sír, 7. — 124. sír, 8. — 177. sír

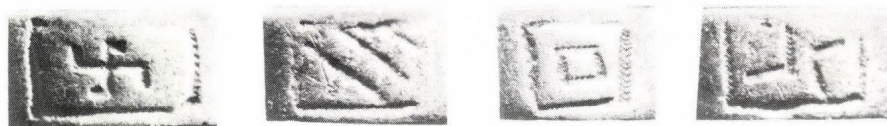
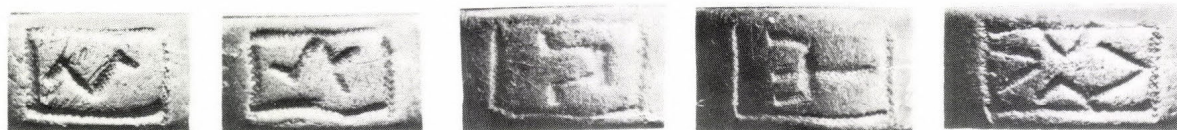

85. kép. 1. — 178. sír, 2. — 29. sír, 3. — 117. sír, 4. — 182. sír, 5. — 80. sír, 6. — 125. sír, 7. — 175. sír, 8. — 181. sír, 9. — 119. sír, 10. — 120. sír

1

2

3

4

5

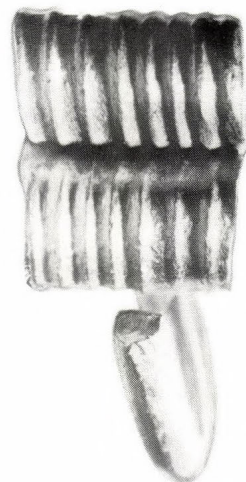
6

86. kép. 1. — 94. sír, 2. — 105. sír, 3. — 123. sír, 4. — 196. sír, 5. — 119. sír, 6. — 28. sír

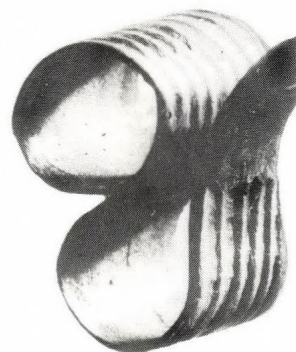
1

2

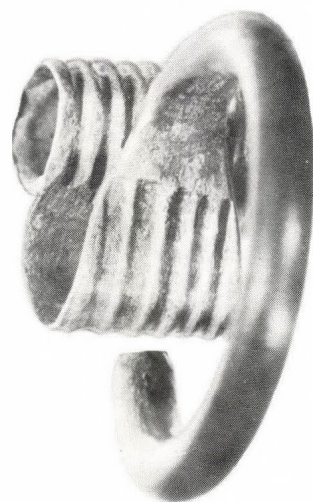
4

3

5

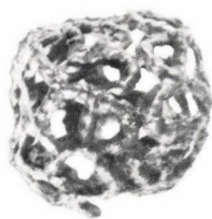
6

87. kép. 1., 4—5. — 113. sír, 2., 3., 6. — 172. sír

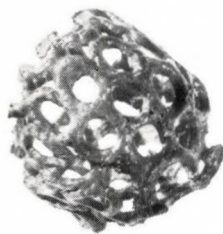

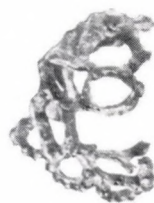
1

2

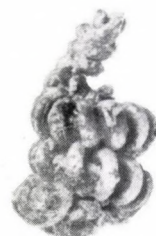
3

4

5

6

7

8

88. kép. 1—4. — 202. sír, 5. — 113. sír, 6—7. — 155. sír, 8. — 203. sír

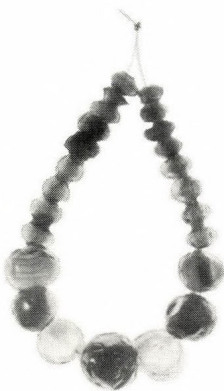
1

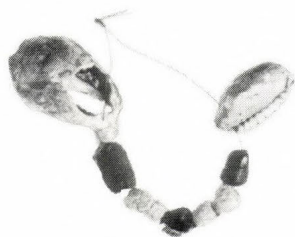
2

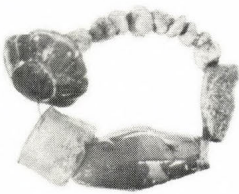
5

3

4

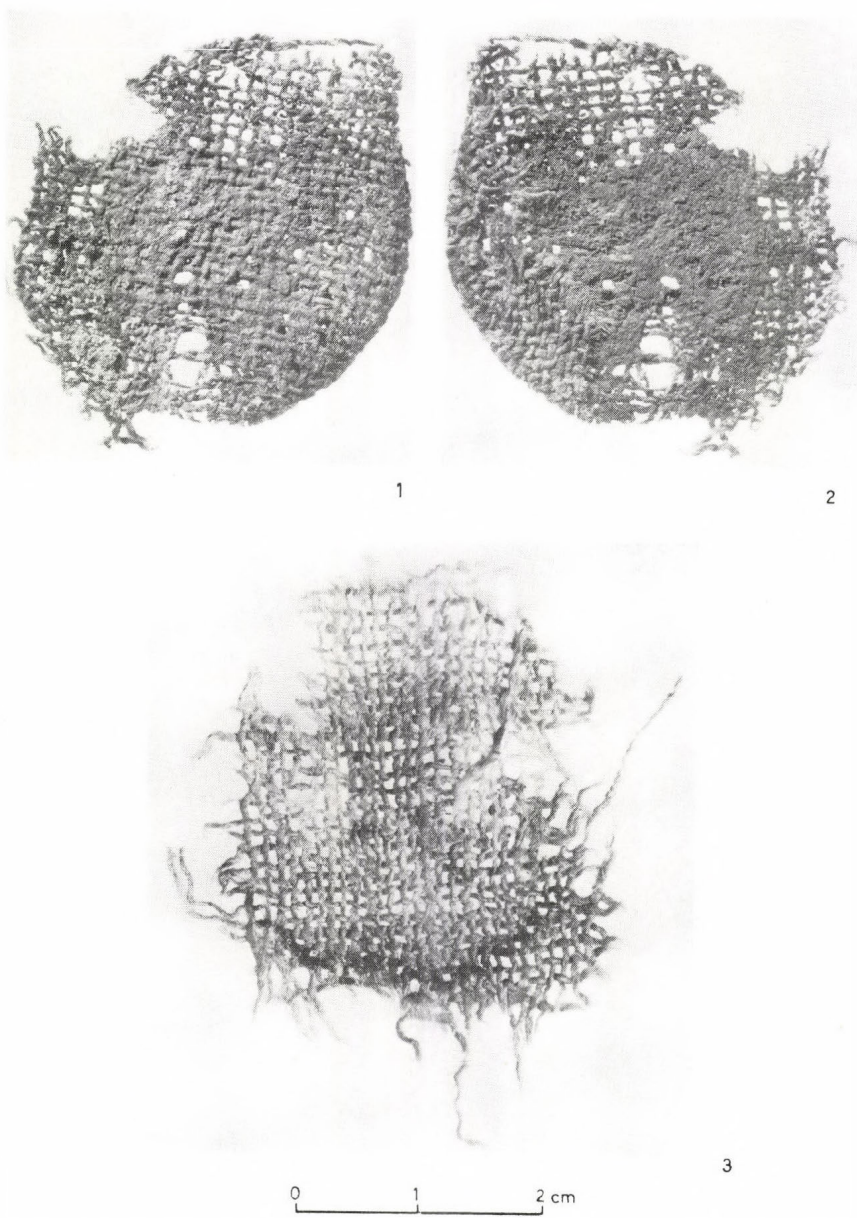
6

7

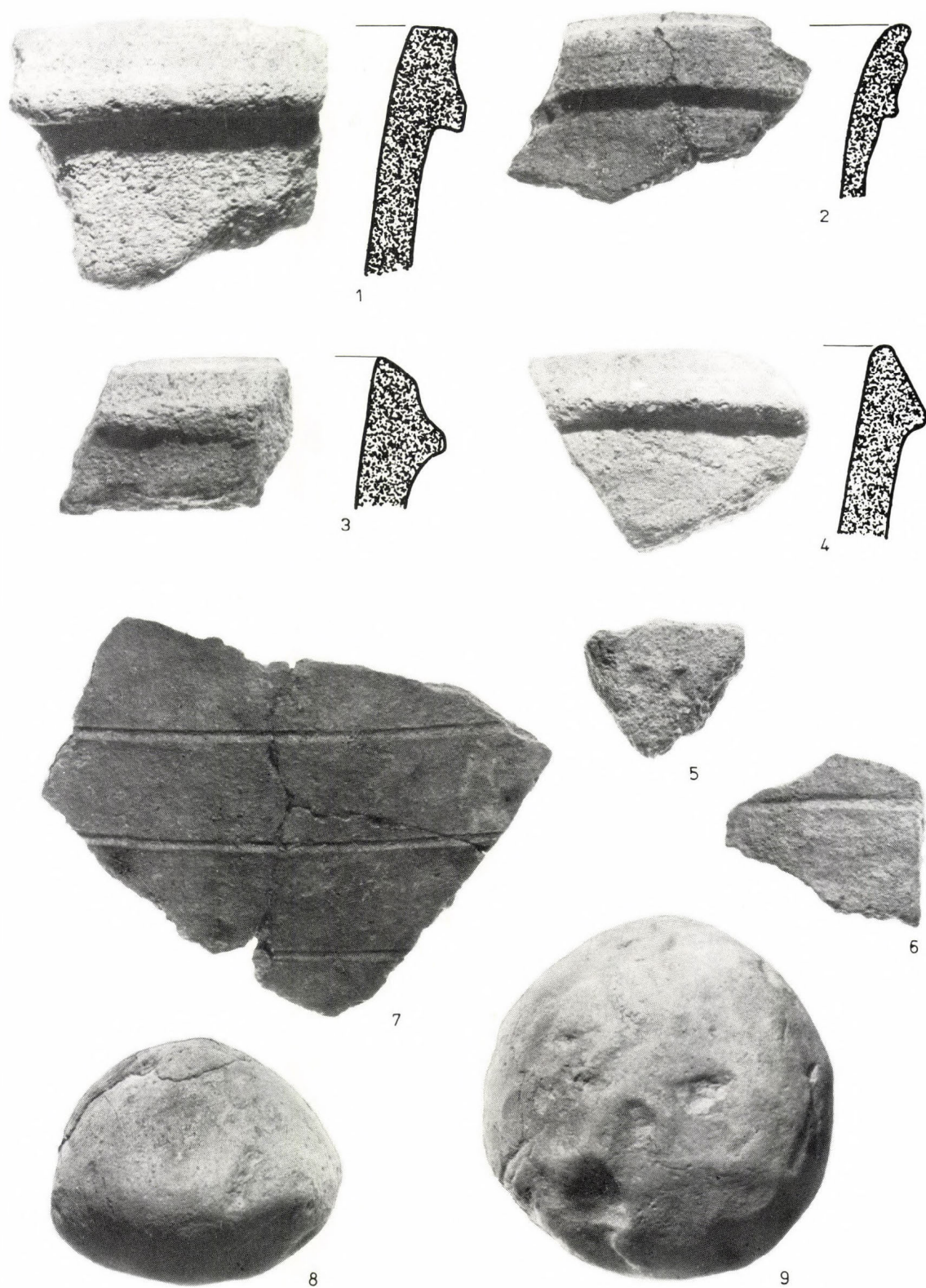
89. kép. 1. — 49. sír, 2. — 196. sír, 3. — 43. sír, 4. — 130. sír, 5. — 66. sír, 6. — 202. sír, 7. — 163. sír

90. kép. A 102. sírban talált textilmaradvány. 1. — színe, 2. — fonákja, 3. — kiterítve

91. kép. 1 - 9. Cserepek és agyaggolyók a temetőhöz tartozó településről

¹ Gódor Gy., A Közép-Zalai-dombság felszínfejlődési problémái. I. A meridionális völgyek múltbeli és jelenkori fejlődése. Zalai Gyűjt 12 (1979) 5–22.

² Szentmihályi Imre Gyűjtőnaplója, 1951. Göcseji Múzeum Adattára, Zalaegerszeg.

³ Dornyai B. jelentését, ami ma már nem található meg a MNM Adattárában, Párducz M. idézi. ld. Párducz M. jelentése. Magyar Múzeum 1947. jún., 43.

⁴ MNM lelt. sz. 299/1949. 1–2.

⁵ Párducz M. jelentése. Magyar Múzeum 1947. jún., 43.

⁶ MNM Adattára 33. M. I.

⁷ Fehér Éry Kralovánszky (1962) 63. (840. tétel)

⁸ A leletanyagot Kalicz N. dolgozza fel. A kéziratot 1981 tavaszán zártuk le. Az ezután megjelent munkákat nem állt módunkban figyelembe venni.

⁹ A leleteket a zalaegerszegi Göcseji Múzeum őrzi, lelt. sz. 78.58.1. 78.61.6.

¹⁰ A pénzeket Gedai I., az ásványi eredetű gyöngyöket Ravasz Cs. határozta meg. Munkájukért ezúton is köszönetet mondunk. A rajzokat Szathmáry Gézané és Horváth Ferenc, a fényképeket Kádas Tibor készítették. A leletek méretaránya ott, ahol külön nem jelöljük, 1:1, a pénzeké 2:1.

¹¹ Dombay (1961) 136.

¹² Tettamanti (1975) 87–88.

¹³ Tettamanti (1975) 87.

¹⁴ Bakay (1978) 145.

¹⁵ A sírgödör mélysége és az elhunyt társadalmi helyzete közti összefüggésről ld. Bach Dušek (1971) 47.

¹⁶ Tettamanti (1975) 90.

¹⁷ Bakay (1978) 122. és 145. ábra

¹⁸ Bóna (1978) Abb. 1., 14., 25., 26., 29.

¹⁹ Bakay (1978) 85. és 138. ábra

²⁰ Hasonlót figyelt meg Dombay J. is az Ellend I. temetőben. ld. Dombay (1961) 136.

²¹ Tettamanti (1975) 94.

²² Ilyen koporsókra ld. pl. a Dunaújváros déli határában feltárt templom körüli temető sírjait. Bóna (1978) 141–142.

²³ Tomka P., Adatok a Kisalföld avarkori népességének temetkezési szokásaihoz. III. Arrabona 19–20 (1977–78) 82. Valószínűleg ugyanilyen oka volt annak is, hogy nem lehetett megfigyelni a koporsók nyomát az ellendi temetőben. ld. Dombay (1961) 136.

²⁴ Ludikovský Snášil (1974) 20–21, obr. 5.

²⁵ Kiss A., A magyar államalapítás telepítései tükröződése a dunántúli köznépi temetőben. ArchÉrt 95 (1968) 245.; Török (1962) 37.; A karok helyzetéről ld. legutóbb Szabó J. Gy., Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. Egri Múzei Évk 14 (1976) 35–36.

²⁶ Tettamanti (1975) 95. A halott visszajárásától való félelemre gondolt Tettamanti azoknak az eseteknek az interpretálásakor, amikor a halott mellén, fején vagy lábán követ, illetve téglát találtak. Példái azonban mind 10. századiak, így a pusztaszentlászlói lehet e szokás utolsó emléke.

²⁷ Szőke (1962) 89.

²⁸ Szőke (1962) 89.; Mesterházy (1965) 104.; Krumphanzlová (1974) 55.

²⁹ Török (1962) 157.

³⁰ Török (1962) 159–169. és temetőterkép

³¹ Dombay (1961) 142. és temetőterkép

³² Dombay (1961) 148.

³³ Dombay (1961) 149–157.

³⁴ Németh P., Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokaj. MFMÉ 1969/2. 189–199.

³⁵ Fehér Éry Kralovánszky (1962) 35. (305. tétel)

³⁶ Török (1962) 159–169.

³⁷ Tettamanti (1971) 219.

³⁸ ld. ezzel szemben Szőke (1962) 37.

³⁹ A vizsgálatok leírását és táblázatban történt kiértékelését ld. Szőke B. M., Vándor L., Pusztaszentlászló XI. századi temetője (előzetes jelentés). Zalai Gyűjt 6 (1976) 147–148.

⁴⁰ Török (1962) 45. és 102.; Ugyancsak a 11. sz. második felére keltezte az ólom S-végű karikákat Bóna I. ld. Bóna (1978) 135–136, 70. jegyzet.

⁴¹ Dombay (1961) 145.

⁴² Lipták Nemeskéri Szőke (1953) 283.

⁴³ Sós Bökönyi (1963) Abb. 64, 10–12.

⁴⁴ Tettamanti (1971) 216.

⁴⁵ Sláma (1977) 112., 120., 175.

⁴⁶ M. Čorović Ljubinković, Bijoux communs aux Slaves du Sud et leurs variantes locales boucles et pendants d'oreilles. ArchJug 3 (1959) 111–119. Pl. XL. 1.

⁴⁷ Szőke (1962) 35.

⁴⁸ Tettamanti (1971) 219.

⁴⁹ Török (1962) 142–169.; képtáblák

⁵⁰ Tettamanti (1971) 7. kép 21., 7. kép 9.

⁵¹ pl. Képuszta [Lipták Nemeskéri Szőke (1953) Pl. LII. 10.], ahol a 300. sírban volt egyetlen kis bronzkarika – ez a sír azonban még a 10. századi temetőrészbe tartozott.

⁵² Török (1962) 31.

⁵³ Szőke (1962) 35.

⁵⁴ Bach – Dušek (1971) 22–29.; Krumphanzlová (1974) 50–57.; Ludikovský – Snášil (1975) 33–43.

⁵⁵ Szőke (1962) 88.; Szőke (1959) 32–46.

⁵⁶ Bóna (1978) 125–138.

⁵⁷ Kralovánszky A., Adatok az ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. ArchÉrt 83 (1956) 206–212.; Kralovánszky (1957) 175–178.

⁵⁸ Kralovánszky (1957) 178.

⁵⁹ Kralovánszky (1957) 178.

⁶⁰ Kralovánszky (1957) 183–186.

⁶¹ Török (1962) 46.

⁶² Török (1962) 116.

⁶³ Török (1962) 117.

⁶⁴ Török (1973) 25. t. 1–12., 26. t. 6–9. stb.

⁶⁵ Szőke (1959) 42.

⁶⁶ Szőke (1959) 42.; Szőke (1962) 86.

⁶⁷ Szőke (1959) 42.; Szőke (1962) 86–87.

⁶⁸ Szőke (1962) 87.

⁶⁹ Szőke (1959) 42.

⁷⁰ Mesterházy (1965) 104.

⁷¹ Szőke (1962) 89.

⁷² Mesterházy (1965) 105.

⁷³ Mesterházy (1965) 105. skk.

⁷⁴ Krumphanzlová (1974) 49–57., 96–98., Abb. 1.

⁷⁵ Dostál (1966) 31.

⁷⁶ Bóna (1978) 138–139.

- ⁷⁷ Szőke B. M., Eine Bemerkung zur Technik der Riffelung von S-Ringen. *ActaArchHung* 29 (1977) 287–289.
- ⁷⁸ Lipták Nemeskéri Szőke (1953) 291.
- ⁷⁹ Zalotay E., Gellértgyházai Árpád-kori temető. *RégFüz* 7 (1957) 34.
- ⁸⁰ Fehér Éry Kralovnánszky (1962) 79. (1127. tétel)
- ⁸¹ Sláma (1977) 64., Abb. 18. 5.
- ⁸² Dombay (1962) 70–80.
- ⁸³ Bach Dušek (1971) 29.
- ⁸⁴ Bach Dušek (1971) 29.
- ⁸⁵ Török (1962) 100.
- ⁸⁶ Török (1962) 47.
- ⁸⁷ Török (1962) 47.
- ⁸⁸ Id. 29. és 30. jegyzet.
- ⁸⁹ M. A. Saburova: Ženskij golovnoj ubor u slavjan (po materialam Vologodskoj ekspedicii) *SovArh* 1974/2 85–97.
- ⁹⁰ Mesterházy (1965) 105.
- ⁹¹ Török (1962) 47.
- ⁹² Kralovnánszky (1957) 178–180.
- ⁹³ Kralovnánszky (1957) 178.
- ⁹⁴ Fodor (1980) 212 skk.
- ⁹⁵ Lányi V., Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24 (1972) 53–213. 1–10., 17. típusú karikaékszerek; Bajorországból hasonlókat közölt E. Keller, Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. Bd. 8, 1971.
- ⁹⁶ F. Stein, Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit*. Serie A, Bd. IX, 1967, 63–66, 70–75; H. Dannheimer, Funde der Völkerwanderungs- und Merowingerzeit im bayrischen Alpenvorland zwischen Isar und Salzach. In: *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern*. Bd. 18, Mainz am Rhein 1971, 94–98; K. Schwarz, Der frühmittelalterliche Landesausbau in Nordostbayern archäologisch gesehen. In: *Ausgrabungen in Deutschland* (1950–1975). Teil 2, Mainz 1975, 354–361.
- ⁹⁷ Id. Szófia, Néprajzi Múzeum állandó kiállítása (1980)
- ⁹⁸ Szőke B. M., Eine Bemerkung zur Technik der Riffelung von S-Ringen. *ActaArchHung* 29 (1977) 287–289.
- ⁹⁹ A vizsgálatért ezúton is köszönetet mondunk Ravasz Csabának.
- ¹⁰⁰ Török (1962) 142–169.
- ¹⁰¹ Krumphanzlová (1974) 67.
- ¹⁰² Id. 4. jegyzet.
- ¹⁰³ Szőke (1962) 90.
- ¹⁰⁴ Fehér Éry–Kralovnánszky (1962) 83., 91., 143., 275., 276., 318., 377., 395., 669., 737., 798., 813., 818., 864., 903., 974., 1050., 1132., 1226. tételek alatti lelőhelyek.
- ¹⁰⁵ Ilyenek pl. Sárbogárd–Tringer tanya, Pécs–Vasas, Palotabozsok, Érsekújvár (Nové Zámky), a Kaposvár melletti templom körüli temető, Csápor (Čapor), Zsitvafödemes (Úlany nad Žitavou) stb. A pontos hivatkozásokat ld. alább!
- ¹⁰⁶ Szőke (1962) 90.
- ¹⁰⁷ Török (1962) 142–169.
- ¹⁰⁸ Dombay (1961) 135–157.
- ¹⁰⁹ Dombay (1962) 69–84.
- ¹¹⁰ Szőke (1962) 90.
- ¹¹¹ K. Éry K., Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 130., Pl. XXXVII. 7.
- ¹¹² M. Rejholcová, Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch. *SlovArch* 22 (1974) 438. obr. 3., tabl. II. 3.
- ¹¹³ Bakay (1967–68) 58., Tf. IX. 5., 20.
- ¹¹⁴ Török (1962) 104.
- ¹¹⁵ Bárdos (1978) 196.
- ¹¹⁶ Török (1962) 104., 50. jegyzet
- ¹¹⁷ Szőke (1959) 43.
- ¹¹⁸ Bach–Dušek (1971) 50.; Krumphanzlová (1974) 67.
- ¹¹⁹ Bach–Dušek (1971) 94.
- ¹²⁰ Bach Dušek (1971) 32.
- ¹²¹ Ravasz Csaba szóbeli közlése.
- ¹²² Lipták Nemeskéri Szőke (1953) 205–279.
- ¹²³ Dombay (1961) 135–157.; Dombay (1962) 69–84.
- ¹²⁴ Bakay (1967–68) 57–59., Tf. VII. XIII.
- ¹²⁵ Id. 112. jegyzet.
- ¹²⁶ J. Pástor, Belobrdské pohrebište v Somotore. *SlovArch* 3 (1955) 276–285.
- ¹²⁷ Kraskovská (1958) 419–447.
- ¹²⁸ Id. 4. jegyzet.
- ¹²⁹ Bach Dušek (1971) 32.; Török (1962) 104.
- ¹³⁰ Bach Dušek (1971) 84–93.
- ¹³¹ Dombay (1961) 155.; elképzelhető, hogy a Dombay által „borostyángöngy”-ként leírt gyöngyök egy része is karneol gyöngy volt.
- ¹³² Kiss A., A sellyei Árpád-kori temető. *JPMÉ* 1967 (1968) 69–72.
- ¹³³ Sós Bökönyi (1963) 172.
- ¹³⁴ Zolnay (1965) 154–157., 2–3. kép; Zolnay három sír leleteit egy sírhoz tartozóként írta le. Id. erről Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Komárom megye, esztergomi és dorogi járás. írta: Horváth I. H. Kelemen K. Torma I. Budapest 1979. 176–178.
- ¹³⁵ Točík Paulík (1979) 102–108.; Chropovský (1978) 49., Fig. 13. 15.; Több szlovákiai köznépi temetőnél is bizonytalanságban maradtunk a gyöngyök anyagának milyenségét illetően. A tornóci (Trnovec nad Váhom) temető 484. sírjában az eredeti publikáció szerint üveggyöngyök voltak [A. Točík, Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in Südwestslowakei. *SlovArch* 19 (1971) 177.], S. Dušek azonban felvette a temetőt a hegyikristály és karneol gyöngyök lelőhelyeit összefoglaló listájába [Bach–Dušek (1971) 86. és 91.], és újabban A. Točík is úgy hivatkozott már a temetőre, mint amelyikben az egyik legkorábbra keltezhető féldrágakő gyöngysor található [Točík Paulík (1979) 114.]. Ugyancsak üveggyöngyként közölte Točík azt a gyöngyöt, amely a molnosi (Mlynarce) temető 8. sírjából került elő [A. Točík, Radové pohrebisko devinského typu v Mlynarciach. *SlovArch* 8 (1960) 270.], de S. Dušek hegyikristályként hivatkozott rá [Bach–Dušek (1971) 86.]. A karneolgyöngyös lelőhelyek között szerepel a szomatori (Somotor) temető Dušek munkájában [Bach–Dušek (1971) 91.], J. Pastor azonban nem is közölt ilyet a temetőből [J. Pastor, Belobrdské pohrebište v Somotore. *SlovArch* 3 (1955) 276–285.].
- ¹³⁶ Szőke (1962) 90.
- ¹³⁷ Az egyik legkorábbi, henger alakú karneol gyöngy a nagygyurabi (Veľký Grob) 3/48. sírból került elő [B. Chropovský, Slovanské pohrebisko z 9. st. vo Veľkom Grobe. *SlovArch* 5 (1957) 189., tab. XII. 10.; Bach–Dušek (1971) 91.]. Többszögtetűre csiszolt karneol gyöngyök voltak Judendorf 1. sírban [II. Dolenz, Die Gräberfelder von Judendorf bei Villach. Neues aus Alt-Villach (Jahrbuch des Stadtmuseums), 6 (1969) 10–11, Tf. 19.] és az oroszvári (Rusovce) temető 1942–43. évi ásatásakor feltárt 76. sírban (Bottyan Á. és Nemeskéri J. ásatása, közöletlen. A leletek a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban vannak.).
- ¹³⁸ Nyújtott, ellipszis alakú hegyikristály gyöngyök több szlovákiai temetőből és a halimbai temető 363. és 423. sírjaiból ismertek [Bach–Dušek (1971) 86.; Török (1962) 104.]. Levágott sarkú, hasáb alakú karneol gyöngyök voltak a darufalvi kincsben [Bóna (1964) 160., 165., Tf. I.]. Kettős zezzug vonallal díszített, gömb alakú karneol gyöngy került elő a halimbai 375. sírból [Török (1962) 163–164.], és kettős piramis alakúra csiszolt karneol gyöngyre bukkantunk a pusztaszentlászlói 202. sírban (86. kép 6.). A darufalvi kincs gyöngyeire emlékeztetnek az esztergom-kovácsi templom körüli temetkezésekből előkerült sokszögű és levágott sarkú, hasáb alakú hegyikristály és karneol gyöngyök [Zolnay (1965) 2–3. kép.].

- ¹³⁹ Bach Dušek (1971) 32.
- ¹⁴⁰ A millefiori-gyöngyökkel kapcsolatban erre a lehetőségre hívta fel a figyelmet R. Andrae. ld. *R. Andrae*, Mosaikaugenperlen. Acta Praehistorica et Archaeologica 4 (1973) 130.
- ¹⁴¹ Bach Dušek (1971) 48–50.
- ¹⁴² Bach Dušek (1971) 33–34.
- ¹⁴³ Krumphanzlová (1974) 68.
- ¹⁴⁴ Bach Dušek (1971) 51.
- ¹⁴⁵ A korabeli úthálózatról ld. *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. in: *Alföldi A. Nagy L. László Gy.*, Budapest az ókorban. Budapest 1942. 43. kép.; *Bóna* (1964) 165.; *Szöke B.*, Nyárhid. Magyar Nyelv 44 (1948) 148–150.
- ¹⁴⁶ Bach Dušek (1971) 34.; *Bóna* (1964) 160., 165.; A karneol gyöngyökre vonatkozóan ld. még *Ingo Gabriel*, Karneolperlen und wolhynische Schieferwirtel von slawischen Burgwällen in Wagrien. Die Heimat (Zeitschrift für Natur- und Landeskunde von Schleswig-Holstein und Hamburg), 84 (1977) 122–131, Abb. 2.
- ¹⁴⁷ ld. 137. jegyzetet.
- ¹⁴⁸ Točík Paulík (1979) 114.
- ¹⁴⁹ Török (1962) 144–159.
- ¹⁵⁰ Szöke (1962) 54–55.
- ¹⁵¹ *J. Sláma*, K vprašanju kavri polžev v slovanskih najdbah. Arheološki vestnik 9–10 (1958–59) 27–32.; *Szöke* (1962) 55.
- ¹⁵² Váňa (1954) 61.
- ¹⁵³ Szöke (1962) 54–55.
- ¹⁵⁴ Szöke (1962) 54.
- ¹⁵⁵ Török (1962) 163.
- ¹⁵⁶ Szöke (1962) 90.
- ¹⁵⁷ Szöke (1962) 90.
- ¹⁵⁸ Váňa (1954) 58.
- ¹⁵⁹ Mesterházy (1980) 47.
- ¹⁶⁰ *B. A. Rybakov*, Russkoje prikladnoje iskusstvo X–XIII. vekov. Leningrád 1971. obr. 11.
- ¹⁶¹ *Rusanova* (1966) 17., 22.
- ¹⁶² Szöke (1962) 90.
- ¹⁶³ Török (1962) 165., Tf. LXXXI.
- ¹⁶⁴ *Bakay* (1967–68) 58., Tf. XII. 18.
- ¹⁶⁵ Szöke (1962) 90.
- ¹⁶⁶ ld. 160. jegyzet.
- ¹⁶⁷ ld. 165. jegyzet.
- ¹⁶⁸ *Lipták–Nemeskéri–Szöke* (1953) 235., 254., 271.
- ¹⁶⁹ Török (1962) 159–169.
- ¹⁷⁰ Török (1962) 164.
- ¹⁷¹ *Dombay* (1961) 135–157.
- ¹⁷² Szöke (1962) 53–54.
- ¹⁷³ *Dostál* (1966) 45–46.; *R. Andrae*, Mosaikaugenperlen. Acta Praehistorica et Archaeologica 4 (1973) 128–129.
- ¹⁷⁴ Török (1962) 157., Tf. XLV.
- ¹⁷⁵ *Bakay* (1978) 38., XII. t. 9.
- ¹⁷⁶ Török (1962) 151., Tf. XLIII.
- ¹⁷⁷ *Dombay* (1961) 149., XXII. t. 4.
- ¹⁷⁸ *Lipták–Nemeskéri–Szöke* (1953) 271., Pl. LIV. 1.
- ¹⁷⁹ Török (1962) 163., Tf. LXXXIV.
- ¹⁸⁰ Török (1962) 164., Tf. LXXXVIII.
- ¹⁸¹ Török (1962) 166., Tf. LXXXVIII.
- ¹⁸² Török (1962) 105.
- ¹⁸³ *Zolnay* (1965) 155.; továbbá ld. 134. jegyzetet.
- ¹⁸⁴ *Zolnay* (1965) 3. kép.
- ¹⁸⁵ *Zolnay* (1965) 157.
- ¹⁸⁶ *Točík–Paulík* (1979) 104., obr. 17. 7.; 23. 3.
- ¹⁸⁷ *Kraskovská* (1958) 429., obr. 8., tab. VII. 3–9.
- ¹⁸⁸ *Bóna* (1964) 159–160.; A gyöngyök technikai és anyagvizsgálatáról ld. *E. Szegedi*, Beiträge zur Metalltechnik der 9.–11. Jahrhunderte in Ungarn. ActaArchHung 12 (1960) 325–330.
- ¹⁸⁹ *Bóna* (1964) 169.
- ¹⁹⁰ *Točík–Paulík* (1979) 104., obr. 17. 6.; 23. 1.
- ¹⁹¹ *Z. Liptáková*, Slovanské pohrebisko z X.–XI. storočia v Úľanoch nad Žitavou. SlovArch 11 (1963) 226., obr. 7. 6.
- ¹⁹² *A. Ruttkay*, Výzkum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom, okres Trnava. ArchRozhl 24 (1972) 130–139., tabl. IV. 10.; *A. Ruttkay*, „Kostolec” pri Ducovom včasnostredoveký veľmožský dvorec. Balneologické Múzeum Piešťany. Separat z Almanachu 1971. 67–76.
- ¹⁹³ *Dostál* (1966) 39., obr. 9. 21–26.
- ¹⁹⁴ Aranyozott bronzból Staré Město 24/48., 285/49. sírban, ezüsből a 251/49. sírban [*V. Hrubý*, Staré Město – velkomoravské pohřebiště Na Valach. MonArch 3 (1955) tab. 55. 12.; 57. 17.; 61. 9.; 64. 9.], ezüsből és bronzból Brno-Maloměřice temetőjéből [*J. Poulik*, Staroslovanská Morava. MonArch 1 (1948) 173., tab. XLI. 7., 7.a. b.; XLI. 11.]
- ¹⁹⁵ *Ž. Vyžarova*, Slavjani i prabulgari. Sofia 1976. 369., ahol a szerző a bronzgyöngyök 4. típusánál tárgyalja őket. Az itt látható párhuzamokon túl újabbat közölt *D. Stojanova-Serafimova*, Die neuentdeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuchovište, Kreis Blagoevgrad. in: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. tom I. Bratislava (1979) 797., Abb. 7.
- ¹⁹⁶ *J. Schránil*, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin–Leipzig 1928. Tf. 66. 5., 69. 19., 25. 35.; *J. L. Pič*, Archaeologický výzkum ve středních Čechách. v. Praze 1893. tab. XXXV–XXXVII.
- ¹⁹⁷ *M. Šolle*, Stará Kouřim, a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. MonArch 15 (1966) tab. 40. a, b.
- ¹⁹⁸ *R. Turek*, Libice, le bourgwall princier du Xe siècle. Prague 1966–71. 84., Pl. 20. b, e.
- ¹⁹⁹ *Z. Smetánka–L. Hrdlička–M. Blajerova*, Výzkum slovanského pohřebiště za Jízdárnou Pražského hradu v roce 1973. ArchRozhl 26 (1974) 386–405, obr. 4.
- ²⁰⁰ *Dostál* (1966) 156., tab. XXIV. 11., 12.
- ²⁰¹ *F. Kalousek*, Břeclav–Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno 1971. 58., obr. 69., tab. 35. 9.
- ²⁰² *J. Poulik*, Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov 1960. 125.
- ²⁰³ *W. Lampe*, Der Hacksilberfunde von Dorow, Kreis Grimmen. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1977 (1978) 155–157.
- ²⁰⁴ *Bach–Dušek* (1971) 30–31.
- ²⁰⁵ *B. Dostál*, Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia, Praha 1965. 396–399.; Ezt a fejlődési vonalat rajzolta meg *M. Šolle* is. *M. Šolle*, Die Bedeutung des ostböhmischen Schmuckes für die Frage der böhmisch-polnischen Beziehungen. in: I. Międzynarodowy kongres Archeologii Słowiańskiej. Warszawa 14–18. IX. 1965. tom V. Wrocław–Warszawa–Kraków 1977. 450–454.
- ²⁰⁶ *Točík–Paulík* (1979) 115.
- ²⁰⁷ *P. Čaplovič*, Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom. SlovArch 2 (1954) tab. VIII. 1., 15.; XII. 4.; *Szöke* (1962) 93–94.
- ²⁰⁸ *L. Huszár*, Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa. ActaArchHung 19 (1967) 175–200, főként 185–186.
- ²⁰⁹ ld. ezzel szemben *M. Gumowski*, A magyar pénz szereplése Lengyelországban a XI. században. NumKözl 7 (1905) 86–90.
- ²¹⁰ *Török* (1973) 27.; ahol ólomserű anyagból készültnek, 51., ahol pedig rosszézüsből készítettnek írta le a lunulákat; ld. 24. t. 5–6.
- ²¹¹ *Kralovánszky A.*, Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. ArchÉrt 86 (1959) 76–81.
- ²¹² *Szöke* (1962) 90–91.
- ²¹³ *Török Gy.*, Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben. FolArch 14 (1962) 87.

- ²¹⁴ Török (1973) 51.
- ²¹⁵ Szőke B. M., Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rindschädel des Typs von Sopronkőhida. *ActaArchHung* 31 (1979) 51—103.
- ²¹⁶ V. P. Darkevič, Simvolj nebesnyh svetil v ornamente Drevnej Rusi. *SovArh* 1960/4 61.
- ²¹⁷ Uo. 64—65.
- ²¹⁸ Dienes I., Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. *ArchÉrt* 90 (1963) 108—111.; A pusztaszentlászlói temető közelében, Zalaszentgrót—Téglagyár, II. számú bányájában feltárt 10. sz.-i temető 8. sírjában észlelte — ugyancsak Dienes I. — szemfedő nyomát. ld. *Dienes I.*, X. századi magyar temető Zalaszentgróton. A Göcseji Múzeum Közleményei 7. Zalaegerszeg 1960. 118.
- ²¹⁹ Fodor I., Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. *FolArch* 24 (1973) 159—174.
- ²²⁰ E. A. Halikova, Ósmagyar temető a Káma mentén. *ArchÉrt* 103 (1976) 74.
- ²²¹ Friesinger (1975—77) Tf. 9., 17., 34.
- ²²² László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944., 21. kép.
- ²²³ Csallány D., Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *ActaArchHung* 10 (1959) 281—325.
- ²²⁴ Szabó J. Gy., A honfoglalás kori lemezes korongok viselete. *EgriMúzÉvk* I (1963) 95—116.
- ²²⁵ V. Budinský-Krička—N. Fettich, Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. *Archaeologica Slovaca — Monographiae tomus II.* Bratislava, 1973. 66—67.; *Fettich N.*, Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az *Arch. Értesítő* 93, 1966, 278—283. o. megjelent hozzászólásokra. *ArchÉrt* 96 (1969) 110.
- ²²⁶ Dienes I., A honfoglaló magyarok. *Hereditas*, Budapest 1972. 53., 31—43. képek.; *Hozzászólások Fettich N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín című könyve kéziratához.* (*Dienes I.* hozzászólása) *ArchÉrt* 93 (1966) 279—280.; *Megjegyzések Fettich Nándor válaszához (Dienes I.)* *ArchÉrt* 96 (1969) 116—118.
- ²²⁷ E. A. Halikova, Ósmagyar temető a Káma mentén. *ArchÉrt* 103 (1976) 56., 61., 6. kép.
- ²²⁸ Fodor (1980) 189—215.
- ²²⁹ *Megjegyzések Fettich Nándor válaszához (Dienes I.)* *ArchÉrt* 96 (1969) 117.; A Dienes István által közölt gazdag adattárból különösen azokra az adatokra hívjuk fel a figyelmet, ahol gyöngyökről is szó esik mint pl. a bashalmi temető varkocsdíszítményeinél.
- ²³⁰ Fodor (1980) 211—215.
- ²³¹ Kodolányi (1967) 392—395.
- ²³² Kodolányi (1967) 392—393.
- ²³³ Kodolányi (1967) 392.
- ²³⁴ Kodolányi (1967) 393.
- ²³⁵ Kodolányi (1967) 394.
- ²³⁶ Fodor (1980) 212.
- ²³⁷ Z. Čilinská, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. *Archaeologica Slovaca Fontes VII.* 1966. 157.
- ²³⁸ Török (1973) 9., 15., 16.
- ²³⁹ Friesinger (1975—77) 76.
- ²⁴⁰ Szőke (1962) 63.
- ²⁴¹ Szőke (1962) 96.
- ²⁴² Török (1973) 53.
- ²⁴³ Mészáros (1936) 161—177.
- ²⁴⁴ Mészáros (1936) 167.
- ²⁴⁵ Mészáros (1936) 164.
- ²⁴⁶ Csallány (1955) 84.
- ²⁴⁷ Kiss (1970) 341—348.
- ²⁴⁸ Czegléd Károly 1977. jan. 25-én kelt levele. Szakvéleményéért ezúton is köszönetet mondunk.
- ²⁴⁹ Mészáros (1936) 171—172.
- ²⁵⁰ Mészáros (1936) 172.
- ²⁵¹ Csallány (1955) 81., 2. kép.
- ²⁵² Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. *Bibliotheca humanitatis historica* 3. Budapest 1938. 91. ábra.
- ²⁵³ Ezt az adatot Biczó Piroska baráti közléséből ismerjük. Segítségét ezúton is köszönjük.
- ²⁵⁴ *Fehér—Éry—Kralovánszky* (1962) 51. (614. tétel), ahol csak az 1834-ben feltárt sír adatai és irodalmi hivatkozásainak jegyzéke szerepel.
- ²⁵⁵ Mészáros (1936) 173., *Csallány* (1955) 3. kép.; *Szabó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. *Bibliotheca humanitatis historica* 3. Budapest 1938. 90. ábra.
- ²⁵⁶ A gyűrűről készített részletfelvételeket és a felirat rajzát ld. *Csallány* (1955) 6., 7. kép.
- ²⁵⁷ *Csallány* (1955) 83.
- ²⁵⁸ *Fehér—Éry—Kralovánszky* (1962) 31. (222. tétel)
- ²⁵⁹ *Csallány* (1955) 83—84., 8—9. kép.
- ²⁶⁰ *Csallány* (1955) 84.
- ²⁶¹ *Fehér—Éry—Kralovánszky* (1962) 49. (580. tétel)
- ²⁶² ld. 261. jegyzetet.
- ²⁶³ Kiss (1970) 345., Fig. 6., Pl. LVIII., az előkerülés körülményeiről ld. 12. jegyzetet.
- ²⁶⁴ Az adatokért és a leletek tanulmányozásának lehetővé tételéért az ásatást végző Kovács Lászlónak mondunk ezúton is köszönetet.
- ²⁶⁵ Horváth B. ásatása; az adatokat ld. Kiss (1970) 344., 10. jegyzet.
- ²⁶⁶ Benkő Zs. ásatása; az adat szóbeli közléséért ezúton is köszönetet mondunk.
- ²⁶⁷ Juhász I. ásatása; a gyűrűt az ásató engedélyével tanulmányozhattuk, amit ezúton is köszönünk.
- ²⁶⁸ *Csukás Gy.* jelentése Alba Regia 14 (1975) 369., 3. kép.
- ²⁶⁹ Marosi A., A székesfehérvári múzeum honfoglalás és Árpád-kori régiségei. *ArchÉrt* 34 (1914) 60—63.; a gyűrű rajzát ld. *Marosi A.*, Székesfehérvár honfoglalás kori temetői. *ArchÉrt* 39 (1920—22) 26., I. ábra 3.
- ²⁷⁰ *Fehér—Éry—Kralovánszky* (1962) 71. (974. tétel)
- ²⁷¹ Bakay (1967—68) 58.
- ²⁷² Bakay (1967—68) 58., Tf. IX. 9., ezzel szemben ld. 269. jegyzetet.
- ²⁷³ Marosi A., Székesfehérvár honfoglalás kori temetői. *ArchÉrt* 39 (1920—22) 26., I. ábra 4.; Bakay (1967—68) 59., Tf. XII. 1.
- ²⁷⁴ Bakay (1967—68) 59.
- ²⁷⁵ *Csallány* (1955) 84., 10. kép.
- ²⁷⁶ Bárdos (1978) XV. t. 14.; Mesterházy K. szóbeli közlése szerint a közölt gyűrűn kívül még továbbiak is kerültek elő, sírokból.
- ²⁷⁷ Cs. Sós Á., A csátaljai Árpád-kori temető. *FolArch* 22 (1971) 114.
- ²⁷⁸ Dombay (1962) 83., XIV. t. 2.
- ²⁷⁹ Dombay (1962) 80.
- ²⁸⁰ Dombay (1961) 162., XXIV. t. 25.
- ²⁸¹ Kiss (1970) 342., Fig. 4.
- ²⁸² *Fehér—Éry—Kralovánszky* (1962) 34. (276. tétel)
- ²⁸³ Dombay (1961) 154., XXVIII. t. 5.
- ²⁸⁴ Kiss (1970) 341—342., Fig. 3., Pl. LVII.
- ²⁸⁵ Dombay (1961) 155., XXIX. t. 2.
- ²⁸⁶ *Fehér—Éry—Kralovánszky* (1962) 34. (276. tétel)
- ²⁸⁷ P. Jambor—St. Matei, Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX—XIV). *Acta Musei Napocensis* 16 (1979) 603., VII. tábla.
- ²⁸⁸ ld. 287. jegyzetet.
- ²⁸⁹ Štefanovičová (1975) 129., obr. 68.B.
- ²⁹⁰ Štefanovičová (1975) 63—64, 150.
- ²⁹¹ Štefanovičová (1975) 82.
- ²⁹² Hampel (1907) 194.
- ²⁹³ Kiss (1970) 344., 11. jegyzet.
- ²⁹⁴ Kiss (1970) Fig. 5.; Hampel (1907) 77. t. II. 45.

- ²⁹⁵ B. Abramek, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Masłowicach, woj. Sieradz. Sprawozdania Archeologiczne 32 (1980) 227–246., Ryc. 5.f.
- ²⁹⁶ W. Hensel—J. Žak, Poznań im frühen Mittelalter. Archaeologia Polona 7 (1964) 272., Abb. 11.a.
- ^{296/a} I. L. Červinka, Slované na Moravě a říše velkomoravská, jejich rozšíření, památky a dějiny. v Brně 1928. 163., (további adatokat ld. ott), Tab. XVI. 17.
- ²⁹⁷ Grohne (1956) 46–106.
- ²⁹⁸ Grohne (1956) 49–55.
- ²⁹⁹ Grohne (1955) 61.
- ³⁰⁰ Grohne (1955) 72.
- ³⁰¹ Grohne (1955) 75–76.
- ³⁰² Grohne (1955) 81–82., 54. jegyzet
- ³⁰³ Grohne (1955) 95–96.
- ³⁰⁴ Grohne (1955) 94.
- ³⁰⁵ Dienes I., Archäologische Beweise des Seelenglaubens zur Zeit der Landnahme. Alba Regia 17 (1979) 81–89.
- ³⁰⁶ Id. 237. jegyzet.
- ³⁰⁷ H. Friesinger, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österr. Akademie der Wiss. 15–16 (1971–74) 74–75, Tf. 19.
- ³⁰⁸ M. Pichlerová—M. Sloukal, K problematike ranostredovekých pohrebísk v Rusovciach. Zborník Slovenského Národného Múzea 72 (Historia 18) (1978) 128–129. obr. 3. 2.; 4. 3.
- ³⁰⁹ Z. Vyžarova, Slavjani i prabulgari. Sofia 1976. obr. 173. 10 a—b.
- ³¹⁰ Dombay (1961) 137–138.
- ³¹¹ Fehér—Éry—Kralovánszky (1962) 83–84. (1207. tétel)
- ³¹² Török (1962) 161., Tf. LXXXVIII., C.
- ³¹³ Bárdos (1978) 196.
- ³¹⁴ A pottenbrunni lelet tanulmányozásáért H. Friesinger professzor úrnak tartozunk köszönettel. A sír leírását ld. J. Jungwirth—H. Windl, Funde aus Österreich 12 (1973) 132.; Rohrbachról: Friesinger (1975–77) 4., Tf. 6. 5.; Pittenről: Friesinger (1975–77) 77–78., Tf. 36.
- ³¹⁵ Á. Kloiber—M. Perlwieser, Die Ausgrabungen 1966 auf der „Berglitzl“ in Gusen und auf dem „Hausberg“ in Auhof bei Perg. OÖ. JbOÖMvereines 112 (1967) 83.
- ³¹⁶ A. Valič, Staroslovansko grobišče „Na sedlu“ pod Blejskim Gradom (zaščitno iskopavanje leta 1968). Arheološki vestnik 20 (1969) 218–238., tab. 2. 13.
- ³¹⁷ Hampel (1907) 43. t. 5.; Szőke (1962) 96., XV. t. 3.
- ³¹⁸ Dombay (1961) 138., XIV. t. 4.
- ³¹⁹ Trogmayer (1962) 30., XI. t. 19.
- ³²⁰ Bach—Dušek (1971) 35–36., 69., Abb. 3. 10.; 21. 4.
- ³²¹ Szőke (1962) 97.
- ³²² Fehér—Éry—Kralovánszky (1962) 55., 64., 83., 141., 166., 219., 222., 231., 273., 275., 276., 279., 318., 343., 417., 421., 533., 573., 579., 654., 685., 836., 839., 841., 910., 944., 997., 1047., 1050., 1060., 1132., 1190. tételeknél szereplő lelőhelyek.
- ³²³ L. Niederle, Rukověť slovanské archeologie. Praha 1931. 214.
- ³²⁴ Szőke (1962) 97.
- ³²⁵ Váňa (1954) 68.
- ³²⁶ Szőke (1962) 97.
- ³²⁷ Sláma (1977); W. Hensel, Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej I.—II. Poznań 1950–1953. — egyik anyagközlő munkában sincs fonott gyűrűről adat.
- ³²⁸ Rusanova (1966) 17.
- ³²⁹ Mesterházy (1980) 47.
- ³³⁰ Rusanova (1966) 17., 25.
- ³³¹ Fehér—Éry—Kralovánszky (1962) 46., 83., 107., 166., 222., 231., 273., 275., 276., 318., 334., 393., 405., 421., 579., 585., 649., 685., 741., 813., 839., 841., 978., 981., 1080., 1109., 1127., 1198., 1204., 1234. tételek alatt szereplő lelőhelyek, s további, azóta közölt temetők anyaga, mint Sárbogárd—Tringer tanya, Žitavafődés (Úlany nad Žitavou), Sellye, Érsekújvár (Nové Zámky) stb.
- ³³² Szőke (1962) 97.
- ³³³ Váňa (1954) 66.
- ³³⁴ T. H. A. Knorr, Die Hacksilberfunde Hinterpommerns, der Grenzmark und der Neumark. Mannus 28 (1936) 196.
- ³³⁵ Rempel (1966) 62.
- ³³⁶ Rempel (1966) 60., 64.
- ³³⁷ Az espenfeldi temetőben a 10. sz. végétől a 12. sz. első feléig megtalálható ez az ékszer, ld. Bach—Dušek (1971) 35–36.
- ³³⁸ Sláma (1977) Abb. 20. 14–15.; 39. 2.
- ³³⁹ Mesterházy (1980) 47.
- ³⁴⁰ Rusanova (1966) 17., tab. 22. 1–5.
- ³⁴¹ Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest 1897. 494–496., CCCXXXVIII—CCCXLI. táblák; Németh P., Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokaj. MFMÉ 1969/2. 189–199.
- ³⁴² Bóna (1964)
- ³⁴³ Márkiné, Poll K., A zsenyei kincs. ArchÉrt 46 (1932–33) 62–84.
- ³⁴⁴ Id. 207. jegyzet, továbbá Szabó J. Gy., Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. Egrimúzeum 16–17 (1980) 58–59.; Rómer F., A galgóczi ezüstdísz lelet. ArchÉrt (1871) 165–166.
- ³⁴⁵ R. Jakimowicz, Über die Herkunft der Hacksilberfunde. Congressus secundus archaeologorum balticorum Rigae, 19.—23. VIII. 1930. Rigae 1931. 251–266., képtáblák.
- ³⁴⁶ Szőke (1962) 69.
- ³⁴⁷ Szőke (1962) 65–67.
- ³⁴⁸ Id. erről legutóbb Bálint Cs., Az európai dirhemforgalom néhány kérdése. Századok 1982. 1–32. Ezúton is köszönjük a szerzőnek, hogy munkáját még kéziratban elolvashattuk.
- ³⁴⁹ Szőke (1962) 96.
- ³⁵⁰ Szőke (1962) 95.
- ³⁵¹ Szőke (1962) 98.
- ³⁵² Dostál (1966) 56–58.
- ³⁵³ Váňa (1954) 66.
- ³⁵⁴ Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1894. 86., Tf. LXXXIV. 14.
- ³⁵⁵ Török (1973) 52.
- ³⁵⁶ Szőke (1962) 89.
- ³⁵⁷ Török (1962) 48., Tf. XXVI., XXXVII.
- ³⁵⁸ Dombay (1961) 156., XXIX. t. 13.
- ³⁵⁹ Török (1962) 142–169.
- ³⁶⁰ Dombay (1961) 137–156.
- ³⁶¹ Trogmayer (1962) 9–37.
- ³⁶² Széll (1941) 231–255.
- ³⁶³ Lipták—Nemeskéri—Szőke (1953) 292.
- ³⁶⁴ Lipták—Nemeskéri—Szőke (1953) 292.
- ³⁶⁵ Török (1962) 142–169.
- ³⁶⁶ Dombay (1961) 138.
- ³⁶⁷ Széll (1941) 234., 244.
- ³⁶⁸ Török (1962) 46–47.
- ³⁶⁹ Szőke (1962) 91–92.
- ³⁷⁰ M. Rejholcová, Pohřebisko z 10. a 11. století v Hrubanově—Bohatej. SlovArch 24 (1976) 191–205.
- ³⁷¹ Török (1962) 142–169.
- ³⁷² Szőke (1962) 92.
- ³⁷³ Török (1962) 142–169.
- ³⁷⁴ Bálint (1976) 240. Véleményünk szerint nem járt el helyesen a szerző, amikor a halimbai temető összes sírjához viszonyította a pénzes sírokat. A pénzek ugyanis csak a II. fázis végétől, gyakorlatilag azonban a III. fázisban jelentek meg a sírokban; tehát csak e fázis sírjait kellett volna viszonyítani alapul venni.

- ³⁷⁵ Bálint (1976) 240.; Kolniková (1967) 217.
- ³⁷⁶ P. Radoměrný, Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. Sborník Národního Musea v Praze IX—A, Historia 2. Praha 1955. 3—7.
- ³⁷⁷ Szőke (1962) 92.
- ³⁷⁸ Kolniková (1967) 214—216.
- ³⁷⁹ Kolniková (1967) 216.
- ³⁸⁰ Bálint (1976) 237—240.
- ³⁸¹ Bálint (1976) 240.
- ³⁸² Hóman (1916) 221.
- ³⁸³ Hóman (1916) 206.
- ³⁸⁴ A szakvéleményért ezúton is köszönetet mondunk T. Knotik Mártának. Az anyag és sodratmeghatározást Keszei P. (Szeged, JATE) végezte.
- ³⁸⁵ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 128—138., 4., 6., 7. képek.
- ³⁸⁶ Szőke B., Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica 2 (1956) 119—155.
- ³⁸⁷ Hóman (1916) 196—197.; Jeszenszky G., Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulságai. NumKözl 38—39 (1939—40) 26—38.
- ³⁸⁸ A méréseket Nyáry Istvánné (MTA Régészeti Intézete) végezte el 1977-ben. Munkáját ezúton is köszönjük. A pusztaszentlászlói temető ezüstékszereinek súlyadatai a következők:
1. sír — S-végű karika	3,0811 g
8. sír — S-végű karikák	4,1681, 2,5272, 2,5063 g
— hegyesedő végű gyűrű	3,4990 g
18. sír — S-végű karika	2,2602 g
20. sír — zegzug-díszes gyűrű	2,2492 g
24. sír — S-végű karika	1,2956 g
— pántgyűrű	2,0772 g
26. sír — S-végű karikák	1,9212, 2,4890 g
28. sír — rovásgyűrű	0,4890 g
29. sír — S-végű karikák	4,0687, 4,2391 g
32. sír — hegyesedő végű gyűrű	2,4107 g
35. sír — S-végű karika	2,7435 g
38. sír — S-végű karika	1,8498 g
43. sír — S-végű karika	3,8066 g
— pántgyűrű	1,5286 g
57. sír — S-végű karika	2,8250 g
59. sír — S-végű karikák	2,8134, 0,9168 g
64. sír — hegyesedő végű gyűrű	1,3252 g
66. sír — S-végű karikák	2,9690, 2,7242 g
73. sír — hegyesedő végű gyűrű	3,5149 g
83. sír — fonott gyűrű	1,4678 g
92. sír — hegyesedő végű gyűrű	1,4752 g
94. sír — S-végű karika	2,2338 g
— rovásgyűrű	0,8314 g
96. sír — S-végű karikák	0,6596, 0,6847, 0,6900 g
— pántgyűrű	0,8176 g
100. sír — S-végű karikák	1,7395, 2,0802, 2,4551 g
102. sír — S-végű karikák	2,9077, 2,9062 g
— pödrött végű karikák	1,5089, 1,7343 g
105. sír — rovásgyűrű	2,6590 g
109. sír — S-végű karikák	2,9222, 3,9250 g
— pántgyűrű	2,0690 g
113. sír — S-végű karikák	2,2105, 2,4506 g
— S-végű karikák	4,2695, 4,5835 g
— fonott gyűrű	6,0000 g
115. sír — S-végű karika	1,2658 g
117. sír — S-végű karika	3,7118 g
123. sír — S-végű karika	2,3398 g
— rovásgyűrű	1,0464 g
132. sír — S-végű karikák	1,8451, 1,9612 g
133. sír — S-végű karikák	3,0429, 3,0236, 3,2623 g
— S-végű karikák	3,6581, 3,8116 g
143. sír — S-végű karikák	1,7214, 2,0505 g
— pántgyűrű	1,4126 g

151. sír — S-végű karika	3,3952 g
— hegyesedő végű gyűrű	1,7692 g
158. sír — hegyesedő végű gyűrű	3,1000 g
165. sír — zegzug-díszes gyűrű	0,7718 g
168. sír — S-végű karika	0,6251 g
171. sír — pántgyűrű	3,5945 g
172. sír — S-végű karika	2,4024 g
173. sír — S-végű karika	2,0247 g
174. sír — hegyesedő végű gyűrű	2,0576 g
177. sír — zegzug-díszes gyűrű	0,2562 g
178. sír — S-végű karikák	3,1362, 3,1614 g
181. sír — S-végű karikák	2,4638, 3,0126 g
— hegyesedő végű gyűrű	3,1074 g
182. sír — pántgyűrű	0,4176 g
185. sír — pödrött végű karikák	2,1506, 2,5381 g
— gyűrű (S-végű karika)	2,2112 g
186. sír — S-végű karikák	1,9010, 2,8623 g
— S-végű karikák	3,2528, 3,4074 g
— hegyesedő végű gyűrű	3,3578 g
188. sír — S-végű karikák	1,4916, 2,1584, 3,5121 g
— hegyesedő végű gyűrű	5,6803 g
194. sír — S-végű karikák	1,1957, 1,8987, 2,9867 g
— pödrött végű karika	2,1617 g
196. sír — S-végű karikák	0,0730, 2,8438 g
— S-végű karikák	3,2469, 3,7284 g
— rovásgyűrű	0,6964 g
198. sír — S-végű karikák	1,2971, 1,4357 g
200. sír — S-végű karika	1,7151 g
— gyűrű (S-végű karika)	1,7671 g
202. sír — áttört gyöngyök (tör.)	0,3502, 0,8090 g
— áttört gyöngyök	1,0293, 1,1584 g
203. sír — fonott gyűrű	1,6986 g
Szórványból S-végű karika	4,7277 g
- ³⁸⁹ Jeszenszky G., Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulságai. NumKözl 38—39 (1939—40) 26—38. A Jeszenszky által egyes éremtípusokra megadott átlagsúlyok átlagát számítottuk ki, így kaptuk a 0,6798 g átlagsúlyt.
- ³⁹⁰ Á. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 22, München 1973; Szőke B. M., Zalavár. ZalaiGyűjt 6 (1976) 69—102.
- ³⁹¹ Sós—Bökönyi (1963)
- ³⁹² Dienes I., X. századi magyar temető Zalaszentgróton. A Göcseji Múzeum Közleményei 7. Zalaegerszeg 1960. 107—126.
- ³⁹³ Fehér—Éry—Kralovszky (1962) 84. (1221—1223. tétel) A három külön temetőrészként regisztrált sírok valószínűleg egy temetőhöz tartoznak.
- ³⁹⁴ Müller R., Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. 81.
- ³⁹⁵ Zalavármegyei Ujság 1927.
- ³⁹⁶ Fehér—Éry—Kralovszky (1962) 62. (833. tétel); Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum lelt. sz. 56.68.21—22.
- ³⁹⁷ Fehér—Éry—Kralovszky (1962) 55. (711. tétel); Magyar Paizs 1906. jan. 11.
- ³⁹⁸ Fehér—Éry—Kralovszky (1962) 22. (48. tétel)
- ³⁹⁹ Cs. Sós Á. jelentése ArchÉrt 98 (1971) 281., ahol Zala-komár—Kolon néven szerepel a lelőhely.
- ⁴⁰⁰ Gy. Nováki, Zur Frage der sogenannten „Brandwälle” in Ungarn. ActaArchHung 16 (1964) 120—131. A sánc átvágásakor csak bronzkori cserepek kerültek elő. A vár melletti szőlőből szórványként ismert egy sodrott karikájú, bronz S-végű karika.
- ⁴⁰¹ Á. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Bd. 22, München 1973, Abb. 49. 1.
- ⁴⁰² Füßy T., A zalavári apátság története. A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története 7. Budapest 1902. 30—43.

⁴⁰³ Holub J., Zala megye története a középkorban. Pécs 1929. 107—130.

⁴⁰⁴ H. Göckenjan, Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Bd. 5, Wiesbaden 1972, 234.

⁴⁰⁵ Müller R., Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 195—209.

⁴⁰⁶ ÁUO VI. 368.

⁴⁰⁷ Holub J., Zala megye története a középkorban. Pécs 1929. 85.

⁴⁰⁸ ZO I. 567—568.

⁴⁰⁹ A falu első említéséről ÁUO XII. 6—9; A téglából épült templom leletmentő ásatását Vándor L. végezte 1981 februárjában.

⁴¹⁰ A falut 1977 tavaszán azonosítottuk, amikor nagyobb földmunka folyt a temetőhöz vezető út mentén.

- Bach Dušek* (1971) *H. Bach – S. Dušek*, Slaven in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Weimar 1971.
- Bakay* (1967–68) *Bakay K.*, Gräberfelder aus den 10. 11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (2. Teil). *Alba Regia* 8–9 (1967–68) 57–84.
- Bakay* (1978) *Bakay K.*, Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *StudCom* 6 (1978)
- Bálint* (1976) *Bálint Cs.*, A magyarság és az ún. Bielo-brdói kultúra. *Cumania* 4 (1976) 225–250.
- Bárdos* (1978) *Bárdos E.*, Középkori templom és temető Kaposvár határában. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978) 187–234.
- Bóna* (1964) *Bóna I.*, Der Silberschatz von Darufalva. *ActaArchHung* 16 (1964) 151–169.
- Bóna* (1978) *Bóna I.*, Árpádenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 16 (1978) 99–150.
- Chropovsky* (1978) *Importants sites slaves en Slovaquie.* ed. *B. Chropovsky*, Bratislava 1978.
- Csallány* (1955) *Csallány D.*, Rovásírásos gyűrűk Magyarországon. *ArchÉrt* 82 (1955) 79–85.
- Dombay* (1961) *Dombay J.*, Árpád-kori temetők Baranyában I. *JPMÉ* 1960 (1961) 135–157.
- Dombay* (1962) *Dombay J.*, Árpád-kori temetők Baranyában II. *JPMÉ* 1961 (1962) 69–84.
- Dostál* (1966) *B. Dostál*, Slovanské pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.
- Fehér Éry Kralovszky* (1962) *Fehér G. Éry K. Kralovszky A.*, A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei (leletkataszter), szerk. *Szöke B.* Régtan 2. Budapest 1962.
- Friesinger* (1975–77) *H. Friesinger*, Studien zur Archäologie der Slaven in Niederösterreich II. Mitteilungen der Prähist. Kommission der Österr. Akademie der Wiss. 17–18. Wien 1975–77.
- Fodor* (1980) *Fodor I.*, Honfoglalás kori korongjaink származásáról. *FolArch* 31 (1980) 189–219.
- Grohne* (1956) *E. Grohne*, Alte Kostbarkeiten aus dem bremischen Kulturbereich. Bremen 1956.
- Hampel* (1907) *Hampel J.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- Hóman* (1916) *Hóman B.*, Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.
- Kiss* (1970) *Kiss A.*, 11th century khazar rings from Hungary with Hebrew Letters and Sings. *Acta ArchHung* 22 (1970) 341–348.
- Kodolányi* (1967) *iff. Kodolányi J.*, Az obi-ugor női ruházat. *Ethn* 78 (1967) 368–401.
- Kolniková* (1967) *E. Kolniková*, Obulus mrtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. *SlovArch* 15 (1967) 189–254.
- Kralovszky* (1957) *Kralovszky A.*, Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *ArchÉrt* 84 (1957) 175–186.
- Kraskovská* (1958) *E. Kraskovská*, Výskum v Bešenove roku 1950. *SlovArch* 6 (1958) 419–447.
- Krumphanzlová* (1974) *Z. Krumphanzlová*, Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9. 11. věku v Čechách. *PamArch* 65 (1974) 34–105.
- Lipták Nemeskéri Szöke* (1953) *Lipták P. Nemeskéri J. Szöke B.*, Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. *ActaArchHung* 3 (1953) 205–300.
- Ludikovský Snášil* (1974) *K. Ludikovský R. Snášil*, Mladohradištní kostrové pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách (o. Břeclav). Študie AUČAV v Brně, ročník II. 4. Praha 1974.
- Mesterházy* (1965) *Mesterházy K.*, Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. *DMÉ* 1962–64 (1965) 95–111.
- Mesterházy* (1980) *Mesterházy K.*, Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.
- Mészáros* (1936) *Mészáros Gy.*, Rovásírásos kun nyelvemlékek. *Népünk és Nyelvünk* 8 (1936) 161–177.
- Rempel* (1966) *H. Rempel*, Reihengräberfriedhöfe des 8. bis 11. Jahrhunderts aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte Bd. 20. Berlin 1966.
- Rusanova* (1966) *I. P. Rusanova*, Kurgany polján X–XII. vv. Arheologija SSSR, Svod arheologičeskikh istočnikov. vyp. El-24. Moskva 1966.
- Sláma* (1977) *J. Sláma*, Mittelböhmen im frühen Mittelalter. *Præhistorica* 5. Praha 1977.
- Sós Bökönyi* (1963) *Sós Á. Bökönyi S.*, Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *ArchHung* 41 (1963)
- Štefanovičova* (1975) *T. Štefanovičova*, Bratislavský hrad v 9. 12. storočí. Bratislava Studia I. Bratislava 1975.
- Széll* (1941) *Széll M.*, XI. századi temetők Szentes környékén. *FolArch* 3–4 (1941) 231–255.
- Szöke* (1959) *Szöke B.*, A bjelobrdói kultúráról. *ArchÉrt* 86 (1959) 38–46.
- Szöke* (1962) *Szöke B.*, A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régtan 1. Budapest 1962.
- Tettamanti* (1971) *Tettamanti S.*, A zalavár-községi I. számú XI. századi temető. *ArchÉrt* 98 (1971) 216–244.
- Tettamanti* (1975) *Tettamanti S.*, Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *StudCom* 3 (1975)

Točík—Paulik (1979)

Török (1962)

Török (1973)

Trogmayer (1962)

Váňa (1954)

Zolnay (1965)

A. Točík—J. Paulik, Mohyla z mladšej doby bronzovej a kostrové pohrebisko z 11. storočia v Čapove. *SlovArch* 27 (1979) 87—120.

Török Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *ArchHung* 39 (1962)

Török Gy., Sopronkőhida IX. századi temetője. *FontesArchHung* 1973.

Trogmayer O., X—XII. századi magyar temető Békésen. *MFME* 1960—62 (1962) 9—37.

Z. Váňa, Madaři a Slované ve světle archeologických nálezů X—XII. století. *SlovArch* 2 (1954) 51—93.

Zolnay L., Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. *ArchÉrt* 92 (1965) 148—162.

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
ArchHung	Archaeologia Hungarica
ArchJug	Archaeologia Iugoslavica
ArchRozhl	Archeologické Rozhledy
ÁUO	<i>Wenzel G.</i> , Árpádkori új okmánytár I. XII. Pest Budapest 1860 1874.
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
EgriMúzÉvk	Az Egri Múzeum Évkönyve
Ethn	Ethnographia — Népélet
FolArch	Folia Archeologica
FontesArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae
JbOÖMvereines	Jahrbuch des Oberösterreichisches Musealvereines
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
MFME	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MonArch	Monumenta Archaeologica
NumKözl	Numizmatikai Közlöny
PamArch	Památky Archeologické
RégFüz	Régészeti Füzetek
Régtan	Régészeti tanulmányok
SlovArch	Slovenská Archeologia
SovArh	Sovjetskaja Archeologija
StudCom	Studia Comitatus
ZalaiGyűjt	Zalai Gyűjtemény
ZO	Zala vármegye története. Oklevéltár. szerk. <i>Nagy I., Véghely D. és Nagy Gy. I.</i> II. Budapest 1886 1890.

ARPADENZEITLICHES GRÄBERFELD VON PUSZTASZENTLÁSZLÓ (ZUSAMMENFASSUNG)

Das arpadenzeitliche Gräberfeld von Pusztaszentlászló liegt in der Mitte des Komitats Zala, in dem Válicka-Tal, das die Urdonau im Pleistozän grub, nicht weit von der Quelle der Felső-Válicka, in einer dreieckförmigen Talsohle, die die Bäche Válicka und Vógyike (anders Urbónaki) umfassen, anderthalb Kilometer westlich vom nördlichen Ende des Dorfes Pusztaszentlászló.¹ Ungefähr 500 Meter nördlich vom Gräberfeld befindet sich die dazu gehörende Siedlung.

Die ersten Angaben über das Gräberfeld stammen aus dem Jahre 1943; die ersten Gräber wurden bei der Förderung von Sand gefunden.² Wahrscheinlich deshalb leitete B. Dornyai,³ von dem die Funde durch Imre Szentmihályi in das Ungarische Nationalmuseum gelangten,⁴ in der Mitte der 40er Jahre eine kleine Rettungsgrabung. Im Jahre 1946 machte M. Párducz am Fundort eine Probegrabung.⁵⁻⁶ Über diese Gräber soll — aufgrund der mündlichen Überlieferung von J. Nemeskéri — der Fundkataster, der landnahmezeitliche und arpadenzeitliche Grabfunde enthält, berichten.⁷ Die vollkommene Freilegung des Gräberfeldes geschah 1974—1976. Damals deckten wir insgesamt 203 Gräber auf, und fanden auch die Gruben der früher freigelegten Gräber. Auf dem Gebiet der Ausgrabung stießen wir auch auf einige spätneolithische Objekte („A“—„C“-Objekte).⁸

In den Grabbeschreibungen werden folgende Angaben gemacht: die Abmessungen der Grabgrube, die Tiefe der Grabgrube, die Richtung des Grabes, die Länge und Lage des Skeletts, die Beschreibung der Grabbeigaben und ihre Lage innerhalb des Grabes, schließlich die wichtigsten anthropologischen Angaben des Skeletts (von I. Kiszely).⁹⁻¹⁰

BESTATTUNGSSITTEN

Die Auswahl der Stelle des Gräberfeldes entspricht der damaligen Praxis: es wurde ein sich aus der Umgebung erhebender Sandhügel ausgewählt.¹¹⁻¹³ Die Toten wurden in jedem Falle einzeln begraben, es gab keine Schichtbestattungen, nur manchmal haben wir nebeneinander angelegte Gräber gefunden.

Die Gräber bilden im großen und ganzen Reihen mit Nord-Süd-Richtung, die Richtung der Gräber ist von Westen nach Osten. Von der von Westen nach Osten gerichteten Mittelachse des Gräberfeldes kamen Gräber,

die der West-Ost-Richtung nicht entsprechen, sowohl nach Norden als auch nach Süden, vor. In der nördlichen Hälfte des Gräberfeldes weicht die Richtung nach Norden, in der südlichen nach Süden ab. Dementsprechend ist das Bild des Gräberfeldes fächerförmig. Seine einheitliche Struktur weist wahrscheinlich darauf hin, daß die Bestattungsorte der einzelnen Familien und deren Ausdehnungsrichtung bei der Auswahl der Gräberfeldstelle festgestellt wurden. Bei den Richtungsabweichungen könnte aber auch die Tatsache eine Rolle spielen, daß man sich bemühte, die Oberflächenbeschaffenheit des Geländes in Betracht zu ziehen.¹⁴

Die Tiefe der Grabgruben, das Geschlecht und Alter der Toten zeigen einen bestimmten Zusammenhang: Wir haben die Kinder in einer Tiefe von 30—60 cm, die Frauen von 40—80 cm, die Männer von 50—80 cm gefunden. Die meisten Gräber wurden aber 50—60 cm tief gegraben.¹⁵

Die Form der Grabgruben konnten wir bei etwa der Hälfte der Gräber beobachten: Sie sind in zwei große Gruppen zu teilen, in denen es weitere Varianten gibt: rechteckig 1/a—1/c¹⁶ und trapezförmig 2/a—2/d. Die Analogien der Grabformen haben wir in den Gräberfeldern I—II von Letkés-Tégláégető und in dem Gräberfeld um die Kirche auf dem südlichen Teil von Dunaujváros¹⁷⁻¹⁹ gefunden. Der Boden der Grabgruben war gewöhnlich waagrecht, er senkte sich nur manchmal nach einem Ende des Grabes.²⁰

Obwohl der Gebrauch der Sargbestattung in dieser Zeit schon ziemlich üblich war,²¹⁻²² fanden wir davon keine Spuren. Das kann man vielleicht mit den Bodenzuständen erklären: bei den flachen Gräbern im Sandboden konnte man das auch anderswo nicht beobachten.²³ Es ist möglich, daß ein Teil der Toten also nicht im Sarg, sondern in Matten oder in Textilien gehüllt, bestattet wurde. Bei einem Grab ist anzunehmen, daß eine Kopfstütze aus irgendeinem organischen Stoff unter dem Kopf des Toten lag.²⁴

In den meisten Gräbern lagen die Toten in gestreckter Rückenlage. Die Lage der Skelette wies oft mittelbar darauf hin, daß der Tote im Sarg oder in einer Matte eingehüllt begraben wurde: Die Oberarmknochen waren über die Rippen gedrückt, die Unterarmknochen waren unter oder über die Darmbeinschaukel gerutscht, die Beinknochen fanden wir eng nebeneinander. Auf die willkürliche Anordnung der Arme sprach der Umstand, daß wir manchmal (besonders in den früheren Gräbern)

beide Unterarmknochen auf das Becken oder Kreuzbein gebogen, die Fingerknochen aber zusammengefasst fanden.²⁵

In einem Grab fanden wir über dem linken Handknochen ein Ziegelstück (Grab 37), das — aufgrund der Analogien²⁶ — vielleicht wegen der Angst vor dem Zurückkehren des Toten in das Grab gelegt wurde.

DAS FUNDMATERIAL DES GRÄBERFELDES

189 Gräber sind von den 203 des Gräberfeldes zu analysieren. Man kann nämlich die früher aufgedeckten Gräber nicht in jeder Hinsicht analysieren, und wir können auch mit zwei Gräbern weniger, die von uns aufgedeckt wurden, rechnen, weil die beschädigten Skelettreste der Gräber 145—148 — aufgrund der anthropologischen Analyse — in Wirklichkeit zu weniger Gräbern gehörten. 108 Gräber (57%) von den 189 hatten Beigaben, 81 hatten keine. Die Beigaben untersuchen wir in 4 Gruppen: 1. Ringschmuck, 2. Halsschmuck, 3. Ringe, 4. Münzen.

RINGSCHMUCK

In 69 Gräbern fanden wir 289 Ringschmuckstücke. Dreiviertel der Gräber hatten 1—4 Stücke am Schädel. Die mit mehreren Ringschmuckstücken versehenen Gräber waren aber nicht unbedingt die reichsten Toten des Gräberfeldes. Von den 96 Schmuckstücken, die in den Gräbern, die mehr als sieben Schmuckstücke hatten (11 Gräber), sind nur neun aus Silber gefertigt worden, das im 11. Jh. als Maß der Werte funktionierte. Weil in den Gräbern vorwiegend Mädchen und junge Frauen lagen, nehmen wir an, daß es sich hier um ledige Personen handelt.

In 38 Gräbern fanden wir 80 *Silberringe*, einer kam vereinzelt vor. Bei einem Drittel der Gräber stießen wir nur auf Silberschmuckstücke. In diesen Gräbern lagen hauptsächlich Frauen im *adultus*- und *maturus*-Alter. Die Silberringe fanden wir meistens zusammen mit denen aus Zinn-Blei. Das ist damit zu erklären, daß Farbe und Glanz beider Materiale einander ähnlich sind. Die Silberringe einiger Gräber ähneln sich in ihrer Größe, Fertigungsart und Ausführung so sehr, daß wir annehmen müssen, sie wurden gleichzeitig aus derselben Serie gekauft. Zusammengehörende Ringpaare fanden wir in 12 Gräbern.

Wenn wir die Silberringschmuckstücke mit flachen und gerippten S-Enden miteinander vergleichen, können wir feststellen, daß der Durchmesser und die Drahtdicke der letzteren um einige Millimeter größer sind, und auch das S-Ende breiter gehämmert ist. Nach Meinung von B. Szóke²⁷ spielte in der Anwendung der Riffelung auch die nach reicher Gestaltung strebende Schmiedekunst

auf dem Verbreitungsgebiet der Hacksilberfunde eine Rolle. Das Vorkommen dieser Verzierung datiert man im allgemeinen auf die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts.²⁸ Diese Datierung wird auch durch die Analyse der Gräberfelder von Halimba,^{29–30} von Ellend I.^{31–32} und II.³³ bzw. durch die jüngst festgestellte Zeit³⁴ des Versteckens des Tokajer Schatzes verstärkt. Für die obere Zeitgrenze des Vorkommens der gerippten S-Ringe bietet der Schatzfund von Etyek—Richárdpuszta einen wichtigen Anhaltspunkt. Die Münzen in diesem Fund wurden von Koloman bis Béla IV. geprägt.³⁵

In einigen Gräbern des Gräberfeldes fanden wir Ohringe mit eingerollten oder sekundär eingerollten Enden. Ähnliche sind aus dem Gräberfeld von Halimba (III. Phase)³⁶ und aus mehreren Gräbern des I. Gräberfeldes der Gemeinde Zalavár bekannt.³⁷ Ohringe mit eingerolltem Ende kamen also nicht nur am Anfang, sondern bis zum Ende des 11. Jahrhunderts vor. Eine andere Frage ist, daß sich die Drahtdicke und das eingerollte Ende (siehe die Erscheinung der Riffelung) der Veränderung der S-Ringe folgend, veränderten.³⁸

158 *Ringschmuckstücke aus Zinn-Blei* kamen in 45 Gräbern vor. Ein Drittel der Gräber hatte nur je ein Stück, und fast ohne Ausnahme hatten die Gräber auch Ringe aus anderem Material. In diesen Fällen handelt es sich wahrscheinlich um Ergänzungen. Je mehr Ringe aber in einem Grab vorhanden sind, desto sicherer ist es, daß sie den Kopfschmuck bilden. Auch die Tendenz kann nachgewiesen werden, daß, wenn sich die Zahl der Ringschmuckstücke aus Zinn-Blei erhöht, sie nur in Gräbern junger Mädchen und Frauen vorkamen.

Der Durchmesser und die Drahtdicke der Ringschmuckstücke aus Zinn-Blei mit S-Ende ist im allgemeinen größer als der Durchmesser und die Drahtdicke der Silberringe. Aus der Emissionsspektalanalyse der Zinn-Blei-Ringe der 11 Gräber stellte sich heraus, daß sie in 2 Gruppen zu teilen sind: 1. aus Zinn oder 2. aus Zinn-Blei-Legierung hergestellten. In größerer Menge war auch noch Kupfer und Silber nachzuweisen. Das Silber kann auch der Überzug der Ringe gewesen sein.³⁹

Im Vergleich zu den bisher publizierten arpadenzeitlichen Gräbern fanden wir auffallend viele Zinn-Blei-Ringe. Gleich viele Ringe kamen nur in Halimba (Ende der 2. Phase — 3. Phase)⁴⁰ und in Sorokpolány, am Westrande des Landes vor. Anderswo — I. Gräberfeld in Ellend,⁴¹ in Fiad—Képuszta,⁴² in Zalavár—Vársziget (Burginsel),⁴³ in Zalavár — I. Gräberfeld der Gemeinde⁴⁴ kamen sie nur vereinzelt vor. Interessant ist, daß die Ringe aus Blei auch im böhmischen Becken, in der Nähe von Prag auftauchen.⁴⁵ Wir nehmen aber an, daß sie nicht aus Ungarn dorthin gelangten, sie wurden dort angefertigt: sie sind die Produkte der Armut.

Der im Grab 155 gefundene Ring aus Zinn-Blei, dessen unterer Bügel mit gedrehter Drahtverzierung versehen ist, hat vorläufig keine Parallele. Seine Verzierung bringt ihn mit den mit gegenständiger Drahtum-

wicklung, an dem unteren Bügel mit Granulation verzierten Schmuckstücken in Verbindung.⁴⁶

In den 22 Gräbern des Gräberfeldes von Pusztaszentlászló fanden wir 50 *Ringschmuckstücke aus Bronze*. In mehr als der Hälfte der Gräber gab es nur je ein Stück, im allgemeinen samt Schmuckstücken aus anderem Material. Wenn sich innerhalb eines Grabes mehr als vier befanden, kamen sie immer mit Ringen aus Zinn-Blei zusammen vor. In den Gräbern der Frauen im senilen Alter fanden wir merkwürdigerweise keinen, und es gab unter ihnen auch keinen gerippten S-Ring. Unter den Ringschmuckstücken aus Bronze gab es fünf einfache Drahringe. Diese Drahringe verschwanden, nach der Meinung von B. Szőke,⁴⁷ mit dem Erscheinen der S-Ringe im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts aus der Tracht. B. Szőke machte aber keinen Unterschied zwischen den größeren einfachen Drahringen und den immer kleinen, mehr oder weniger ovalen Ohrringen, die von S. Tettamanti als birnenförmig erwähnt und auf den Anfang des 11. Jahrhunderts datiert wurden.⁴⁸ Die Analyse des Gräberfeldes in Halimba⁴⁹ und in Zalavár — Gemeinde I. zeigt, daß man mit dem Tragen der einfachen Drahringe ab der zweiten Hälfte, dem letzten Drittel des 10. Jahrhunderts zu rechnen hat. Sie waren aber kein verbreiteter Schmucktyp, in mehreren arpadenzeitlichen Gräbern fehlen sie völlig,⁵¹ sie waren also nur für bestimmte Gemeinden charakteristisch. Im Gräberfeld von Pusztaszentlászló erfuhren wir, daß sie einerseits noch immer als Zopfringe verwendet wurden (Grab 116), andererseits kamen sie in solchen Gegenden vor, daß wir annehmen können, daß sie zum Einhaken des Bandes, das die S-Ringe hält, in den Zopf oder ins Stirnband dienten (Gräber 159, 172, 196)⁵². Während also die größeren einfachen Drahringe auf nicht später als den Anfang des 11. Jahrhunderts datiert werden können, gehörten die kleineren — weil sie im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts, mit dem Erscheinen der S-Ringe eine neue Funktion bekamen — im Laufe des ganzen 11. Jahrhunderts organisch zur Tracht.

Auf das Ende des im Grab 202 gefundenen Ringschmucks aus Bronze wurde eine Bronzehülse gezogen. Für dieses Stück kennen wir aus dem bisher veröffentlichten Fundmaterial keine Analogie.

Weil die *Ohrringe mit S-Ende* in den arpadenzeitlichen Gräberfeldern des Karpatenbeckens Leitfunde sind, widmete die Forschung natürlich der Klärung ihrer *Herkunft, Entwicklung* und ethnischen *Zugehörigkeit* größere Aufmerksamkeit. Statt des wissenschaftsgeschichtlichen Überblicks⁵⁴ untersuchten wir einige Theorien, um dazu aufgrund der Beobachtungen und Ergebnissen unserer Ausgrabung etwas kritisch zu bemerken.

Für das wichtigste Ergebnis der Forschung halten wir, daß es — eben durch die Umwertung der Kultur „Bielobrdó“ im engen Zusammenhang mit dem S-Ring und seinem Fragekreis — als sicher gelten kann, daß dieser Schmuck vom Augenblick seines Auftauchens an

unabhängig vom Ethnikum zur Volkstracht gehörte.⁵⁵ In der Trageart bzw. in der Bestimmung der unmittelbaren Vorgänger des Ohrrings mit S-Ende, des Zeitpunktes seiner Entstehung, gibt es schon einige Abweichungen. Die Streitigkeiten um die Entstehung drängte die Klärung anderer Fragen in den Hintergrund, z. B. wie lange sie getragen wurden, und welche Typen für die spätere Zeit charakteristisch sind. Deswegen wurden bei uns die Bestattungen neben der Kirche unbegründet in frühere Zeit datiert.⁵⁶

Auf die Vorstellungen über die Entstehung der S-Ringe hatten die 1956 und 1957 erschienenen Arbeiten von A. Kralovánszky großen Einfluß. Kralovánszky hielt bekanntlich die Ohrringe mit mehrfach umgelegten S-Schlaufen für die unmittelbaren Vorgänger der S-Ringe. Sie stimmen in Form und Struktur vollständig überein.⁵⁷ Die Ringe mit mehrfach umgelegten S-Schlaufen hatten seiner Meinung nach keine gleichförmigen Vorgänger, sie wurden erfunden, die Notwendigkeit hat sie zustande gebracht. Diese Notwendigkeit ist die Trachtenart.⁵⁸⁻⁵⁹ Er datierte das Erscheinen der S-Ringe bei uns auch aus den Gebieten jenseits der Karpaten in die 2. Hälfte, in das letzte Drittel des 10. Jahrhunderts, ihre gleichförmigen Vorgänger (und die mit ihnen erscheinenden Schmuckstücke) aber in die 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts. Weil die letzteren auch in den äußersten Gräbern der spätawarischen Gräberfelder zu finden sind, stellte er auch das Verlassen dieser Gräberfelder für diese Zeit fest.⁶⁰ Unserer Meinung nach ist es das wichtigste Element der Theorie von Kralovánszky, daß er neben den gleichförmigen Vorgängern der Schmuckstücke auch die Trachtenart für sehr wichtig hielt, er ging aber nicht konsequent auf diesem Weg weiter.

Im Zusammenhang mit dem Gräberfeld von Halimba beschäftigte sich auch Gy. Török mit der Feage der S-Ringe.⁶¹⁻⁶³ Er erklärte das Erscheinen der S-Ringe und ihre plötzliche Verbreitung auf großem Gebiet mit den gesellschaftlichen Veränderungen um die Jahrtausendwende. Wir sehen es aber nicht als bewiesen an, warum die einfachen Drahringe freie Menschen (*liberi*) bezeichneten und die Ringe mit S-Ende nicht. Die Trageart der S-Ringe schloß andererseits die Zopfracht nicht aus; die Leder- und Textilbänder, die mit S-Ringen verziert waren, konnten sogar auch in den Zopf eingeflochten werden. Das Erscheinen der S-Ringe in großer Anzahl kann mit der Veränderung der gesellschaftlichen Lage des gemeinen Volkes auch deshalb nicht zusammenhängen, weil der Wert der Silberringe den der Drahringe um das Mehrfache übersteigt.

Die Feststellung von Gy. Török, daß das S-Ende der Schmuckstücke und Armringe westlichen Typs die Herausbildung der S-Ringe beeinflusste, ist schwer beweisbar. Die heimischen Kunstschmiede erwarben bei der Anfertigung der Drahtschmuckstücke verschiedenen Typs schon lange die Kenntnisse, die zur Anfertigung der

einfachen S-Ringe nötig waren, wenn ein so einfacher Vorgang überhaupt irgendein Vorbild benötigt. Gy. Török schloß gleichzeitig aus der Reihe der Vorgänger die Ohringe mit Spiralanhängern und mit mehrfach umgelegten S-Schlaufen aus, weil er annahm — bewies es aber nicht — daß sie als Ohrgehänge getragen wurden. Die Unhaltbarkeit dieser Aussage bewiesen aber auch die Schmuckstücke und Erscheinungsumstände des damals von ihm schon ausgegrabenen Gräberfeldes des 9. Jahrhunderts in Sopronkőhida.⁶⁴

Die Umstände der Entstehung der S-Ringe sah B. Szőke — ähnlich wie Kralovánszky — in den Ohringen mit mehrfach umgelegten S-Schlaufen und in der gleichen Trageart der Ringe der landnahmezeitlichen Ungarn und des „spätawarisch-slawischen“ Ethnikums.^{65–67} Andererseits belegte er mit der Analyse einiger Gräberfelder in Böhmen und Mähren, daß die Erscheinungszeit der einfachen S-Ringe nicht die Wende des 9.—10. Jahrhunderts, sondern die 2. Hälfte, letztes Drittel des 10. Jahrhunderts ist.^{68–69}

Die von A. Kralovánszky und B. Szőke schon widerlegte Theorie von Eisner frischte K. Mesterházy auf, als er den S-Ring zusammen mit seiner Tracht wieder für Schmuck slawischer Herkunft hielt; sein Erscheinen im Mittelböhmischen Gebiet datierte er schon auf den Anfang des 10. Jahrhunderts, spätestens aber auf die Mitte dieses Jahrhunderts. Seine Theorie basiert darauf, daß dieser Schmuck am frühesten in Oberungarn (heute Slowakei) erschien; das wird dadurch bewiesen, daß die entwickelten, dicken, breit gehämmerten Varianten in diesem Gebiet früher erschienen.⁷⁰ Wenn wir das aber als Modewirkung, die der Kreis der Hacksilberfunde ausstrahlte, betrachten, gilt sein Argument nicht mehr.⁷¹ Er bewies weder die slawische Herkunft der Tracht des S-Ringes, noch warum die verschiedenen Tragearten den abweichenden Charakter der slawischen Bevölkerung darstellen.^{72–73}

Ähnlich wie Mesterházy kehrten auch Z. Krumphanzlova⁷⁴ und B. Dostál zu den Thesen von J. Eisner zurück. Dostál kam, die Anschauungen der tschechischen, mährischen und ungarischen Forscher vergleichend, zu dem Ergebnis, daß sich dieser Ringschmuck im zweiten Drittel des 10. Jahrhunderts gleichzeitig in mehreren Zentren ausbildete.⁷⁵

Wie schon erwähnt, gehört sowohl die Trageart und ihre Herkunft zum Problem der Herkunft des S-Ringes, wie auch die Feststellung der Vorläufer; beide dürfen nicht künstlich voneinander getrennt werden.

Auf die Trageweise des S-Ringes ist aus damaliger Darstellung nicht zu schließen. Die Rekonstruktion muß also auf die Beobachtungen der archäologischen Ausgrabungen gegründet sein, obwohl selbst die Struktur des S-Ringes viel verrät. Viele Forscher sind der Meinung, daß der S-Ring das Endergebnis einer Formentwicklung war, als die Trageart und die Form des Schmucks in völlige Übereinstimmung gebracht wurden; der Schmuck er-

reichte also die Vollkommenheit seiner Form, er brauchte keinen strukturellen Fortschritt mehr. Man bemühte sich später, nur seine Gestaltung zu verbessern.^{76–77} Die Tatsache, daß die S-Ringe bald nach ihrem Erscheinen aus dickem Draht hergestellt wurden, bewies unserer Meinung nach, daß diese Schmuckstücke nie als Ohrgehänge gebraucht wurden. Man trug sie im Haar, auf ein Textil- oder Lederband gezogen. Solche Lederbandreste fanden wir auch in Pusztaszentlászló in mehreren Gräbern, aber nur einen konnten wir konservieren. Leder- und Textilreste, manchmal auch Baumrinden wurden auf dem ganzen Verbreitungsgebiet des S-Ringes an den Ring geheftet gefunden.^{78–84} Besonders interessant ist die Bemerkung von Gy. Török, der auf dem Gräberfeld im Halimba in einigen Gräbern Lederbandreste gefunden hat wo auch noch der Zwirn, mit dem die Ringe an das Lederband genäht waren, konserviert werden konnte.^{85–86} Nach Gy. Török ist diese Trageart jünger als diejenige, die die Ringe zusammen mit den Bändern einzeln in den Haaren befestigten (wie auf der Abbildung der Welislawer Bibel), weil sie in Polen erst im 12.—13. Jahrhundert charakteristisch werden.⁸⁷ In dem Gräberfeld von Halimba erschien die Trageart mit Lederband schon spätestens in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts,⁸⁸ und unserer Meinung nach gab es auch eine Variante dieser Trageart, dort, wo die Ringe in den Gräbern ein wenig voneinander getrennt gefunden wurden (die Ringe wurden auf das Leder bzw. Textilband in größeren Abständen befestigt.) Unserer Meinung nach können wir aufgrund der Analogien nur diejenige Trageart, bei welcher die S-Ringe auf ein Leder- oder Textilband gezogen bzw. befestigt wurden, für bestimmt und allgemein verbreitet halten. Theoretisch könnte man sich vorstellen, daß sie einfach in die Haare geflochten wurden, wie es bei ähnlichen Schmuckstücken in den Gräbern des Gräberfeldes I und II in Novinki beobachtet werden kann.⁸⁹ Auf dem Verbreitungsgebiet der S-Ringe sind aber vorläufig keine Angaben bekannt, die das beweisen.

Nach K. Mesterházy hatten sie in den Fällen, wo auf beiden Seiten des Schädels nur je ein S-Ring vorkam — vor allem in der Großen Ungarischen Tiefebene⁹⁰ —, eine ähnliche Funktion wie die haarzusammenhaltenden Ringe. Weil die einfachen Drahtringe auch im 11. Jahrhundert zur Verfügung standen, muß man die Ursachen in den Traditionen der Trachten der einzelnen Gebiete suchen (z. B. in Transdanubien und in der SW-Slowakei waren die vielen Ringschmuckstücke schon in den früheren Jahrhunderten beliebt), bzw. einen Zusammenhang mit dem Alter des Verstorbenen sehen.⁹¹ Wir halten auch das Detail der Trageartrekonstruktion von A. Kralovánszky nicht für wahrscheinlich, nach dem — analog mit den spätawarischen Kettchen, die in die Ohringe mit Glasanhängern gehakt waren — schmale Textil- oder Lederbänder in die S-Enden gehakt wurden, um das Vorfallen der Haarzöpfe auf die Brust zu

verhindern. Der als Beweis zitierte, auf einen Goldring mit mehreren S-Ende gefundene Faden ist unserer Meinung nach der Rest, mit dem der Ring an das Band genäht wurde.⁹²

Die erste schriftliche Angabe über die Verzierung des Kopfes mit Bändern stammt aus dem Jahre 558. Nach Theophanos waren die Haare der Awaren „hinten sehr lang, mit Bändern verbunden und geflochten“.⁹³ Es wird aber nicht deutlich, ob von Frauen oder Männern die Rede ist, und was für uns mindestens so wichtig wäre, ob die Bänder schon damals mit Schmuck verziert wurden. Wir halten es nicht für ausgeschlossen, daß das der erste Bericht über den falschen Zopf ist.⁹⁴

Tatsache ist aber, daß die Ringschmuckstücke, die aufgrund ihrer Konstruktion und des Schlingenhakenverschlusses nicht nur als Ohrgehänge, sondern auch ins Band gehängt getragen werden konnten, in der Spät Römerzeit auftauchen.⁹⁵ Sie wurden auch in dem merowing- und karolingerzeitlichen Europa getragen.⁹⁶ Es ist auch sehr wahrscheinlich, daß die in der Spätawarenzeit verbreiteten ovalen Ringe mit Glasanhängern nicht nur Ohrgehänge waren. Auffallend ist, daß sich plötzlich eine neue Schmuckform — beide Seiten des Kopfes wurden mit mehreren Paar Schmuckstücken, die nur in Textil- oder Lederband gezogen getragen werden konnten, verziert — auf dem östlichen Randgebiet des ganzen ostfränkischen Reiches am Anfang des 9. Jahrhunderts verbreitete, als die Karolinger und die spätawarische Kultur unmittelbar miteinander in Kontakt kamen. Von dieser Zeit an erscheinen auch die „Drahtschmuckstücke“ (verschiedene Spiralanhänger, Ohrringe mit Kettchengehängen, mit eingerollten und mit mehrfach umgelegten S-Schlaufen), die schon ausgesprochen durch diesen neuen Kopfschmuck, durch die neue Trageart ins Leben gerufen wurden. Am Ende dieser „Drahtschmuckserie“ steht der einfache S-Ring. Es ist kein Zufall, daß die ersten Varianten des S-Ringes — die aus dickem Draht angefertigten, breit gehämmerten Stücke — um die Jahrtausendwende, zuerst noch immer auf den Gebieten der wichtigsten östlichen Provinzen des ehemaligen ostfränkischen Reiches im Mitteldonaubecken auftauchen. Wir sehen einen Zusammenhang auch darin, daß das Zentrum der Verbreitung des S-Ringes dort zu finden ist, wo diese Tracht eine im 9. Jahrhundert wurzelnde Tradition hatte. Diese Tradition finden wir bedeutungsvoll, wie auch die Tatsache, daß der S-Ring einfacher, billiger, leichter herstellbar und deshalb ein sich schnell verbreitender Schmuck war.

Der mit S-Ringen verzierte, aus Bändern bestehende Kopfschmuck konnte im frühmittelalterlichen Osteuropa auf verschiedene Weise getragen werden: Die Bänder konnten in die Haare geflochten werden, oder sie konnten, an ein Stirnband befestigt, auf beiden Seiten des Kopfes auch frei heruntergelassen werden. Wir halten es auch für möglich, daß diese an das Stirnband befestigten Bänder unter dem Kinn gebunden wurden,

wie bei der auf dem Balkan heimischen „sokai“-Tracht.⁹⁷ Die Bänder konnten mit je einem Ring, aber auch mit mehreren locker aufgehängten Ringen verziert werden. Es kam sogar oft vor, daß die Ringe so dicht auf das Band gezogen wurden, daß sie einander halb verdeckten. Die Ringe wurden in die Löcher der Bänder gezogen; damit sie nicht abrutschten, nähte man sie auch an das Band.

Die S-Ringe wurden aus Kupfer, Bronze, Zinn, Blei, Zinn-Blei, Silber und Gold hergestellt. Diese Metalle haben eine gemeinsame Eigenschaft, sie sind auch im kalten Zustand leicht zu formen. Ihre *Herstellungstechnik* ist einfach, sie besteht aus einigen Arbeitsgängen. Für einen Ring von einem Durchmesser von etwa 1,5–2 cm wurde ein 8–9 cm langes Stück von einem Draht abgekniffen oder abgeschnitten. Danach wurde davon ein 2–3 cm langes Stück flach gehämmert bzw. gepreßt. Die Ausgestaltung des S-Endes begann mit der Biegung des zurückgerollten Endes und endete mit der beginnenden Strecke des S-Endes. Danach wurde der Ring kreisförmig gebogen. Auf den gerippten S-Ringen wurde die Riffelung mit einem Schlagmuster angebracht. Auf den flach gehämmerten Drahtenden wurden die Nuten auf die vordere Seite auf die beginnende Strecke des zukünftigen S-Endes, auf der zurückgerollten Strecke des S-Endes auf die hintere Seite geschlagen. Auf diese Weise gewinnt der Betrachter den Eindruck, daß am S-Ende überall eine einheitliche Riffelung vorhanden ist.⁹⁸

HALSSCHMUCK

In 22 Gräbern fanden wir Perlen, in einem Grab zwei zwischen sie aufgezogene „Lunula“ aus Gußbronze und in 2 Gräbern Silberplättchen von unbestimmter Funktion.

Bei den Perlenketten ist die Vermischung bestimmter Perlentypen charakteristisch. Die Karneol- und Bergkristallperlen kommen vorwiegend auf einer Kette vor, und auch die Fluoridperlen und die Glasperlen mit Gold- oder Silberfolienverzierung erscheinen gemeinsam. Perlen fanden wir — einige Ausnahmen außer acht gelassen — nur in Gräbern von Mädchen und jungen Frauen: in dieser Gemeinschaft durften die Frauen wahrscheinlich bis zu einem gewissen Alter — eventuell bis zur Änderung des Familienstandes — Perlenketten tragen.

Unter den *Mineralperlen* sind — außer einigen Ausnahmen^{99–101} — die gewöhnlich als Amethystperlen beschriebenen *Fluoridperlen* die häufigsten. Solche kamen in Pusztaszentlászló in 16 Gräbern vor, als 17. können wir auch das von B. Dornyai ausgegrabene hierzu zählen.¹⁰² B. Szőke¹⁰³ beschrieb sie noch als relativ selten vorkommende Perlentypen, in Wirklichkeit sind sie aber ziemlich häufig und allgemein verbreitet.^{104–105} Die Analyse der Gräberfelder (Halimba, I. und II. Gräberfelder von Ellend, Palotabozsok) beweist, daß

nicht einmal die Vorstellung richtig ist, wonach diese Perlen für die Gräber der Wohlhabenden charakteristisch wären.¹⁰⁶⁻¹⁰⁹ B. Szőke datierte sie in die zweite Hälfte, in das letzte Viertel des 11. Jahrhunderts und in das 12. Jahrhundert¹¹⁰. Diese Zeit ist aber nur ihre Blütezeit, sie tauchten in einigen Gebieten schon um die Wende des 10. und 11. Jahrhunderts bzw. in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts auf [Sárbogárd—Tringertanya, Érsekújvár (Nové Zámky), Székesfehérvár—Maroshegy].¹¹¹⁻¹¹⁵ Die Meinungen über den Herkunfts-ort der Fluoridperlen waren geteilt: ihre Herstellungs-orte werden im allgemeinen außerhalb der Karpaten gesucht.¹¹⁶⁻¹¹⁸ Die Mehrzahl der Fundorte dieser Perlentypen befindet sich innerhalb der Karpaten, und es wurden hier meistens komplette Perlenketten hergestellt, während wir außerhalb der Karpaten nur einige Stücke in je einer Kette finden.¹¹⁹⁻¹²⁰ Dieses Mineral kommt in größerer Menge über Tage in dem Velence-Gebirge und in der Umgebung von Pátka vor, und es ist kein Zufall, daß die Fundorte der frühesten solcher Perlen in ihrer Nähe sind.¹²¹ Unserer Meinung nach dienten die Fluoridperlen zur Befriedigung der durch die Erscheinung der Halbedelsteine hervorgerufenen zunehmenden Nachfrage, genauer, zu ihrem Ersatz.¹²²⁻¹²⁷

In vier bzw. zusammen mit dem von Dornyai ausgegraben, in fünf Gräbern fanden wir *Karneol*- (Chalzedon) und *Bergkristallperlen* (Quarz).¹²⁸ Im Karpatenbecken, vorwiegend in seinem westlichen Teil, liegen ihre Fundorte¹²⁹⁻¹³⁵, in einigen Gräberfeldern kommen sie nur in einigen Gräbern — keine vollständigen Perlenketten — vor; obwohl sie größeren Wert haben als die Fluoridperlen, sind sie nur selten in den reichsten Gräbern zu finden.¹³⁶ Im 11.—12. Jahrhundert sind sie kugelförmig, im Gegensatz zu den mehrflächigen bzw. prismatischen Perlen der früheren Zeiten.¹³⁷⁻¹³⁸ Die Zusammensetzung weist darauf hin, daß die Ketten schon in den Werkstätten zusammengefügt und so auf den Markt gebracht wurden.¹³⁹⁻¹⁴⁰ Aufgrund ihrer Verbreitung im Karpatenbecken meinen wir, daß diese Perlen im Gebiet des Kiewer Rus hergestellt wurden.¹⁴¹⁻¹⁴² Ihre NO-europäische gebietsweise und quantitative Verbreitung beweist, daß diese Perlen in dem morgenländischen Handel als ebenso beliebt galten (obwohl sie nicht so wertvoll waren) wie die aus Silber: Sie waren äquivalente „Valuten“.¹⁴³ In das Karpatenbecken sollen sie auf dem Weg Kiew—Regensburg oder auf den sich von der Hauptstraße Kiew—Kraków—Wrocław—Leipzig südlich abzweigenden Wegen gekommen sein.¹⁴⁴⁻¹⁴⁵ Nördlich der Donau erschienen sie schon um die Wende vom 10. zum 11. Jahrhundert, in Transdanubien aber erst in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts, in der Zeit von Salamon — Ladislaus I.¹⁴⁷⁻¹⁴⁹

Ebenfalls in 4 Gräbern fanden wir *Kauri-Muschel*-Perlen. Die Kauri-Muschel als Schmuck wurde von den landnahmezeitlichen Ungarn nach der Skythen- und

Sarmatenzeit wieder im Karpatenbecken eingebürgert; ihre Mode nahm zwangsläufig ein Ende, denn der untergehende fernöstliche Handel konnte am Ende des 10. Jahrhunderts die Bedürfnisse nicht mehr befriedigen.¹⁵⁰⁻¹⁵³ Es ist eine interessante Erscheinung, daß, während sie in der Großen Ungarischen Tiefebene hauptsächlich in den landnahmezeitlichen Gräbern vorkommen, wir mit ihrem Vorkommen in Transdanubien ganz bis zum letzten Drittel des 11. Jahrhunderts rechnen können.¹⁵⁴⁻¹⁵⁵

Der häufigste Typ der Glas- und Glaspastenperlen im Gräberfeld von Pusztaszékláz ist die *tonnenförmige Perle mit Gold- und Silberfolien* (11 Gräber). Sie sind im ganzen Karpatenbecken verbreitet, vom letzten Viertel des 10. Jahrhunderts bis zum Ende des 11. Jahrhunderts¹⁵⁶ sind sie häufige Beilagen der arpadenzeitlichen Gräber. Nach Z. Váňa wurde dieser Perlentyp von den landnahmezeitlichen Ungarn mitgebracht, und im 10.—11. Jahrhundert aus den Werkstätten am Schwarzen Meer importiert.¹⁵⁷⁻¹⁵⁸ Dieser Annahme widerspricht, daß wir sie in den landnahmezeitlichen ungarischen Gräbern des 10. Jahrhunderts nicht finden, und daß in einigen russischen Fundorten diese Perlen auch aus dem 11. Jahrhundert datiert werden, bzw. daß sie in Gebieten, durch die sie in das Karpatenbecken hätten gelangen müssen, unbekannt sind.¹⁵⁹⁻¹⁶¹ Da sie sich in größerer Zahl im Karpatenbecken befinden, meinen wir, daß sie hier angefertigt wurden und von hier aus nach Rußland und Schweden gelangt sind.¹⁶² Eine seltene Variante dieses Typs kam im Grab 196 vor; ihre Parallele ist aus dem Gräberfeld von Halimba bekannt.¹⁶³

In zwei Gräbern fanden wir *Perlen mit kariert geschnittener Fläche*. Diese Perlen sind sowohl im Karpatenbecken als auch außerhalb von diesem seltene Funde; sie erschienen in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts.¹⁶⁴⁻¹⁶⁶ Entgegen den Vorstellungen von B. Szőke sind sie nicht nur in Kinder-, sondern auch in Frauengräbern zu finden.¹⁶⁷⁻¹⁶⁹

In drei Gräbern kamen *Augenglaspastenperlen* vor. Sie vertreten einen seltenen Perlentyp, in mehreren Gräberfeldern fehlen sie völlig. Aufgrund der Analyse der Gräber von Halimba und Ellend I., II. können sie in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts, in die Zeit von Salamon, Ladislaus I. datiert werden. Gewöhnlich befand sich auf einer Kette nur eine solche Perle.¹⁷⁰⁻¹⁷¹

In sieben Gräbern fanden wir *winzige, mehrteilige Glas- und Glaspastenperlen*. Sie waren im 10.—11. Jahrhundert allgemein verbreitet; sie sind ferne Verwandten der großen, mehrteiligen Stangenperlen des 9. Jahrhunderts. Aufgrund ihrer großen Zahl nehmen wir mit Recht an, daß sie in lokalen Werkstätten angefertigt wurden.¹⁷²⁻¹⁷³

In einem Grab fanden wir eine *geschnittene, kugelförmige, dunkelblaue Glasperle*, in zwei Gräbern aber *kleine, walzenförmige, blaue Glasperlen*. Aufgrund der Analogien sollen die erste aus dem ersten und zweiten Drittel des

11. Jahrhunderts,¹⁷⁴⁻¹⁷⁵ die letzteren aus dem zweiten und dritten Drittel des 11. Jahrhunderts stammen.¹⁷⁶⁻¹⁷⁷

Metallperlen kamen in 3 Gräbern des Gräberfeldes vor. Im Grab 49 befand sich eine sechsseitige, konische Schelle aus Bronze, oder eine aus einer Hälfte eines Knopfes sekundär ausgestaltete Bronzeperle auf der Kette. Diese Gewohnheit finden wir auch in anderen Gräberfeldern des gemeinen Volkes.¹⁷⁸⁻¹⁷⁹ Im Grab 113 lag eine ziemlich schlecht ausgearbeitete, trebierte und granuliert sechsseitige Silberperle. Ähnliche Blechperlen sind aus den Gräberfeldern des gemeinen Volkes von Halimba (Gräber 406, 631)¹⁸⁰⁻¹⁸², von Esztergom—Kovácsi (Grab 1)¹⁸³⁻¹⁸⁵, von Csápor (Čapor) (Grab 2)¹⁸⁶, von Zsitvabesenyő (Bešenov) (Grab 125)¹⁸⁷ bekannt, und als eine etwas fernere Analogie können die von I. Bóna zum Typ „b“ gerechneten Perlen des Drasendorfer Schatzes erwähnt werden.¹⁸⁸⁻¹⁸⁹ Im Grab 202 lagen vier aus gepertem Silberdraht gemachte, durchbrochene, an die Kügelchen der körbchenartigen Ohringe erinnernde Perlen. Ähnliche Perlen sind aus den Gräberfeldern von Csápor (Čapor) (Grab 2)¹⁹⁰, von Zsitvafödemes (Úlany nad Žitavou) (Grab 18)¹⁹¹ und von Ducó (Ducove)¹⁹² bekannt.

Die durchbrochenen Silberperlen können aus dem Kreis der ähnliche Strukturelemente aufweisenden körbchenartigen Ohringe abgeleitet werden¹⁹³; die obere Zeitgrenze ihrer Tracht bestimmen die im Gräberfeld von Ducó (Ducove) und von Esztergom—Kovácsi vorkommenden Stücke (Mitte, zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts). Aufgrund der Analogien stammen auch diese Perlen höchstwahrscheinlich aus dieser Zeit.

Die Blechperlen erschienen am frühesten in den Gräberfeldern des 9.—10. Jahrhunderts von Mähren und Bulgarien; sie wurden vorwiegend aus vergoldeter Bronze, seltener aus Silber angefertigt und gepreßt verziert.¹⁹⁴⁻¹⁹⁵ Ihre weiterentwickelten, mit Filigran und Granulation verzierten Varianten erschienen im Mittelböhmischen Gebiet¹⁹⁶⁻²⁰² und in den Hacksilberschatzen von Polen (Jakimowicz I. Gruppe)²⁰³⁻²⁰⁴ seit der Mitte des 10. Jahrhunderts. Die Weiterentwicklung fand nach B. Dostál im Mährischen Becken statt, gleichzeitig mit dem Erscheinen der Schmuckstücke Veligrader Stils.²⁰⁵ Silberblechperlen aus dem Karpatenbecken stammen im allgemeinen aus der Mitte des 11. Jahrhunderts, ihre Herkunft ist also durchaus in den Werkstätten nördlich der Karpaten (Jakimowicz I. Gruppe) zu suchen. Nach A. Točík wurde der am Ende des 10. Jahrhunderts beginnende Schmuckimport in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts unterbrochen, und erst seit der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts wieder aufgenommen.²⁰⁶⁻²⁰⁷ Interessanterweise tauchen aber gleichzeitig die Münzen der ersten ungarischen Könige (Stephanus I., Andreas I., Béla I.) in großer Anzahl in den ausländischen (hauptsächlich polnischen) Schatzfunden auf.²⁰⁸ Bei der Ausfuhr dieser Münzen spielten offensichtlich auch die

ungarischen Kaufleute eine Rolle,²⁰⁹ sie konnten dafür — mindestens zum Teil — Schmuck besorgen. (In den Gräbern befanden sich die Münzen von Andreas I. zusammen mit aus mehreren Hacksilberkreisen stammenden Schmuckstücken). Der von A. Točík angenommene Hiatus wird, wie es scheint, durch die Analyse der Funde nicht unterstützt.

Im Grab 203 fanden wir zwei *halbmondförmige Gehänge* (Lunula) aus gegossener Bronze auf einer Perlenkette. Im 11. Jahrhundert wurde gewöhnlich nur noch eine Lunula auf die Perlenkette gefädelt; nur aus dem 9. Jahrhundert kennen wir Perlenketten mit mehreren.²¹⁰ Während die Fragen der Herkunft, der Verbreitung und des Ethnikums der Lunula beruhigend geklärt worden sind,²¹¹⁻²¹² ist die Symbolik einiger noch nicht genügend klargestellt.²¹³⁻²¹⁷ In zwei Gräbern fanden wir in der Nähe der Unterkiefer kleine *Silberplatten*. Obwohl es vorstellbar ist, daß sie den Hemdenkragen verzierten, ist es auch möglich, daß wir es hier mit den bisher bekannten letzten Resten des in den Gräbern der landnahmezeitlichen Ungarn beobachteten Totentuchs²¹⁸⁻²²⁰ zu tun haben. Wenn das der Fall wäre, müssen wir eine Erklärung dafür finden, warum wir aus der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts keinen einzigen solchen Fall kennen.

Im Zusammenhang mit der *Trachtart der Perlen* ist vor allem erwähnenswert, daß in den drei großen Gruppen des Gräberfeldes die Perlen unterschiedlich gruppiert waren. Ihre Anordnung war in jeder Gruppe anders und nur für diese Gruppe charakteristisch.

In der mittleren (II.) Gruppe wurde die Kette hauptsächlich aus Fluorid- und Folienperlen gefädelt, nur selten erschienen die Kauri-Muscheln, die kariert geschnittenen bzw. winzigen mehrteiligen Glasperlen als Farbelement. In den zwei äußeren Gruppen (I und III) bestand die Perlenkette entweder nur aus Fluoridperlen, oder es gesellten sich winzige Glasperlen dazu. Nur hier kamen Bergkristall- und Karneolperlen vor, und hier wurden auch die winzigen, mehrteiligen Glasperlen selbständig verwendet.

Anhand der genauen Feststellung ihres Vorkommens kamen wir zu der Schlußfolgerung, daß die Perlen nur teilweise Halsketten waren. Sie wurden auch als Vorhemd- und Zopfverzierung bzw. als Verzierung der Bänder der S-Ringe verwendet. Der Zopf wurde auf zweierlei Art verziert: Entweder das auf den Zopf geflochtene Band wurde mit den aufgenähten Perlen bereichert oder die Enden der Zöpfe wurden mit je einem Perlenkranz rundherum gebunden. Dieselbe Person verwendete manchmal die Perlen auf verschiedene Weise.

Die auf das Zopfband bzw. auf das Ringschmuckband genähten Perlen scheinen schon im 9. Jahrhundert gleichzeitig mit der Anwendung der auf das Band gefädelt Ringschmucksachen verbreitet gewesen zu sein.²²¹ Die ersten sicheren Angaben sind erst aus dem 10.

Jahrhundert aus den Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit bekannt.²²²⁻²³⁰ Mit den archäologischen Angaben stimmen die ethnographischen Beobachtungen überein, besonders hinsichtlich der Ob-Ugrier.²³¹⁻²³⁵ Die bei den Ostjaken kennengelernte Zopfverzierung bzw. die Anwendung der Haaranhänger (falscher Zopf) kann natürlich nicht ohne Vorbehalt auf die Haartracht des 10.—11. Jahrhunderts adoptiert werden. Selbst die Verzierung des Zopfes bzw. des falschen Zopfes war aber eine solche Gewohnheit, die die Ungarn noch von der uralten, finno-ugrischen Umgebung übernommen und bis zum Ende ihres Heidentums bewahrt haben.²³⁶

FINGERRINGE

In den 54 Gräbern des Gräberfeldes gab es 57 Fingerringe. Sie wurden — acht Fälle ausgenommen — auf der rechten Hand, hauptsächlich auf den Fingern von Kindern und Frauen gefunden. Bestimmte Typen wurden, unabhängig vom Geschlecht und Alter, vorzugsweise getragen, andere fanden wir nur bei Personen von bestimmtem Geschlecht und Alter.

Einer der beliebtesten Typen ist der aus Bronze und Silber gefertigte, *unverzierte, offene Bandfingerring* (in 12 Gräbern). Sie tauchten schon in einigen spätawarischen Gräberfeldern und in den Gräberfeldern aus dem 9. Jahrhundert auf²³⁷⁻²³⁹, und sind auch für die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräber charakteristisch.²⁴⁰⁻²⁴¹ Diese einfachen Ringe erlebten im Laufe der Jahrhunderte nur bedeutungslose Änderungen. In den frühen Zeiten wurden ihre Enden meistens zusammengelötet oder mit kleinen Nietten verbunden,²⁴² aber schon vom 10. Jahrhundert an kommt es immer öfter vor, daß man die Enden nur aufeinander beugte. Im 11. Jahrhundert werden die Silberringe häufiger und als Veränderung können wir erwähnen, daß auch die Fläche des Ringes leicht gewölbt wurde.

In sechs Gräbern fanden wir *Bandfingerringe mit sog. Kerbschrift* und mit aneinander angelöteten Enden aus Silber. Die „Aufschrift“ dieser Ringe regte schon die Phantasie mehrerer Forscher an. Gy. Mészáros hielt sie für das früheste Sprachdenkmal der Kumanen²⁴³⁻²⁴⁵, D. Csallány verband sie mit den Petschenegen²⁴⁶, nach A. Kiss sind diese Ringe mit den Abkömmlingen der Chasaren, die mit den Ungarn hierher gekommen sind, in Verbindung zu bringen.²⁴⁷ Auf unseren Wunsch untersuchte K. Czeglédy die Fingerringe. Das Buchstabenmaterial der Ringe ist nach seiner Ansicht zur Zeit unbekannt.²⁴⁸ Die Sammlung von Daten der Fingerringe mit sog. Kerbschrift zusammenstellend,²⁴⁹⁻²⁹⁶ konnten wir folgende gemeinsamen Züge feststellen: 1. Das Material der Fingerringe ist fast ohne Ausnahme Silber. 2. Die Zeichen und Linienrahmen wurden auf die Ringe tremoliert, 3. Die Ringe können in zwei Typen eingereiht werden: Erster Typ: Die Zeichen wurden in rechteckige Linienrahmen eingefaßt, die äußere Seite des Ringes ist

von oben gesehen vieleckig. Zweiter Typ: Die Zeichen reihen sich ohne Rahmen aneinander, sie verbinden sich beinahe miteinander, der Ring ist von oben gesehen kreisförmig. 4. Sie kamen in Frauen- und Mädchengräbern vor. 5. Die Ringe sind vorwiegend in das letzte Drittel des 11. Jahrhunderts, in die Zeit von Ladislaus I. zu datieren. Der früheste Ring ist durch die Münze von Andreas I., der späteste (Grab 119, Pusztaszentlászló) durch die von Béla II. datiert. Die Zeichen auf den Ringen gehören zu den lateinischen, griechischen, hebräischen Schriftsystemen, zur Kerbschrift von Innerasien bzw. zu einem unbekannten Schriftsystem; von den letzten gelten mehrere nur noch als Ornamentik. Obwohl aus diesen Zeichen kein verständiger oder auflösbarer Text entsteht, scheint doch der Inhalt der Zeichen, der Zweck der Tracht der Fingerringe mit sog. Kerbschrift gelöst werden zu können. Bald nach dem Erscheinen dieser Fingerringe, am Anfang des 12. Jahrhunderts, tauchten in Westeuropa die vieleckigen, aus Gold und Silber angefertigten Bandfingerringe auf, auf denen, ebenfalls in Linienrahmen eingefaßt, folgende Schrift zu lesen ist: + T(H)EBAL GUT(T) GUTTANI („die Krankheit werde zunichte!“). Diese Fingerringe schützten also ihren Träger vor den Krankheiten, die zu dem Begriffskreis der lateinischen „gutta“ gehörten (vor Gehirnschlag, Schlagfluß, Hitzschlag, Gliedersucht und vor anderen rheumatischen Krankheiten)²⁹⁷⁻³⁰⁴. Wir halten es nicht für ausgeschlossen, daß auch die Fingerringe mit sog. Kerbschrift eine ähnliche Funktion hatten. Während aber bei den Thebal-Ringen der Text der Aufschrift schützte, so war es hier die Zauberkraft der Buchstaben, die den Dämon der Krankheit abschreckte (diese Kraft wurde vielleicht auch noch dadurch gesteigert, daß die „Schrift“ der einzelnen Ringe aus verschiedenen Schriftsystemen zusammengestellt wurde). Die schützende Kraft wurde noch durch das fast auf jedem Fingerring auffindbare Zeichen des Kreuzes gesteigert.³⁰⁵ Es scheint nicht zufällig zu sein, daß diese Ringe eben nach dem Niederschlag der letzten Heidenaufstände (1061) plötzlich in großer Zahl im ganzen Lande erschienen. Die das Christentum verbreitenden Priester konnten in ihnen ein Mittel finden, mit dem sie den heidnischen Schamanen, Ärzten ein neues Handlungsgebiet entziehen konnten.

In drei Gräbern fanden wir *zickzackförmig verzierte, silberne Bandfingerringe*. Dieser Ringtyp ist schon seit der Spätawarenzeit im Karpatenbecken auffindbar, wurde aber nie zu einem beliebten, häufigen Typ.³⁰⁶⁻³¹¹ Die frühen Stücke wurden aus Bronze angefertigt, die ersten Silberringe stammen aus Pusztaszentlászló. Mit ihnen sind die Exemplare verwandt, auf denen die Zwischenräume der Zickzacklinien mit schrägen Strichen ausgefüllt wurden.³¹²⁻³¹³

In einem Grab fanden wir *einen mit einem Punktkreis verzierten, offenen Bandfingerring aus Bronze*. Er hielt sich ebenfalls lange und stellt einen seltenen Ringtyp

dar.³¹⁴⁻³²⁰ Der in Pusztaszentlászló gefundene Ring scheint der letzte Vertreter dieses Typs zu sein.

In drei Gräbern kamen *geflochtene, silberne Fingerringe mit gehämmerten Enden* vor. Vom Anfang bis zum Ende des 11. Jahrhunderts waren sie beliebte Schmucksachen; sie sind allgemein verbreitete Funde der Gräberfelder des gemeinen Volkes.³²¹⁻³²² L. Niederle hielt sie für slawischen Schmuck.³²³ B. Szőke und Z. Váňa³²⁴⁻³²⁶ aber hielten sie für Importgegenstände der Hacksilberfunde. Dieser Ring taucht als Grabfund nur im Karpatenbecken und östlich davon auf, im Land der Poljanen, im Regierungsbezirk von Poltawa, in der Umgebung von Tschernigow bzw. in den Gräberfeldern entlang der Oka.³²⁷⁻³³⁰

Der häufigste Fingerringtyp des Gräberfeldes ist der *offene Drahtfingerring mit spitzen Enden* (in 15 Gräbern). Vom Anfang des 11. Jahrhunderts bis zur ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ist er allgemein verbreitet; auch innerhalb der einzelnen Gräberfelder ist er der häufigste Ringtyp.³³¹ Nach B. Szőke können wir die Akklimatisierung dieses Ringes als Einfluß der Hacksilberfundgebiete betrachten,³³² und auch Z. Váňa war dieser Meinung.³³³ Dieser Ringtyp ist auf sächsisch-thüringischem Gebiet, in Mittelböhmen in der Umgebung von Kiew, bzw. in den Gräbern der Oka entlang bekannt.³³⁴⁻³⁴⁰

Bei den zwei letzten Ringtypen stellt sich die Frage, ob sie aus dem Gebiet der Hacksilberfunde stammen bzw. sich auf deren Einfluß entwickelten. Die Zahl der aus dem Kreis der Hacksilberfunde stammenden Schmuckstücke ist aber im Karpatenbecken ziemlich gering.³⁴¹⁻³⁴⁴ Obwohl die geflochtenen Ringe und die Drahtringe mit spitzen Enden auch auf die Schmuckstücke dieses Kreises zurückgeführt werden können,³⁴⁵ hatten sie ihre Vorgänger im weiteren Sinne des Wortes auch im Karpatenbecken.³⁴⁶⁻³⁴⁷ Deshalb meinen wir, daß wir die Vorgänger hinsichtlich der Form nicht außerhalb der Grenze suchen müssen. Es ist aber ohne Zweifel Tatsache, daß auch die überwiegende Mehrheit der Schmuckstücke des Karpatenbeckens — ähnlich wie in Nordeuropa — seit Ende des 10., Anfang des 11. Jahrhunderts aus Silber gefertigt wurde. Von dieser Zeit an wurde also auch das Karpatenbecken zum Teil des riesigen Kreises, in dem die Schmucksachen hauptsächlich aus Silber angefertigt wurden. Dieses Gebiet unterschied sich von den Gebieten nördlich des Karpatenbeckens nur darin, daß sich hier die Thesaurisation — aufgrund heute noch nicht genug geklärter Umstände³⁴⁸ — nicht verbreitete. Als aber im 11. Jahrhundert auch das Karpatenbecken zum Teil des Kreises der Hacksilberfunde wurde, bedeutete es gleichzeitig eine Sondergruppe. Die Technologie der dortigen Werkstätten wurde den hiesigen Bedürfnissen entsprechend angewendet.³⁴⁹ Da aber — wahrscheinlich aus wirtschaftlichen Gründen — damals nur noch Bronze bei der Anfertigung der größeren Schmucksachen (Hals- und Armringe) statt des früher angewandten Silbers verwen-

det werden konnte,³⁵⁰ denn es fehlte an Kaufkraft für die teureren Schmucksachen, konnte der neue Stil bei den einfacheren Schmuckstücken — bei Fingerringen und bei S-Ringen — verwendet werden, denn nur bei diesen gab es die Möglichkeit, Silber zu verarbeiten.

Geschlossene Fingerringe gab es in 9 Gräbern; vier von ihnen sind aus sich leicht wölbendem Silber- bzw. Bronzeblech angefertigt, fünf wurden aus Bronze gegossen. Diese Ringe sind charakteristische Begleitfunde der Gräberfelder des gemeinen Volkes im 11. und 12. Jahrhundert, obwohl sie innerhalb eines Gräberfeldes nicht besonders häufig vorkommen.³⁵¹⁻³⁵² Z. Váňa suchte im Karpatenbecken die Herkunft der gegossenen Ringe; das als Bestätigung zitierte Beispiel ist aber falsch, da es sich um einen schwarzen Glasfingerring handelte.³⁵³⁻³⁵⁴ Unabhängig davon konnten aber diese Fingerringe lokale Erzeugnisse sein, es ist ja im 10. und 11. Jahrhundert allgemein, die Schmucksachen in billigerer Ausführung durch Guß herzustellen.

In 8 Gräbern stießen wir auf Fingerringe, die *sekundär aus S-Ringen bzw. aus Drahtlingen gemacht* wurden. Schon im 9. Jahrhundert wurden Schmuckstücke sekundär als Fingerringe verwendet, und dieser Gebrauch setzte sich auch im 10. und 11. Jahrhundert fort.³⁵⁵⁻³⁵⁸

Bei der *Untersuchung der Trageart der Fingerringe* — in den Vergleich auch einige Gräberfelder des gemeinen Volkes in Transdanubien und der Großen Ungarischen Tiefebene einbezogen — stellten wir fest, daß die Ringe — gewisse Ausnahmen außer acht gelassen (z. B. Fiad-Képuszta) — nicht ausschließlich Frauenschmuckstücke waren; sie wurden auch in Männergräbern gefunden.³⁵⁹⁻³⁶³ Auch stellte sich heraus, daß die zwei Ringe nicht in jedem Falle eine zweifache Heirat bedeuten, da 2 Ringe auch in Kindergräbern auftauchten.³⁶⁴⁻³⁶⁷ Aus den Gewohnheiten des Ring-Tragens kann man nicht verallgemeinern, es ist meistens nur für die gegebene Gemeinschaft charakteristisch. Als allgemeine Tendenz kann jedoch festgestellt werden, daß, während die Ringe in der spätawarischen Zeit noch ausschließlich Frauenschmuck waren, sie vom 9. Jahrhundert an immer öfter an Fingern der Männer zu finden sind.³⁶⁸

MÜNZEN

Von den 203 Gräbern des Gräberfeldes in Pusztaszentlászló fanden wir in 42, also in dem Fünftel der Gräber, Münzen. Sie kamen auf 2 Körperteilen in großer Zahl vor: auf dem Bauch und der Brust, und ziemlich viel fanden wir in der Nähe der Hände. Ähnlich ist die Verteilung der Münzen auch im Gräberfeld von Halimba, was beweist, daß es hinter der anscheinenden Unregelmäßigkeit nur ein komplizierteres — oder ein lockerer bestimmtes (?) — System gab, als z. B. in Krasno (wo die Münze immer in der rechten Hand lag) oder in Ógyalla (Hurbanovo-Bohata), wo sich die Münze immer im Mund

befand).³⁶⁹⁻³⁷¹ Die Münzen kamen in 18 Frauen-, 16 Männer-, 7 Kindergräbern und im Grab eines Erwachsenen unbestimmten Geschlechts vor. Sie erschienen fast in dem gleichen Verhältnis wie in Halimba. Diese Tatsache beweist, daß die Gabe des Obulus unabhängig von Geschlecht und Alter des Toten war, obwohl es in einigen Gräberfeldern (z. B. in Képuszta) eine Tendenz gab, sie z. B. nur in Frauen- und Kindergräber zu legen.³⁷²⁻³⁷³ In Pusztaszentlászló fanden wir in 21% der Gräber Münzen. Ähnlich ist das Verhältnis auch in Halimba (25% und auch in einigen Gräberfeldern links der Theiß,³⁷⁴ anderswo kamen sie nur in 5—10% der Gräber oder gar nicht vor.³⁷⁵ Die Frage muß noch geklärt werden, von welchen Umständen, Motiven es abhing, daß man einem der Toten Münzen gab, dem anderen aber keine. Die Meinungen über die Gabe des Obulus untersuchend,³⁷⁶⁻³⁸¹ kamen wir zu der Überzeugung, die Hypothese von B. Szóke für die wahrscheinlichste zu halten. Hinter der Erscheinung dieser Gewohnheit im 11. Jahrhundert versteckt sich — seiner Meinung nach — der durch die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Veränderungen verursachte Anschauungswandel: Anstatt wie bisher Speise und Trank wurden dem Toten Münzen gegeben, damit er sich im Jenseits die nötigen Dingen besorgen kann.

Von den in Pusztaszentlászló gefundenen Münzen gehörten 4 Salamon (1063—1074), eine Géza dux (1071—1074), 2 Géza I. (1074—1077), 28 Ladislaus I. (1077—1095), 3 Koloman (1015—1116), 3 Béla II. (1131—1141), und eine war eine Fälschung eines ungarischen Denars vom 11. Jahrhundert. Wenn wir die Gräber mit Münzen auf die Karte des Gräberfeldes projizieren, tauchen zwei Fragen auf: Erstens, ob die Bestattungen hier schon während der Herrschaft von Salamon begannen, und zweitens, ob das Gräberfeld ununterbrochen bis zur Zeit von Béla II. bestand.

Die erste Frage wird dadurch gerechtfertigt, daß, obwohl die Struktur des Gräberfeldes eine Verteilung nach einheitlichem Prinzip zeigt, scheinen die Bestattungsorte der einzelnen Familien und auch ihre Verbreitungsrichtungen bei der Auswahl des Gräberfeldortes bestimmt worden sein, denn in der westlichen Hälfte der nördlichen (I.) und mittleren (II.) Gruppe des Gräberfeldes befinden sich nur Münzen von Salamon, Géza dux und Géza I., während in anderen Teilen des Gräberfeldes die Münzen aus der Zeit von Ladislaus I. stammen. Und da wir wissen, daß die „*renovatio monetarum*“, die sich in der Zeit von Salamon und Ladislaus I. zweijährlich wiederholte,³⁸² seit Andreas I. zur Praxis wurde, so muß man annehmen, daß die Bestattungen in der Zeit von Salamon begannen, und als zweijährlich immer neue Münzen erscheinen, mußten die Mitglieder der Gemeinschaft ihre Münzen wechseln und die später Verstorbenen bekamen schon die neuen Münzen als Obulus. Wir wissen aber auch, daß König Salamon während der Regierung von Géza und Ladislaus in der Umgebung von

Pozsony (Bratislava) Macht besaß und sogar während der Herrschaft von Géza sein Geld vom Typ CNH. I. 21. prägen ließ.³⁸³ Deshalb halten wir es nicht für ausgeschlossen, daß die Münzen von Salamon trotz der Zwangseinwechslung noch zu Beginn der Herrschaft von Géza und Ladislaus im Verkehr waren, wie dies auch über die wegen ihrer Beständigkeit wertvollen Géza-dux-Münzen angenommen werden kann. Es ist also möglich, daß das Gräberfeld zu Beginn der Herrschaft von Ladislaus I. angelegt wurde, was auch dadurch unterstützt wird, daß diese Gemeinschaft — zwecks Verteidigung des Grenzlands hier angesiedelt — aus von mehreren Orten angeworbenen Familien bestand, die so eine Zeitlang der Aufmerksamkeit dem Geldwechsler entgehen konnten.

Die zweite Fragestellung wird dadurch gerechtfertigt, daß, während die aus der Zeit Königs Koloman stammenden Münzen in solchen Gräbern vorkamen, die mit den Gräbern, in denen die letzten Münzen von Ladislaus I. lagen, eng in Verbindung stehen, wir aus der folgenden Zeit über nicht so viel Gräber ohne Münzen verfügen, mit deren Hilfe wir den Zeitabschnitt zwischen dem Beginn der Herrschaft Kolomans und der Regierung Bélas II. überbrücken könnten. Die Bestattungen scheinen also hier mit dem Herrschaftsantritt Kolomans, um 1100 für eine Weile unterbrochen (oder zwangsweise unterbunden) worden sein. Mit Vorbehalt kann auch angenommen werden, daß der in Gesetzen von Ladislaus und Koloman sehr vorangetriebene Bau der Kirche vielleicht damals verwirklicht wurde, und sich der größte Teil der Einwohnerschaft hier bestatten ließ. Das Gräberfeld in Pusztaszentlászló wurde also gegen 1070—1077 angelegt und ungefähr bis 1100 benutzt, und erst später, anfangs der 1130er Jahre erneut in Gebrauch genommen.

Im Grab 102 konservierte eine Münze von Ladislaus I. ein *Textilstück*. Es ist ein Leinenrest³⁸⁴ und stammt wahrscheinlich aus dem Totentuch.

DIE STRUKTUR DES GRÄBERFELDES

Die Analyse der Bestattungsgruppen bestärkte unsere Behauptung, wonach die Bestattungsorte der einzelnen Familien und die Verbreitungsrichtungen der Bestattungsorte bei der Auswahl des Gräberfeldortes bestimmt wurden. Das Gräberfeld wurde in drei Teile geteilt; der nördliche Teil (I) hatte eine Ost—West-, der mittlere (II) West—Ost-, der südliche Teil (III) vermutlich auch eine Ost—West-Verbreitungsrichtung. Vielleicht ist dies auch damit zu erklären, daß das Gräberfeld bei der Auffassung der Bestattungen fächerförmig wurde. In den ersten Reihen des Gräberfeldes ist ein solches Bestattungssystem nachzuweisen, das für einen Teil der Bestattungsorte der landnahmezeitlichen ungarischen Großfamilien charakteristisch war: Die Verstorbenen wurden nach dem Geschlecht im rechten oder linken Teil des Gräberfeldes bestattet (I. a., II. a. Gruppen).³⁸⁵⁻³⁸⁶

DIE WIRTSCHAFTLICHE LAGE DER GEMEINSCHAFT IN PUSZTASZENTLÁSZLÓ

Die wirtschaftliche Situation einer Gemeinschaft und darin der einzelnen Familiengruppen läßt sich aufgrund der Beigaben der Toten — wie wir wissen — nur sehr annähernd bestimmen. Die im Gräberfeld gefundenen Schmucksachen und Münzen zeigen nicht eindeutig den Vermögenszustand der jeweiligen Gemeinschaft. Wir meinen trotzdem, daß es für den Vermögenszustand der einzelnen Familien charakteristisch ist, aus welchem Material die Schmucksachen ihrer Frauen hergestellt wurden, von welchem Gewicht und welcher Qualität sie sind. Das gilt besonders in Verbindung mit der damals wertmessenden Funktion des Silbers und Silberschmucks. Darin sehen wir einen Vergleichsgrund, mit dem man die wirtschaftliche Lage, den Vermögenszustand der einzelnen Familien mit relativer Sicherheit nachweisen kann. Wir ließen den gesamten Silberschmuck des Gräberfeldes (Ringe mit S-Ende, Fingerringe) abwiegen.³⁸⁸ Das Gesamtgewicht beträgt 261,8765 Gramm. Dessen Wert betrug im letzten Drittel des 11. Jahrhunderts — wenn wir das Durchschnittsgewicht der Denare von Ladislaus I. zugrunde legen³⁸⁹ — 385,2 Denare. Wenn wir noch die in 42 Gräbern gefundenen Münzen dazurechnen, betrug der Gesamtwert des Silbers 10,5 Pensa. Mit der Untersuchung der Verteilung dieser Silbermenge konnten wir feststellen, daß der linke Teil des Gräberfeldes (I. Gruppe) der reichste, der rechte Teil (III. Gruppe) der ärmste war. Bei der Untersuchung der Teile in kleineren Einheiten stellte sich heraus, daß die Gruppe I.b. besonders reich ist. Innerhalb von 2 Gruppen (II.a., III.a.) kann eine starke Differenzierung beobachtet werden, in 2 anderen (II.b., III.b.) entsprechen die Angaben dem Durchschnitt. In der Gruppe I.a. ist die Differenzierung am geringsten, obwohl hier mehr Silber vorhanden ist als durchschnittlich im Gräberfeld. Die Gruppe II.c. ist die ärmste, es gibt hier verschwindend wenig Silberschmuck.

Zum Vergleich untersuchten wir innerhalb der einzelnen Gruppen auch die Verteilung der aus anderem Material angefertigten Schmucksachen. Bei den Schmucksachen aus Zinn-Blei gilt die Tendenz: je geringer die Zahl des Silberschmucks in einer Gruppe, desto größer ist die des aus Zinn-Blei hergestellten Schmucks. Ähnlich verhält es sich bei den Schmucksachen aus Bronze.

DIE ROLLE DER GEMEINSCHAFT VON PUSZTASZENTLÁSZLÓ IN DER GRENZVERTEIDIGUNG DES 11. JAHRHUNDERTS

Die Umgebung der im 9. Jahrhundert dicht bevölkerten Zalaer Hügel und Wälder³⁹⁰ wurde zum Randgebiet des entstehenden ungarischen Staates. Die westlichsten Siedlungen der Zalaer Strecke des westlichen Grenzverlaufes befanden sich im 10. Jahrhundert im Tal des Flusses Zala. Aufgrund der damaligen archäologischen Fundorte^{391–401} können wir die westliche Grenzlinie entlang Vasvár—Győrvár—Zalaszentiván—Felső-Válicka-Tal — (dann ungefähr von Bak östlicher) das Tal von Széyiz — (bzw. nach Pölöskefő) von Prinzipális (ganz bis zur Mur) abmarken. Diese Linie fällt mit der westlichen Grenzlinie der Dörfer der Zalavärer Abtei zusammen. Diese Dörfer sind in der Gründungsurkunde der Abtei (1019) genannt.⁴⁰² Es muß zur Verschenkung dieser Dörfer gekommen sein, da sich die Grenzlinie am Anfang des 11. Jahrhunderts langsam nach Westen verschob und später den westlichen Rand des Grenzödlandes des 10. Jahrhunderts, das Tal von Kerka erreichte. Das neue Grenzödländ wurde danach schon durch Hetés—Muraköz gebildet. Die Frage des sich um die Mitte des 11. Jahrhunderts ausgebildeten Grenzödlandes wurde aufgrund der schriftlichen Quellen von J. Holub beruhigend geklärt⁴⁰³, und hier wurde die Grenze letztmals auch von H. Göckenjan bezeichnet.⁴⁰⁴

Zur Reihe der Grenzsiedlungen, die den um die Mitte des 11. Jahrhunderts ausgebauten Grenzstreifen verteidigten, gehörte auch die Siedlung von Pusztaszentlászló. Diese Siedlung, obwohl sie aufgrund der Oberflächenfunde gut zu umgrenzen ist, wurde wahrscheinlich durch den jahrhundertelangen Ackerbau völlig zerstört. Aufgrund der Sondenausgrabung können wir annehmen, daß sie aus Blockhäusern bestand, die im Komitat Zala auch anderswo aufzufinden sind.⁴⁰⁵

Der Name der Siedlung wurde weder durch schriftliche Quellen noch durch mündliche Überlieferungen bewahrt. Sie hatte vermutlich keinen eigenen Namen, weil sie zu Söjtör gehörte, dessen nordöstliche Grenze sich aufgrund der schriftlichen Quellen genau auf diesem Gebiet befand.^{406–408} Die Gemeinde Szentlászló kam erst im 13. Jahrhundert zustande, ihre erste Erwähnung stammt aus dem Jahre 1270, zu dieser Zeit wurde auch ihre Kirche erbaut.^{409–410}

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Der Fundort und seine Umgebung. 1 — das Gräberfeld, 2 — die zum Gräberfeld gehörige Siedlung, 3 — das Dorf Szentlászló (1270) und die Stelle seiner Kirche

Abb. 2. Grab Nr. 8

Abb. 3. Grab Nr. 38

Abb. 4. Grab Nr. 43

Abb. 5. Grab Nr. 49

Abb. 6. Grab Nr. 52

Abb. 7. Grab Nr. 57

Abb. 8. Grab Nr. 59

Abb. 9. Grab Nr. 66

Abb. 10. Grab Nr. 76

Abb. 11. Grab Nr. 80

Abb. 12. Grab Nr. 94

Abb. 13. Grab Nr. 96

Abb. 14. Grab Nr. 100

Abb. 15. Grab Nr. 102

Abb. 16. Grab Nr. 109

Abb. 17. Grab Nr. 113

Abb. 18. Grab Nr. 117

Abb. 19. Grab Nr. 123

Abb. 20. Grab Nr. 125

Abb. 21. Grab Nr. 126

Abb. 22. Grab Nr. 130

Abb. 23. Grab Nr. 132

Abb. 24. Grab Nr. 133

Abb. 25. Grab Nr. 138

Abb. 26. Grab Nr. 155

Abb. 27. Grab Nr. 159

Abb. 28. Grab Nr. 161

Abb. 29. Grab Nr. 163

Abb. 30. Grab Nr. 172

Abb. 31. Grab Nr. 173

Abb. 32. Grab Nr. 178

Abb. 33. Grab Nr. 185

Abb. 34. Grab Nr. 188

Abb. 35. Grab Nr. 196

Abb. 36. Grab Nr. 198

Abb. 37. Grab Nr. 202

Abb. 38. Grab Nr. 203

Abb. 39. Die Änderung der Grabtiefe nach dem Geschlecht der Toten. 1 — Kinder-, 2 — Frauen-, 3 — Männergräber

Abb. 40. Die Verteilung des Ringschmucks aus verschiedenem Material in den Frauengräbern. 1 — gesamter Ringschmuck, 2 — Ringschmuck aus Zinn-Blei, 3 — Ringschmuck aus Silber, 4 — Ringschmuck aus Bronze

Abb. 41. Lederbandrest der S-Ringe aus Silber des Grabes 59

Abb. 42. Die ausgestreckten Zeichnungen der Fingerringe mit sog. Kerbschrift. 1 — Grab Nr. 28, 2 — Grab Nr. 94,

3 — Grab Nr. 105, 4 — Grab Nr. 123, 5 — Grab Nr. 196, 6 — Grab Nr. 119

Abb. 43. Die Grenzlinie auf dem Gebiet von Komitat Zala im 10. und 11. Jahrhundert 1 — Dörfer in der Gründungsurkunde von 1019 („A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története" 7, Budapest 1902. Seite 471), 2 — Gräberfelder im 10. Jahrhundert und am Anfang des 11. Jahrhunderts, 3 — Burgen des 10.—11. Jahrhunderts, 4 — Grenzlinie des 10. Jh., 5 — Grenzlinie des 11. Jh., 6 — die nördliche Grenze des Grenzödlandes im 11. Jh.

Abb. 44. Das Gräberfeld von Pusztaszentlászló aus dem 11. Jh. und die Umgebung der Siedlung in der Arpadenzeit

Abb. 45. Die Zeichnung der Gräber 1—7 und 9; 1—2 — Funde aus dem Grab Nr. 1, 3 — Grab Nr. 2, 4 — Grab Nr. 3, 5 — Grab Nr. 6

Abb. 46. Die Zeichnung der Gräber 8 und 10—15; 1—6 — Funde aus dem Grab Nr. 8, 7—24 — Grab Nr. 15

Abb. 47. Die Zeichnung der Gräber 16—21; 1—2 — Funde aus dem Grab Nr. 21, 3 und 5 — Grab Nr. 20, 4 — Grab Nr. 18, 6 — Grab Nr. 19

Abb. 48. Die Zeichnung der Gräber 22—27; 1—5 — Funde aus dem Grab Nr. 23, 6 — Grab Nr. 25, 7—9 — Grab Nr. 26, 10—16 — Grab Nr. 24

Abb. 49. Die Zeichnung der Gräber 28—34; 1 — Funde aus dem Grab Nr. 28, 2—5 und 7 — Grab Nr. 29, 6 — Grab Nr. 30, 8 — Grab Nr. 34, 9 und 11 — Grab Nr. 32, 10 — Grab Nr. 31

Abb. 50. Die Zeichnung der Gräber 35—39; 1—3 — Funde aus dem Grab Nr. 35, 4—6 und 9 — Grab Nr. 37, 7—8 — Grab Nr. 38, 10 — Grab Nr. 39

Abb. 51. Die Zeichnung der Gräber 40, 43, 45—48; 1—7 — Funde aus dem Grab Nr. 40, 8—13 — Grab Nr. 43, 14 — Grab Nr. 44, 15—16 — Grab Nr. 47

Abb. 52. Die Zeichnung der Gräber 49—52 1—5 — Funde aus dem Grab Nr. 49, 6—8 — Grab Nr. 50, 9—16 — Grab Nr. 52

Abb. 53. Die Zeichnung der Gräber 53—55 und 57—59; 1 — Funde aus dem Grab Nr. 58, 2—6 — Grab Nr. 57, 7—10 — Grab Nr. 59

Abb. 54. Die Zeichnung der Gräber 62—69; 1—3 — Funde aus dem Grab Nr. 66, 4—5 — Grab Nr. 64, 6 — Grab Nr. 67

Abb. 55. Die Zeichnung der Gräber 70—74 und 76; 1—4 — Funde aus dem Grab Nr. 73, 5—15 — Grab Nr. 76

Abb. 56. Die Zeichnung der Gräber 77—83; 1 — Funde aus dem Grab Nr. 80, 2 — Grab Nr. 83, 3 — Grab Nr. 82

Abb. 57. Die Zeichnung der Gräber 84—89 und 91—92; 1—2 — Funde aus dem Grab Nr. 92

Abb. 58. Die Zeichnung der Gräber 93—96; 1—9 — Funde aus dem Grab Nr. 94, 10—19 — Grab Nr. 96

Abb. 59. Die Zeichnung der Gräber 97—100 und 103; 1 und 4—7 — Funde aus dem Grab Nr. 100, 2 — Grab Nr. 97, 3 — Grab Nr. 98

Abb. 60. Die Zeichnung der Gräber 101—102 und 104—106; 1—4 — Funde aus dem Grab Nr. 101, 5—11 — Grab Nr. 102, 12 — Grab Nr. 105, 13 — Grab Nr. 106

Abb. 61. Die Zeichnung der Gräber 107 und 109—111; 1 — Funde aus dem Grab Nr. 110, 2—12 — Grab Nr. 109, 13 — Grab Nr. 107, 14 — Grab Nr. 111

Abb. 62. Die Zeichnung der Gräber 112—114; 1—11 — Funde aus dem Grab Nr. 113, 12 — Grab Nr. 112, 13 — Grab Nr. 114

Abb. 63. Die Zeichnung der Gräber 115—117, 119 und 121; 1—4 und 6 — Funde aus dem Grab Nr. 117, 5, 7—8 — Grab Nr. 119, 9—12 — Grab Nr. 115

Abb. 64. Die Zeichnung der Gräber 120, 123, 125 und 127; 1 — Funde aus dem Grab Nr. 120, 2—4 — Grab Nr. 123, 5—11 — Grab Nr. 125

Abb. 65. Die Zeichnung der Gräber 124, 126 und 128—131; 1—6 — Funde aus dem Grab Nr. 126, 7—8 — Grab Nr. 124, 9—21 — Grab Nr. 130

Abb. 66. Die Zeichnung der Gräber 132—134 und 136—137; 1—6 — Funde aus dem Grab Nr. 132, 7 — Grab Nr. 137, 8—13 — Grab Nr. 133

Abb. 67. Die Zeichnung der Gräber 135, 138—142, 144—148, 150 und 157; 1 — Funde aus dem Grab Nr. 140, 2—6 — Grab Nr. 138

Abb. 68. Die Zeichnung der Gräber 143, 151, 153—154 und 157; 1—4 — Funde aus dem Grab Nr. 143, 5—11 und 13—14 — Grab Nr. 151, 12 — Grab Nr. 154

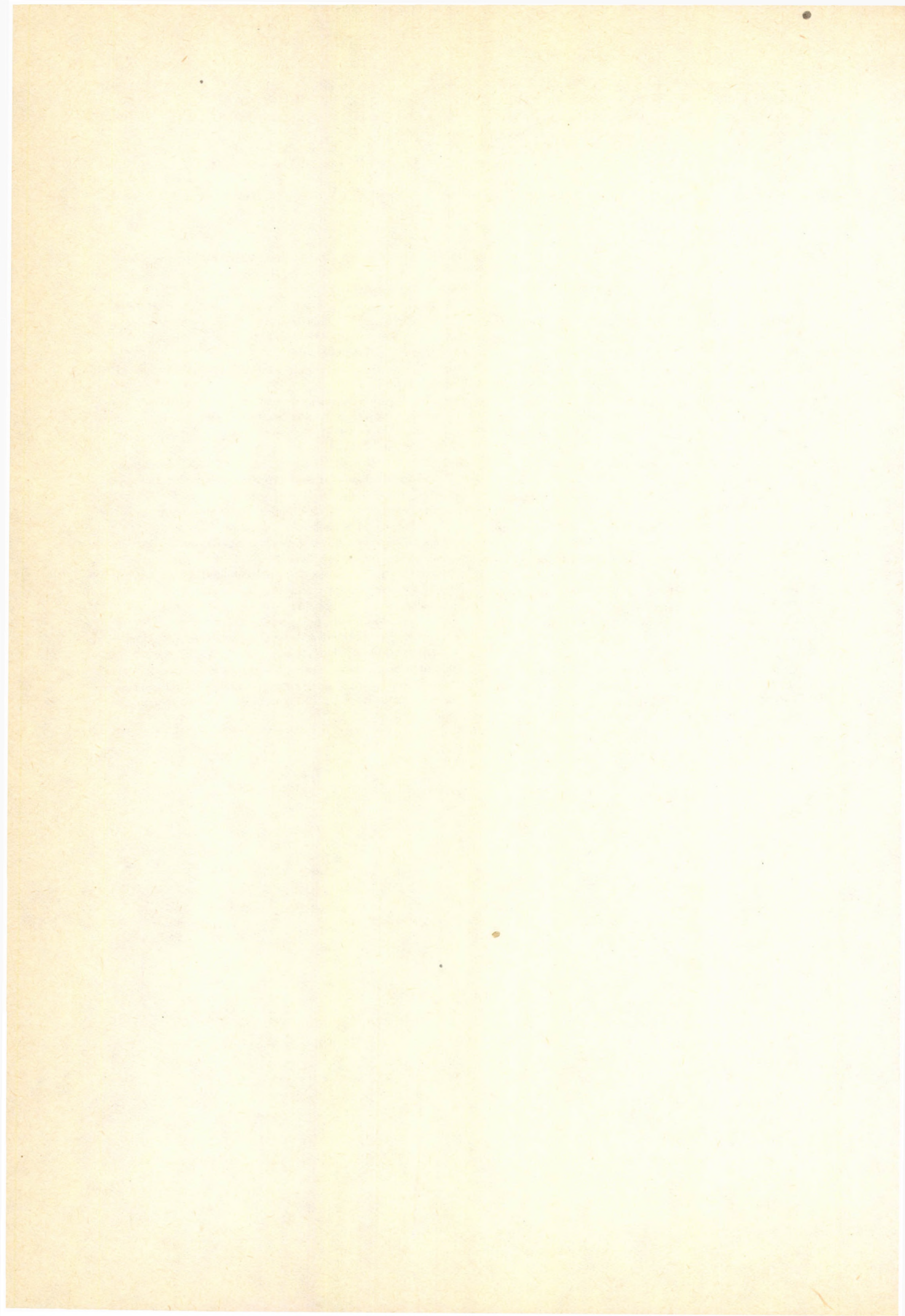
Abb. 69. Die Zeichnung der Gräber 155—156, 158—159 und 162; 1—6 — Funde aus dem Grab Nr. 155, 7—8 — Grab Nr. 158, 9—14 — Grab Nr. 159

Abb. 70. Die Zeichnung der Gräber 160—161, 163 und 166; 1—14 — Funde aus dem Grab Nr. 163, 15 — Grab Nr. 160, 16—19 — Grab Nr. 161

- Abb. 71.* Die Zeichnung der Gräber 164—165 und 167—169:
1 — Funde aus dem Grab Nr. 164, 2 — Grab Nr. 165,
3—10 — Grab Nr. 168, 11 — Grab Nr. 169
- Abb. 72.* Die Zeichnung der Gräber 170—171 und 173—174:
1—9 — Funde aus dem Grab Nr. 173, 10 und 12 — Grab
Nr. 171, 11 — Grab Nr. 174
- Abb. 73.* Die Zeichnung der Gräber 172, 176—177 und 179—180:
1—6 — Funde aus dem Grab Nr. 172, 7—8 — Grab Nr. 180,
9—10 — Grab Nr. 177
- Abb. 74.* Die Zeichnung der Gräber 175, 178 und 183—184: 1—2,
5 und 7 — Funde aus dem Grab Nr. 178, 3 — Grab Nr. 184,
4 — Grab Nr. 183, 6 — Grab Nr. 175
- Abb. 75.* Die Zeichnung der Gräber 181—182, 185 und 191:
1—6 — Funde aus dem Grab Nr. 185, 7, 9—11 — Grab
Nr. 181, 8 und 12 — Grab Nr. 182
- Abb. 76.* Die Zeichnung der Gräber 186—189: 1—6 — Funde aus
dem Grab Nr. 186, 7—9 — Grab Nr. 187, 10—12 — Grab
Nr. 188
- Abb. 77.* Die Zeichnung der Gräber 190 und 192—195:
1—2 — Funde aus dem Grab Nr. 188, 3 — Grab Nr. 190,
4 und 6—8 — Grab Nr. 194, 5 und 9 — Grab Nr. 192
- Abb. 78.* Die Zeichnung der Gräber 196—197 und 199—200:
1—4 und 8—9 — Funde aus dem Grab Nr. 196, 5—7 — Grab
Nr. 197, 10—11 — Grab Nr. 200
- Abb. 79.* Die Zeichnung der Gräber 198 und 201—202: 1—16 —
Funde aus dem Grab Nr. 202, 17—31 — Grab Nr. 198
- Abb. 80.* Die Zeichnung des Grabes 203: 1—12 — Funde aus dem
Grab Nr. 203
- Abb. 81.* 1 — Grab Nr. 83, 2 — Grab Nr. 95, 3 — Grab Nr. 93,
4 — Grab Nr. 100
- Abb. 82.* 1 — Grab Nr. 172, 2 — Grab Nr. 154, 3 — Grab Nr. 158,
4 — Grab Nr. 169, 5 — Grab Nr. 186, 6 — Grab Nr. 107,
7 — Grab Nr. 106, 8 — Grab Nr. 59, 9 — Grab Nr. 185,
10 — Grab Nr. 110, 11 — Grab Nr. 102, 12 — Grab Nr. 97
- Abb. 83.* 1 — Grab Nr. 171, 2 — Grab Nr. 8, 3 — Grab Nr. 113,
4 — Grab Nr. 115, 5 — Grab Nr. 140, 6 — Grab Nr. 43,
7 — Grab Nr. 132, 8 — Grab Nr. 64, 9 — Grab Nr. 190,
10 — Grab Nr. 163, 11 — Grab Nr. 92, 12 — Grab Nr. 151
- Abb. 84.* 1 — Grab Nr. 82, 2 — Grab Nr. 92, 3 — Grab Nr. 20,
4 — Grab Nr. 3, 5 — Grab Nr. 164, 6 — Grab Nr. 58,
7 — Grab Nr. 124, 8 — Grab Nr. 177
- Abb. 85.* 1 — Grab Nr. 178, 2 — Grab Nr. 29, 3 — Grab Nr. 117,
4 — Grab Nr. 182, 5 — Grab Nr. 80, 6 — Grab Nr. 125,
7 — Grab Nr. 175, 8 — Grab Nr. 181, 9 — Grab Nr. 119,
10 — Grab Nr. 120
- Abb. 86.* 1 — Grab Nr. 94, 2 — Grab Nr. 105, 3 — Grab
Nr. 123, 4 — Grab Nr. 196, 5 — Grab Nr. 119, 6 — Grab
Nr. 28
- Abb. 87.* 1 und 4—5 — Grab Nr. 113, 2—3 und 6 — Grab
Nr. 172
- Abb. 88.* 1—4 — Grab Nr. 202, 5 — Grab Nr. 113, 6—7 — Grab
Nr. 155, 8 — Grab Nr. 203
- Abb. 89.* 1 — Grab Nr. 49, 2 — Grab Nr. 196, 3 — Grab Nr. 43,
4 — Grab Nr. 130, 5 — Grab Nr. 66, 6 — Grab Nr. 202,
7 — Grab Nr. 163
- Abb. 90.* Der Textilrest aus dem Grab Nr. 102. 1 — rechte Seite,
2 — linke Seite, 3 — ausgebreitet
- Abb. 91.* 1—9 — Scherben und Tonkugeln aus der zum
Gräberfeld gehörigen Siedlung.
- Abb. 92.* Das Gräberfeld in Pusztaszentlászló aus dem 11.
Jahrhundert
- Abb. 93.* Die Verteilung der Gräber des Gräberfeldes in
Pusztaszentlászló nach Geschlecht und Alter. 1 — neonatus,
2 — inf. I., 3 — inf. II., 4 — juvenilis, 5 — adultus,
6 — maturus, 7 — senilis
- Abb. 94.* Die Gräber des Gräberfeldes in Pusztaszentlászló, in
denen es Münzen und mehrere Silberschmuckstücke gab
(neben den Gräbern in Rahmen die Nummer der Münzen
nach CNH I.) 1 — Silberschmuck, mehr als 5 Gramm,
2 — Silberschmuck, mehr als 12 Gramm
- Abb. 95.* Die Verteilung der Toten von Pusztaszentlászló nach
dem anthropologischen Typ. 1 — alpin, 2 — pamirisch,
3 — nordisch, 4 — taurid, 5 — crô-magnonid, 6 — mongolid,
7 — ost-mediterran, 8 — turanid, 9 — mediterran, kb. —
ost-baltisch, d. — dinarisch, l. — lappid, ch. — „chancelade“,
ká. — mittel-asiatisch, ir. — iranisch
- Abb. 96.* Die Verteilung der Toten von Pusztaszentlászló nach
den charakteristischen anatomischen Variationen und
Krankheiten. 1 — os incae, 2 — sutura sagittalis, 3 — su-
tura coronalis, 4 — sutura metopica, 5 — os mastoideum
divisum, 6 — Gruben von Pacchioni, 7 — Anomalia ossi
epipterici

A TEMETŐ EMBERTANI VIZSGÁLATA

KISZELY ISTVÁN

A TEMETŐ NÉHÁNY EMBERTANI ADATA

Az életkorok és nemek meghatározását R. Martin szerint végeztem.

Az 1. táblázat alapján nyilvánvaló, hogy „átlagos életkor” számítása értelmetlen, mert egyetlen (150. sír) sírból került csak elő újszülött (neonatus) csontváza. Hasonlóképpen alacsony (52, azaz 26,7%) a 14 év alatt meghaltak aránya. A 12 embertanilag meghatározhatatlan nemű egyéntől eltekintve a férfiak és nők megoszlásának aránya reálisnak látszik.

1. táblázat. A pusztaszentlászlói temető halottainak életkor és nemek szerinti megoszlása

Életkorcsoport	Férfiak	Nők	Meghatározhatatlan neműek
0—1 éves	—	—	1
1—4 éves	—	—	8
4—7 éves	—	—	28
7—14 éves	—	—	15
14—23 éves	3	10	1
23—40 éves	25	33	7
40—60 éves	22	24	4
60—x éves	8	6	—
Összesen:	58	73	64

Embertanilag a 203 sírból 195 egyénnek lehetett sírok szerint az életkorát meghatározni. Ezen kívül 5 egyéntől maradt csontváz- vagy csontvázrész, amelyek megnyugtatóan nem köthetők számozott sírokhoz, vagy szórványleletek, vagy utólag elkeveredtek. Három sírban (52., 61. és 118.) nem volt embercsontmaradvány.

A pusztaszentlászlói temető halottai közül 30 férfinak és 36 nőnek lehetett a *rassztípusát* (taxonómiai helyét) meghatározni. Bár a „tiszta” típusokhoz kevés egyént lehetett sorolni, egy-egy típuscsoportba olyan egyéneket soroltunk, amelyeknél az említett rassz dominál. Taxonómiai szempontból a temetőben 3 csoportot különíthetünk el. 1. Az elsőbe az alpi, a crômagnonid, a mediterrán (atlanto és gracil), a nordikus és az ún. „chancelade” típus képviselői tartoznak. Az ide sorolt egyéneket összefoglaló néven „autochton lakosságnak” is nevezhetjük, mert a Kárpát-medence korábbi népességének kialakításában is fontos szerepet játszottak. Ide összesen 15 férfi és 12 nő sorolható. 2. A második csoportba a keleti mediterránok, a turanidok, a tauridok, a kelet-baltiak és a pamiriak (az irániakkal együtt) sorolhatóak. Ide összesen 11 férfi és 18 nő tartozik. Az ide soroltakat nevezzük „törzsökös magyaroknak”, azaz olyanoknak, akiket leginkább lehet a „honfoglaló ma-

2. táblázat. A temetőben eltemetettek taxonómiai besorolása

Típus, ahova az egyedek elsődlegesen besorolhatóak	Férfiak	Nők
Alpi	3	2
Crô-magnonid	3	1
Mediterrán (atlanto- és gracil-)	5	7
Nordikus és „chancelade” őseurópai	4	2
Keleti-mediterrán	7	2
Turanid	1	11
Taurid	3	—
Kelet-európai (balti)	—	2
Pamiri és iráni	—	3
Tungid és dominánsan valamely mongolid típushoz sorolható	4	6
Összesen:	30	36

3. táblázat. Az agykoponya főbb méreteinek átlaga

Martin f. szám	Paraméterek	Férfiak		s	Nők		s
		N	M		N	M	
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	41	185,0	7,41	34	178,4	7,63
3.	Glabella-lambda hosszúság	37	177,6	7,96	32	170,6	7,82
5.	Koponyaalap hosszúsága	32	103,8	6,92	25	98,0	5,86
7.	Foramen magnum hosszúsága	28	34,0	4,21	30	33,1	5,63
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	39	137,6	5,13	38	131,7	4,22
9.	Legkisebb homlokszélesség	34	98,0	3,26	32	94,5	3,92
10.	Legnagyobb homlokszélesség	35	119,3	4,26	30	117,4	4,93
11.	Biauriculáris szélesség	34	118,6	6,93	34	114,4	7,16
12.	Legnagyobb tarkószélesség	39	112,5	7,16	35	110,3	6,92
13.	Csecsnyúlvány-szélesség	35	105,4	5,96	33	101,2	8,77
17.	Agykoponya magassága	31	134,2	5,93	30	126,2	4,52
20.	Porion-bregma magasság	36	115,5	3,26	28	111,3	4,42
23.	Horizontális koponyakerület	32	528,7	14,23	34	515,6	13,16
24.	Haránt koponyaív	36	300,2	12,36	32	301,4	16,27
25.	Nyílrányú koponyaív	34	377,4	14,26	29	365,5	15,22
32/1.	Nasion-bregma szög	23	46,5°	8,67	24	47,9°	7,11
32/2.	Glabella-bregma szög	23	42,1°	4,62	22	42,2°	3,83
32/a.	Tangentialis szög	24	77,6°	4,50	22	77,0°	3,96

4. táblázat. Az arckoponya főbb méreteinek átlaga

Martin f. szám	Paraméterek	Férfiak		s	Nők		s
		N	M		N	M	
40.	Arckoponya hosszúsága	27	93,8	6,73	20	95,7	7,02
42.	Alsóarc hosszúsága	25	107,5	5,91	19	101,3	4,36
43.	Felsőarc-szélesség	43	103,6	4,21	28	100,5	3,93
44.	Biorbitális szélesség	29	95,8	3,21	30	90,5	4,36
45.	Arcszélesség	22	128,3	6,01	20	125,8	5,23
46.	Középarc-szélesség	24	94,7	5,21	19	100,5	4,99
47.	Arcmagasság	26	116,8	4,76	22	107,5	3,22
48.	Felsőarc-magasság	28	70,4	3,92	22	70,4	2,96
50.	Orrgyök szélessége	21	22,8	2,22	22	23,5	1,96
51.	Orbitaszélesség	19 21	37,1 36,8	2,61 2,93	20 21	35,7 34,6	2,55 3,01
52.	Orbitamagasság	22 20	31,0 31,0	3,06 3,36	21 25	31,9 31,4	2,96 3,08
54.	Orrszélesség	16	21,5	4,66	25	21,0	5,43
55.	Apertura piriformis magassága	22	49,1	4,61	22	47,5	5,67
60.	Maxilloalveolaris hosszúság	25	54,4	6,16	25	47,8	5,93
61.	Maxilloalveolaris szélesség	25	61,4	6,66	24	59,8	6,06
62.	Szájpad hosszúsága	17	53,0	5,01	19	35,9	5,16
63.	Szájpad szélessége	23	37,7	3,62	26	35,9	3,80
65.	Condylus-távolság	25	118,6	8,11	26	113,2	9,63
66.	Állkapocs-szélesség	31	102,1	7,96	30	94,4	10,00
68.	Állkapocs-hosszúság	34	107,9	5,00	27	99,4	6,03
69.	Állcsúcmagasság	35	31,7	4,46	30	30,7	5,63
72.	Areprofiluszög	24	82,7°	4,00	22	82,5°	4,06
73.	Középarc-profiluszög	22	82,1°	5,06	22	86,3°	5,11
79.	Állkapocs-szög	25	121,5°	6,00	19	123,2°	5,96

5. táblázat. A csontváz főbb jelzőinek átlaga

Martin f. szám	Paraméterek	Férfiak			Nők		
		N	M	s	N	M	s
8:1	Hosszúság-szélesség jelző	39	75,0	5,11	30	75,5	4,73
17:1	Hosszúság-magasság jelző	30	74,5	4,26	29	72,0	4,06
20:1	Hosszúság-magasság jelző	37	62,2	3,96	27	62,2	3,99
17:8	Szélesség-magasság jelző	29	99,7	4,26	30	90,5	2,90
20:8	Szélesség-magasság jelző	36	84,4	4,06	27	82,2	3,96
9:10	Harántomlok-jelző	33	82,6	3,68	28	80,8	3,76
9:8	Transversalis frontoparietalis jelző	32	71,0	3,68	31	70,3	3,73
47:45	Morfológiai arcjelző	20	89,4	5,13	16	85,2	4,96
48:45	Felsőarc-jelző	22	52,0	4,96	19	51,9	3,26
52:51	Szemüreg-jelző	23 17	85,0 82,0	4,36 4,66	11 17	85,6 86,7	4,23 5,40
54:55	Orrüreg-jelző	16	44,3	1,99	20	45,2	2,00
50:44	Interorbitalis-jelző	16	23,1	3,9	23	24,6	2,86
63:62	Szájpadjelző	21	72,6	5,03	16	79,3	5,11
61:60	Maxillo-alveolaris jelző	21	111,8	3,05	22	118,9	2,00
6:1	Clavicula robuszticitas jelző	29 24	26,3 25,8	3,00 3,36	21 17	25,7 26,3	4,63 4,70
6:5	Humerus diaphysis transv. jelző	53 49	83,1 82,6	10,12 12,11	41 36	79,8 80,8	9,86 10,39
7:1	Humerus hossz-kereszt jelző	34 27	21,1 20,7	2,16 1,99	27 24	21,3 20,1	2,86 2,93
Olivier	Sexual-jelző pelvisnél	34	85,8	13,66 14,20	31	100,6	11,26 12,80
6:7	Femur index pilastericus	51 48	100,3 122,3	12,73 11,96	44 41	93,7 98,2	13,67 13,90
10:9	Femur index platymericus	50 46	80,9 80,4	6,67 6,90	44 46	80,7 79,9	8,76 8,90
9a8a	Tibia index cnemicus	47 41	68,6 68,7	6,76 6,95	38 33	73,3 74,4	7,00 6,97
	Számított testmagasság	55	165,8	8,26	44	155,6	5,73

6. táblázat. A vázcsontok főbb méreteinek átlaga

Martin f. szám	Paraméterek	Férfiak						Nők					
		jobb		bal		jobb		bal		jobb		bal	
		N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
1.	Clavicula legn. hosszúsága	28	146,7	12,82	22	139,5	13,61	28	134,1	10,26	18	133,6	11,60
6.	Clavicula középső kerülete	44	38,5	3,56	37	38,8	3,60	30	34,2	4,09	31	34,5	3,96
1.	Humerus legnagyobb hossza	32	325,6	6,97	31	312,2	6,60	25	303,4	8,68	23	291,0	9,02
2.	Humerus teljes hossza	30	322,1	6,80	29	318,4	6,58	26	291,8	7,68	24	290,4	7,70
4.	Humerus distalis epiph. szél.	33	61,1	3,66	33	62,0	3,90	23	54,0	2,86	27	53,8	2,70
5.	Humerus diaphysis max. átm.	53	22,4	3,55	48	21,3	3,60	44	19,5	3,98	42	18,6	3,32
6.	Humerus diaphysis min. átm.	57	18,1	3,96	54	15,2	3,70	39	15,4	3,86	35	15,4	4,02
7.	Humerus diaphysis legk. köz. ker.	68	67,9	6,66	55	62,5	6,70	35	59,4	7,89	32	59,6	8,00
9.	Humerus fejének transv. átm.	35	44,3	5,57	35	45,0	5,60	31	39,6	6,60	28	39,2	6,89
1.	Radius legnagyobb hosszúsága	42	239,8	12,67	23	243,7	15,60	24	225,9	12,60	20	218,0	11,56
4.	Radius diaph. transvers. átm.	49	15,6	3,60	49	15,4	3,55	42	13,9	4,06	37	13,4	4,67
5.	Radius diaph. sagg. átmérő	45	11,5	2,00	43	11,6	2,16	41	9,7	2,53	37	9,6	2,67
1.	Femur legnagyobb hosszúság	35	449,9	20,26	29	447,6	22,60	36	419,2	21,56	35	417,8	26,16
2.	Femur természetes hosszúság	28	445,1	19,67	28	442,7	21,90	29	414,7	21,60	28	409,8	25,49
6.	Femur diaph. sagg. középső átm.	54	27,5	2,46	54	27,9	2,51	46	23,8	2,77	45	24,6	2,65
7.	Femur diaph. transv. köz. átm.	53	27,7	2,36	54	28,7	2,50	43	25,3	2,72	41	25,0	2,61
9.	Femur transv. átm. a felső h.	51	34,7	3,67	50	35,7	3,70	47	30,8	2,96	47	31,1	3,01
10.	Femur sagitt. átm. a felső h.	51	26,6	3,73	49	27,2	3,81	41	24,3	3,90	41	24,9	2,96
19.	Caput femoris sagitt. átmérő	40	47,0	2,60	36	47,3	2,87	40	41,7	3,27	40	41,2	3,76
1.	Tibia teljes hosszúsága	24	373,1	19,86	28	378,2	18,60	24	344,8	19,67	21	345,3	20,60
1/b.	Tibia Mollison f. hosszúsága	30	359,3	20,00	30	359,7	19,67	23	335,3	20,67	24	333,7	20,20
8a.	Tibia sagitt. átm. a for. nutr.	48	33,5	2,68	46	33,7	2,70	35	29,8	3,06	32	28,6	3,70
9a.	Tibia transv. átm. a for. nutr.	47	22,8	2,88	45	22,9	2,81	34	21,4	3,18	33	21,2	3,90

gyarsággal' azonosítani. 3. A harmadik csoportba azon egyéneket soroljuk, amelyeknél tiszta vagy kevert formában a mongolid elemek dominálnak. E mongolid elemek feltehetően az ittmaradt avarságtól származtathatók. Ide 4 férfit és 6 nőt sorolunk. Bár e csoporthoz aránylag kevés egyén tartozik, sok más típushoz sorolt egyénnél többé vagy kevésbé kifejezettek a mongolid jellegek, ami a mongolid lakosságnak más népességgel való hosszabb együttélésére (keveredésére) utal.

A TEMETŐHÖZ TARTOZÓ TELEPÜLÉS LÉLEKSZÁMA

Több számítási módszert ismerünk, amely alapján, ha tudjuk egy temető használati idejét, akkor ki tudjuk számítani a temetőhöz tartozó település lélekszámát. Magyarországon általában Acsádi, Gy.—Nemeskéri, J. (1957, 1970)¹ és N-G. Gejvall (1960)² képleteit használják. Mindkét képletet középkori lakosságra dolgozták ki; Acsádi, Gy.—Nemeskéri, J. a 11. sz.-i Kárpát-medencei népességre, N-G. Gejvall pedig a skandináviai lakosságra használta számítási módszerét.

Acsádi, Gy.—Nemeskéri, J. képlete a következő:

$$P = K + \frac{D \cdot e_0}{t},$$

ahol:

P = a kiszámítandó átlagos népességszám

K = korrekciós faktor, amely jelen esetben (11. sz.-i lakosságnál) a $\frac{D \cdot e_0}{t}$ -nek egytizede

D = az eltemetettek (meghaltak) össz-száma

e_0 = az újszülöttek átlagos halálozási aránya

t = a temető használati ideje

E képlet a pusztaszentlászlói temetőnél a következőképpen alakul:

$$P = 12,4 + \frac{(203 + 46) \cdot 20}{40} = 137; \text{ azaz}$$

A taxonómiai meghatározásra a 203 sírból csak 66 egyén volt alkalmas, a meghaltak, 30,7%-a. Ennek oka részben sok csontváz töredékessége, részben az a tény, hogy a gyermekeknel többnyire nem látszik reálisnak a taxonómiai besorolás. A töredék-méretetek alapján azonban megállapítható, hogy a harmadik, az ún. „mongolid” csoporthoz még igen sokan tartoznak.

Pusztaszentlászló 11. sz.-i lakóinak száma e képlet alapján kb. 137 volt. Számításunkban az egyedüli nehézség, hogy a pusztaszentlászlói temetőben nem reális az újszülöttek (1 éven aluliak) száma. Az újszülötteket vagy külön helyre temették el, vagy közel a felszínhez helyezték sírba, így a gyenge csontokat a földművelés elpusztította. reális képet kapunk akkor, ha az újszülöttek arányát az európai átlagos 11. sz.-i 20%-nak és a 15 év alatt meghaltak arányát 46%-nak vesszük.

A pusztaszentlászlói lakosság kiszámításánál N-G. Gejvall képlete a következő:

$$x = \frac{y \cdot 1000}{40}, \text{ illetve: } \frac{y \cdot 1000}{50}$$

aszerint, hogy 1000 lakosra évente 40 vagy 50-e a halálozási ráta. E képletnél:

y = az évente elhaltak (eltemetettek) száma

x = az átlagos lélekszám a településen.

E képlet alapján a Pusztaszentlászlón éltek száma az első esetben: 156, a második esetben 124.

Ha a három képlet átlagát vesszük, nem tévedünk sokat, ha azt mondjuk, hogy Pusztaszentlászlón a 11. század második felében kb. 140 ember lakott.

¹ Acsádi, Gy.—Nemeskéri, J. (1957): Paläodemographische Probleme am Beispiel des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Halimba—Cseres. Kom. Veszprém (Ungarn). HOMO. VIII. pp. 133—148. Acsádi, Gy.—Nemeskéri, J. (1970): History of Human Life Span and Mortality, Budapest

² Gejvall, N-G. (1960): Westerhus. A Medieval Population and Church in the Light of the Skeletal Remains. Kungl. Vitterhets Historie och antikvitets Akademien, Lund. P. 146.

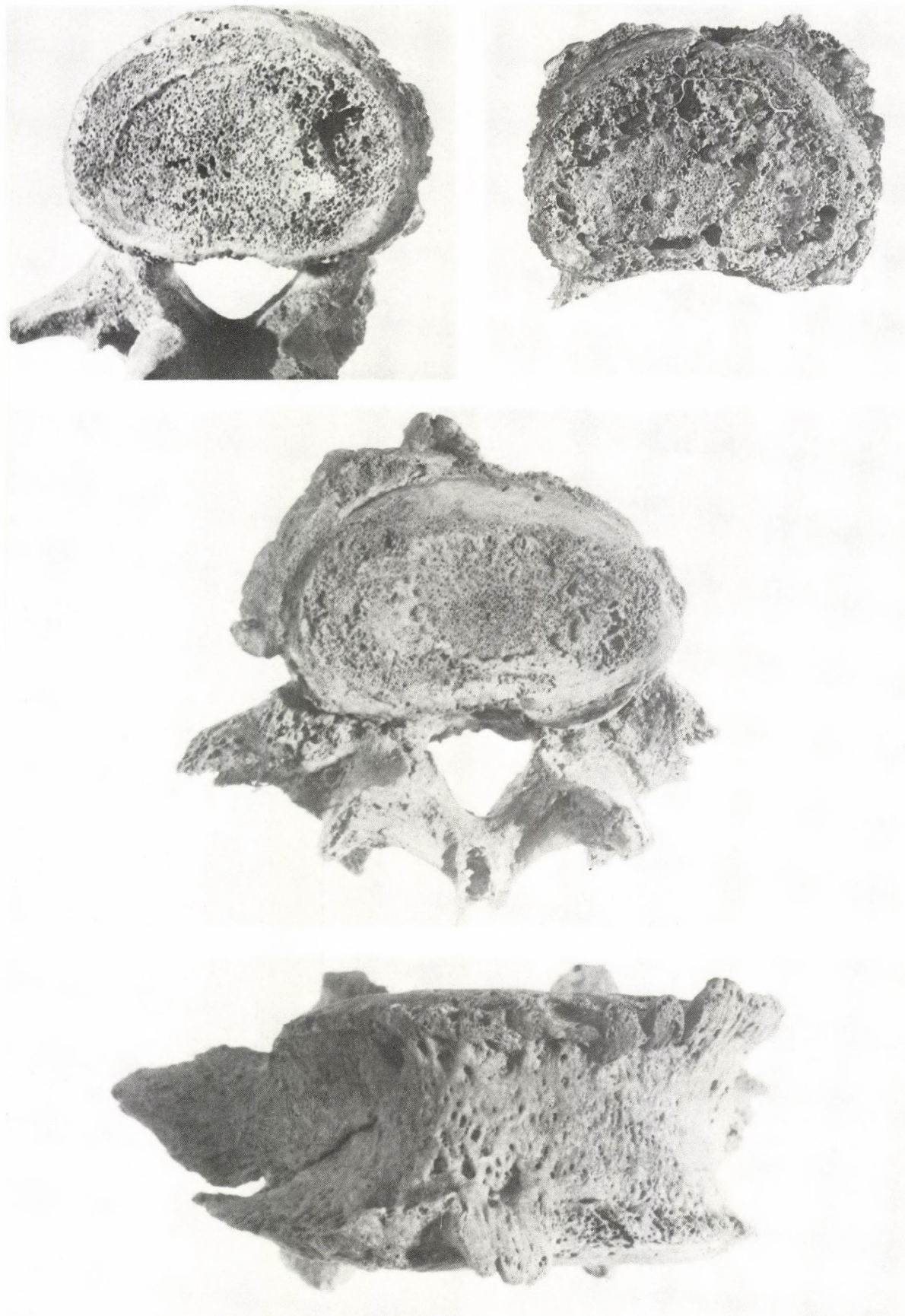

15 cm
10
5
0

I. kép. 121. sír: 50 év körüli férfi. Csontvelőgyulladás következtében megvastagodott és eltorzult tibia és fibula
14 Pusztaszentlászló

2. kép. Arthrotikus csigolyadeformitások és csigolyák testén keletkezett csonthorgok. Baloldalt fent: 79. sír (35 év körüli férfi); jobboldalt fent: 53. sír (50 év körüli férfi); középen és lent: 85. sír (40—50 év körüli férfi)

3. kép. Hosszúcsontok pathológiás elváltozásai. *Baloldalt fent:* eburnifikálódott felszínű tibia (32. sír; 25 év körüli férfi); *középen fent:* csontcsap és sequesteres femur-felszín (70. sír; 50 év körüli férfi); *jobbaldalt fent:* arthrotikus hosszúcsont-elváltozás (79. sír; 35 év körüli férfi) *lent:* in vivo törött és kalluszosan gyógyult ulna-részlet (95. sír; 45 év körüli férfi)

4. kép. Femur felszínén lejátszódó kalluszosan gyógyult gyulladásos folyamat és visszamaradt csontesap (70. sír; 50 év körüli férfi)

5. kép. 60 év körüli férfinak (157. sír) arthrosis deformans következtében torzult jobb caput humeri-je két nézetből

15 Pusztaszentlászló

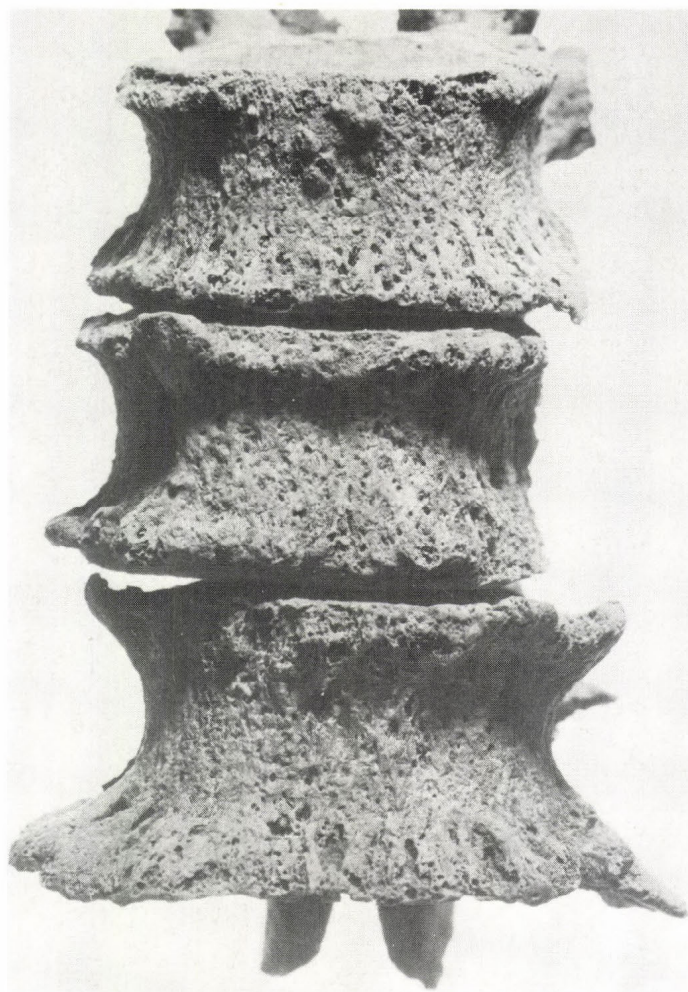
6. kép. Baloldalt: in vivo harmadában tört és kalluszosan gyógyult jobb tibia-rész (91. sír; senilis férfi); jobboldalt: ugyanazon férfinak csontvelő-gyulladásos folyamatot mutató femur diaphysise

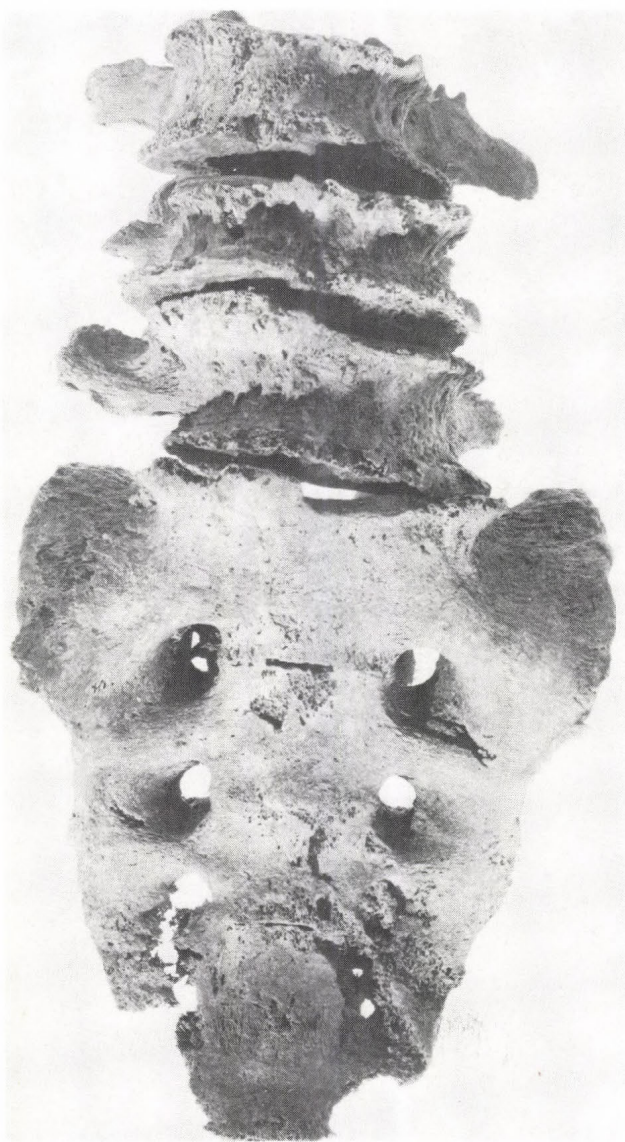
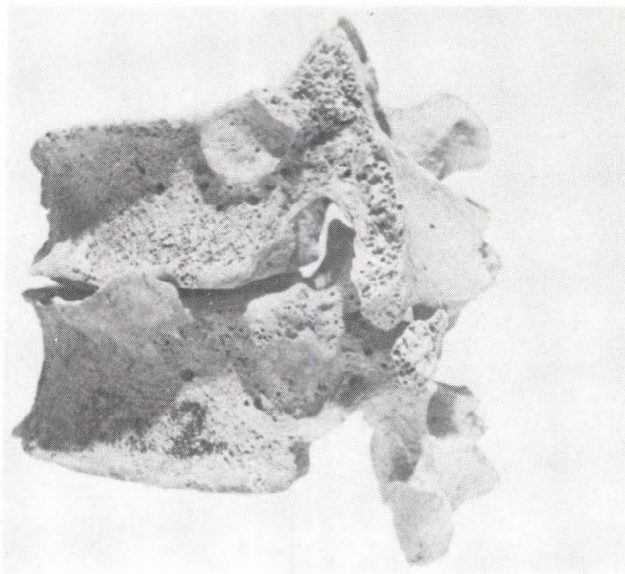
7. kép. 157. sír (60 év feletti férfi) torzult nyak- és hátesigolyái

8. kép. *Fent* (95. sír; 45 év körüli férfi): arthrosis generalis következtében kialakult csonthorgok a csigolyákon; *lent*: ankylosis vera a 92. sír 50 éves női halottjánál

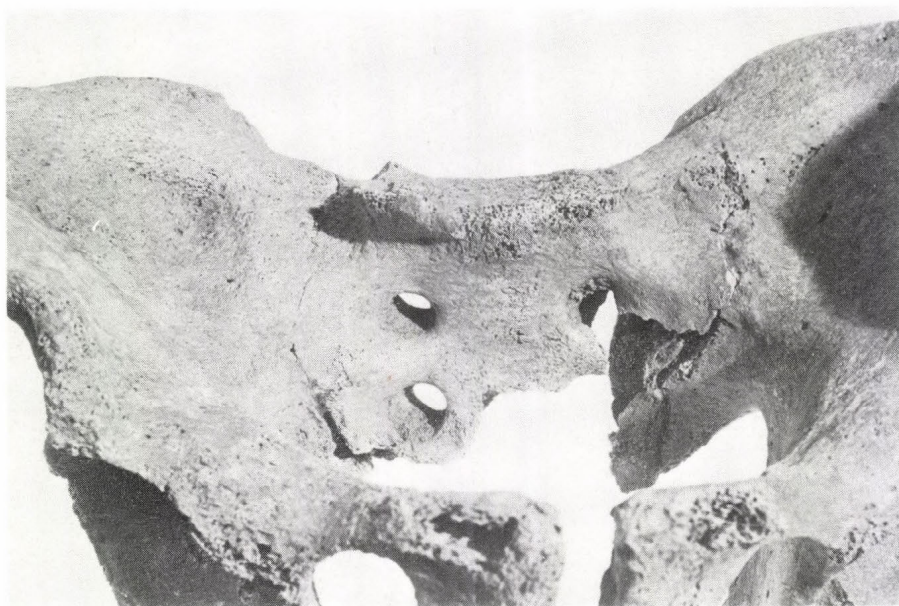
9. kép. Fent: deformált csigolyatestű és csonthorgos hátszigolyák (92. sír; 50 év körüli nő); lent: porckorong-sorvadás következtében kialakult csonthorgok az ágyéki csigolyákon és a keresztcsonton (95. sír; 45 év körüli férfi)

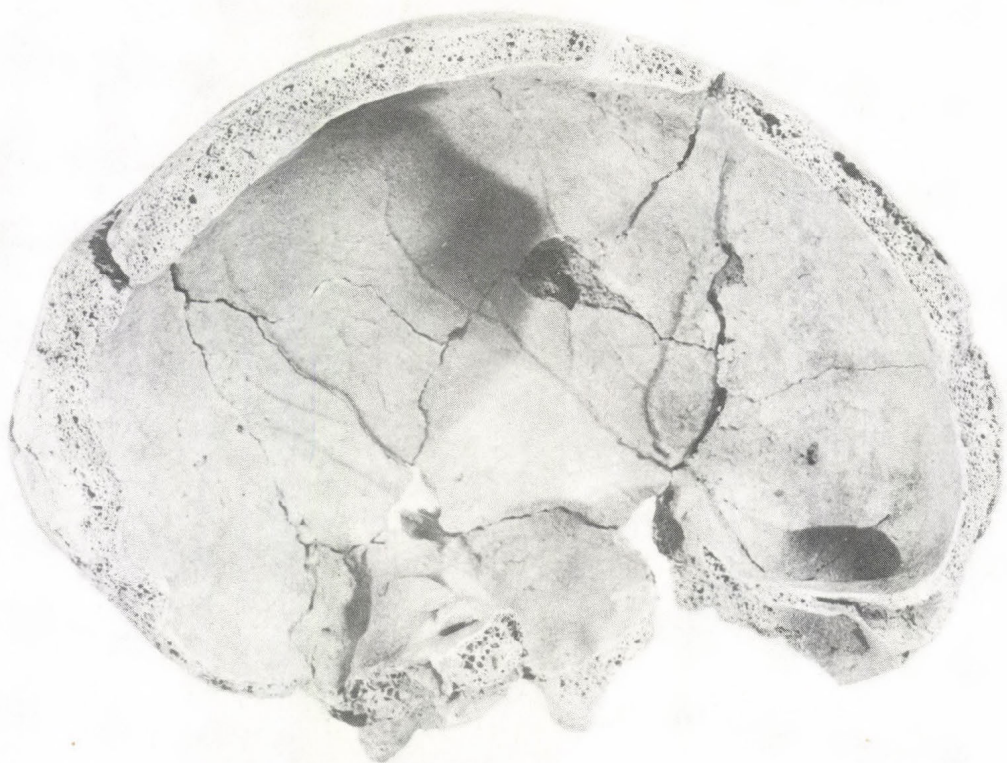
10. kép. Schmorl-féle porckorongsérv a 104. sír 40—50 év körüli férfigalottja ágyéki csigolyáján

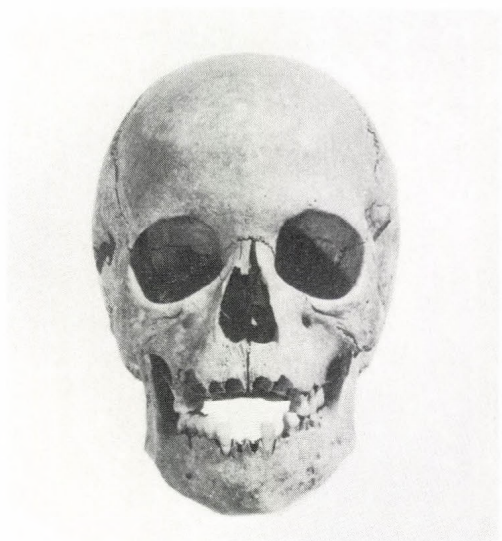
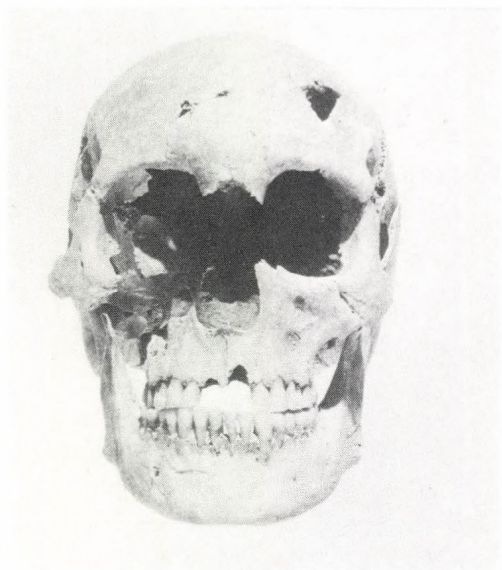
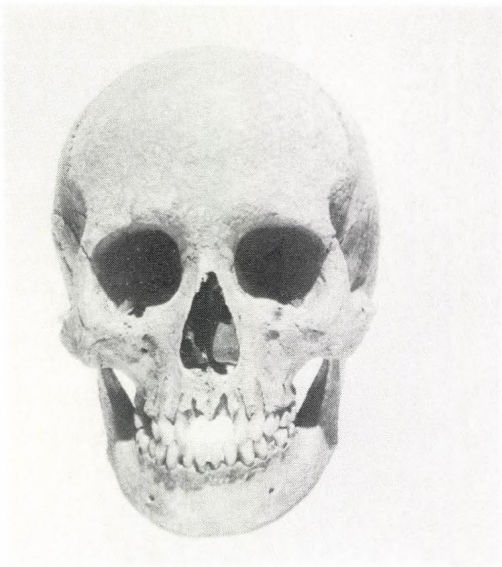
11. kép. Fent: A pelvis-szel in vivo összeforrt sacrum a 31. sír 50 év körüli férjhalottjánál; lent: foramen a medencelapát jobb oldalán és 6 csigolyából összeforrt os sacrum (196. sír; 45 év körüli nő)

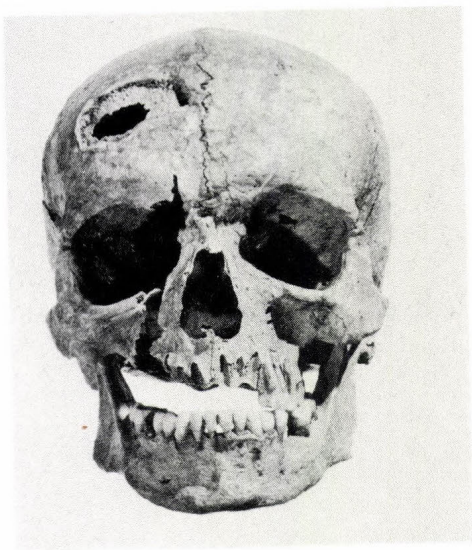
12. kép. Fent: feltehetően anaemia következtében megvastagodott koponyaboltozat (101. sír; maturus nő); lent: bal maxilláris és mandibuláris rész lejátszódott foggyökérgyulladás nyomaival (92. sír; 50 év körüli nő)

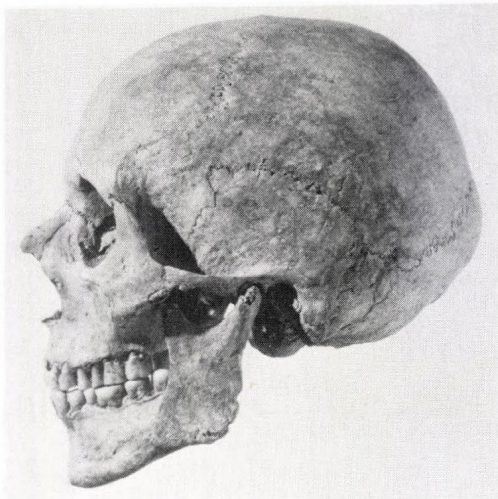
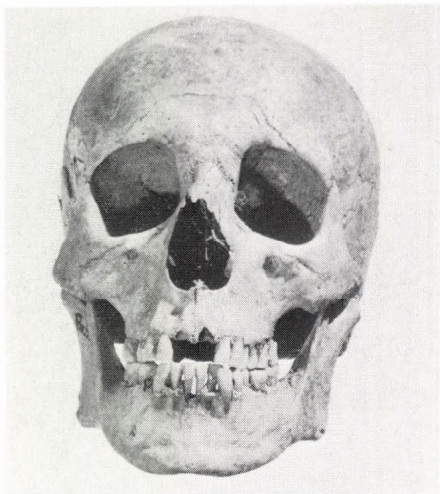
13. kép. Koponyák két normában. *Fent:* 38. sír (turáni-alpi típusú 30 év körüli nő); *középen:* 37. sír (alpi-mediterrán típusú 40 év körüli nő); *lent:* 25. sír (dolicho-ortho-tapeinocran 9—10 éves gyermek)

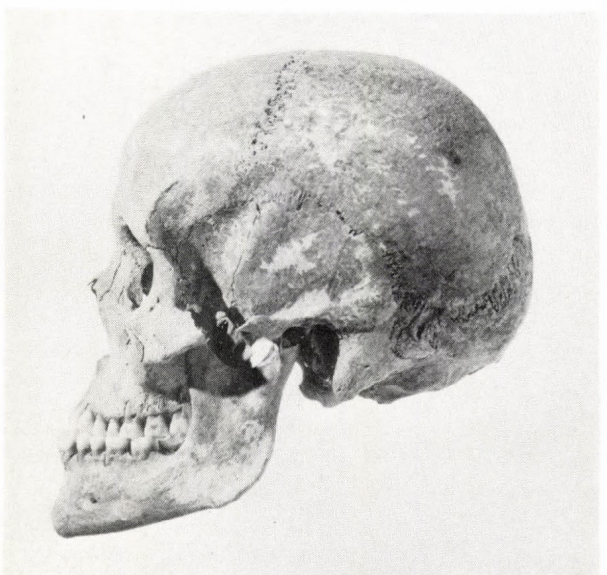
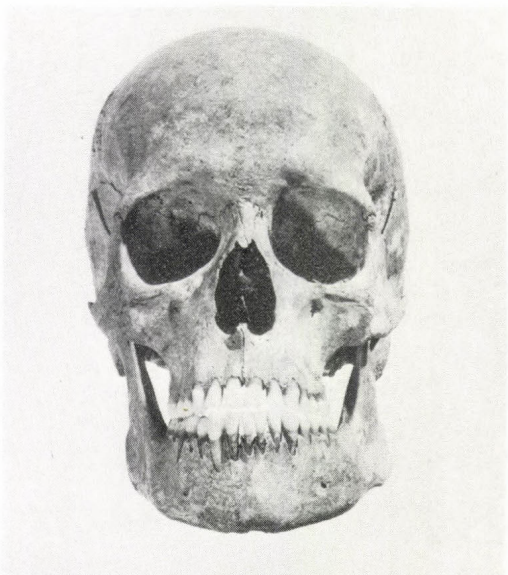
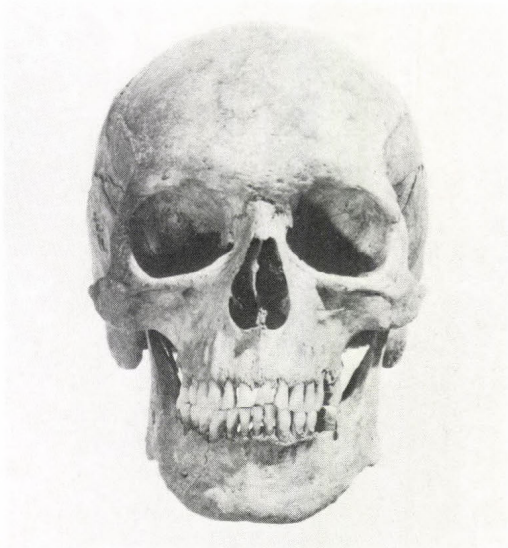
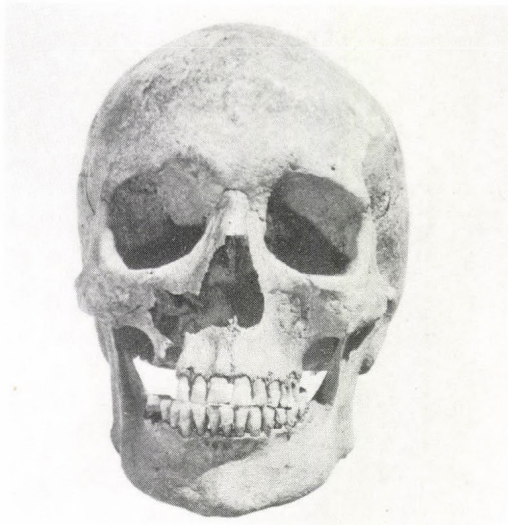
14. kép. Koponyák két normában. *Fent*: 22. sír (turánid típusú 20—25 éves nő); *lent*: 40. sír (mongolid-turáni típusú 35 év körüli nő)

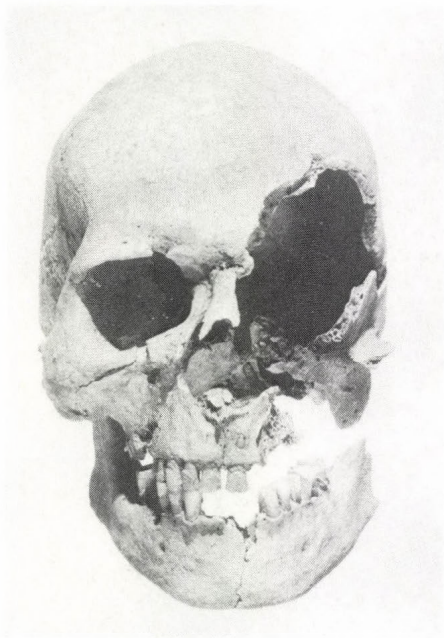
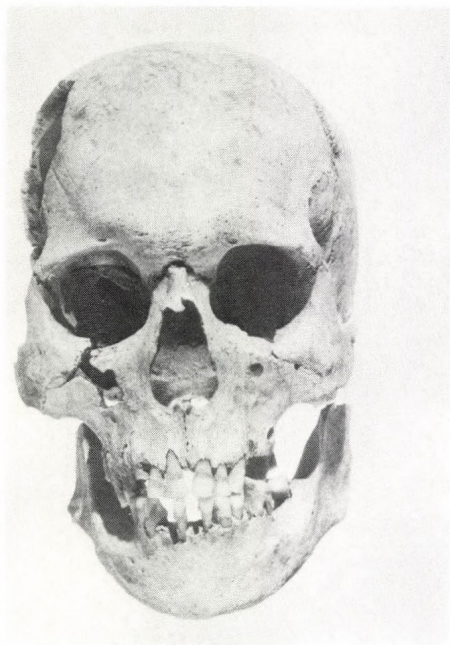
15. kép. Koponyák két normában. Fent: 69. sír (taurid-pamiri típusú 40 év körüli férfi, ahol az iráni jellegek is felismerhetők);
középen: 53. sír (mediterrán-nordikus típusú 50 év körüli férfi); lent: 1. sír (alpi-turáni típusú 25—30 éves nő)

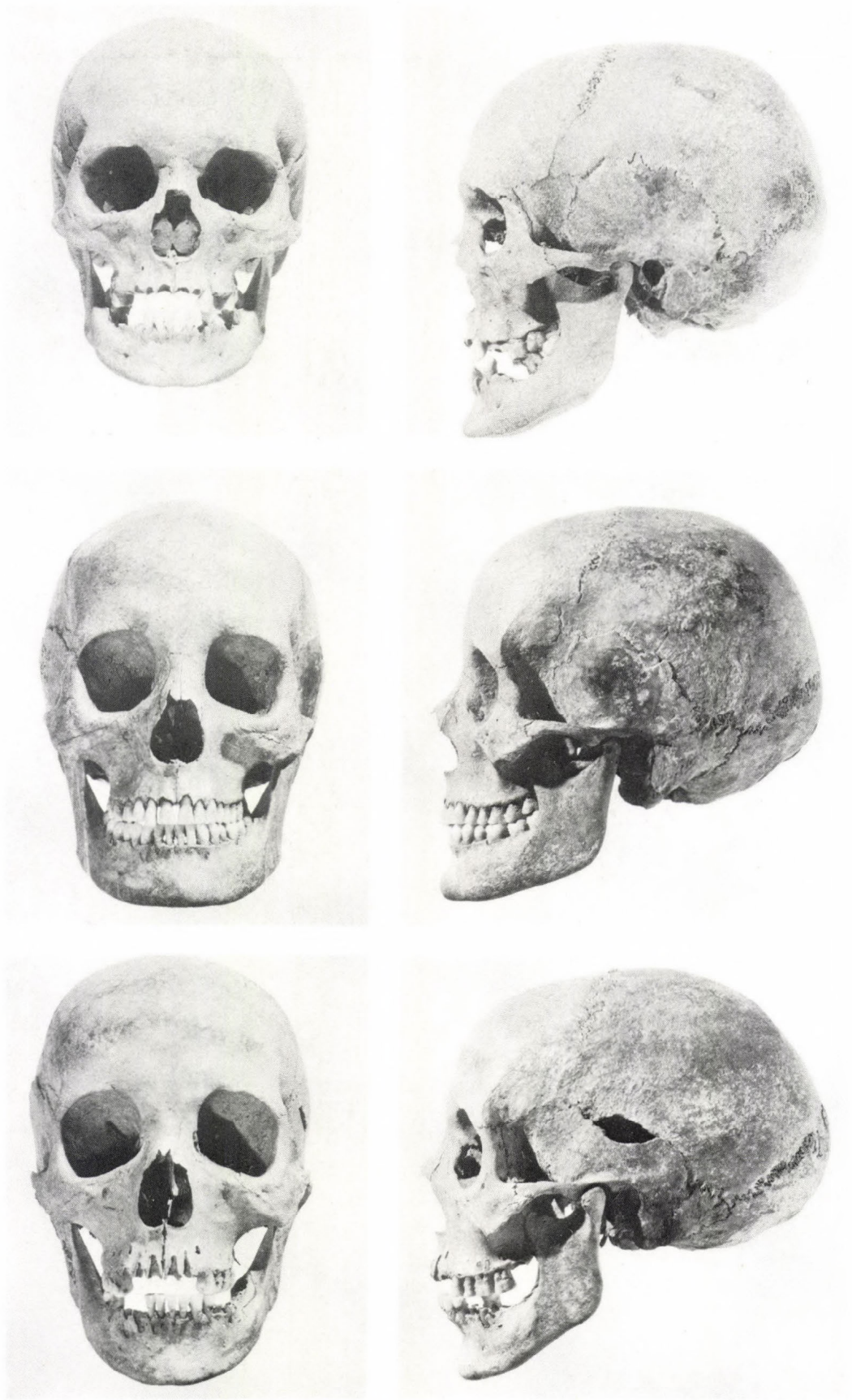
16. kép. Koponyák két normában. *Fent:* 29. sír (crô-magnonid-mongolid jellegű 45 év körüli nő); *középen:* 70. sír (nordikus—crô-magnonid típusú 50 év körüli férfi); *lent:* 48. sír (keleti-mediterrán típusú 25 év körüli férfi)

17. kép. Koponyák két normában. *Fent*: 2. sír (keleti-mediterrán—taurid típusú 30 év körüli férfi); *lent*: 54. sír (keleti-mediterrán — crô-magnonid-pamíri típusú 50 év körüli férfi)

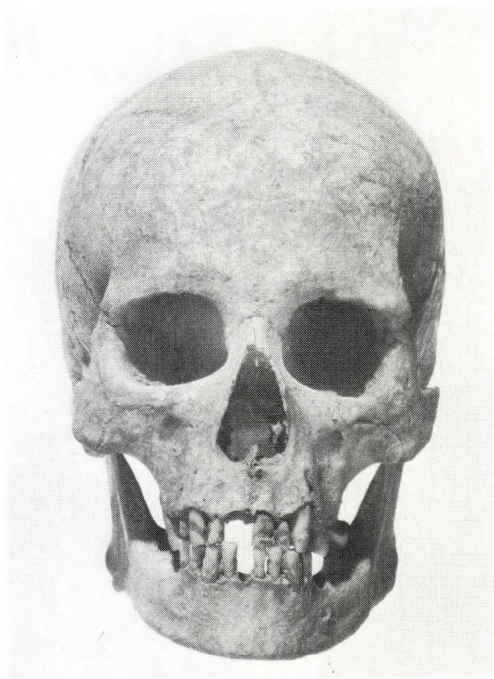
18. kép. Koponyák két normában. Fent: 30. sír (turanid típusú 30 év körüli nő); középen: 66. sír (turanid-mediterrán típusú 30—35 éves nő); lent: 23. sír (zömében turanid-cordé típusú 35—40 éves nő)

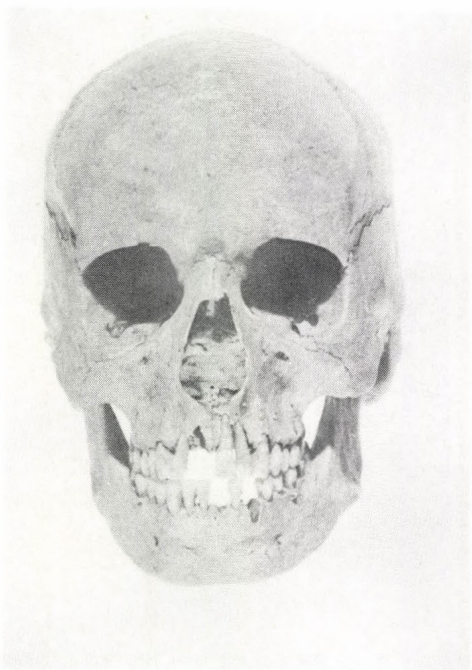
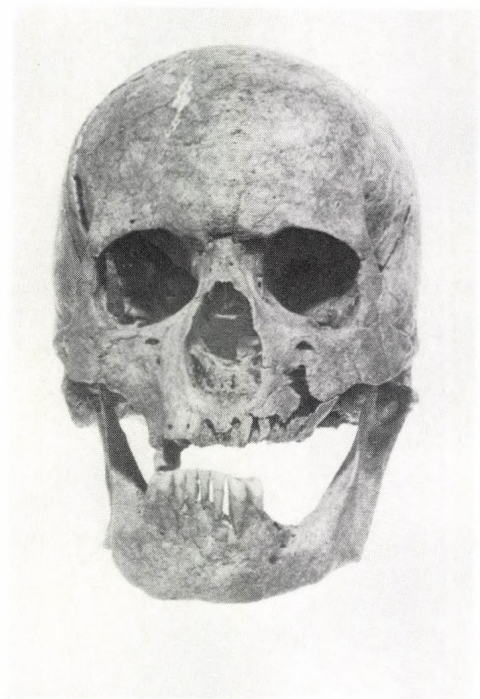
19. kép. Koponyák két normában. *Fent*: 178. sír (turánid-taurid típusú 25 év körüli nő); *lent*: 184. sír (dunai-mediterrán — turánid típusú 25 év körüli nő)

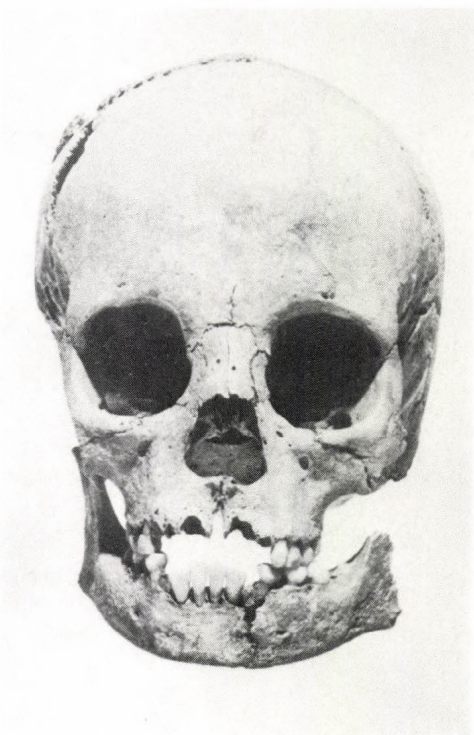
20. kép. Koponyák két normában. *Fent*: 109. sír (nordikus — mediterrán típusú 20 év körüli nő); *lent*: 157. sír (tungid típusú 60 év körüli férfi)

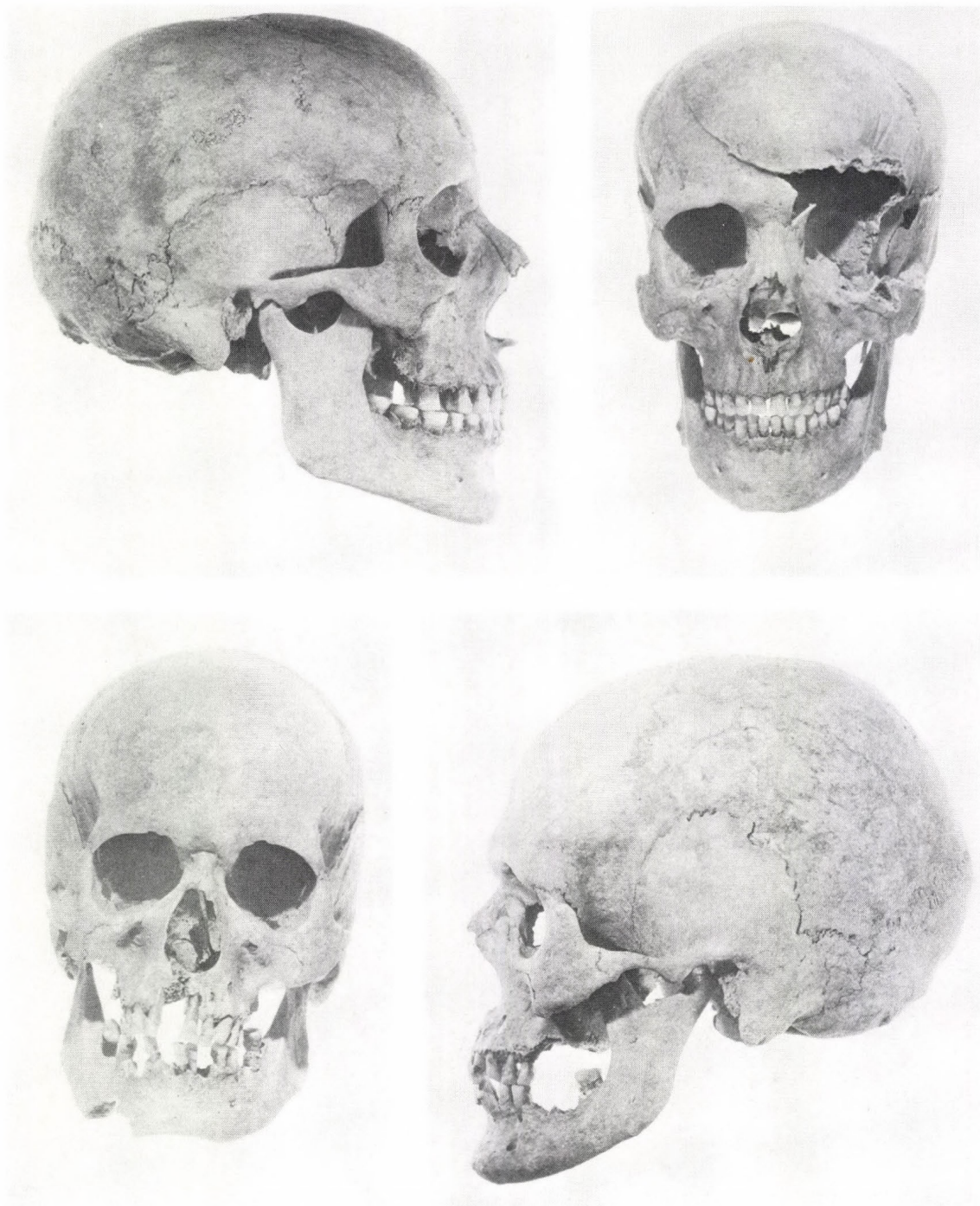
21. kép. Koponyák két normában. *Fent*: 107. sír (mongolid — keleti-mediterrán típusú 50 év körüli férfi); *lent*: 83. sír (nordikus — mediterrán típusú 20 év körüli férfi)

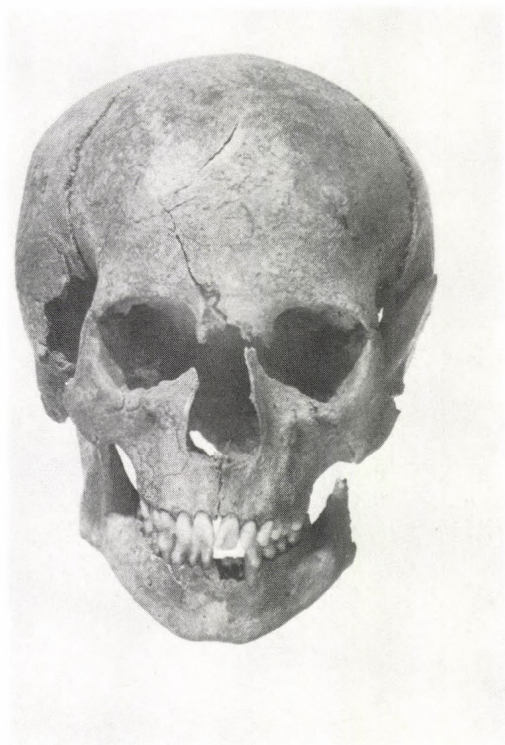
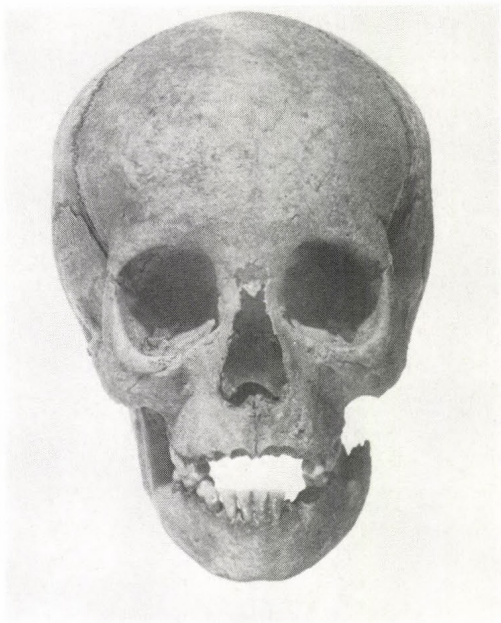
22. kép. Koponyák két normában. *Fent:* 14. sír (erő-magnonid—taurid típusú 35 év körüli férfi); *lent:* 190. sír (mongolid és mediterrán keveredésű 7—8 éves fiúgyermek)

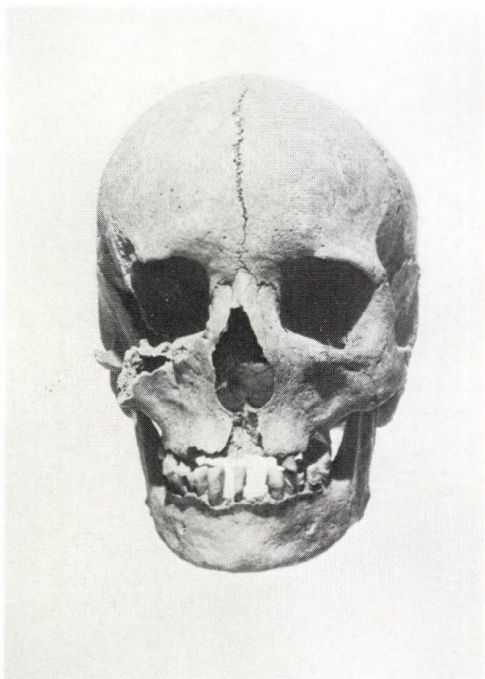
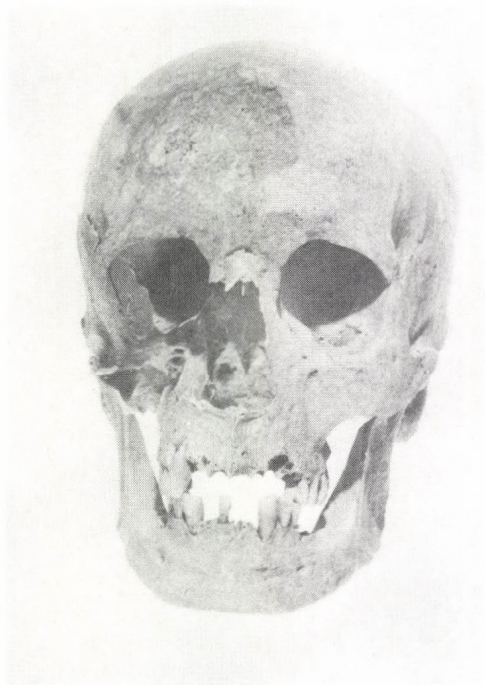
23. kép. Koponyák két normában. *Fent*: 78. sír (taurid — mediterrán típusú 45 év körüli férfi, akinél az iráni jellegek is felismerhetők); *lent*: 97. sír (taurid — nordikus típusú 40 év körüli férfi)

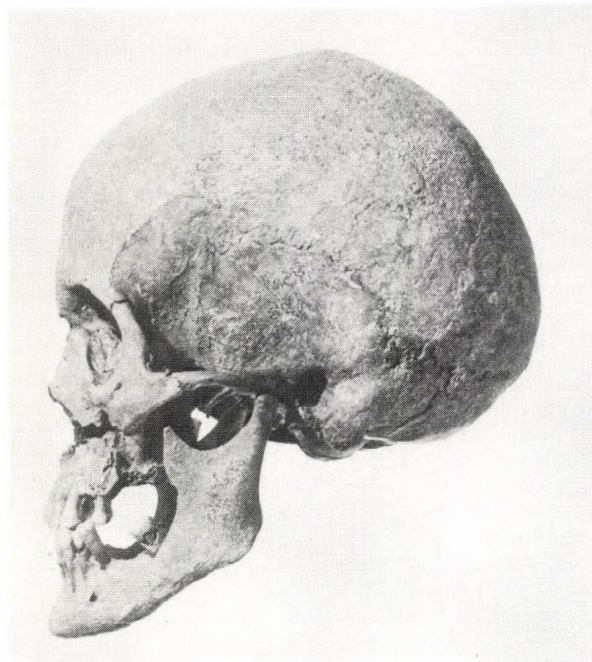
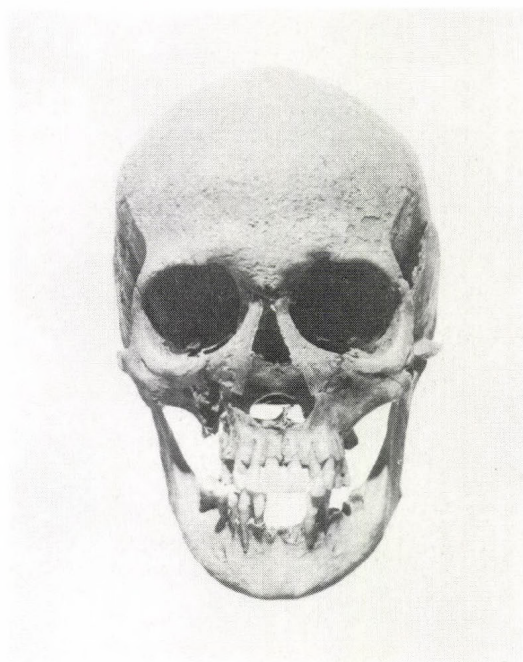
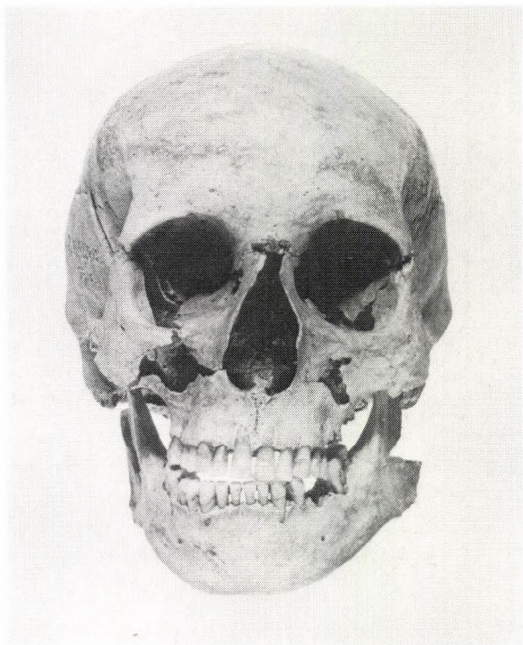
24. kép. Koponyák két normában. *Fent:* 171. sír (dolicho-ortho-metriocran jellegű 10–12 éves leánygyermek); *lent:* 119. sír (zömében turanid típusú 17 év körüli leánygyermek)

25. kép. Koponyák két normában. Fent: 84. sír (nordikus—mediterrán jellegű 55 év körüli férfi); lent: 82. sír (turanid—keleti-mediterrán jellegű 35 év körüli férfi)

26. kép. Koponyák két normában. *Fent:* 92. sír (pamíri—dinári típusú 50 év körüli nő); *lent:* 196. sír (Zömében pamíri típusú 45 év körüli nő)

ZUSAMMENFASSUNG

In dem arpadenzeitlichen Gräberfeld kamen 58 Männer- und 73 Frauenskelette oder Skelettreste zum Vorschein. 64 Personen sind von nicht bestimmtem Geschlecht. Taxonomisch konnten nur 30 Männer und 36 Frauen eingegliedert werden. Von taxonomischem Gesichtspunkt aus betrachtet, können die Toten des Gräberfeldes in drei Gruppen geteilt werden: 1. 25,8% der Männer und 16,4% der Frauen gehören zu der „Autochton“-Gruppe; 2. 18,9% der Männer und 24,6% der Frauen sind Mittelosteuropäer oder „Stammungarn“; 3. 6,9% der Männer und 8,2% der Frauen tragen — mehr oder weniger — mongolenartigen Charakter. Etwa 140 Menschen lebten aufgrund der demographischen Untersuchungen im 11. Jahrhundert in Pusztaszékláz. Dieser Beitrag enthält die wichtigsten Parameter und Angaben der Toten des Gräberfeldes.

ABBILDUNGEN

ZUM ANTHROPOLOGISCHEN TEIL

Abb. 1. Grab 121. Mann, ca. 50 Jahre alt. Wegen Knochenmarkentzündung verdickte und deformierte Tibia und Fibula

Abb. 2. Arthrotische Wirbeldeformitäten und knöcherne Haken auf den Wirbelkörpern. *Links oben:* Grab 79 (Mann, ca. 35 Jahre alt); *rechts oben:* Grab 53 (Mann, ca. 50 Jahre alt); *in der Mitte und unten:* Grab 85 (Mann, 40–50 Jahre alt)

Abb. 3. Pathologische Veränderungen der Langknochen. *Links oben:* Tibia mit eburnifizierter Oberfläche (Grab 32; Mann, ca. 25 Jahre alt); *in der Mitte oben:* Knöcherner Zapfen und sequestrierte Femur-Oberfläche (Grab 70; Mann, ca. 50 Jahre alt); *rechts oben:* arthrotische Langknochenveränderung (Grab 79; Mann, ca. 35 Jahre alt); *unten:* in vivo frakturiertes und mit Kallus geheiltes Ulna-Detail (Grab 95; Mann, ca. 45 Jahre alt)

Abb. 4. Mit Kallus geheilter Entzündungsprozeß und zurückgebliebener knöcherner Zapfen auf der Femur-Oberfläche (Grab 70; Mann, ca. 50 Jahre alt)

Abb. 5. Durch Arthrosis deformans deformierter rechtsseitiger Caput humeri, zwei Ansichten (Grab 157; Mann, ca. 60 Jahre alt)

Abb. 6. *Links:* in vivo gebrochenes und mit Kallus geheiltes rechtsseitiges Tibia-Detail (Grab 91; Mann, Alter: senilis); *rechts:* Knochenmarkentzündungsprozeß an der Diaphysis femoris desselben Mannes

Abb. 7. Deformierte Hals- und Rückenwirbeln (Grab 157; Mann, über 60 Jahre alt)

Abb. 8. *Oben:* Durch Arthrosis generalis verursachte knöcherner Haken auf den Wirbeln (Grab 95; Mann, ca. 45 Jahre alt); *unten:* Ankylosis vera (Grab 92; Frau, 50 Jahre alt)

Abb. 9. *Oben:* Rückenwirbeln mit deformiertem Wirbelkörper und knöchernen Haken (Grab 92; Frau, 50 Jahre alt); *unten:* Durch Knorpelscheibenatrophie verursachte knöcherne Haken auf den Lendenwirbeln und auf dem Kreuzbein (Grab 95; Mann, ca. 45 Jahre alt)

Abb. 10. Schmorl-Knorpelknöten auf dem Lendenwirbel (Grab 104; Mann, 40–50 Jahre alt)

Abb. 11. *Oben:* in vivo mit der Pelvis zusammengewachsenes Sacrum (Grab 31; Mann, ca. 50 Jahre alt); *unten:* Foramen auf der rechtsseitigen Beckenschaufel und aus 6 Wirbeln zusammengewachsenes Os sacrum (Grab 196; Frau, ca. 45 Jahre alt)

Abb. 12. *Oben:* Vermutlich infolge von Anämie verdicktes Schädeldgewölbe (Grab 101; Frau, Alter: maturus); *unten:* linksseitiges Maxilla- und Mandibula-Detail mit Spuren einer Zahnwurzelentzündung (Grab 92; Frau, ca. 50 Jahre alt)

Abb. 13. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 38 (Frau, ca. 30 Jahre alt, turanid-alpiner Typus); *in der Mitte:* Grab 37 (Frau, ca. 40 Jahre alt, alpin-mediterraner Typus); *unten:* Grab 25 (Kind, 9–10 Jahre alt, dolicho-ortho-tapeino-cran)

Abb. 14. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 22 (Frau, ca. 20–25 Jahre alt, turanider Typus); *unten:* Grab 40 (Frau, ca. 35 Jahre alt, mongolid-turanider Typus)

Abb. 15. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 69 (Mann, ca. 40 Jahre alt, taurid-pamirischer Typus, bei dem auch iranische Merkmale zu erkennen sind); *in der Mitte:* Grab 53 (Mann, ca. 50 Jahre alt, mediterran-nordischer Typus); *unten:* Grab 1 (Frau, ca. 25–30 Jahre alt, alpin-turanider Typus)

Abb. 16. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 29 (Frau, ca. 45 Jahre alt, crô-magnonid-mongolider Typus); *in der Mitte:* Grab 70 (Mann, ca. 50 Jahre alt, nordisch-crô-magnonider Typus); *unten:* Grab 48 (Mann, ca. 25 Jahre alt, ostmediterraner Typus)

Abb. 17. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 2 (Mann, ca. 30 Jahre alt, ostmediterran-taurider Typus); *unten:* Grab 54 (Mann, ca. 50 Jahre alt, ostmediterran-crô-magnonid-pamirischer Typus)

Abb. 18. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 30 (Frau, ca. 30 Jahre alt, turanider Typus); *in der Mitte:* Grab 66 (Frau, 30–35 Jahre alt, turanid-mediterraner Typus); *unten:* Grab 23 (Frau, 35–40 Jahre alt, vorwiegend turanid-cordé Typenmerkmale)

Abb. 19. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 178 (Frau, ca. 25 Jahre alt, turanid-taurider Typus); *unten:* Grab 184 (Frau, ca. 25 Jahre alt, Donau-mediterran-turanider Typus)

Abb. 20. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 109 (Frau, ca. 20 Jahre alt, nordisch-mediterraner Typus); *unten:* Grab 157 (Mann, ca. 60 Jahre alt, tungider Typus)

Abb. 21. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 107 (Mann, ca. 50 Jahre alt, mongolid-ostmediterraner Typus); *unten:* Grab 83 (Mann, ca. 20 Jahre alt, nordisch-mediterraner Typus)

Abb. 22. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 14 (Mann, ca. 35 Jahre alt, crô-magnonid-taurider Typus); *unten:* Grab 190 (Knabe, 7–8 Jahre alt, mongolid-mediterranes Typengemisch)

Abb. 23. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 78 (Mann, ca. 45 Jahre alt, taurid-mediterraner Typus, bei dem auch iranische Merkmale zu erkennen sind); *unten:* Grab 97 (Mann, ca. 40 Jahre alt, taurid-nordischer Typus)

Abb. 24. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 171 (Mädchen, 10—12 Jahre alt, dolicho-ortho-metriocran); *unten:* Grab 119 (junge Frau, ca. 17 Jahre alt, vorwiegend turanide Typenmerkmale)

Abb. 25. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 84 (Mann, ca. 55 Jahre alt, mit nordisch-mediterranem Charakter); *unten:* Grab 82 (Mann, ca. 35 Jahre alt, mit turanid-ostmediterrane-m Charakter)

Abb. 26. Schädel in zwei Normen. *Oben:* Grab 92 (Frau, ca. 50 Jahre alt, pamirisch-dinarider Typus); *unten:* Grab 196 (Frau, ca. 45 Jahre alt, vorwiegend pamirische Typenmerkmale)

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE

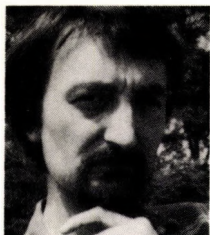
A sorozat kötetei olyan újkeletű magyarországi ásatásokkal foglalkoznak, amelyek további kutatás tárgyául szolgálhatnak, s beszámolnak egy-egy konkrét leletanyagról. A kötetek különböző nyelveken (angolul, franciául, németül vagy magyarul) jelennek meg. A magyarul közzétett monográfiákban idegen nyelvű összefoglalók és képaláírások is vannak.

A sorozat külföldi terjesztője:

KULTÚRA

H-1389 Budapest, Pf. 149

SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1973-ban szerzett diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének tudományos munkatársa. Doktori értekezését (1976) a Kárpát-medence 9. századi leleteinek kronológiai kérdéseiről írta. Szakterülete a korai középkor, e témakörből jelentek meg egyes lelettípusokkal, temetkezési szokásokkal foglalkozó tanulmányai. Évek óta kiterjedt kora középkori telep- és temetőfeltárásokat végez Vándor Lászlóval együtt a Kis-Balaton térségében.

VÁNDOR LÁSZLÓ 1972-ben szerzett diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Zalaegerszegen a Göcseji Múzeum régésze lett, jelenleg a Zala megyei Múzeumok Igazgatóságának igazgatóhelyettese. Doktori értekezését (1982) Zala megye késő gótikus téglalapítmányai emlékeiről írta. Több cikke jelent meg a megye Árpád-kori és középkori műemlékeiről és az itt végzett régészeti feltárásairól.

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIA